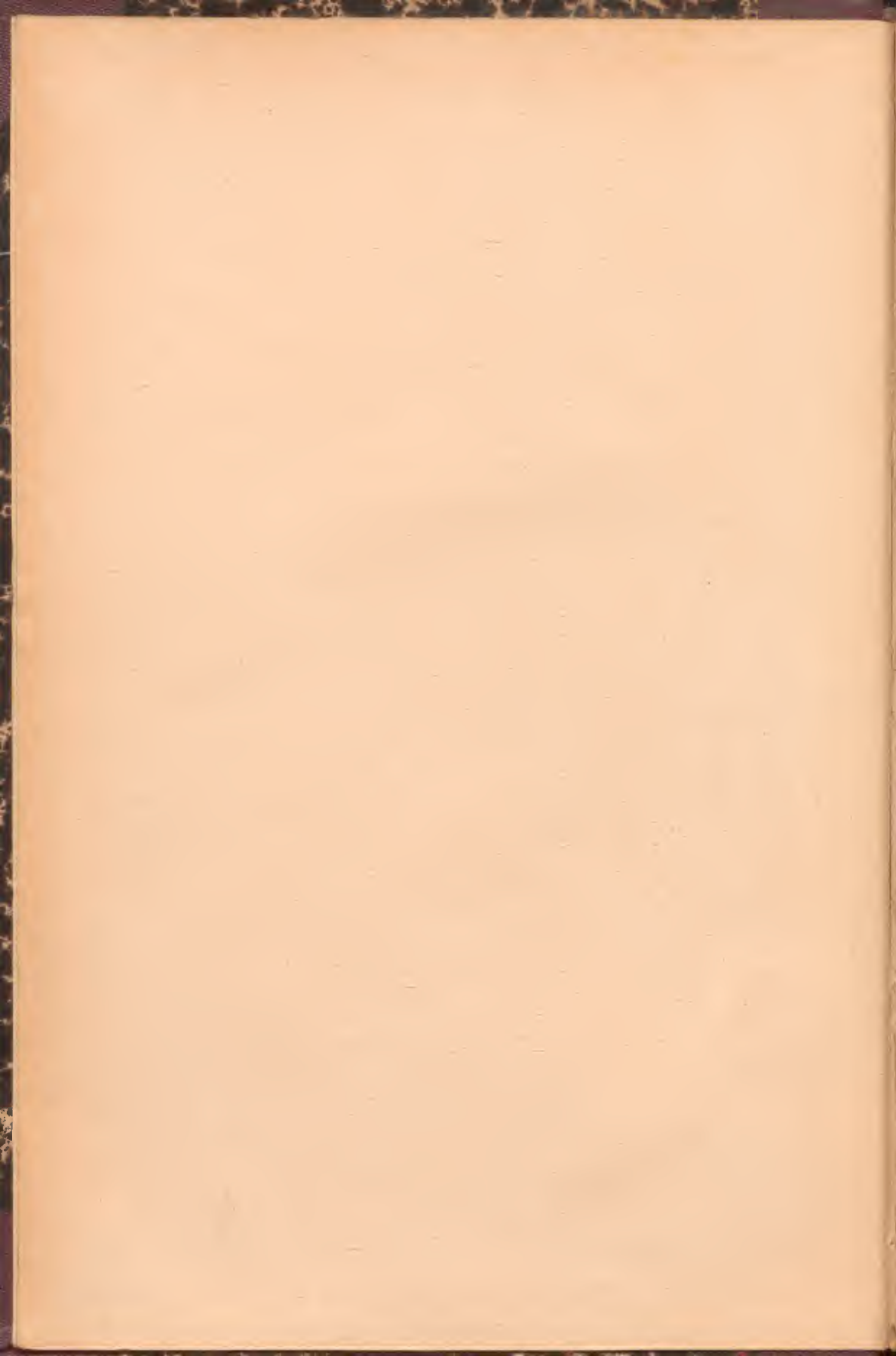

I-318

ԱՐԱՐԱՒ

Կ. Կոստանյան
1893

ԳԵՂԱՆԿԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

4. ՀԻՒԳՈՅԻՅ

Քեզ սիրում եմ և պաշտում,
Էլ աւել ի՞նչ ես ուզում:
Քեզ սիրում եմ ի՛նչպէս վարդ,
Վարդը մի օրուան՝
Բայց քեզ յաւիտեան:

Key - 2245

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

«ԳԵՂԱՆԿԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

[illegible]

Հոյակապան ասյլ.—Նկար Գր. Վաղրիկ Լեանցի.

[illegible]

Ես երգիչ եմ—երկնի սրդի,
 Ես գանձ չ'առնիմ—Լեռ ու բլուռ,
 Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղջիկ,
 Ծաղիկ բուսմունք, կոյսի սեր,
 Ես սիրում եմ մրմունջ, արունջ,
 Տանջուած սրտի երգ ու վէճը:

U. S. DEPT. OF AGRICULTURE
1893 [D.]

Աշտարակ գիւղի կամուրջը, Մ. Փափազեանի շրջանակադիրը.

Ա Ր Ա Ք Ս

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1894-1895

(ՄԻ ՏԱՐԵՇՐԱՆԻ ՎՃԱՐՈՎ)

Գ Ի Ր Ք Ա

Ե Օ Թ Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
ՏՊԱՐԱՆ Ե. Ի. ԼԻԲԵՐՄԱՆԻ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 15 Ноября 1895 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

Խմբագրութիւնից. Է

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայկական բարենորոգումների առթիւ. Ս. Գոլաճեանց. Թ
Կիլիկիոյ մէջ աղքատի դպրոց Հիմնելու առթիւ. . . ԺԱ.
Ռուս մամուլի մասին Հայկական խնդրի նկատմամբ. . ԺԵ
Հայկական խնդիրը Անգղիայում. Բակոբեան. 1
Մի տեսութիւն Հայկական Կիլիկիոյ Հարստութեան վե-
րայ. Բակոբեան. 33

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Սասուն, նրա նկարագրութիւնը, բնակիչները և նոցա
բարք ու վարքը 65

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իմ Փէրին. Աւետիս Իսահակեան. 96

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Որսորդ Բաղդոն. Պ. Պաշտեանց 97

Յիշատակարան մեռեալ տանից. Ֆ. Դաւթեանի.

(Յաւելուածում). Գլուխ Թ., Նորանոր ծանօթներ—Պետրով, Վճռա-
կան մարդիկ—Լուկաս, Իսայ Փովչ, Բաղնիս, Բակլըշինի պատմու-

թիւնը. Սիւլէյմ Գեյ «Արտ»-ի նախորդ գրքերում: (Էջեր—նախ—). 135—182

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իզիթ Սարգար. Ա. Իսահակեան 114

Սասուն. Գ. Ժառ. Մկրտումեանց. 117

Իմ Հայրենիքը. Ա. Չոբանեանց. 119

Ծանր թախիժ. Ո. Անտիպեան. 120

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ի Տէր Հանգ. Մկրտիչ կաթողիկոս Կիլիկիոյ. 121

Ամեն. Տ. Գրիգորիս եպ., նորընտիր կաթողիկոս Կիլիկիոյ . 139

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հայկական ճգնաժամն ի Թիւրքիա. 1894-ի կոտորածը, նորա նախընթացները և նշանակութիւնը. Ֆր. Տ. Գրիշ. 141

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇՍՏԱԿԱՐԱՆ

Ի Տէր Հանգ. Ներսէս պատր. Վարժապետեանի կտակը. . 153
Թղթակցութիւն Կ. Պոլսից. Արճաւի. 164

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Բանաստեղծի վիճակը, Բաճճի. 170

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Վերջին անցքերի մասին 172

Զեսթըրի միթինկը և Գլադստոնի ամբողջ ճառը . . 182

Սուլթանի հրովարտակը Հայկական բարենորոգումների մասին 205

«Ալ-Կարար»-ի հարիւրամեակի յիշատակին. Էֆր. . 211

«Հեփա» լրագրի առաջին համարի առաջին երեսը. . 216

Ամենայն հայոց Վեհ. Կաթողիկոսը Պետերբուրգում. . 217

Գեր. Հ. Արսէն արքեպիսկոպոս Այանեան. 236

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ

237

«Դեյլե-նի-ը» լրագրի մասին և նորա խմբագրի նամակը:— Թիւրքերի վերջին խեղճութիւնը Տաճկահայաստանում:— Անգլիոյ ակնաւոր անձանց առթիւ:— Ռուս մամուլի Հայաստանը և Հայասեր թերթերը:— Ս. Միկլաշևսկու դասախօսութիւնը:— Համառուական տպագրական գործի առաջին ցուցահանդէսը:— Վեհափառ Կաթողիկոսի նուէրը:— Պետերբուրգի ծխականների ժողովը:— Տեղւոյս ծխական դպրոցի բացումը:— Աղէքսանդր Գ. Կայսեր դադաղի վերայի Պետերբուրգի հայոց պապը:— Իշխան Սիմէոն Արամեյիք-Լազարեան Ս. Էջմիածնում:— Եյսկ քաղաքի արժ. Փարզար աւագ քահանայ Սիւքիասեանի յորհրդանը:— Մի կարևոր գրչագրի կորուստ:— Անդերսէնի «Մայր»-ը 22 լեզուով:— Կարծիքներ «Արաքս»ի մասին:— Խմբագրութեան մէջ ստացուած գրքեր: Դործակալութիւնք «Արաքս»-ի:

ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Պատկերները մասին. Լ. Մ. 1—8

„ԱՐԱՔՍԻ“ ԱՅՍ ԳՐԷԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ

ԲՆԱԳՐՈՒՄ

1.	Նորին կայսերական Մեծութիւն Նիկողայոս Բ.	2
2.	Նորին կայսերական Մեծութիւն Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնա	
3.	Ամեն. Մատթէոս պատրիարք Իլմիրլեան.	Ժ2
4.	Անգղիացի Հիւպատոսի վճանները Բաղէշում.	64
5.	Մուշ քաղաք	80
6.	Ամեն. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս Կիլիկիոյ.	121
7.	Սիս քաղաք և բերդ	137
8.	Ամեն. Տ. Գրիգորիս եպիսկ. Ալէաթճեան.	138
9.	Վ. Գլադստոն.	195
10.	Զեսթըրի միթինկը օգ. 6-ին: Գլադստոն արասանում է իւր հռչակաւոր ճառը տաճկահայոց օգտին.	197
11.	Զոն Բոյաս, Հայասէր առևտրական նախարար.	201
12.	Սասունցի Հայ	203
13.	«Մէնս ձէյն» սրահում մայիսի 7-ի մեծ միթինկը: Արդայլի Դուբան է խօսում իբրև նախադաշ.	204
14.	Սոլեսբրի, արդի նախարարապետ Անգլիոյ.	205
15.	Հայկական խրճիթ Դատուանում.	210
16.	Քէնտրըպերի արքեպիսկոպոսը.	
17.	Եօրբի արքեպիսկոպոսը.	
18.	Ռօզպըրի, նախկին նախարարապետ.	
19.	Քիմպլըլի, նախկին նախարար արտաքին գործոց.	
20.	Ուէպամինստրի գուբըր.	
21.	Ճոն Ռոբինզոն, խմբագիր «Իւշէ Նէ-լ» լրագրի.	
22.	Վեհափառ Հայրապետի Հանդիսաւոր ելքը Պե- տերբուրգի եկեղեցւոյ մայիսի 25-ին.	212
23.	Վեհ. Հայրապետը Թիֆլիսից մեկնում է Բաթում.	216
24.	Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոս ամենայն Հայոց.	219
25.	Նորին Վեհափառութեան Հանդիսաւոր ելքը Նոր Պետերբուրգի կայարանից դէպի կայսեր. պալատը.	223
26.	Վեհափառի կառքը ճանապարհին դէպի կայսերա- կան տպարանքը.	225
27.	Վեհափառը կայսերական ապարանքից մեկնելիս.	227
28.	Վեհափառը Պետերբուրգի եկեղեցւու դաւթում.	231
29.	Գեր. Արսէն արքեպիսկոպոս Սյանեան.	236
30.	Պարսկահայ երկրագործը.	
31.	Կարինցի Հայ աղջիկը.	

32. Զէյթունցի.
 33. Հայ դեղեցկուհի.
 34. Բջնու բերդի աւերակները
 35. Աշտարակ գիւղի կամուրջը
 36. Տեսարան Կիլիկիոյ

ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ ԵՒ ՏԻՊԵՐ

37. Հին Զուղայի աւերակները Արաքսի եղերքում.
 38. Կտուց Անապատի ընդհանուր տեսարանը.
 39. Հայ ուխտաւորների նաւակը Վանայ ծովում Աղթամա-
 40. Արգինայի ձորը. րի եկերքում.
 41. Դաւիթ բէգի բերդը.
 42. Նախաձկայ վանքի ուխտաւորների փախուստը Արաքս
 43. Թորթումի քարավեր. գետի վերայով 1891 թ.
 44. Ախալքիսեցի Հայ կինը.
 45. Ալէքսանդրապոլցի Հայ կինը.
 46. Երևանցի Հայ կինը.
 47. Մեանայ ծովը.
 48. Մեանայ ծովի մի մասը.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

49. Որոտնայ վանքը.
 50. Հայկական Հին խաչքար.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

51. Մ.—բէլէ.—Յղումն ս. Աստուածածնի:
 52. Յ. Այվազլուէլէ.—Ատլանդիան ովկիանոս:
 53. Հ. Մեմրադուէլէ.—Աղբիւրի մօտ:
 54. Զիլէլ.—Ջրբեր Փէլլահ կին:
 55. „ —Աղբատ երաժշտուհի:
 56. Բխան.—Սպասում է:
 57. Ժ. Օբէլ.—Ամուռը (սիրոյ Աստուածը) արձակուրդում:
 58. Ռէյնյուլ.—Հրեշտակների մի խումբ: Գեղար. Բաժնի 2-դ երեսին:
 59. Զիլ.—Առաջին սէր. Գեղարուեստական Բաժնի 8-դ երեսին:
 60. Պ. Տէր-Ասպրահայրէանց.—Հայ կինը աղբիւրից դառնալիս:
 61. „ Մշեցի Հայ երկրագործը դաշտում. Բաժնի 152
 62. Գր. Դաբլիլէանց.—Հայ աշուղը. Բաժնի . . . 118
 63. „ Անուոյ պարիսպը լուսնեակ գիշեր. հալո-
 64. „ Հայկական սայլ. Ինչ Տեսարան Բաժնի Բ. Երեսին:

Մենք թէև մեր յայտարարութեան համաձայն բացած էինք «Արատ»-ի 1894 թ. բաժանորդագրութիւնը և ոչ մի ջանք չէինք խնայած այդ տարեշրջանի զրքերը լոյս ընծայելու համար,—մանաւանդ որ այդ միջոցում տեղի ունեցաւ Սասունի դժբաղդ արկածը և այնուհետև էլ ծագեց հայկական խընդիրը, որը «Արատ»-ի ծրագրի մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում,—այնուամենայնիւ մեր նիւթական միջոցների անձկութեան և հանդիսի ոչ կանխիկ բաժանորդագրութեան պատճառաւ անկարող եղանք հրատարակել «Արատ»-ը, որի համար այժմ 1894 թ. բաժանորդներին մենք ուղարկում ենք 1895 թ. զրքերը:

Բայց այս՝ մինչդեռ մենք «Արատ»-ի կանոնաւոր հրատարակութեան հետ ցանկանում էինք իւրաքանչիւր ամիս այլ և այլ կարեւոր բովանդակութեամբ զրքեր ևս լոյս ընծայել,—քանի որ Պետերբուրգը դուրս համար միջոցներ է տալիս,—դժբաղդաբար այսպիսի անձուկ պայմաններում ստիպուած ենք ոչ միայն մեր փափաղը անիրագործելի թողնել, այլ և 1895 տարեշրջանի երկրորդ զիրքը ևս հրատարակելով՝ հոյեւ և դարձնել «Արատ»-ի հրատարակութիւնը:

«Արատ»-ի նման պատկերազարդ զեղարուեստական մի հրատարակութիւն, մենք համոզուած ենք, որ երկար տարիներ կարող չէ դոյութիւն ունենալ հայերիս մէջ, ըստ որում ամբողջ զրքի կազմութիւնը այնքան մեծ գումար է պահանջում և աշխուրջ փորձառու հսկողութիւն, որ զրգուար թէ մեր ներկայ դործողներից կամ նոր սկսողներից ո և է մէկը վստահանայ ձեռք զարնել և այնքան գլխացաւանք յանձն առնել՝ ի կատար ածելու համար մի այդպիսի հրատարակութեան նոյնիսկ տեխնիքական կողմը: Մենք 1887 թուականից ամեն նեղութիւն և զրկանք յանձն առնելով տարել ենք այս ծանր գործը՝ դրդուած սոսկ այն մոլեռանդ սիրուց, որ

մենք տածում ենք զէպի այս պատասխանատու ու կարևոր գործը, հաւատացած գոլով, որ այդպիսի մի բաղմապահանջ հրատարակութիւն առանց բուռն սիրոյ և եռանդի երբէք չէ կարող յարատեւել: Լո՛կ այն, որ եւրոպական յայտնի թերթերի կարծիքով, թէ «Արաբ»-ը կարող է մրցել եւրոպական նոյնատեսակ շքեղ հրատարակութիւնների հետ, արդէն մեծ զրաւական է այն ջանքերին, որ մենք նորա վերայ գործ ենք դրել և որոշ արժանաւոր դիրքի վերայ պահել, միեւնոյն ժամանակ և պարզ ապացոյց այն անվերջ զժուարութիւններին, որ մենք ստիպուած ենք եղել տանել մեր նպատակին հասնելու համար:

Ափսոս որ բաժանորդադրութեան կանոնաւոր և կանխիկ չվճարուելը պատճառ է դառնում այսպիսի մի կարևոր հրատարակութեան դադարման, մինչդեռ մենք աշխատում էինք օրէցօր ընդարձակելով և հարստացնելով՝ աւելի օգտակար դարձնելու նորան:

Ի վերջոյ աւելացնենք և այն, որ հանդիսիս գործակալները,—բացի մի քանիսի սիրալիր պատրաստականութիւնից և եռանդուն աջակցութիւնից, որոնց հրապարակաւ յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը,—մեծ մասամբ բաժանորդագները մեզ խիստ «չ հասցնելով» պատճառ են դառնել թէ՛ «Արաբ»-ի հրատարակութեան ուշանալուն և թէ՛ մեզ ծանր դրութեան մէջ են ձգել ընթերցողների առաջ, թէև մենք՝ հեռու հայկական կենտրոնից՝ խիստ կարօտութիւն ունէինք գործակալների, որոնց ամեն մի աջակցութիւնը մեզ համար թանգ էր և մեծ նշանակութիւն ունէր «Արաբ»-ի կանոնաւոր հրատարակութեան համար:

Յայտնելով ձեր հարաբերութիւնը, կարեւոր ենք համարում շեշտել որ «Արաբ»-ի վերջնական դադարման առաջը կարող է առնել միայն այն գրէի շտաբից և յաջողալ որպէս ճանհ հետ ԿԱՆԽԻԿ Բաժանորդադրութիւնը:

Ս. Գալսեփեանց.

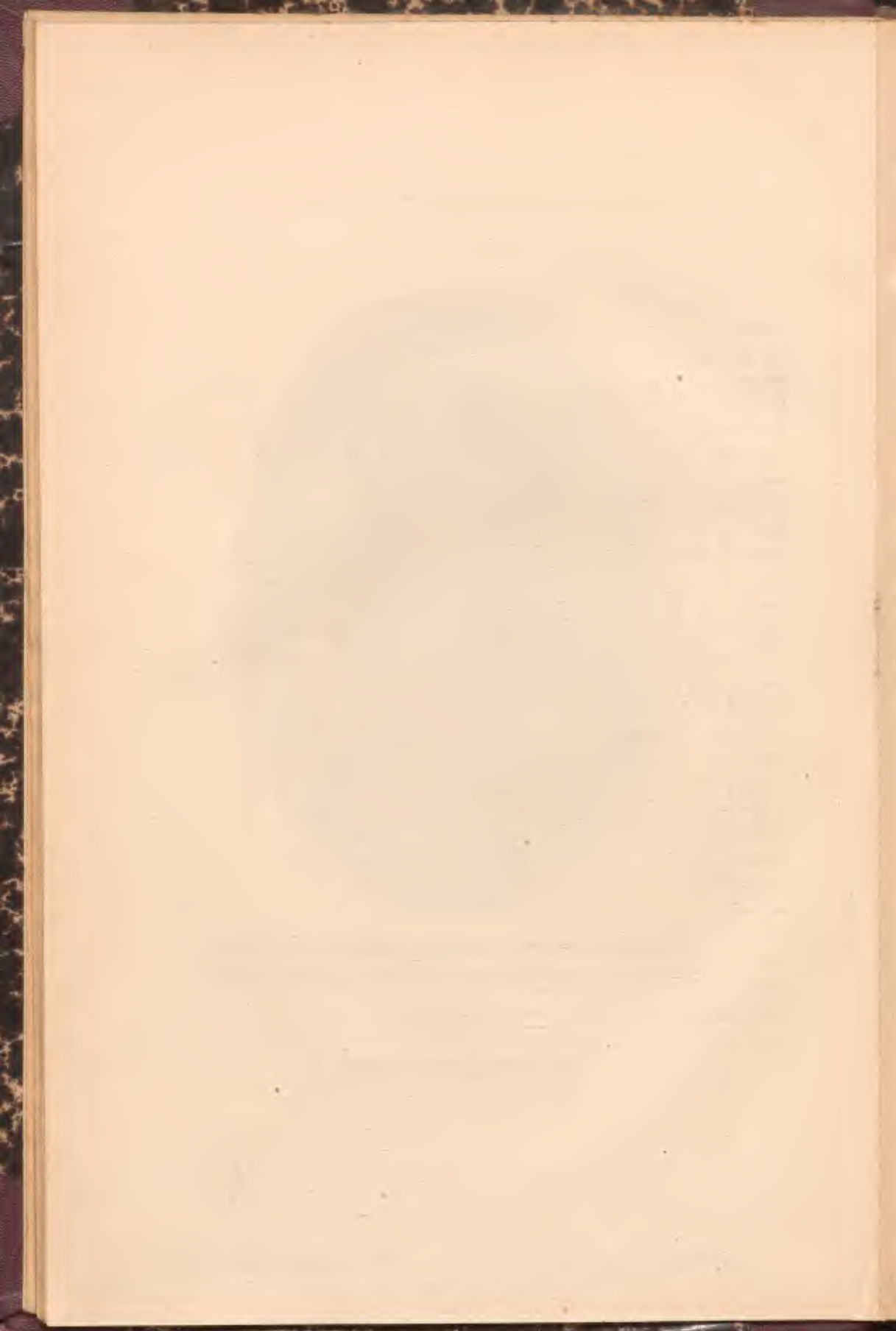
ԵԱՐԻՆ ՎԱՅՆԵՐԱՆԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵՐԻՆ ՎԱՅՈՒՂ ՈՒՆԻՍԻԱ ՆԻՇԱՆԱՆՈՒ Ք.
 Его Императорское Величество Государь Императоръ Николай II.

Автоминия Ангерера въ Вѣнѣ.

ԱՐԻՆ ԿԱՅԵՐԱՇԱՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅԱՐՈՒՄԻ ՌՈՒՍԱՅ ՍԷՔՍԱՆԴՐԱ ՖԵՐՉՈՐՈՎՆԱ.
Ея Императорское Величество Государыня Императрица Александра Феодоровна.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

«Արա+»-ի 205—210 էջերում ապագրում ենք Հայաստանի Համար խոստացուած բարենորոգումների այն ծրագիրը որ վերջերս, Հոկտ. 5-ին, Տաճկաց սուլթան Աբդուլ-Համիդը վերջ ի վերջոյ բարեհաճեց ընդունել՝ ընկճուած Անգլիոյ, Ռուսիոյ և Փրանսիոյ խիստ պահանջներից, թերեւ և 18-ի նշանաւոր ցոյցի, ազդեցութեան ներքոյ: Բարենորոգմանց այս նոր ծրագիրը աչքէ անցնելուց յետոյ,—որը, ի դէպ է տակ, առաջին տպաւորութեան տակ, շատ տեղ մեր ազգակիցներից ընդունուեցաւ մեծ ոգւորութեամբ,—տեսնում ենք, որ նա նախ շատ կէտերում չէ Համապատասխանում Հայ ժողովրդեան սպասած բարենորոգումներին: Ամբողջ մի տարի, դեռ ևս աւելի, խիստ յաճախ դիտողութիւններ էր լինում թէ չէ կարելի յուսալ թիւրքից ոչ մի բարենորոգումն Հայաստանի Համար առանց եւրոպական երաշխաւորութեան ու անմիջական Հսկողութեան, ուստի և ամեն ոք սպասում էր, որ ներկայ ծրագրի ամենաէական կէտերը դուրս էլ կը լինեն: Այսպէս մտածելու Հաստատ Հիմք կար, մանաւանդ երբ վերջերս, Սոսքերին անպայման կերպով շեշտում էր այդ կէտի, եւրոպական Հսկողութեան, վերայ: Սակայն դուրս եկաւ, որ այդ բոլորը յուսախաբութիւն է եղել, որովհետեւ Բ. Դրան ընդունած ծրագրի Համաձայն բարենորոգումների անմիջական Հսկողութիւնը մնացած է դարձեալ նոյն անընդունակ թիւրքի ձեռքում և թիւրք պաշտօնեաններն են կոչուած այդ բարենորոգումները մտցնել Հայկական գաւառներում, այլապէս՝ բարենորոգումները մտցնելու ուղղութիւնը այժմ թիւրքինն է և ղեկավարելու սանձը նրա ձեռքին, թէև կարծես թէ եւրոպական Հսկողութիւնն էլ մի քիչ դեր պէտք է խաղայ, որովհետեւ ԺԶ-րդ պլեի մէջ թոյլատրած է ղեկավարներին իրանց թարգմանների միջոցաւ խորհրդակից լինելու այս ու այն ձեռնարկութիւնները կամ բարենորոգումները մտցնելու խնդրում:

Բացի այն, որ այս ծրագիրը եւրոպական անմիջական Հսկողութիւն չէ ձանաչում և եւրոպացիներից պաշտօնեաներ չէ ընդունում պատասխանատու պաշտօնների Համար, նաև մի քանի կէտերում զանազանվում է այն ծրագրից, որ երեք

պետութեան ներկայացուցիչները ներկայացրին սուլթանին մայիսի 11-ին (ն. ա.): Իսկապէս այս նոր ծրագիրը մի աղճատումն է մայիսի 11-ի ծրագրի:

Այժմ դառնանք այն կէտին, թէ ներկայ ծրագիրը՝ ինչպէս որ կայ, ի՞նչ նշանակութիւն կունենայ Հայ ազգաբնակչութեան համար այն կենտրոններում, ուր իբր թէ մտցնելուն այդ բարենորոգումները: Խօսք չկայ որ այս ծրագրի բոլոր յօդուածներն էլ առանց այսքան դուռում գոչիւնների էլ սպասելի էր գործադրուած անսնել թիւրքիայում, քանի որ ծրագրի բոլոր շօշափելի կէտերն էլ հիմնուած են պետութեան մէջ պոյութիւն ունեցող օրէնքների այս ու այն յօդուածների վերայ. հէնց այս իրողութիւնը արդէն պարզում է, որ սուլթանը հայկական նահանգներում ոչ թէ բարենորոգումներ է մտցնում, այլ իսկապէս գործադրել է ուղղում այն օրէնքները, որոնք մինչև հիմայ անխղճաբար ռանակոխ են եղել և հօգեպէս ու Ֆիդիքապէս սպանել տեղական ազգաբնակչութեանը: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ մեծամեծ խոստումներից ու արիւնահեղութիւններից յետոյ, սուլթանը իւր օրէնքների հիման վերայ բարենորոգումների ծրագրի փքուած խօսքերի ներքոյ՝ ականայ երևան է հանում իւր երկրում ռանակոխ արուած ճշմարտութիւնը: Ահա այս է երևակայեալ միակ օգուտը, եթէ իրօք այդ էլ իրագործուի.....

Իայց մենք կարծում ենք, որ Հայ ժողովրդի ազազակը ու նորա դեռ արիւնաթաւալ հաղարաւոր նահատակների բողոքը այդ ամենատարրական ճշմարտութիւնը պարզելու համար չէին միայն, այլ սուլթանի հաւատարիմ հպատակը մնալով հանդերձ՝ նա պահանջում էր երկրի մէջ տիրող անլուր զեղծութների ու անիրաւութիւնների դէմ արմատական փոփոխութիւն, կառավարութեան եղանակի մէջ փոքր ինչ լայն, ժամանակակից լուսաւոր և արդար հայեացք, որպէս զի երկիրը և ժողովուրդը իրօք բարդաւաճէ, որից անշուշտ ոչ պակաս կ'օգտուի նոյն իսկ օսմ. կառավարութիւնը:

Ա. Բախարով

ԿԻՆԻԿԻՈՅ ՄԷՋ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅ
ՀԻՄՆԵԼՈՒ ԱՌԹԻՒ

«Առաջին»-ի հրատարակութեան առաջին օրից՝ մենք հայ հասարակութեան ուշադրութեանը ներկայացրինք Կիլիկիոյ բարոյական-կրթական անմխիթար կացութիւնը և մատնանիշ արինք մի աղքատ աջակցութեան կարիքը:

Միւսինց յաջորդող վերջին տարիների ընթացքում այդ կացութիւնը ոչ միայն չէ բարեփոխուել՝ այլ ընդհակառակը աւելի ևս ծանրացել է, այնպէս որ, այն աջակցութիւնը, որը մի քանի տարի առաջ արգէն հարկաւոր էր, այսօրուան օրս դարձել է մի անհրաժեշտ պահանջ:

Ահա՛ այս անհրաժեշտ պահանջից մղուած՝ մենք վստահանում ենք մի քայլ ևս յառաջ գնալ և դործնական ձեռնարկութեան առաջարկը դնել հայ հասարակութեան առաջ:

Հայկական Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լեւոն Լուսինեանի մահուան հինգհարիւրամեակի տարեդարձի առթիւ մենք մեր կողմից մօտերս լոյս կրնծայենք մի հրատարակութիւն, այս վերնադրով՝ «Փոյ՛ աշխարհագրո-ւեան արեւ Կիլիկիոյ», որպէս մի գրական համեստ կոթող ի յիշատակ այդ պատմական մեծ դէպքի:

Բայց միւսնոյն ժամանակ կը ցանկանայինք որ ընդհանուր հայ ժողովրդի մասնակցութեամբ Կիլիկիոյ մէջ կանգնուէր մեծագոյն և կարեւորագոյն մի կոթող, որը հայ հասարակութեան ներկայ պայմաններում՝ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մի կրթական հիմնարկութիւն:

Ի հարկէ, մեզ ևս շատ լաւ յայտնի է տաճկահայոց ներկայ տխուր դրութիւնը, որի վերայ կենտրոնանում է այսօր բովանդակ հայ սերունդի ուշքն ու միտքը և որով կաշկանդվում է հայ մարդու գործունէութեան կարողութիւնը...: Բայց այս ցաւալի կացութեան ուժգին ապաւորութիւնը անձամբ զգալով հանդերձ, կրթական նպատակների մասին սպասողական անշարժութիւնը չենք արգարացնում: Ընդհակառակը՝ հայ հասարակութիւնից սպասելու ենք, որ նա բացառիկ դէպքե-

րի առջև և բացառիկ զոհողութիւնների յանձնառու լինի:

Ազգերն էլ, անհատների նման, իրանց կենաց շրջանում պատահում են ծանր տագնապների, որոնց միջեց յաջողում են անվտանգ դուրս գալ քանի որ նոցա մէջ սպառուած չէ կենսական ոյժը: Այս իրողութեանը ապացոյց է հէնց նոյն իսկ հայ ազգի կեանքը, որ չնայելով իւր կրած անընդհատ տագնապներին և հարուածներին, դեռ զուրկ չէ ոգևորութիւնից: Մենք այս միտթարական երեւոյթի աղբիւր համարում ենք այն հոգևոր, բարոյական և մտաւորական պաշարը, որը ժառանգել ենք մեր մշտաջարջար նախահայրերից՝ շնորհիւ վանքերի, դպրանոցների և ուսումնավայրերի:

Ձենք ուզում ջատագովել ուսման կարևորութիւնը, որ արդէն քաջածանօթ է ամեն մի մտածող հայի, միայն շեշտում ենք այն կէտի վերայ, թէ կրթական անհրաժեշտ հիմնարկութիւնների ձեռնարկելու համար լաւագոյն օրերի և յաջողագոյն պայմանների սպասել այլ ևս ներելի չէ, որովհետև մենք չենք իմանում թէ երբ կը հասնեն այդ օրերը և պայմանները: — Բայց այդ՝ բարոյական և մտաւոր սնունդը հաւասարապէս պէտք է թէ՛ յաջողութեան և թէ՛ ձախորդութեան մէջ:

Խօսքը մասնաւորելով մեր առաջարկութեան վերայ, հրաւէր ենք կարդում հայ հասարակութեան որ անմիջապէս ձեռնարկուի մի կրթարան հիմնելու Կիլիկիայում, — այն աշխարհում, ուր վեց եօթ դար առաջ ծաղկած ուսումնավայրերից, դպրէվանքերից և ուխտերից և ոչ իսկ մէկը մնացել է այսօր:

Պէտք է խոստովանել որ այս գաղափարը բաւականին հին է և մեզնից առաջ ուրիշներ ևս այդ մասին մտածել են:

Դեռ 30 տարի սորանից առաջ*) յիշատակաց արժանի Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանցն էր, որ իր հարստութիւնը, — հազար ոսկի կտակեց Կիլիկիայում ժառանգաւորաց վարժարան հիմնելու: Նորա կտակակատարները, — վսեմ: Նուբար փաշան, որ իր կողմից ևս 3000 ոսկի աւելացրեց, և հոգեւոյս Ներսէս պատրիարքը՝ — այլ և այլ նկատումներով Կ. Պոլսում հաստատեցին Առաքել — Նուպար —

*) Տես «Արաբս» 1889 թ., Ը. գիրք, էջ 79.

Շահնազարեան վարժարանը և այսպէս մասամբ միայն դործադրեցին կտակը, թէև ընդհանրապէս խօսելով ազգը ժամանակին մեծապէս օգտուեց այդ հաստատութիւնից:

Վերջին քառորդ դարու մէջ Կիլիկիայում մասնաւոր շարժումներն էլ անպակաս չէին և մի Կենտրոնական վարժարանի պէտքը շատ անգամ յուզվում էր Կովկասի և Կ. Պոլսի թերթերում՝ Կիլիկիայից ուղղուած թղթակցութիւններով:

Յիշատակելու է նաև, որ Կիլիկիոյ հոգեւոյս Մկրտիչ կաթողիկոսը քանիցս դիմումներ էր արել Շահնազարեանի կտակը Կիլիկիայում վերականգնադնելու: Յետոյ, յաջորդաբար ինքը ևս հաստատեց վարժարաններ—Սյնթապում և Մարաշում—բայց պահանջուած պայմաններին չէին համապատասխանում: Պատմական տեսակէտից կարեւորութեան արժանի էր Մկրտիչ կաթողիկոսի դիմումը Անգլիական եկեղեցւոյ պետին, Քենտերպերիի արքեպիսկոպոսին, որից բարոյական և նիւթական աջակցութիւն էր խնդրում մի հոգեւոր դպրոց հաստատելու համար: Արքեպիսկոպոսը կազմեց մի մասնաժողով, որին մասնակցում էին Լոնդոնի և Սոլվերբի քաղաքների եպիսկոպոսները: Սյս առթիւ փոխանակուեցին մի քանի անգամ թղթակցութիւններ, Անգլիայից մասնաւորապէս երկու տեղեկաբեր-հոգեւորականներ ուղարկուեցան Կիլիկիա, և Մարաշ քաղաքում որոշուեցաւ հիմնել հաստատելիք վարժարանը: Բայց այս ամենը զործնական ելք չունեցաւ, որովհետեւ մեր ունեցած հաստատ տեղեկութիւնների համեմատ՝ խնդիրը սխալ ուղղութեան վերայ էր առաջ ընթացել և մանաւանդ՝ կաթողիկոսի նկատմամբ զոյացուած համոզումը նպաստաւոր չէր:

Իսկ այս բոլոր անյաջողութիւնների հանդէպ, Կիլիկիայում անարգել բազմացել են օտար վարժարաններ, որոնք շարունակվում են մինչև այսօր: Լատին դանազան միաբանութիւնները—Փրանչիսկեան, Կարմելեան, Տրապեան—վանքերով և դպրոցներով հաստատուել են արդէն Կիլիկիայի այլ և այլ կողմերում: Իսկ ամերիկացիները՝ գրեթէ բոլոր կարեւոր կենտրոններում հիմնարկած են այլ և այլ հաստատութիւններ, Տարսոնում՝ Ս. Պողոսի վարժարանը, Մարաշում՝ Աստուածաբանա-

կան վարժարանը և Աղջկանց դղւէճը, Այնթապում՝ «Կենտրոնական Թուրքիոյ Գղւէճը» և նոյնպէս Աղջկանց դպրոցը, դարձեալ վարժարաններ՝ Ադանայում, Հաճիւնում, Ստում և այլն:

Մենք թէև կոյր քէն կամ նախանձ չենք զգում յիշեալ Հաստատութիւնների դէմ, բայց և այնուամենայնիւ նրանց դանում ենք բացարձակապէս օտար, և բոլորովին անհամապատասխան Կիլիկիոյ Աթոռի և Հայ ժողովրդի պէտքերին: Ուստի մենք սուրբ և բարոյական պարտականութիւն ենք համարում անդադար խօսել և աշխատել մինչև որ մի օրինաւոր ազգային ուսումնավայր բարձրանայ Ստում, կամ Մարաշում և կամ Ադանայում: Կիլիկիոյ գաւառն իբրև կաթողիկոսական վիճակ՝ պէտք է ունենայ մի կրթարան, ինչպէս Ս. Էջմիածինն ունի իր ձեմարանը:

Արդէն մի բարեբախտութիւն է, որ Հանգ. Մկրտիչ Սանտարեան Հիմնել է Հայաստանի կենտրոնում «Սանասարեան վարժարան»-ը, ինչ՞ով ուրեմն Կիլիկիոյ կենտրոնում ևս չը հաստատուի նմանօրինակ մի վարժարան, ուր սնունդ զսնէ նաև Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի և Ասորիքի Հայ ազգաբնակութեան ծաղիկ երիտասարդութիւնը:

Մենք դիմում ենք այսօր Հայ ժողովրդին մեր այս առաջարկութիւնով՝ քաջալերուած այն ընդհանուր և զօրաւոր համակրութիւնից որ նշմարել ենք այս նպատակի վերաբերութեամբ, կոչում ենք անում մանաւանդ նոր Շահադադարեանների և նոր Սանասարեանների, որ զլուխ կանգնեն այս ձեռնարկին:

Գործի նախապատրաստական էական խնդիրն անշուշտ դրամականն է, որը մասամբ դիւրացնելու համար առաջարկում ենք հաստատել «Կիլիկիան Կրթարանի Ֆոնդ» և որի վերաբերեալ կարգադրութիւնները կը հրատարակուեն յառաջիկայ առթիւ: Բայց միևնոյն ժամանակ կը խնդրենք այս նպատակի համակրողներից, որ բարեհաճեն իրանց կարծիքները յայտնել՝ գործի յաջողութեան և լաւագոյն կերպով իրականացման մասին: Մենք մեծ սիրով կընդունենք այս մաքով ուղղուած դրութիւններ և կը հաղորդենք կազմելի մասնաժողովին:

ՌՈՒՍ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ

Քաղաքակիրթ ազգերի մէջ իւրաքանչիւր կուսակցու-
թիւն, իւրաքանչիւր հաւաքական մարմին, ուր գոյութիւն
ունի կարծիքների և դադափարների համանմանութիւն կամ
նոյնութիւն՝ լինի դա մի ժողովուրդ, մի ազգ կամ մի պա-
տահական խմբակցութիւն, ունեն իրենց տեսակէտների և
դադափարների, իրենց շահերի և ձգտումների արտայայտիչ
մի հրատարակութիւն, մի պարբերական թերթ, որի միջոցաւ
նորա հարկաւոր եղած ժամանակը, պաշտպանում են իրենց
դադափարները, շահերը և մաքառում հակառակորդների դէմ:
Թէ ի՛նչ մեծ դեր է խաղում լուսաւոր ազգերի մէջ այդպիսի
թերթերի գոյութիւնը, դա ամենքի համար այնքան պարզ է,
որ ամենք աւելորդ ենք համարում այս մասին խօսել: Այստեղ
մասնաւորելով մեր խօսքը հայկական հարցի վերայ, մամու-
լին ծանօթ իւրաքանչիւր անձ գիտէ թէ որպիսի թեր և
դէմ կարծիքներ արտայայտուեցան այդ խնդրի վերաբերմամբ:
Գալով ռուսաց լրագրներին, յայտնի է թէ մի կարգ թեր-
թեր որպիսի ջանքեր էին գործ դնում մոլորեցնելու համար
հասարակութիւնը և մինչև անգամ ժխտել ծաճկահայաստա-
նի սարսափելի կոտորածները ու ամեն տեսակ դաւեր և
ղրպարտանք հնարելով՝ ձգտում էին զուգուել ռուս հասարա-
կութիւնը հայոց դէմ, սակայն, միւս կողմից, գտնուեցին դո-
յա դէմ թերթեր, որոնք նոյնքան եռանդով հերքեցին հա-
կառակորդների խարդաւանքները, ստութիւնները ու համար-
ձակ պաշտպանեցին հայերի արդար դատը ռուս ժողովրդի
առաջ, որի ձիշտ կարծիքը ոչ պակաս մեծ նշանակութիւն
ունի հայերիս համար: Այս ի նկատի ունենալով՝ չենք կարող
չհրաւիրել մեր համազգիների ուշադրութիւնը ինպատու հայոց
խօսող ռուս թերթերի վերայ, առաջարկելով ստանալ այդ լրա-
գրները, որով բարոյապէս թէ նիւթապէս նոյա քաջալերած և
խրախուսած կը լինին: Հայոց գաղին համակիր ռուս օրաթեր-
թերի յայտարարութիւնը դնում ենք սոյն դրքի վերջում:

ԱՄԵՆ. ՄԱՏԹԵՆՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԻԶՄԻՐԵԱՆ.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԱՆԳՂԻԱՅՈՒՄ

Ա.

Եթէ հայկական խնդրոյ վերջին երևոյթը ցունց տուաւ համայն քաղաքակիրթ աշխարհին, անուրանալի է որ այս ցունցը բաղդատապէս աւելի սաստիկ զգացուեցաւ Անգլիոյ մէջ:

Ռուսո-Թրքական վերջին պատերազմէն յետոյ, հայկական խնդիրը, երբ միջազգային հանգամանք կըստանար Պէրլինի դաշնագրով, արդէն Անգլիոյ մասնաւոր հսկողութեան ենթարկուած էր Կիպրոսի պայմանագրով (1878 թ.): Այդ թուականէն ի վեր, կըտեսնենք որ Անգլիական դիւանագիտութիւնն ու մամուլը մասնաւոր կերպով կը զբաղին հայոց վերաբերեալ հարցերով, թէև, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ, Անգլիական հսկողութիւնը հայաստանի բարենորոգմանց մասին չունէր այն զօրաւոր երաշխաւորութիւնը, զոր Ռուսական պետութիւնն ապահոված էր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով, և հետեալ 1878-էն ի վեր Տաճկա-հայոց վիճակը ո՛չ միայն չը բարւոքեցաւ, այլ և առաւել վատթարացաւ:

Արդարև, ցաւալի իրողութիւնը յաճախ կը պարզուէր այս երկրին առջև և հայկական խնդիրը զրեթէ վառ կը ֆնար: Մուսա-պէյի չարագործութիւնները, Կարնոյ արիւնհեղութիւնը, Գումգափուի ցոյցը և Անկուրիոյ դատապարտե-

լոյց զլիսատումը՝ մամլոյ միջոցաւ հանրային կարծիքը յուզած և խորհրդարանական ջերմ վիճաբանութեանց առիթ տուած էին։ Բայց այդ ամենուն հետեանքն էր ոչ այլ ինչ, բայց եթէ պլատոնական ցաւակցութիւն։ Մինչև իսկ պ. Կլատսդըն, որուն վերջին ընտրութիւնը կենդանի յոյս ներշնչած էր, առանց մի դարման տանելու հրաժարեցաւ նախարարապետութենէ և ազատական նախարարութեան զլուսեղաւ Լորտ Րոզպլըրի, որ չայոց դատին նպաստաւոր և ոչ մէկ բառ արտասանած ունէր տակաւին։

Ահա այս վհատական վիճակի մէջ, երբ Անգլիոյ Ազատական կառավարութեան վրայ դրուած յոյսերն ալ կընուաղէին, հռչակուեցաւ Սասունի սրածուլութիւնը։ Ահաւոր դէպքը կատարուած էր 1894-ի օգոստոսին, բայց հազիւ թէ երեք ամիս վերջ արձագանք գտաւ Անգլիական թերթերուն մէջ։ Նոյեմբերի 12-ին Թայմզ կը հրատարակէր պ. Կ. Յակոբեանի կողմէ Արտաքին գործոց նախարարին հաղորդուած մի տեղեկագիր, և մի քանի օր վերջ Սթանհարպի մէջ կ'երևար Վառնայի թղթակցէն մի հեռագիր. նոյնիմաստ լուրեր հետզհետէ կը հասնէին ամեն կողմէ և կը հաստատէին թէ չայաստանի քրիստոնեաները մի սոսկալի ջարդ կրած էին։

Չայոց վիճակն օրուան խնդիր կը դառնայ դարձեալ, բայց այս անգամ թողած տպաւորութիւնը վաղանցուկ չէր թուէր։ չալածանաց և հարստահարութեան սովորական պատմութիւններ չէին որ կը լսուէին, այլ այնպիսի յայտնութիւններ՝ որոնց ահաւոր բնութիւնն իսկ թերահաւատութիւն կը պատճառէր շատերուն։

Չայիական խնդրոյ վերաբայման առթիւ Անգլիական մամլոյն և հասարակութեան առաջին տպաւորութիւնը կուսակցական նկատումներէ ազատ չէր։ Պահպանողական դասը — որուն կը պատկանէին պետական (եպիսկոպոսական) եկեղեցւոյ բարձրագոյն պաշտօնեաներ, յեղային ազնուականներ, մեծ դրամատէրներ և ազարակատէր լորտեր, — իր հին ցաւերը կը յիշէր երբ պ. Կլատսդընի հակաթուրք ղգացումներուն ոյժ և իրաւունք տուող հրատապ խնդիրը կ'արժարժուէր։

Լորտ Բալմորալլընի օրինակին հետեւելով, Դորիները (պահպանողականները) միշտ թրքասէր քաղաքականութիւն մշակած, այսինքն «Ճիւանդ մարդը» առողջացնելու և անոր զոյուլթիւնը պահպանելու հետամուտ եղած են: Այս քաղաքականութեան ջատագով և զործադիր Լորտ Պիքընսֆիլան (Տ'իզըրաէլի) էր որ Պուլկարիոյ կոտորածը ուրանալով՝ այն առթիւ լրագրաց մէջ տեսնուած լուրերը «սրճարանի հանաքներ» անուանած էր և թերեւ յաջողէր մի թումբ բարձրացնելու հասարակային կարծեաց առջև, եթէ այն ատեն չըլտուէին պ. Կլատտալլընի հզօր փէլիպպականները: Այն հաստարմատ հակառակութիւնը որ կայ պ. Կլատտալլընի կուսակցութեան քաղաքական, եկեղեցական և տնտեսական գաղափարներուն դէմ՝ իբրև խրատուիլակ կը կանգնէր ամեն անգամ որ կը յիշուէր Հայաստանի անունը և կը դատապարտուէր Թրքական յոռի կառավարութիւնը: Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ Թայֆլի, Սդանպուրի և Տէյլի Թէլէկրաֆի պէս թերթեր մի խուլ արձագանք կուտային Մասունի լուրերուն և Անդլիքան եկեղեցւոյ բարձր ներկայացուցիչը—որոնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ջերմ համակիրներ էին—նուազ ցաւակցութիւն կը յայտնէին հաղարաւոր քրիստոնեայ զոհերուն նկատմամբ. մինչդեռ՝ Տէյլի Նիւլի, Տէյլի Քրօնիւլի և Ուէսթմինսթըր Կաթլի պէս ազատական թերթերն իրենց էջերը լայն բացած՝ կոտորածի լուրերուն վաւերականութիւնը կը հաստատէին և Բաֆնուսի կամ ալադանդ (Dissenter, Nonconformist) բողոքականութեան հովիւները, եկեղեցւոյ բեմերուն վըայէն մարդասիրական պարտաւորութեանց կոչում կընէին:

Բարեբաղդաբար, կուսակցական հաշիւներն ընդ երկար չը տիրեցին, որովհետեւ դժբաղդ իրականութիւնն իր սոսկատեսիլ երևուլով կը պարզուէր հետզհետէ և վստահելի վկայութիւնները կը բազմանային: Վերջապէս, վարանեալ մտքերու վըայ խոր ապաւորութիւն զործեց Թայֆլ, որ դեկտ. 4-ին այսպէս կը դրէր:

«... Երբ առաջին անգամ լինելով ուշադրութիւն կը հրաւիրէինք այս խնդրոյ վըայ, մինչև մէկ աստիճան կասկածոտութիւն

ցուցնելու հարկը կը զգայինք: Այն ատեն, մէկ կողմէ ունէինք Յիշատակագիր մը Հայ Հայրենասիրական Բնկերակցութենէն, որուն քաղաքական հակումը բացայայտ է և որ հիմնուած էր՝ Բաղէշէն խրկուած անստորագիր, և տեղերու, անձերու և թուականներու հական մանրամասնութեանց մէջ թերի և ճարտասանական ձևերով խճողուած նամակի մը վրայ: Սիւս կողմէ մեր առջև ունէինք Պոլիս հրատարակուած պաշտօնական յայտարարութիւն մը՝ որ ամեն յանցանք կը բեռցընէր հայերու վրայ և մեր հաւատարմ կարողութիւնը ճնշող բաներ կը պատմէր...:

«Այժմ հարկադրուած ենք ընդունելու որ չափազանցութիւն ընելու հարկ չկայ եղեր: Իրենց վստահելիութեամբ անվիճելի և կողմնակցութեան ամբաստանութենէ զերծ անձերու ստուգած ճշմարտութիւնը բաւական է ապացուցանելու թէ Սասուն գաւառի թիւրք պաշտօնէից ոմանք անգթական ոճիրներով մեղապարտ գրտնուած են և թէ մեծ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ Դրան վրայ, որ յանցաւորները պատժելու տեղ՝ վարձատրած է:»

Այս մեծարժէք վկայութիւնէն մէկ օր վերջ, Բէյքի գործակալութիւնն Աթէնքէն կը հաղորդէր Սասունցի փախստականներու յայտնութիւնը և անոր կը յաջորդէր Արտաքին Գործոց Նախարարին հրապարակային ազդարարութիւնը թէ «հայաստանի խժոժութեանց մասին տրուած տեղեկութիւնները չափազանցուած չեն:»*) Մի քանի օր վերջ, Առևտրական Նախարար սր. ձէյմս Պրայս Ապերտինի մէջ հետեւեալ կերպով կը խօսէր հայաստանի վրայ:

«... Պուլկարիոյ կոտորածէն ի վեր Արևելքէն չէր հասած այսչափ ահռելի լուր մը: Եթէ լուածները հաստատուին՝ այդ բաներուն թոյլատրող կառավարութիւնը պիտի դատուի Աւրուպայի առջև:... Անգլիա մասնաւոր պարտականութիւն ունի այս մասին, որովհետեւ ինքն էր որ Պերլինի դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածը ընդունել տուաւ փոխանակ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրոյն 16-րդ յօդուածին, որով թիւրքը Ռուսիոյ պահանջմամբ պարտաւորուած էր բարենորոգել Հայաստանը: Այստեղ եւ որ միւս պետութիւնները, մանաւանդ Ռուսիա, սիրայօժար պիտի միանան այս վիճակը քննելու և Քրիստոնէից կեանքն ապահովելու: Ուրախ եմ որ

*) Լորտ Քիմպլըլիի ճառը Eighty Club-ի մէջ, դեկտեմբ. 7-ին

Ուոսիա, Ֆրանսա և Իտալիա համաձայն կրգտնուին մի կատարեալ քննութիւն անելու:»

Պաշտօնական անձերու բերնէն լսուած այսպիսի յայտնութիւնները յուսադրական էին, մանաւանդ Ռուս կառավարութեան խոստացեալ զործակցութիւնն աւելի քաջալերական էր. բայց դէպքերու ընթացքը յոյժ դանդաղ կը թուէր: Քննիչ Յանձնաժողովը, սոսկ թրքական մարմին պիտի լինէր և ամենեին վստահութիւն չէր ներշնչէր: Միւսնոյն ժամանակ չայոյց դէմ հալածանքը կը խստանար, ձերբակալութիւն, արսոր և տանջանք կը յաճախէին և թիւրք կառավարութիւնը չափաւորութեան նշան ցոյց չէր տար: Այս մտատանջութիւնը, չայերէն և իրենց բարեկամներէն շուտ հաղորդուեցաւ հասարակութեան, և Անգլիական կառավարութեան վրայ ժողովրդային ճնշում զործադրելու պէտքը զգալի եղաւ:

Սասունի կոտորածին առթիւ կազմուած առաջին մեծ միութիւնը, որ Սէնդ Մարգինի սրահին մէջ (Saint Martin's Town Hall) գումարուեցաւ դեկտ. 17-ին, ցոյց տուաւ թէ Անգլիական ժողովրդին մէջ կան շատեր, իրապէս հետաքրքրուած չայկական խնդրով և վշտակից թիւրքիոյ չայերուն: Սէնդ Մարգինի սրահին միութիւնէն յետոյ բազմաթիւ միութիւններ դումարուեցան Լոնտոնի զանազան թաղերուն, ինչպէս և Անգլիական և Սկոթիական այլ և այլ քաղաքներու մէջ: Ժողովուրդը սրտագին հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր չայկական խնդրոյ ընթացքին և ջերմ ոգևորութիւն ցոյց կուտար: Հասարակային յուզումն առաւել ևս սաստկացաւ երբ պ. Կլատտըրն, չայ գաղթականութեան անունով իրեն նուիրուած սկիհն ընդունելու առթիւ արտայայտեց իր կարծիքը:

Կ'արժէ այս տեղ մի բաղուած ընել Մեծ Ծերունիին արտասանած խօսքերէն:

«... Ղուք, պարոններ, աշխարհագրօրէն հաղարաւոր մղոն հեռու էք մեզմէ. բայց քրիստոնէական զգացմամբ և սիրով, մի անջրպետ չկայ, մեծ կամ փոքր, որ զձեզ մեզմէ զատէ. և դուք այդ ընծայն ընտրած էք իբրեւ նշանակ քրիստոնէական սիրոյ:

«Ես ձեզ համար ոչինչ ըրի ծանր պարագայից մէջ, թէև, կը վստահացնեմ զձեզ որ անտարբեր չէի: Պատճառը բացատրեմ համառօտիւ:

«Հայաստանի մէջ ահռելի և աննկարագրելի խժդժութիւններ կատարուած ըլլալու մասին լուրեր տարածուեցան և հետզհետէ վաւերական երևոյթ առին: Այսպիսի պարագայի մէջ ամեն մարդ բնականաբար ուժգին սրտայուլութիւն կը զգայ: Բայց ես այն համոզումը ունեցած եմ թէ ծանրակշիռ դէպքերու մէջ ամեն ազգի լաւագոյն և յարմարագոյն ներկայացուցիչն է իր կառավարութիւնը որ ժողովրդեան բերանն ըլլալով՝ անոր անուամբ և անոր ուժով խօսելու իրաւունքը կը վայելէ:... Կարծեմ 18 տարի առաջ էր որ, պարոններ, ինձ վիճակեցաւ զբաղիլ ուրիշ խժդժական դէպքերով ալ, որոնք իբրև զրոյց տարածուեցան, բայց յետոյ ահաւոր կերպով ստուգուեցան ի Պուլկարիա: Այն դէպքերուն առթիւ ամենեւին չը շարժեցայ մինչև որ, նախ՝ անոնց գոյութիւնը և բնութիւնը ճշդութեան անվիճելի հեղինակութեամբ և երկրորդ՝ մինչև որ չը յուսահատեցայ մեր այն օրուան կառավարութեան ընթացքէն: Այս առթիւ ևս միևնոյն ուղղութեան հետեւած եմ, և այս ըսել չէ թէ իմ ծերանալովս զգացումներս բթացած լինին այս օրինակ սոսկալի խնդրոց առջև: Այո՛, լուռ կեցայ, որովհետև լիովին վստահ էի թէ Թագուհւոյն Կառավարութիւնը գիտէ իր պարտքը, և դեռ կը տածեմ այդ վստահութիւնը:

«... Ի՞նչ պատահեցաւ ի Պուլկարիա: Ստլծանն և իր կառավարութիւնը բացարձակօրէն ուրացան ո՛ր և է անկարգութեան գոյութիւնը: Բայց իրենց ուրացումը հերքութեաւ իրողութեանց ուժով: Ճշմարտութիւնը պարզութեաւ: Այն ժամանակ անհեթեթութեցաւ այն խօսքս թէ ժամանակը հասած է որ Թիւրքը աղխով մաղխով հեռանայ Պուլկարիայէն:

«... Երգարև այս քննութեան ելքը տակաւին չգիտենք և այնպէս չեմ ենթադրեր որ ամբաստանութիւնները ճշդուին: Սիւնոյն ժամանակ չեմ կրնար ըսել, որ պատճառ չկայ նախագուշակելու մի աննպաստ արդիւնք: Ինդհակառակն ինձ հասած տեղեկութիւնները—որոնք նորէն յուսամ թէ չը ստուգուին—հզօրապէս կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան, այն ընդհանուր իրողութեան թէ 1876 թուականի Պուլկարիոյ խժդժութիւնները, հճիրները և պղծութիւնները՝ 1894-ին կրկնուած են ի Հայաստան:

«Պարոն Սղիվընսըն^{*}, ինչպէս ըսի, կը յուսամ թէ այնպէս չըլլայ, պիտի յուսամ մինչև վերջը: Բայց եթէ ստուգուի որ այնպէս է, ա՛լ ժամանակն է որ անէծքի ընդհանուր աղաղակ մը բարձրանայ ընդդէմ այս չարագործութեանց և այդ աղաղակը միտուելով Թիւրքիոյ Սուլթանին ականջներուն մէջ՝ այսպիսի մի ընթացքի վայրագութիւնը զգացնէ անոր, եթէ երբէք կայ մի բան որով նա կզգայ:

«... Յիրաւի, պարոններ, խիստ է այս լեզուն: Հարկ է խիստ լեզու գործածել: Վէպքերը խիստ են, պէտք չէ որ անոնք մնան առանց խիստ քննութեան: Ձեզի խորհուրդ տուի որ ձեր դատաստանը յետաձգէք. բայց որչափ որ ապացոյցները բազմանան և խնդիրը սև գոյն ստանայ, իմ յոյսս կը տատանի և կ'ընուազի և ցորչափ ձայն ունիմ, այն ձայնը պատեհ առթիւ պիտի բարձրանայ յանուն մարդկութեան և ճշմարտութեան:

«... Ձեզ համար ի սրտէ կը մաղթեմ ամեն բարիք: Ձեր ազգին համար քրմնապէս կը ցանկամ որ վայելէ զօրութիւն և բարօրութիւն, որչափ ալ խաւարամած լինի իր ներկայ կացութիւնը:»

* * *

Ոչինչ այնքան արագ պիտի արծարծէր հայկական խնդիրը՝ որչափ ըրաւ այս հղօր ձայնը: Դեկտ. 29-երորդ օրն էր որ խօսեցաւ պ. Կլաւտսդըն և հետեւեալ առաւօտ, իր բոլոր բառերը, կէտերը, բացազանչութիւնները արձագանք դառած էին բովանդակ Բրիտանիոյ մէջ: Թայֆէն սկսեալ մինչև յետին զաւառի թերթը, հաւատարմօրէն հաղորդած էին հարտընի հարցուկին պատգամը:

Անդլիոյ հասարակային կարծիքն որ արդէն հոգ կը պատճառէր Ոսկեղջիւրի պետական մարդոց, մեծ Վետերանին հրաշունչ լեզուով կրնար վտանգաբեր ընթացք ստանալ. ուստի արտակարգ ճիգ հարկ էր այդ ընթացքը խոտորելու: Կարելի էր այլ ևս ուրանալ Սասունի կոտորածը. անոր ապացոյցները զէզ զէզ կը բարդուէին: Անդլիական կարևոր թերթերու խիղճը շահասիրել՝ եթէ ոչ անհնար, գէթ շատ դժուար էր, ինչպէս որ Տէյլի Նեւլ ցոյց տուաւ մի քանի տարի ա-

^{*}) Անդլո-հայկական ընկերակցութեան նախագահը, որ կ'առաջնորդէր պատուիրակութեան:

ռաջ: Կը քնար միայն անուղղակի միջոցներով մի հակազդեցութիւն (réaction) գոյացնել: Դիւանագիտական պաշտօնեաներէ զատ, որոնց դարձուածքներն անշուշտ զաղտնիք կը մնան, հրապարակ ելան մի քանի «ճշմարտասէր» անձինք, որոնք հասարակութիւնը կ'զգուշացնէին հայկական շարժման դէմ: Այս մարդիկ զուրկ չէին նաեւ ուրիշ հրապուրիչ միջոցներէ. ուստի անբնական չէր որ Սէնեօր չիմենէս, Վուտս փաշա և Աշմէտ Պարզէդ իրենց շուրջն ունենային մի քանի արբանեակներ ևս: Խմբագիրներ՝ որոնք չայոց հետ դրամական վէճ ունեցած էին, քաղաքագէտներ՝ որոնք հրեայ սեղանաւորի մը շահակից էին, շրջազբօսիկներ՝ որոնք Եւրպէլ մէջ սուրճով մեծարուած էին, միսիոնարներ՝ որոնք երբ տարի պարսկահայոց մէջ ապրած էին, — ասոնց ամենքն ալ հեղինակութեամբ կը խօսէին իրենց տեսածներուն և չը տեսածներուն վրայ, լսածներուն և չը լսածներուն վրայ, չայերը քաջ կը ճանչնային, անոնց «անբարոյականութիւնը», «անհաւատարմութիւնը», «շահախնդրութիւնը» կը հաստատէին:

Յառաջ մղուած հակահայկական պայքարի բնութեան վրայ աւելի որոշ զաղափար կուտան հրատարակուած մի քանի տետրակները: Զեռք առնենք ասոնց մին, «Հայկական և ուրիշ խժդժութիւններ, և հակա-Բրիտանական միութիւն» տիտղոսով: Տետրակը նախ կը նկարագրէ «Հայ սոսիալիստներու» խռովարկութիւնները և անոնց դէմ վկայութեան կը կոչէ Ամերիկացի տոբզոր համլինի (Պոլսոյ Բոպերդ Գոլէճի չիմնադրին) յօդուածները: Յետոյ կը պատմէ «Սասունի ապստամբներուն» պատերազմը և անոնցմէ երեք հարիւր հոգի միայն սպանուած կը յայտարարէ: Թիւրք զօրաց անգլութիւնները հերքելով հանդերձ կը յիշեցնէ Բումէլի խաղաղասէր մահմետականաց վրայ դործուած «Ռուսական և Պուլկարական խժդժութիւններ» և վերջապէս նշաւակելով պ. Կլատրոզնի «փառամոլութիւնն ու եկեղեցական նախապաշարումները», հետեւեալ բառերով կը ջատագովէ Անգլո-Թրքական դաշնակցութեան երջանիկ առաւելութիւնները:

«Այս ամենը կը պատրաստուի՝ Թիւրքիոյ վըայ մի մեծ յարձակում ընելու համար. և Թիւրքիոյ անկումը՝ Միջերկրականի մէջ Բրիտանական զօրութեան կործանում և մեր Հնդկական կայսրութեան մերձաւոր կորուստ կը նշանակէ։ Այս է ահա զոր այս երկրին համար կը պատրաստեն պ. Կլատտըրն և Հայկական Մասնախմբի կոյր մոլեռանդները։

«... Ռուս կառավարութեան հետ բարեկամական յարաբերութեան և դաշնակցութեան բոլոր զրոյցները յնորք են։ Ադոնցմով, ռուսաց միակ նպատակն է՝ իրենց փառասիրական ծրագիրներու մասին անտարբերութիւն կամ հաճութիւն գոյացնելու համար խաբել Անգլիոյ հասարակութիւնը, մինչև որ իրենց յաջող գործողութեանց ժամանակը հասնի։ Այժմ պէտք չկայ պատերազմելու Ռուսիոյ դէմ։ Այս երկու պետութեանց պատերազմը պէտք է արգիլել և յետաձգել որչափ որ հնար է։ Բայց այնչափ բանաւոր է հաւատալ որ կրալն աւ ջուրը միանան, որչափ որ յուսալ թէ Մեծն Բրիտանիա և Ռուսիա իրապէս դաշնակցին։ Ասոնց շահերն իրարու կը բաղխին ամբողջ աշխարհի վըայ և այնպէս պիտի շարունակուի մինչև որ ռուս կառավարութիւնը հիմնապէս փոխէ իր յարձակողական և դաւադրական յամառ քաղաքականութիւնը։

«... Եւ ամենէն աւելի Կ. Պոլսոյ մէջ, ռուսական մեքենայութիւնք և ռուսական ձեռնմխութիւնք միշտ կ'ուղղուին այս երկրի շահուց դէմ։ Այն կոյր և տխմար խռովարկունները, որոնք հիմա կը ջանան Անգլիոյ մէջ արծարծել Հայ յեղափոխականաց բոցը, — մի շարժում՝ որուն ծագումը, ծախքերը և ծաւալումը կատարուած են համ-Սլաւեան ոսկիներու շնորհիւ, — իրենց Հայրենեաց դէմ ամենամեծ թշնամութիւն կը գործեն։ Ասոնք, եթէ յաջողին իրենց ապուշ և չարագործ յիմարութեան մէջ, յառաջ պիտի բերեն Բրիտանական կայսրութեան խոնարհացումը և Անգլիական փառաց անկումը։»

* * *

Բայց Հայոց կրած հալածանքն ու բռնաբարութիւններն արդարացնելու համար այս կերպ փաստաբանութեանց ժա-

մանակն անցած էր: Մէկ կողմէ տոբոբոր համլին հրապարակաւ կը բողոքէր որ յեղափոխականաց դէմ իր զբաժ յօդուածը չարաչար կը գործածուի օսմանհան հիւպատոսաց ձեռքը և կը յայտարարէր որ Թիւրք կառավարութեան գործը «աւաղակութիւն և մարգախոշոշութիւն» է: Միւս կողմէ կարեւոր հանդէսներու մէջ ջերմապէս կ'ողջունուէր Անգլո-Ռուսական համաձայնութիւնը, և անոր սիրոյն համար մինչև անգամ կ'առաջարկուէր Կ. Պոլիսը Թոգուլ Ռուսաց ձեռքը: Իսկ Թրքա-Հայաստանի կացութեան և Սասունի կոտորածին վրայ այլ և այլ աղբիւրներէ հասած նորագոյն տեղեկութիւններն այնքան ջախջախիչ էին որ Թրքասէրներու պաշտպանողական ձայնը գրեթէ անլսելի կը դառնար և անոնց հերքողական ջանքերը ծաղրելի կը լինէին: Տէյլի Նիւ-յոսպէս կը պատասխանէր անոնց, մի առաջնորդող յօդուածի մէջ:

«... Հայաստանի խժոժութիւններն ալ ծնունդ տուին այն տեսակ ծիծաղաշարժ և անհեթեթ հերքումներու, ինչպէս որ տեսնուեցան Պուլկարիոյ խժոժութեան սկիզբը: Ընչան թերթերու անանուն թղթակիցներ վստահաբար տեղեկացած են անծանօթ բարեկամներէ—որոնց վըայ կատարեալ հաւատք ունին եղեր,—թէ Սասունի մէջ ամենեւին բան չէ պատահած: Պալատի պաշտօնաւորներէն մի (անգլիացի) ծովակալ համոզուած է եղել թէ Թիւրք զինուորները երբէք խստաբարոյ չեն, կամ անպատշաճ գործէ չեն ակործիր: Պարապ ժամանակ ունեցող կիսաթոշակ պաշտօնեաներ և գործ փնտռող թափառաւորիկ փաշաներ կը զարմանան թէ խաղաղասէր քրիստները և ներողամիտ թիւրքերը այսչափ ժամանակ ինչպէ՞ս դիմացած են կռուասէր հայոց վարմունքին:»*

Միևնոյն իմաստով յօդուածներ պակաս չէին նաև գաւառական թերթերու մէջ: Անոնցմէ մին հետեւեալ գիտողութիւնը կ'ընէր Սէնեօր չիմենէսի նկատմամբ: «Հա, Սպանիացի ճամբորդը, մի ոմն Ximenez, զոր Թիւրքասէրները վկայութեան բերին իբրև անկասկածելի ապացոյց հայաստանի խժոժութիւնները հերքելու, հիմա կը յայտնուի թէ մի քաջածանօթ առասպելախօս է: Նա մի Անգլիացի քաղաքագետի հաղորդած էր այլ և

*) The Daily News յունուար 12, 1895 Թ.:

այլ տեղեկութիւններ Բամիրի մասին, զոր իբր թէ անձամբ տեսած էր, բայց երբ Հարցուփորձ եղաւ՝ Հասկցուեցաւ որ երբէք չէր մօտեցած այն կողմերը: Նոյնչափ անտարակուսելի է որ նա Սասուն ալ չէ գնացած, ուր կը գտնուի եղեր, իր խօսքին նայելով՝ «ենթադրեալ» անգլթութիւններուն գործուած ատենը: Եւ տակաւին այս մարդու վկայութեան հաւատալով է որ մի քանի փութաջան անձինք Դորի թերթերը կ'ողողեն իրենց նամակներով և խփղփղութիւնները իբրև ամենախոշոր խաբերայութիւն կը ներկայացնեն*):

Այսպէս, եթէ Հասարակաց կարծիքը մոլորեցնելու ջանքերն անյաջող կը մնային, ազատ և ուղիղ քննութեան դէմ Դրան յարուցած դժուարութիւններն ալ ընդհանուր զայրոյթ կը պատճառէին: Բազմաթիւ են այս իմաստով արտայայտուած խիստ դիտողութիւնները, որոնց մէջ նշանակելի է Մշակութային Կ. Պոլսոյ թղթակցին այս հեռագիրը:

«Օրաւոր պատճառ կայ հաւատալու որ Վրան բոլոր ջանքն այժմ կեդրոնացած է մի կէտի վրայ, որ է հերքողական վճռագիր ձեռք բերել Սասունի քննութեան մէջ: Լմենալստահելի աղբիւրէ լսածիս նայելով, այս նպատակի համար իր ծառայութիւնը նուիրած է Վեր. Լզարեան, հայ կաթողիկոսներու պատրիարքը, որ թիւրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ կը վայելէ ամեն բան, ի բաց առեալ բարի համբաւ: Աս հրահանգ պիտի տայ իր Մշտ փոխանորդին, որ իր ժողովրդին յանձնարարէ թիւրք իշխանութեան նպատակով վկայութիւն տալ Վրնիչ Հանձնաժողովին առջև: Որովհետև ասոնք կը պատկանին միևնոյն ցեղին և արտաքուստ կը նմանին ուղղադաւան (օրթօտօքս) հայերուն—այն հայերուն՝ որոնք միայն ենթարկուեցան կոտորածին՝ կը կարծուի թէ օտար պատուիրակներն այս դարձուածքէ պիտի խաբուին: Կաթողիկ հայերու կողմէ այսպիսի ընթացք մը տարօրինակ կը թուի Վրիտանական ժողովրդին, բայց Արևելքի մէջ բնակած ո՛ր և է անձի յայտնի է այն խրամը որ կը բաժնէ հայ ընտանեաց երկու ճիւղերը, և պատուիրակները պէտք է հրահանգ ստանան, որ խնամքով քննեն կաթողիկ հայերու վկայութիւնը: Արդէն, Հանձնախմբին այցելութենէն առաջ պատրաստութիւն տեսնուած է և կատարուած սոսկալի ան-

*) The Western Mercury, Plymouth. յունուար 14, 1895 թ.:

գլխով թեանց ուղղադաւան քրիստոնեայ ականատեսները նենգաւոր իշխանութեան ձեռք այդ երկրէն փոխադրուած են պետութեան ուրիշ կողմերը:» *

Կաթողիկէ հայոց Պատրիարքն, իր ստանձնած այս անորակելի ծառայութեամբ, որմէ անջատ չէր Սուլթանին կողմէ Պապին ուղղուած դիմումն ալ—պետութեանց պահանջումները մեղմացնելու խնդրանք—թանձր խաւարի մէջ մնաց երբ հայոց նորընտիր պատրիարքին ոգևոր շքանք ծագեցաւ: Իզմիրլեան Սրբազան իր պայճանաւորութեամբ, և ազգային իրաւանց բռնաբարման և հայոց հարստահարման դէմ բարձրացուցած բողոքով ոչ միայն փարատեց ճշմարտութիւնը խափանել փորձող ամպերը, այլ և Եւրոպական դիւանագիտութեան ընծայեց մի բարոյական զօրաւոր յեցակէտ՝ բարենորոգմանց անմիջական պէտքին վրայ պնդելու համար: Հաւանական է որ Իզմիրլեան Սրբազանի ընթացքն իր արդեանց չափով դատուի. բայց տարակոյս չկայ թէ Անոր անձնագիր և անվեհեր նկարագիրը, որ արդարեւ «երկաթեայ պատրիարք» կոչման անարժան չէ, Հիանալի տպաւորութիւն գործեց Արեւմտեան աշխարհին մէջ: Էթօ օրաթերթին, յունուար 24-ին, հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէր այս մասին:

«Արշապատիկ թէ» կըսէր, «քաղաքակիրթ Եւրոպա իր գնահատութիւնը պիտի ընծայէ հայոց նորընտիր Պատրիարք Ամեն. Իզմիրլեանի աներկիւղ ընթացքին նկատմամբ: Մեր կենդանի յիշողութեան շրջանին մէջ առաջին անգամն է որ հայ եկեղեցւոյ պետը, յանձին Ամեն. Իզմիրլեանի, իր պարտականութիւնը լրջօրէն կը ստանձնէ: Եւրոպ ընտրութենէն առաջ, դեռ երէկ, Պոլսոյ պատրիարքն մի արձանագրութիւն էր՝ աւելի քան թէ պատասխանատու պետական մարդ: Եւր Եւթուի նախորդ պաշտօնակալներուն կողմէ մատուցուած ուղերձներն ու խնդրագիրները յաճախ այն ոճն ունէին ինչ որ պիտի ունենային հլու փաշաներու խմբադրածները: Հատաւոր կընար ըսուիլ պատրիարքները չբմեղ հանելու: Եւթոյ, Պոլսոյ մէջ Սուլթանի ձեռաց շատ մօտիկ էին. համարձակ խօսեցու համար հարկ էր որ ունենային շատ աւելի բարոյական քաջութիւն

*) See The Standard յունուար 9, 1895 թ. •

քան զոր կարելի է նմանօրինակ պարագայից մէջ ակնկալել շատ մը մարդոցմէ։ Բայց Լազարիւսեան պատրիարքը փոխեց բազաքաւարական հին ձեւակերպութիւնները։ Վախ, Սուլթանին ուղղուած ճառին մէջ զանց ըրաւ այլ և այլ նշանակելի բառեր, և յայտնի ակնարկութիւններ ըրաւ իր անձնական պատասխանատուութեան մասին։ Այժմ նա մի նոր քայլ կ'առնէ և կը ծանուցանէ թէ Հայաստանի մէջ իր կողմէ քննութիւն կատարելու մտադիր է։ Արիական բան է այս։ Բայց ի՞նչպէս պիտի կատարուի։ Կը հիշանաք այդ ոգւոյն վրայ, բայց լաւ չենք գիտեր թէ մտադրութիւնն ի՞նչպէս պիտի գործադրուի։ Եթէ պետութիւնները չ'երաշխաւորեն Պատրիարքի քննիչներուն ապահովութիւնը, անոնք յարձակում պիտի կրեն թիւրք պաշտօնեաներէն։ Մինչդեռ, եթէ անոնք ապահովութիւն երաշխաւորէին՝ արդէն իրենք ալ կրնային իրենց կողմէ Միացեալ Յանձնաժողով նշանակել,—բան մը զոր առաջին քայլէն իսկ ընելու էին։ Սուլթանին Յանձնաժողովը բան մ'ըրած չունի. բայց ամեն հնարաւոր միջոց ձեռք առած է՝ արսորով, բանտարկութեամբ կամ սպանութեամբ ի բաց վտարելու ամեն հայ վկայ որ կոտորածի մասին ճշմարտութիւնը պիտի խօսէր։»

Ինչպէս յայտնի է, քննութիւն կատարելու մասին Ս. Պատրիարքի ղիմումն ապարդիւն եղաւ։ Նոյնպէս ապարդիւն եղած էին Անդլիական թղթակիցներու ղիմումները։ Դուռը, երբեմն քօլէրայի ծագում պատրուակելով և երբեմն՝ թրքական Յանձնախմբին անկախ գործունէութիւնն ապահովելու պատճառանքով բացարձակօրէն արգիլեց թղթակիցներու հայաստան մուտքը։

Թղթակիցներու արգիլումը բաւական եղաւ շրջելու այն մտքերն ալ որոնք տակաւին չեղոք մնալ կը սիրէին։ Եւ Թաւադ, որ գէթ իրեն համար կը յուսար Սուլթանին բացառիկ թոյլտուութիւնը, վերջապէս յուսահատած՝ մի հոռիօրէն հարուած կուտար թիւրքասէրներու հնարած շինուածներուն։

«Թիւրք կառավարութիւնը», կ'ըսէր, «տակաւին կոյր մնալով, չը տեսներ կարեւորութիւնը այն անկախ քննութեան, որով միայն գոհացում կը ստանայ Արքայի հանրային կարծիքը...։ Մենք ո՞ր և է կանխահաս վճռի ձայնակից չեղանք—մինչև իսկ՝ երբ յայտնուած իրողութիւնը կասկածելի հանգամանք ունէին։ Բնականաւոր, ա-

մեն ճիգ գործեցինք, ըստ ոմանց թերևս չափէն աւելի խղճմտութեամբ, որպէս զի դատաստան և վճիռ յետաձգուին, մինչև որ անթերի և գոհացուցիչ քննութիւն մը կատարուի...: Ճշմարտութիւնն իմանալու համար մեր արած ջանքերուն գէմ թիւրք կառավարութեան քողարկիչ ընթացքը Յանձնախմբին արգիւնքը իրական նշանակութենէ և կարեորութենէ զուրկ կը թողու:»

Պաշպանողական կուսակցութեան և բովանդակ Բրիտանիոյ առաջնակարգ թերթին այս տողերը ամեն կողմ կրկնուեցան և շեշտուեցան. թերահաւատներն ալ համոզուեցան թէ Սասունի կոտորածը ոչ միայն ստոյգ էր, այլ և մի կազմակերպեալ դրութեան ծնունդը: Հայաստանի աղէտները իրական գոյներով կը պարզուէին այլ ևս, և միթիւնկներումէջ խորին ուշադրութեան կ'առնուէին պ. Ճ. Պրայսի վեց տարի առաջ արտասանած այս բառերը:

«Թիւրք կառավարութեան ամբողջ քաղաքականութիւնը հաւատալ կուտայ թէ, իրօք կը դործադրէ այն սկզբունքը զոր մի քանի տարի առաջ արտայայտած է մի օսմանեան նախարարապետ (Սաիտ փաշա), ըսելով թէ, հայկական խնդիրը վերջացնելու միջոցն է՝ հայերը վերջացնելը»:

Բ.

Փետրուարի առաջին շաբթուն՝ Անգլիական խորհրդարանի նոր տարեշրջանը կը բացուէր: Հայկական խնդիրն ալ նոր շրջանի կը մտնէր: Սասունի գէպքերը անվիճելի վաւերականութիւն կը ստանային Թաղուհայ ճառին մէջ, որ հետեւեալ յայտարարութիւնը կը պարունակէր:

«Փոքր Ասիոյ մի նահանգին մէջ հանդիսանալու համար անհանդիմանելի զօրութեամբ յետեւ չափով հայոց վրայ գործածած Ժայռայտիկութիւններուն հետեւեալ Կառավարութեան ապացած պեղնագրերն են: Կառավարութեան համար ինչ պարագայի համարեցի որքան պիտի տեսնուի հետ համայնայնութեամբ ազդարարութիւններ որքան Բարձրագոյն Դրան: Սոսկական յայտարարեց թէ ինչ օգտաւ է պարագային իր զօրութեան մէջ գործողութիւնն և և ապա համարեց ինչ պարագային իր զօրութեան մէջ գործողութիւնն և և մի Յանձնախմբով խնդիրն որ բուն պեղնոյն վրայ անհանդիմանելի»:

կապարէ: Կարնոյ մէջ հիւսկապոս ունէցող Կէրո-Մէանց պապոս-ի-
րաւիները 'ո-դէկչին այդ Յանձնաժողովին:»

Գաւառաւորն վրայ ընդգիմագիր կուսակցութեան առաջ-
նորդին տեսութեանց պատասխանելով՝ Նախարարապետը այս-
պէս պարզեց իր և իր պաշտօնակիցներուն ուղղութեան ոգին:

«... Հարկ չկայ ըսելու թէ անկեղծօրէն կը համաձայնիմ արտաքին աշխարհա-
վարութեան նկատմամբ գերագնիւ մարքիզին տեսութեանց ոգոյն: Կարծեմ իրաւունք
պիտի տայ ինձ ըսելու թէ երբ ընդգիմագիր էի, իրմէ ոչ նուազ լուակաց և զգոյշ կը
մնայի, և եթէ ինք կզգայ թէ Հայաստանի խնդրոյն նկատմամբ լռութիւն անհրա-
ժեշտ է, որչափ առաւել այդ պատասխանատուութիւն պէտք է ծանրանայ իմ վրայ,
որ կը խօսիմ այս երկրի կառավարութեան անունով: Ինչ որ պիտի ըսեմ, այս է որ
այս խնդրոյ մէջ կրցանք գործել սրտագին հաւանութեամբն այն մեծ պետութեանց՝
որոնք ամենէն աւելի անմիջական շահ ունին—Ռուսիոյ, Փրանսիոյ և Իտալիոյ: Այս
պետութիւններ, իմ կարծեաք՝ անկեղծ փափագով աշխատեցան որ Եւրոպայի կարծեաց
լիակատար ոյժը գործածուի այս տխուր տարաձայնութեանց ճշմարտութիւնը երե-
ւան բերելու, և թէպէտ Դուռը չընդունեց Իտալիոյ գործակցութիւնը, Կարնոյ մէջ
հիւսկապոս չունենալուն համար՝ կը կարծեմ թէ ներկայացուցիչ ունեցող երեք պետու-
թիւնները՝ Քնիշ յանձնաժողովին վրայ այնպիսի արթնութեամբ և զօրութեամբ
պիտի կարողանան հսկելու՝ որ այդ յանձնաժողով վերջապէս ճշմարտութիւնը 'ի լոյս
պիտի հանէ: Եթէ եղած տարաձայնութիւններն ստույգ են, նախ՝ մեր ամենաջերմ ցա-
ւակցութիւնք պէտք է ուղղուին Փոքր Ասիոյ մեր քրիստոնեայ հաւատակիցներուն,
որոնք մօտեւրս այդ աննկարագրելի տառապանաց ննթարկուած են, և երկրորդ՝ եթէ
ատոնք ճիշդ են—և կը ցանկայի որ կարենայի ըսել թէ ձեռքս ունիմ ուկիցէ պաշ-
տօնական տեղեկութիւն զանոնք հերքել կարենալու համար:—Կարելի չէ որ այդ Քրիս-
տոնեից վիճակը մնայ այժմեան կացութեան մէջ, որովհետեւ, հակառակ պարագային՝
անոնք պիտի ենթարկուին այնպիսի վրէժխնդրութեան, որ առաջինէն աւելի վատ
վիճակի պիտի հասնին»

Անդրիական կառավարութեան կողմէ հայկական խնդրոյ
մասին ձեռք առնուած ամեն միջոցները և կատարուած բա-
նակցութիւնները զիտնալ չէ տրուած մեզ, սակայն Գաւա-
ռաւորն բաւերը և նախարարապետին յայտարարութիւնը,
անշուշտ մեծապէս ներգործեցին ամբողջ քաղաքական
աշխարհին և քաղաքակիրթ ընկերութեան վրայ:

Եւ սակայն, Անդրիոյ մէջ մտայնութիւնը չէր պակ-
սէր. բազմաթիւ հարցումներ կային, որոնց պատասխանը
հետաքրքրութեամբ կը սպասուէր: Քննիչ Յանձնաժողովին
յամբաշարժ աշխատութեանց անորոշ և անվստահելի ար-
դիւնքը սպասել երկար ժամանակ և մեծ համբերութիւն
կը պահանջէր: Ի՞նչ էր կոտորածին բուն շարժառիթը, որ-
չափ հողիներ զոհուած էին, ո՞վ է պատասխանատու, ի՞նչ

աստիճանի յանցաւոր էին հայերը: Հասարակութիւնը զիտէր որ կառավարութիւնն ամեն բանէ տեղեակ է, և յաջորդական միթիւններով կը պահանջէր որ այլ ևս հրատարակուին Թիւրքիոյ վերաբերող Կապոյտ Տէպրակնէք (Blue Books), որոնք 1890 թուականէն ի վեր պահուած կը մնային: Կապոյտ Տետրակներու շնորհիւ հայաստանի և ամբողջ Տաճկաստանի մասին ստացուած հիւպատոսական տեղեկագիրները լոյս պիտի տեսնէին: Թէև կոտորածի ստուգութեան մասին ոչ ոք կը կասկածէր այլ ևս, բայց կառավարութեան ընդդիմադիր խումբը՝ հայոց արդար դատին նպաստաւոր ոգի ցոյց չէր տար և Լորա Սոլլպրի, իր լեզուէն դատելով, մասնաւոր կարեւորութիւն կ'ընծայէր այն հրատարակութեանց՝ որոնք հայերը ամբաստանելու բնութիւն ունէին: Այս կարգի հրատարակութեանց մին էր, Ռէյնլէքի թղթակցին իբրև թէ Տփղիսէն հաղորդած երկար տեղեկագիրը, որ Գահաճառի ընթերցման նախընթաց օրը տեսնուեցաւ բոլոր թերթերու մէջ և որ հետեւեալ տողերը կը պարունակէր:

«Իմ քննութիւնէս կը հասկնամ որ Թիւրքերն ալ յանցաւոր են հայերն ալ, բայց մեղապարտներուն պատիժը անմեղները կրած են... Հայաստանի մէջ կայ զօրաւոր յեղափոխական շարժում և այս շարժման պարագլուխներէն ոմանց միջոցները նուազ սարսափելի չեն քան այն բարբարոսութիւնները՝ զորս Թիւրքը կը գործէ զիրենք զսպելու համար:

... Կարճ խօսքով, անոնց ծրագիրն է՝ խժգոնութիւններ գործել Թիւրքերու վրայ, որպէս զի Թրքական կատաղի վրէժխնդրութեամբ Քրիստոնեայ աշխարհը ցնցուի...: Կը պատմեն թէ... հայերը Թիւրք պրերու և կիներու ողջ մարմիններուն մէջ հրացանի փամփուշտ մտելով պայթեցուցած են: Ուրիշ անգամ մի մարդու լանջոսկրին վարի կողմէն ծակ բացած և մէջը վառօդ լեցնելով կրակ տուած են...»

Չը նայելով որ քննութեան և ստուգութեան կը կարօտէին այս պատմութիւնները, թէ՛ թիւրքասէրներու խմբակը և թէ՛ հակա-նախարարական թերթերը խիստ ղիտողութիւններ ըրին հայոց դէմ: Տէյլի Թիւլէրաֆ Ռէյնլէքի վերոյիշեալ թղթակցութեան տուած պատկերը կը վճռէր:

«... Գոնէ այն միութարութիւնն ալ չաւնինք, որ մեզքը մէկ կամ միւս կողմին վրայ աւելի ծանրացնենք: Երկուքն ալ հաւասարապէս յանցաւոր կ'երևին՝ ուղղութեան, բարոյականութեան և քաղաքակրթութեան ամեն կանոնաց դէմ մեղանշած լինելով և ոչ ինչ համարած են կառավարութեան և կարգ կանոնի սկզբունքն ու տարերքը...: Եթէ ենթադրենք որ Թիւրքերը, ապստամբութեան նմանող ամեն բան արիւնաներկ և զազանային ձեռքով կը զսպեն, միջոցաւ հայերն ալ չեն վարանիր ան-

գլխով թիւները գործելէ որպէս զի թրքաց անխուսելի վրէժխնդրութիւններն արեւմտեան ազգաց ուշադրութիւնը գրաւեն, և այսպէս, մէկ հարուածով, թէ՛ իրենց հարստահարիչները պատժուին և թէ՛ իրենց անկախութիւնը հաստատուի՝—այն ատեն չենք կրնար մէկ շիւղի տարբերութիւն դնել իրենց յանցանքներու աստիճանին մէջ, և ոչ ալ երկնային վրէժխնդրութիւնը մէկ կողմէն աւելի միւս կողմէն վրայ հրաւիրել:»

Սյսուամենայնիւ, ճշմարտութիւնն, թէ և դանդաղ բայց վերջ ի վերջոյ յայտնուեցաւ պայծառ կերպով. նոյն իսկ Տէյլի Թէլէէրաֆէն էր որ իր ղիտնական և աննկուն պատուիրակին, Տոքթոր Տիլլին (Dr. E. J. Dillon) մանրապատում հեռագիրներով և նամակներով, փետր. 27-էն մինչև մայիս 23, դրեթէ անընդհատ շարժեց, սարսեց համայն Եւրոպայի և Ամերիկայի խիղճը և կենդանի դոյնով նկարագրեց թրքահայոց անտանելի տառապանաց պատկերը: Լրագրական ասպարէզին պարծանք այդ եզական թղթակիցը, հայաստանի խորհրդէն ազադակեց թէ, «Թրքաց պատմութեան մէջ Սասունի սրածութիւնը պիտի դասուի Պուլիարիոյ, Լիբանանի և Դամասկոսի ակրահոսակ կոտորածներուն կարգը» և թէ, «3000 էն մինչև 10000 հայ քրիստոնեայ ջարդուած են, ամենայն պաղարիւնութեամբ»*:

Տէյլի Թէլէէրաֆէն յետոյ, իրենց յատուկ թղթակիցներու մեծարժէք տեղեկագիրները հրատարակեցին նաև Տէյլի Նիւ-թայդ, Տէյլի Կրաֆէն և զուառական մի քանի մեծ թերթեր:

Թրքական հայաջինջ քաղաքականութիւնը զաղտնիք չէր հիմա, ոչ ալ Սասունի սրածութեան պատճառը: Կըմնար, սակայն, ղիտնալ թէ ի՞նչ պիտի լինէր: Ի՞նչ կերպով պիտի լուծուէր այս խնդիրը, որ միշտ կը նկատուէր փափուկ, դժուարալոյծ, կնճռոտ: Կըլտուէր թէ Ռուսական, Անգլիական և Ֆրանսական կառավարութիւնք հայաստանի բարենորոգմանց մի ծրագիր կը պատրաստեն: Բայց քանի որ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ Դրան վրայ դործուած դիւանագիտական աղլու ճնշումները, մինչև անգամ 1880 թուականին վեց պետութեանց թէ՛ համիմատ և թէ՛ չաւաքական ծանուցաղիրները ասպարդիւն քնացած էին, ի՞նչ վստա-

*) See, Daily Telegraph, մարտ 5, 1895.

Հովիթիւն կար որ այս անգամ, երեք պետութեանց առաջարկները զործնական հետեանք պիտի ունենային: Անգլիոյ պետական անձինք վստահ կ'երեւային Ռուսիոյ և Ֆրանսացի անկեղծ զործակցութեան մասին: Վեհ. Նիքոլա Բ. կայսեր դահակալութեամբ սկսած Անգլո-Ռուսական համաձայնութիւնը մանաւանդ, յայտնի դրաւական կը համարուէր Հայկական խնդրոյ նպաստաւոր լուծման, բայց այս ակնկալութեանց հորիզոնն ալ միշտ պայծառ չէր ֆնար, և դէպքերու յամրաբայլ ընթացքը, ռուսական մամլոյն մէջ երեւցած պատահական դժկամակութիւնները և Չինա-ձաբոնական պատերազմին հաւանականութիւնները, ամենավատ տպաւորութիւն կը գործէին Հայոց և Հայասիրաց վրայ: Մի նշանաւոր ռուս տիկին, Օլկա Նովիբոֆ, ամիսներ առաջ այսպէս խօսած էր Սասունի կոտորածին առթիւ:

«... Անգլիա երեք կերպով պատասխանատու է: Նա՛ ջնջեց Սան Սաւֆանոյի դաշնադրով ձեռք բերուած ռուսական երաշխաւորութիւնը: Նա՛ ստեղծեց Պերլինի դաշնագրին «Հսկողութեան» անարժէք յօդուածը, և յետոյ՝ թիւրքին վրայ ազդողական ճնշում գործելու ամեն հնարաւորութիւն արգիլելու համար կնքեց Կիպրոսի այն պայմանագիրը, որ Սուլթանին Ասիական տիրապետութեան վրայ մի ապօրէն թեւադրութիւն (protectorat) հաստատեց: Այդ քաղաքականութեան պտուղը կը տեսնէք Սասունի մէջ: Մինչև ե՞րբ պիտի թողուք որ այդ բան շարունակուի: Մտադրական պաշտօնագրեր և բարեկամական հրահանգներ կամ խրատներ որչափ ալ ուղղուին՝ դարձեալ չը բարեփոխուի Հայոց վիճակը: Դիտողութիւնք անօգուտ են: Գործ պէտք է: Բայց ո՞վ կրնայ գործել: Ռուսիայէ դատ ոչ մէկ պետութիւն կրնայ զրաւել և կառավարել Հայաստանը: Դժբաղդաբար այսչափ դժուար և ապաշնորհ մի գործի ձեռնարկելու համար նա՛ ոչ փափագ ունի այժմ և ոչ պարտականութիւն: Բայց, եթէ նա չընէ ո՞վ պիտի ընէ: Ես տեղեակ չեմ մեր Արտաքին զործոց նախարարութեան զաղտնիքներուն, և Ռեյնլէի հեռագրին նայելով՝ արդէն որոշուած է չը միջամտել: Թերևս ստոյգ է այս: Այսուհանդերձ

ինձ կը թուի որ, եթէ բոլոր մեծ պետութիւնք ստիպեն Ռուսիան որ Եւրոպայի ուղղակի փոխանորդը լինի՝ թերեւս մի անգամ ևս զործէ իբրեւ վեհանձն պաշտպան մի քրիստոնեայ ազգի, բայց այս անգամ՝ առանց վտանգելու Եւրոպական Համերաշխութիւնը *)»:

Շատ բնական է որ Տիկին Նովեբոֆ բազմաթիւ դադափարակիցներ ունենար Ռուսիոյ մէջ, և որովհետեւ Եւրոպայի կամ միայն Անգլիոյ կողմէն մի արմատական գործողութեան առաջարկ չէր տեսնուէր՝ Հայկական խնդրոյ մասին Անգլո-Ռուսական գործակցութիւնն ալ կասկածանօք կը դիտուէր: Պակաս չէին նաեւ աւելի վրդովիչ յայտնութիւններ: Բէլ Մէլ Կալէր, Հայոց ուխտեալ Հակառակորդը, կըսէր, «եթէ մի մարդ կայ որ Քննիչ Յանձնաժողովը ապարդիւն թողուց, նա ալ պ. տը Նէլիտոֆն է.»:

Պ.

Բայց, Հայկական գործիչները չէին դադրէր: Աղօթարանաց բեմերէն, օրագրաց սիւնակներէն և միթինկներու սրահներէն՝ Հասարակային կարծիքը մղում կը ստանար, որպէս զի այնչափ զօրանայ և սաստկանայ, որ Անգլիական կառավարութիւնը Գոթթէլստիպէ: Միւսնոյն ժամանակ մի պատգամաւորութիւն, Անգլո-Հայկական ընկերութեան Ատենապետին առաջնորդութեամբ և քաղաքական ու կրօնական տարբեր դասերէ պատուաւոր անձանց մասնակցութեամբ՝ մարտ 29-ին կը ներկայանար Արտաքին գործոց նախարարին: Պատուիրակութեան նպատակն էր խնդրել կառավարութենէն, որ սոսկ Սասունի կոտորածին քննութեամբ չը բաւականանայ, այլ գործադրել տայ այն բարենորոգումները՝ զորս Դուռը խոստացած էր Պերլինի դաշնագրով: Պատգամաւորութիւնը բարենորոգումներու մասին Հետեւեալ խնդիրները կը ներկայացնէր:

*) The Westminster Gazette, գեկտ. 12, 1894.

*) See Pall Mall Gazette, փետր. 5, 1895, «Tigranes Ariobarzanes, M. P.»
խորագրին ներքեւ:

Ա.—որ հայկական հանձնաժողով համար նշանակուի մի հաս-
վարիչ, Եւրոպական հսկողութեան ներքին:

Բ.—որ վրանաւանդէր Եւրոպական կարգապահութեան
էնկարիներն:

Գ.—որ Եւրոպացիներէ և պէղացիներէ բաղկացած մի խառն
սարխանութիւն (Gendarmerie) կազմուի:

Դ.—որ դատական դրոմարներ բարեփոխուի:

Լորտ Բիմպրըրի պատասխանը, որուն կը սպասէր ամ-
բողջ Անգղիական ժողովը մեծ հետաքրքրութեամբ՝ կը ներ-
կայացնենք այստեղ իր յատուկ կարեւորութեան համար:

«Ջերմապէս կը համակրիմ ձեզ, թէ և դիրքս չը ներեր
մանրամասնութեանց մտնելու: Ամենքդ ալ տեղեակ էք իրաց
կացութեան. հաւատացէք որ իմ հայրենակիցներուս հետ
միւսնոյն զգացումները կը տածեմ: Խիստ լելու չեմ գործածեր,
անոր համար որ դիրքս մեծ դժուարութիւններով և պա-
տասխանատուութեամբ պաշարուած է և կարծիք արտա-
յայտելու մասին վերին աստիճանի խնամք և զգուշութիւն
կը պահանջէ:

«Նախ, Սասունի խնդրոյն մասին, կրնամ ըսել թէ ամեն
հնարաւոր ջանք կատարուած է, կը կատարուի և պիտի կա-
տարուի որ քննութիւնը լիակատար լինի, թէ և, շատ դիւ-
րին բան չէ այդ: Փրանսական և Ռուսական պատուիրակաց
ներկայութեամբ, այդ քննութիւնը, կարելի եղածին չափ եւ-
րոպական հսկողութիւն կը նշանակէ...: Անշուշտ, յանցաւոր-
ներու պատժոյն խնդիրը չը կրնար մոռցուիլ բայց բուն խըն-
դիրն այն է որ այդ զէպքերու կրկնումը կարելի չըլլայ և
պարագայից ներածին չափ մի տեւական դարման լինի: Այս
առթիւ ուրախ եմ որ մեր ղեսպան Սըր Ֆիլիք Բըրի, որու
գործունէութիւնն ամեն գովեստէ վեր է, զիս կը վստահացնէ
թէ իր ռուսական և ֆրանսական պաշտօնակիցներն ալ լիո-
վին համամիտ են բարենորոգման պէտքի մասին: Այս կէտը
յոյժ կարեւոր է և ապահով եմ թէ երբ ժամանակը գայ՝
պիտի տեսնուի որ անոնք մեզի ջնրմ և անկեղծ աջակցու-
թիւն պիտի նուիրեն:

«... Խնդիրը ամենամեծ դժուարութիւններ ունի: Ամենէն առաջ, հայաստան ըսելով պէտք չէ հասկնանք մի երկիր, ուր հայեր միայն կը բնակին: Ասիական Թիւրքիան ունի մի մաս, որ հայաստան կը կոչուի, ուր բազմաթիւ հայեր համախմբուած են. բայց այն տեղ մեծ թուով մահմետականներ ալ կան: Ասկէ զատ, ամբողջ Թիւրքիոյ մէջ յըրուած հայ ժողովուրդ կայ, որոնց վիճակն ալ նկատողութիւն կը պահանջէ: Այս խնդրոյն ծայրագոյն դժուարութիւնը յայտնի է տնով որ մի քանի տարի առաջ միեւնոյն նպատակով ներկայացուած միացեալ ազդարարութիւնն ապարդիւն քնաց: Ուշ դրէք նաեւ, որ այս ամբողջ խնդրոյն խորը մի ծանրակշիռ, դժուարալոյծ և վտանգաւոր քաղաքական հարց կը պահուի: Ուրախ եմ որ դուք Արեւելեան հարցը յարուցանելու փափագ չէք սնուցաներ: Այդ է լուծուելէք զլիաւոր հարցերէն մին, — Ի՞նչպէս ձեռք բերենք մեր փափագածը՝ առանց յարուցանելու Արեւելեան հարցը: Նաեւ, պէտք է զիտնալ որ մեր նպատակին հասնելու համար՝ Անդլիոյ առանձնակի գործողութենէն աւելի բանի պէտք կայ: Ուրիշ պետութիւններ ալ կան որ այս խնդրոյ մէջ խորապէս կը շահադրդուին և առանց տեսութիւնները, կարծիքները և գործողութիւնները վերին աստիճանի կարեւորութիւն ունին ձեռնարկելի միջոցներու համար: Թիւրքիոյ քրիստոնէից բարեկեցութեան ցանկացողները ջերմ խնդակցութեան արժանի են անոր համար, որ խնդրոյն մէջ անմիջական շահ ունեցող երկու պետութեանց — Ֆրանսայի և Ռուսիոյ անկեղծ և սրտազին գործակցութիւնը կը վայելեն այս պարագայի մէջ: Երբեմն Ֆրանսա գործակից գտնուած էր Անդլիոյ հետ և թէպէտ Ռուսիոյ գործակցութեան բազմը միշտ չենք վայելած, յոյժ կարեւոր և ուրախառիթ է որ այժմ, այս խնդրոյ մէջ, Ռուսիա ևս յօժարակամ է միանալու: Հաստատապէս համոզուած եմ, թէ ռուս կառավարութիւնն ալ մեզի չափ կընդունի որ իրաց այս վիճակին շարունակումը բացարձակապէս վտանգաւոր է և մեզի չափ կը փափաղի որ ազգու դարմաններ գործուին: Քանի որ ապահով ենք այսպիսի գործակցութեան

վրայ, մեր յոժը կ'եռապատկի, և անհրաժեշտ է այնպէս վարուիլ որ գործակցութեամբ մի կորուստ ալ չունենանք: Մինչև հիմա, այսպիսի կորուստի երկիւղ չունեցայ: Ընդհակառակն, այդ երկու պետութիւններէ ստացած թղթակցութիւններս շատ քաջալերական են: Սրտակցութիւնը պակաս չէ նաև Պերլինի գաշնադրին մասնակցող միւս պետութեանց կողմէն և երբ ժամանակը հասնի՝ կը հաւատամ թէ ոչ Իտալիա և ոչ Գերմանիա չպիտի թերանան անհրաժեշտ համարուած ինչ և իցէ միջոցի գործադրութեան մէջ: Մէկդի կը թողում այն ինդիքը թէ հիւպատոսական տեղեկագիրներու ասկէ առաջ հրատարակումը պատշաճ էր թէ ոչ, բայց հիմա, անկարելի և ֆլասակար կը նկատեմ անոնց հրատարակուիլը, մինչդեռ զիւանագիտական բանակցութիւնք կը շարունակուին: Քանի որ հասարակաց կարծիքն այսչափ յուզուած է, կառավարութեան ձեռքը բաւական զօրաւոր է արդէն և այդ տեղեկագիրներու հրատարակումէն ղոյանալիք ժողովրդային քաջալերութեան հարկ չկայ: Վստահ եղէք որ կառավարութիւնը առաջարկելի ամենալաւ դարմաններ նկատողութեան պիտի առնէ և երբ գործի ատենը զայ չպիտի թերանայ: Բնական է որ այս յապաղումը մտահոգութիւն պատճառէ, բայց երբ առջևնիս ունինք մի ամենակնճռոտ խնդիր, որ իրարու յաջորդող ամեն նախարարութեանց ճիգերը ապարդիւն թողած է, անհաւանական է որ կատարեալ և անթերի լուծում գտնէ՝ թէ որ ծայրագոյն զգուշութեամբ չը գործուի: Բայց, այս ըսել չէ թէ մի բան արած չունինք, որովհետև խնդիրն այնպիսի դիրքի մէջ է որ կառավարութիւնն այժմ անդառնալի կերպով ստանձնած է մի բան ընել և մինչև վերջը հետապնդել: Կը փափագիմ ազդուապէս հերքել որ ձեր ընկերութեան կամ կառավարութեան առաջադրած գործողութիւնը Սուլթանին դէմ թշնամական ոգի ունեցած լինի, որովհետև այդ վեհապետին և իր կառավարութեան շահուն, ինչպէս և Օսմանեան պետութեան տեւականութեան համար է որ իրաց արդի կացութեան դէմ անթերի դարման տանիլ հարկ է: Իմ հաւատքս այն է որ եթէ հայ ժողովուրդը բարւոք

և արդար եղանակով կառավարուի, Սուլթանը պիտի տեսնէ որ ղինք շրջապատող հպատակները ոչ թէ թշնամիներ այլ անկեղծ պաշտպաններ են, և ով որ կը ցանկայ Արևելեան հարցի չը ծագիլը՝ պէտք է հանդարտ և պազարին քաղաքականութեան սկզբունքով տեսնէ թէ Սուլթանին և իր կայսրութեան, նոյնպէս Եւրոպական խաղաղութեան շահուն համար պէտք է միջոցներ ձեռք առնուին՝ վերջ տալու այս տեսակ կառավարութեան և եթէ հնար է՝ իրենց կառավարութեան դէմ դժգոհութեան և անվստահութեան արդարացի պատճառ ունեցողները մի սրտազոհ ժողովրդի փոխուն: Արևելեան հարցի ամբողջ առանցքը կը դառնայ՝ Սուլթանի երկրին մի քանի մասերուն դժգոհութեան վրայ, և եթէ մի անգամ այդ դժգոհութիւնը բարձուի՝ կայսրութեան դժուարութեանց մեծ մասը պիտի պակսի: Խնդրոյն համար կատարելապէս գոհացուցիչ լուծում պէտք չէ յուսալ, բայց ներկայ ժամանակը մասնաւոր կերպով նպաստաւոր է ազդու դործողութեան, քանի որ չկայ մի Եւրոպական պետութիւն որ այժմ ցանկայ յարուցանել Արևելեան հարցը: Իրօք, չեմ գիտեր որ շատ ժամանակէ ի վեր պատահած լինի այսպիսի մի առիթ, ուր, իմ տեղս գտնուող մի նախարար, խնդրոյն մէջ ազդեցութիւն և շահ ունեցող պետութեանց կարծիքներուն մասին ինձ չափ վստահութեամբ խօսէր:»

Պ.

Լորտ Քիմպրլիի յուսադրական ազդարարութիւնը գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ ամեն կողմէ, թէև Տէյլէ Թէլէրաֆի կարծեօք «Երկու, եւս և անհաւան» էր: Միևնոյն ժամանակ ոգևորութիւնը կը ծաւալէր ժողովրդային ամեն խաւի մէջ, դործնական միջամտութեան ջատագովները կը բազմանային և Անգլիական կառավարութիւնն, որ իր միապետական ձևին չը նայելով երկրագնդիս ամենէն ծայրագոյն ռամկավարութիւնն է, չէր կրնար ժողովրդին զգացումները անտեսել—եթէ մինչև իսկ, իր յայտարարութիւններն անկեղծ չը լինէին:

Հասարակային կարծիքը հզօրապէս արտայայտուեցաւ մեծ միթինկին առթիւ, որ գումարուեցաւ մայիս 7-ին: Շաբաթներէ ի վեր փափազ կար այսպիսի ժողովրդային մի ցոյց կազմակերպելու. այլ և այլ երկիրներու հայոց կողմէ Անգլո-հայկական ընկերութեան հասած գրամական նպաստներն աւելի ոյժ տուին միթինկը կազմակերպողներուն: Լրագրական ծանուցումներով և մեծ փողոցներու մէջ շրջաբերուած ազդարար տախտակներով, հասարակութիւնը կը հրաւիրուէր մասնակցելու: Միթինկին գումարումը կը ծանուցուէր այս կերպ բացատրութիւններով: «Կոպրաթ Բիւրոնէնց 'ի հայաստան. Թրքական Խեղճո-նի-նի. Ալ-Բային Բողոք: Մեծ Ֆիլինկ, որ Մէնդ Ճէյմսի սրահին մէջ (Saint James's Hall) պիտի գոհարուի՝ Տաճկահայաստանի մէջ հասարակութեան Կոմիտէի անդամներէն իմ Բողոքելու և Պիլլինի Կաշնապի 61-րդ յօդոսին և Անգլո-Թրքական պայմանագրին հորջանդարածը պահանջելու հարով»: Մուտքի համար պէտք էր ունենալ տոմսակ, և անոնք որ յատուկ հրաւեր չէին ստացած՝ օթեակներու և աթոռներու տոմսակներուն համար պիտի վճարէին: Մեծ ցանկութիւն կար որ պ. Կլատսդըն նախագահէ այս միթինկին, ինչպէս որ նախագահած էր 19 տարի առաջ միւսնոյն սրահի մէջ գումարուած միթինկին, որ Պուլկարիոյ ազատութեան պատճառ եղած էր—ըստ Անգլիացւոյ: Բայց պ. Կլատսդըն յայտնած էր թէ ծերութիւնը կ'արգիլէ այսուհետէ մասնակցիլ հրապարակային գումարումներու: Թերեւս ուրիշ պատճառներ ալ կային որ զինք կը զգուշացնէին հասարակաց ոգևորութիւնը աւելի զրգռելէ: Ինչ և իցէ, այս մեծ միթինկին նախագահեց Արկայլի ծերունի դուքսը, որ հիւանդութենէն կատարելապէս ապաքինած չը լինելուն համար՝ իր ճառն աւարտելէ յետոյ աթոռը թողուց Ուէստմինսթըրի դքսին և մեկնեցաւ ծափահարութեանց մէջ: Սէնդ Ճէյմսի միթինկն իրօք Անգլիական—ազգային կերպարանք ունէր, որովհետեւ քաղաքական տարբեր կուսակցութեանց և կրօնական հակառակ դաւանութեանց ներկայացուցիչներ՝ Լոնտոնէն, դաւաճներէն, մինչև իսկ Սկոթլանդէն յատկապէս փութացած էին հայկական դատին համամտութիւն

և սրտակցութիւն յայտնելու: Բեմին վրայ կը տեսնուէին՝
Եօրբի արքեպիսկոպոսը, Ուինչիլսիի կոմսը, Սկովտլոյ եկե-
ղեցւոյն պետը, Մկրտչական միութեան նախագահը, եպիսկո-
պոսներ, քաղաքապետներ, խորհրդարանի անդամներ, մեծա-
նուն ուսուցչապետներ, ազնուատոհմ և նշանաւոր տիկի-
ներ, և այլն և այլն: Ահա այսպէս, մի և նոյն վկայութիւնը
տալու համար եկած էին այնպիսի այլազան դէմքեր՝ որոնք
հազիւ թէ պիտի համախմբուէին մի ուրիշ սկզբունքի շուր-
ջը: Այն տեղ, մեծահաւատ Աստուածաբանին մօտ կը բաղմէր
ազատախօս իմաստասէրը, զգուշաւոր պահպանողականին
բով՝ ծայրայեղ արմատականը և մեծափարթամ լորտին կից՝ սա-
կաւապետ երէցը: Հայութիւնը կը ներկայացուէր՝ յանձին գեր-
Ս. Պարոնեանի—նախագահին աջակողմեան աթոռին վրայ,—
ինչպէս և բրոֆ. Մ. Զերադի, պ. Ն. Ներսէսեանի և ուրիշ մի
քանի ազգայնոց: Իսկ ամենէն աւելի ուշադրաւ կերպարանը-
ներն էին, իրենց տեղական նկարագրէր տարազներով Սասուն-
ցի երեք փախստականները, Տալուորիկցի Վարդան, Կէլիկու-
ղանցի Պէրրոս և սորա ամուսինը Անուշ մի թխաթոյր հա-
մակրելի հարսնուկ, որ ճակտին վերեւ ոսկիներու շարոյց մը
կապած և զլիսուն ետեւ սպիտակ շղարշ մը ձգած՝ կը բաղմէր
դքսուհիներու և կոմսուհիներու աթոռակից,—թերեւս ան-
տեղեակ իր կատարած գերի վսեմութեան: Ի՞նչ աներեւակա-
յելի դիպուած, ի՞նչ խորհրդաւոր անակնկալ: Տարօնի դաշ-
տաց գեղջուհին՝ Բրիտանեան բամբիշներու խումբին մէջ,
Տալուորիկի հովտաց շուշանը՝ Ալպիոնի ծաղկանց փունջին
մէջ...

Միթիւնկին անձամբ մասնակցողներէն զատ, պատկառելի
թիւ կը կազմէին անոնք ալ որք նամակներով և հեռագիր-
ներով կը յայտնէին իրենց սրտակցութիւնը: Այս համակիր-
ներու կարգէն էին Բորդլանտի դուքսը, Փայֆի դուքսը և
Օրմընտի մարզիգը: Եւ պ. Կլատսդըն, որուն անուան յիշա-
տակութիւնը և նամակին ամեն պարբերութիւնները որոտա-
ղին ծափերով ողջունուեցան, այսպէս կը գրէր:

«Ասորի» Գրական. 5 հայտ, 1895.

«Իմ սիրելի Պոլքս Արկայլի,—կը յուսամ թէ այն միթինկը որուն վրայ դուք արիաբար ստանձնեցիք նախադաշնել, իր գումարման պատճառներուն չափ կարեւոր արդիւնք պիտի արտադրէ: Աս բոլոր աշխարհի համար խաղաղութիւն և անգորրութիւն կը ցանկամ և կատարելապէս անկեղծ վիշտ կը դամ այժմ—երբ Ասյաստանի մէջ կատարուած ամօթալի խժգոթութեանց մասին կասկած չէ մնացած կ'երևի—տեսնելով, իմ մասին, որ թիւրք կառավարութեան ծայրայեղութիւնը որոշած է գործադրել այն ամեն բան որ իր անկումը կրնայ յառաջ բերել: Բանաւոր կը թուէր յուսալ թէ 1876 թուականին Պոլկարիոյ մէջ կատարուած ոճիրները և անոնց պատճառով թիւրքիոյ գլխուն եկած յայտնի պատիժը, պիտի կրնային արգիլել Ասյաստանի մէջ նմանօրինակ և թերևս աւելի յանգուգն արհաւիրքներու կրկնութիւնը: Ամբողջ Աւրոպայի վրայ ծանրացող պարտականութիւնը, որ է, չը վստահիլ սոսկ բաւերու, այլ ազդու միջոցներով արգիլել այսպիսի սոսկալի ոճիրներու վերստին կատարումը՝ բաւական բացորոշ կը տեսնուի արդէն: Ապահով եմ թէ այս երկիրը չպիտի թերանայ իր պարտականութեան մէջ: Աստահ եմ նոյնպէս, որ Ֆրանսայի և Ռուսիոյ հաստատ գործակցութիւնը պիտի վայելէ: Այլ միւս մեծ պետութիւններն անշարժ կը մնան, թերևս, ամենէն աւելի իրենց համար ցաւալի է: Չեմ ուզեր երկար խօսքերով ձանձրացնել զձեզ. բայց չեմ կրնար չ'արտայայտել իմ բուռն համակրութիւնս և այն յոյսը թէ, բարոյական միջոցներով, և եթէ անհնար ընի՝ ուրիշ միջոցներով քան երբէք, լիակատար ապահովութիւն պիտի ստացուի որ ապագային մէջ Պոլկմանն և իր խորհրդականներն այնպիսի ամօթալի միջոցներու չը դիմեն:

Մասն իմ «Երեւի Դռն»,

Միշտ Ձերդ

ՌԻ. Է. ԿԼԱՏՍԴԸՆ.»

Բաղմաթիւ էջեր պէտք պիտի լինէին եթէ Թարգմանուէին այն բանախօսութիւնները, որոնք Արկայլի Դքսին նախագահական կարեւոր ճառէն յետոյ արտասանուեցան այդ գիշեր: Պերճախօսութիւնն, ազատ երկիրներու այդ մեծազօր յոժը, կարծես կը թուէր, կը նուաճէր բոլոր ունկնդիրներու հոգին: Դիւանագիտական յօդուածներէ շատ բարձր մի զղացում կար, որուն անունով կոչում կը լինէր Մեծին Բրիտանիոյ զաւակներուն և բովանդակ քաղաքակիրթ ընկերութեան: Մարդկային սրբազնագոյն իրաւանց այս ճարտարաբան ջատագովներուն առջև՝ մինչև իսկ Կերբերոս պիտի զսպուէր: Սասունի սրածութեան դէմ ժայթքուած անէծքին տակ՝ բռնութեան ճիւղալային մարմնացումը պիտի հալէր...: Ամբողջ սրահը զգրլսիչ հոսանքով ողողուեցաւ պահ մը, երբ կը խօսէր Լէյտի Վ. Սոմերսը: Անուանի տիկինն այնպիսի հոգէյոյզ բացատրութեամբ ներկայացուց իր հայաստանցի քոյրերուն բազը և անոնց ողջակիզման կենդանի վկայ Սեփա, որ իր բառերը շեշտակի թափ տուին ամեն սրտի խոր ծալքերուն: Արեսեան փողն էր կարծես որ կը հնչէր իր կանացի շրթունքէն և պատերազմի հրայրքով կը համակէր Անկլո-Սաքսոններուն ծանրազրդիւ արիւնը: Եւ այս վայրկենին, մինչ այդ աղատասուն ափուհին և Սասունի հալածական ամաղոնիկը դէմ առ դէմ կանգնած բարձրաշունչ ծափերով և մեծադու կէցցէներով կ'ողջունէին, կարելի էր արդեօք չըյիշել խնկելի Շաքէն ու իր ընկերուհիները, անմահանուն Գրգօն ու իր քաջերը...:

Շատեր վկայեցին թէ փայլուն յաջողութիւն ունեցաւ հայկական խնդրոյն մեծ միթինկը: Ըստ ոմանց՝ աւելի փայլուն եղած էր Պուլկարական խնդրոյն մեծ միթինկը: Թերևս: Բայց եթէ Grand Old Man-ը (Մեծ Ծերունին) բաղմած լինէր նախագահական աթոռին վրայ, անհամեմատ աւելի փառաւոր կը լինէր այս անգամ ևս: Եւ եթէ հայաստանը Եւրոպայի մէջ զանուէր՝ Թերևս պ. Կլադստըն չափի վարանէր, հակառակ իր ծերութեան, դալ և դուռացնել իր ահեղ ձայնը...:

Յեաւեաշներն են միթինկի կողմէ միաձայնութեամբ ընդունուած երեք որոշումները, որոնք Հաղորդուեցան նախարարապետին և ուրիշ մի քանի պետական անձերու:

Ա. որոշում. (Յերֆորտի Եպիսկոպոսին առաջարկածը):

«Այս միջինիւր, ազնի առջև ունենալով այն հոգորածը և անոր յարակից խժրժոմ-վեաները, որոնք Հայաստանի Սասուն գաւառին մէջ լեռնալեռնային զբոսայգիներու և անպաշտպան և անմեղ արանց, հանանց և քաղաքային զրաւ՝ այսպէս չ'արարայայտել երկորին ղարահոյ-վեանը՝ այդ զոհերն ընդանեաց համար, ինչպէս և եր աստիկ զայրացո՛ւն՝ Բրան դէճ, անոր համար որ ճարտի-վեան հանդիմանելը միշտ բռնաբարութ և Պելլի-նի դաշնագրոյ 61-րդ յօդոմարտովն ու Սեզլու-Թրակիան պայճանագրով եր արանջնած պարտականութեաները արհամարհած է:»

Բ. որոշում. (Կանոնիկոս Մատ Բոլի առաջարկածը):

«Այս միջինիւր, յանդէս նախարարաւ ճարտի-վեան, իր խնդրել ղեհ. Թագոհոյն հաւաքար-վեան, որ դաշնագրական պարտականարան-վեանց համեմար անմեղական զոհող-վեան յեռնարիւ, արպէս զի ղերջ արայ 17 արարել է ղեր Տաճիկ-Հայաստանի մէջ շարանադոմարտ բարեարտական յորի հաւաքար-վեան և պիտի այնպիսի բացորոշ, բաւարար, և արհաւան բարեկարգմանց ճապին, որոնք Երուսաղիմի վերահսկող-վեան ներքև հարարոմն և բնակիչներուն իրօնն, կենաց, պարտոյն և ինքերոն հարարեալ պահով-վեան ընթացին:»

Գ. Որոշում. (Սենդ Էսթի Եպիսկոպոսին առաջարկածը):

«Այս միջինիւր իր խնդրել ղեհ. Թագոհոյն հաւաքար-վեան, որ անմեղական և անպայճան կերպով արարան-վեան յեռք բերել այն արտիպիսկոպոսաց, Ժանանայից, Ժարտիւրաց և այլոց որոնք ասանց դարաստանի, հաճ մի յեան հարաստանով արգիւ-մարտ էն լեռնային բանալերոն և բերելերոն մէջ, որոնց շարերը են լեռնային էն անգլիական լլ հանաց, արանջանաց և Գարշիւի անարգանաց, և արոնց ճապին յաճախակի դիմումներ եղած էն խորհրարանի երկոն ժողովներոն ալ:»

Ի բաց առեալ մի քանի զրիչներ, որոնք անձնական Հաշիւ մաքրելու փորձութեան չէին կրնար ղիմադրել՝

ամբողջ մամուլը շնորհաւորեց միթինկին յաջող ելքը և արգարացուց Անգլիոյ ազգային քաղաքացիութիւնը: Թիւրքասէր թերթերը զաքարիական վեճակի հասած՝ իրենց պաշտօնը կատարելու մասին դժուարութիւն կզգային: Աւելի դժուար կացութիւն ունէին այն թիւրք և այլացեղ մահմետականները, որոնք հաղիւ թէ յաջողեցան մի հակահայկական միթինկ կազմակերպելու՝ Դրան վաղեմի բարեկամ Սըր Աշմէտ Պարզէպի և մի խլամացած Ամերիկուհոյ աջակցութեամբ: Թրքական միթինկին առաջնորդները, Անգլիոյ հասարակային կարծիքը շահելու համար յղացած էին մի հանձարեղ ծրագիր, որով Վիգորիա Թադուհին կը ծաղըէին, Ռուս կառավարութիւնը կը դատապարտէին, քրիստոնէութիւնը կը քննադատէին, և անդիւստրիալ 60.000.000 խլամներուն դժգոհութիւնը կը սպառնային...: Եւ անոնք որ չէին կրցած անձամբ մասնակցիլ 200 հոգիով կազմուած այդ հակահայկական միթինկին, զէթ անոր նկարագրութիւնը կրցան կարգալ թերթերու մէջ, որոնց մին հետեւեալ տողերով կը սկսի:

«Ուէսթմինսթըրի քաղաքային սրահին մէջ, Էնֆիլտըն Ի Իալմի դումարման ներկայ գտնուող ամենաջերմ հայասէրն անգամ, պէտք է մի քիչ դուրս գալոյս Լինի տարաբաղդ թրքաց համար, որոնք կը ճգնէին իրենց երկիրը պաշտպանելու Բրիտանական հասարակութեան դէմ:

«Ո՛չ թէ միայն յուսահատական էր անոնց պաշտպանած դատը, այլ նաեւ, ճառախօսներուն մեծ մաս թերակատար հմտութիւն ունէին Անգլիկէնի և ամենամեծ դժուարութեամբ կը հաղորդէին իրենց միտքը...»:

Ն.

Երեք պետութեանց կողմէ Սուլթանին ներկայացուած բարենորոգմանց ծրագիրն, որ անհամբերութեամբ կը սպասուէր, համառօտակի հրատարակուեցաւ վերջապէս, մայիս 14-ին: Ընդհանուր տպաւորութիւնը զոհացուցիչ չեղաւ: Շատեր մեծ յուսախարութիւն զգացին: Տէյլի Նէշը չը վարանեցաւ հետեւեալ բառերով յայտնելու իր գիտողութիւնը:

«... Որչափ քննենք այնչափ վատ կը գտնենք (այդ ծրագիրը): Երկշոտ և տարտամ մի արտադրութիւն է: Զպիտի դոհացնէ հայերը, որոնց կենաց, ընչից և խղճի ապահովութեան անհրաժեշտ երաշխիքը չունի... Ինգրոյն Էական ճշմարտութիւնն

*) The Echo, «Moslems at bay» խորագրին ներքեւ, մայիս 16, 1895.

այն է թէ Հայաստանը պետք է հայանայ...: Նահանգն այն ատեն միայն կը հայանայ՝ երբ բուն Հայաստանի մէջ բնիկները գերիշխան դառնան: Անոր գլխաւոր կառավարիչը պետք է որ հայ լինի, քրիստոնեայ լինի. չը կրնար թիւրք լինել...: Եթէ ստոյգ է որ պետութեանց պատրաստած ծրագիրն ասկէ լաւագոյն մի բան չէ, հարկ է նորէն աշխատին: Իրենց շահուն համար իսկ, պետք է որ այս գործը պատշաճ կերպով գլուխ հանեն: Եթէ երեսի վրայ թողուն՝ կարելի է որ ներկայ դարուս ամենէն սոսկալի պատերազմներէն մին յառաջ բերեն...»*)

Մայիս 23-ին նախարարապետն ընդունեց այն պատգամաւորութիւնը, որ Մեծ Միթինկին որոշումները պիտի հաղորդէր իրեն և որուն կ'առաջնորդէին՝ Ուէսդմինսդրի Դուքսըն իբրեւ նախագահ նորակազմ «Հայկական Մասնախմբին»** և պ. Սդիվլենըն՝ իբրեւ նախագահ Անգլո-Հայկական ընկերութեան: Պատգամաւորութիւնն այս առթիւ ուշադրութիւն հրաւիրեց ծրագրին անբաւականութեան վրայ և խնդրեց հիմնական բարեփոխումներու գործադրումը:

Լորտ Ռոլլպրիի պատասխանը զաղանի պահուեցաւ, բայց այսչափ միայն զիտենք որ խորհուրդ տուած է՝ լրացողաց հրատարակութենէն չը դատել ծրագիրը և միանգամայն միւս երկու պետութեանց տրամադրութիւնները նկատողութեան առնել:

Նախարարապետին այս յայտնութիւնները քիչ շատ միթիթարական էին, բազմատեղով Լորտ Սոլլպրիի ճառին հետ, որ միեւնոյն օր կ'արտասանուէր Պրատֆրոտի մէջ: Ընդդիմադիր կուսակցութեան պետին կարծիքով վտանգաւոր էր ցոյցեր ընել և աւելի զրդուել Սուլթանն ու իր մահալետական հպատակները, քանի որ երեք պետութեանց գործնական միջամտութիւնը կասկածելի է: Այս ճառը, որ մէկ կողմէ թիւրք կառավարութիւնը քաջալերելու և միւս կողմէ Անգլիական նախարարութեան ձեռքը թուլացնելու բնութիւն ունէր՝ խստիւ քննադատուեցաւ, նոյն իսկ բողմաթիւ Դօրիական թերթերէ, որոնք կը յիշեցնէին թէ, ի՞նքը, Լորտ Սոլլպրիի պատասխանատու է Կիպրոսի դաշնագրին համար, որով հայերը պաշտպանելու պարտականութիւնը մասնաւորապէս Անգլիոյ վրայ կը ծանրանայ: Միեւնոյն ժամանակ, նախարարութեան անդամներն

*) The Daily News, մայիս 17, 1895.

**) «Grosvenor House Committee on Armenian Affairs» — Այսինքն «Կրօնքեր տան մասնաժողովը՝ Հայկական գործոց մասին»: — Կրօնքը հասաւ Ուէսդմինսդրի գրքսին քնակարանն է:

ալ իրենց ճառերուն մէջ չէին մոռնար հայկական խնդիրը և կը շեշտէին Անգլիոյ պատասխանատուութեան վրայ:

Յունիս ամիսը կը սկսի և հայկական խնդիրն իր ամենէն տաղնապալի շրջանին մէջ կը մտնէ:

Սուլթանին ներկայացուած ծրագիրն անպատասխան կը մնար և դեսպաններու կողմէն ձնշումը կը շարունակուէր: Միւսնոյն ատեն, Սուլի մէջ օտար պատուիրակներուն գէմ թիւրք ոստիկանաց նախատինքը, և ծիտտէի մէջ միւսնոյն տէրութեանց հիւպատոսներուն վրայ կատարուած յարձակումը, անմիջական բարենորոգմանց պէտքը շօշափելի կ'ընեն: Ամբողջ Անգլիա անհամբեր կը սպասէր մեծ հաւանականութեանց. առաջնակարգ թերթերը խստիւ կը պախտրակէին Ոսկեղջիւրի դիւանագէտներուն խուսափողական և ձգձգիչ քաղաքականութիւնը: Նշանակելի են այս առթիւ Թայմսի հետեւեալ խորհրդածութիւնները:

«Թիւրքը յապաղկոտ է, թէ՛ սկզբունքով և թէ՛ իր բնական խառնուածքով: Միջադպրոցին մեծ Միքաւպերն* է նա: Այսպիսի այն արմատացած յուսով որ եթէ երկար ատեն դիմանայ՝ թերեւ մի նոր բան պատահի: Եթէ բան չը պատահի՝ յառաջմանէ անձնատուր լինելու տեղ վերջէն անձնատուր լինելովն աւելի բան կորուսած չը լինիր, այլ միւսնոյն ատեն, իր մենտորներուն անհունապէս աւելի տաղտուկ պատճառած լինելու գերադանց գոհունակութիւնը կը զգայ... Սուլթանին խորհրդականները... երեւի թէ կուզեն կրկնել այն հինգած խաղը, զոր շատ անգամներ խաղցած են Ալբրոպայի առջև... Չաւեշտն այնչափ շատ կրկնուեցաւ որ ալ մարդ չը խաբուիր, իսկ ներկայ դրութիւնէն էապէս կը տարբերի այն նախընթացներէն, երբ այս տեսակ դիւանագիտական հնարքներու դիմելով օգուտ տեսնուած էր: Սուլթանը... Արամսայի արտաքին քաղաքականութեան վրայ պ. Զանոթոյի... ճառին ակնարկութեանէն համոզուելու էր թէ, այս կէտին վրայ տէրութեանց մտադրութիւնները կամ ցանկութիւնները չեն տարբերիր, թէ որոշում տուած են իրենց պահանջած բանի մասին և թէ որոշում տուած են ձեռք բերել և շուտ ձեռք բերել զայն...»**:

*) Միքաւպեր կամ Միքաւբը (Micawber), Ջ. Տիքքընսի David Copperfield փպասնութեան այն գէմքն է՝ որ կը ներկայացուի որպէս ոյժ ծիծաղաշարժ, ճոռոմաբան, կենցաղասէր և բոլորովին անհոգ անձ: Սա, յաճախ խոր տխրութիւն կը ձևացնէր, բայց ընդհանրապէս յուսալից էր և կը ակնկալէր որ «բան մը կ'ըլլայ»:

**) The Times, յունիս 1, 1895.

Մտահոգութիւնը ծայրագոյն աստիճանին հասաւ յունիո
5-ին երբ թերթերը հաղորդեցին Սուլթանին կառավարու-
թեան մերժողական պատասխանը: Անգլիական նաւատորմին
Պէրութ ժամանումը, որ մէկ օր առաջ անգլի ունեցած էր,
աւելի յուզիչ կանխադուշակութեանց առիթ ընծայեց: Յու-
նիս 6-ին հրատարակուեցաւ բարենորոգմանց Ծրագրին իս-
կական պատճէնը: Թերթերը, գրեթէ միահամուռ, կը պահան-
ջեն որ այդ Ծրագրին գործադրումը պահանջուի և Անգլիոյ
պատիւը պահպանուի:

Կայտութիւնը ծանրակշիռ է: Ժամանակը շուտ ցոյց պի-
տի տայ թէ Անգլիա և միւս պետութիւններն որչափ ան-
կեղծ են հայկական խնդրոյ մասին:

* * *

Յօդուածս փակելէ առաջ, թերեւս անպատեհ չէր երկու
բառ աւելցնել այն մերազգի և օտար գործիչներուն վրայ
որոնք Անգլիոյ մէջ հայկական խնդրոյն շուրջը կը դառնան:
Այս առաջադրութիւնն, թէև ըստ երևութին պարզ, բայց
իրականին մէջ բաւական փափուկ է և կարեւոր աւելցու-
թիւն ունի մեր ժամանակակից պատմութեան հետ: Հետեա-
բար կ'արժէ ուրիշ առթիւ յատուկ ուսումնասիրութեան
առարկայ ընել զայն:

Բայց առաւել ցանկալի էր ինձ՝ «Արատ»-ի յառաջիկայ
գրքին մէջ հայկական խնդրոյն համար մի նորագոյն և յու-
սաշուղ շրջան ողջունել:

Բաղդադ.

Յունիս, 1895 թ.

Լ. ռ. դ. ռ.

ՄԻՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՆԿԻՈՑ ՀԱՐՈՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

(Լեոն Լաւրենտի Տահաւան Հինգհարիւրամեակի առթիւ)

ԺԴ. դարու վերջին քառորդը համօրէն Քրիստոնեայ աշխարհին համար ահաւոր ճգնաժամ մըն էր: Իսլամական հզօր բանակներ կը վտային Արեւելքէն և իրենց ահեղասատ հոսանքին առջև կը խորտակէին ամեն թումբ: Եւրոպա տենջալի նշանակէտն էր Գուրանի զաւակներուն, որոնք աշխարհային վայելմանց յուսով և հանդերձեալ երանութեան հաւատքով կը սլանային խաղաղաշէն քաղաքներուն վրայ:

Նեաղհետէ ինկան Քրիստոնէութեան յառաջապահ ախոյեանները, մահիկին առջև խոնարհեցան Սերբիա, Պուլկարիա, Վալաշիա, Պոսնիա, Նունգարիա, և բազմաթիւ իշխաններ ու զօրավարներ զերութեան շղթայով կաշկանդուեցան:

Արեւմուտքի մեծ տէրութիւններն անշարժութեան դատապարտուած էին սյդ պահուն. Խաչակրութեան հին ջերմեռանդութիւնը մարած էր և ներքին հանգամանքներն աննպաստ էին նոր հերոսներ ստեղծելու: Սյլ ևս չկային Ռիչարտ Առիւծասիրտի, Գոնրատի, և Փրետերիք Բ-ի պէս կարող վեհապետները: Անարժան և թուլասիրտ Ռիչարտ Բ-ն էր Անգլիոյ անուանական թագաւորը, և ապիկար Շարլ Զ-ը կը բաղմէր Փրանսայի դահուն վրայ: Սյս երկու աշխարհները տեսարան եղած էին զօրաւոր ազնուականներու յարատեւ հակառակութեանց և ընդհանուր շփոթութեան: Գերման կայսրութիւնն աւելի վատթար կացութեան մէջ էր կոշտ և անառակ Ուինգեպաւսի ներքև, Դանուբէն մինչև Նոնոս ներքին կռիւններ կը մղուէին սաստիօրէն: Իսկ Սպանիոյ քրիս-

տոնեայ իշխաններն անդադար կը նեղուէին Մաւրիկներու յարձակումներէն: Զկար աղբու ձայն մը՝ որ հասարակաց թըշնամւոյն դէմ միացնէր ցրուած՝ յոյժերը, պապութեան հերձուածը աւերում կը դործէր բարոյական աշխարհին մէջ, հռոմէն ու Աւինեոնէն կոնգակներով զերար անիծող քահանայապետներուն շնորհիւ՝ խիղճը բթացած, բարեպաշտութիւնը կորած և սկեպտութիւն ծաւալած էր ամեն կողմը (1388):

Ուրբանոս Ե. պապն, որ անտարբեր դիտած էր յունագաւառն Սլաւոններուն տառապանքը, կաթոլիկ հունգարիան ազատելու համար Խաչակրութիւն մը կը քարոզէ, բայց, չը յաջողիր (1373): Բիւզանդեան Կայսրը Բալէոլոգ կը խոնարհի անձամբ դիմելու մինչև հռոմ, բայց ապարդիւն կը դառնայ (1380): Վերջապէս, Պոնիֆատ Թ. պապին օրով միութիւն մը կը կազմուի, Փրանսա և Անգլիա կը հաշտուին և Սիկսմունտի առաջնորդութեամբ կազմուած բանակը կ'որոշէ վաղել մինչև Ս. Երկիրը, (1396), բայց իղճւր, այս զօրութիւնն ալ կը ջախջախուի, և Սիլվէյման ո'չ միայն կ'ընդարձակէ իր սահմանները, այլ և Բիւզանդիոնի վրայ կ'սպառնայ և հաղիւ կը հեռանայ անկէ՝ ծանր պայմաններ կռելով: Բիւզանդեան կայսրերն ամեն զոհողութեան յանձնառու կըլլային իրենց մայրաքաղաքը պահպանելու համար: Քանդաքուղէնի դուստրը, ծագկահասակ Թէոդորան էր որ կը զսպէր ծերունի Օրխանին բարկութիւնը, ինչպէս և ծիրանածին հելլենուհիները կ'ամրապնդէին Մուրատի բարեկամութիւնը: Իսկ այժմ, (1397), Նոր հռոմի եկեղեցիներէն մէկը կը թողուի՝ մահմետական հաւատացեալներուն մզկիթ դառնալու: Սիլվէյման գոհ չը քնար տակաւին, իր սխտոն էր վաղել մինչև հին հռոմ և հոն Ս. Պետրոսի սեղանին վրայ կեր տալ իր ձիուն...:

Հորիզոնն աւելի մութ և փոթորկալից էր Արևելքի կողմը: Խաչակրութեանց մեծամբօխ բանակներէն յիշատակ մը միայն կը քնար: Բիւրաւոր զոհերով հաստատուած Երուսաղէմի քրիստոնեայ թագաւորութիւնն երկու հարիւր տա-

րի առաջ կործանած էր քուրդ Մալազէտաինի ձեռք (1188): Նոյնպէս, դար մը անցած էր այն թուականէն՝ երբ քանդուեցաւ Աքիա, Լատինական Հղօրագոյն ամրոցը և երբ վերջացան Ս. Լուդովիկոսի ու Եղուարդի ձախորդ արշաւանքները: Այժմ, ամեն տեղ արիւնաներկ դաշտեր կը տեսնուէին, ամեն կողմ՝ աւերակաց կոյտեր կը բարձրանային և Եգիպտոսի Մէմփուքեան Ձէրքէսները արհաւիրքի նոր թուական մը կը բանային (1382): Այս տագնապալից ժամանակներու մէջ էր ահա, որ Լեոն 2, Հայոց վերջին Թագաւորը, կը զեզերէր Արեւմուտքի արքունեաց մէջ, Հռոմ, Աւինեոն և Սպանիա այցելէ յետոյ կը դիմէր Փրանսա և Անգլիա, և կը ջանար ասոնց գծտեալ վեհապետները Հաշտեցնելով իր անկեալ զահուն Համար օգնութիւն ստանալու (1386): Ափսոս որ յոյս չկար այլ ևս: Հայկական Կիլիկիոյ քաղաքական դերը վերջացած էր այն օրէն երբ Ալըգ Թիմուրին անձնատուր եղան Սիսի աւազները և բացուեցան միջնաբերդին դռները (1375): Ոչ ևս պիտի ծածանէր այն առիւծանիշ դրօշը, զոր երեք դար առաջ Կօլմօղօլայի բարձունքին վրայ կանգնեց արին Ռուբէն (1080): Եւրոպայի քրիստոնեայ իշխաններն ոչ տրամադիր էին և ոչ զօրութիւն ունէին օգնելու Արեւելքի քրիստոնէից, իսկ Կիլիկիոյ աշխարհին կենսական ոյժերը ցամքած, իմաստուն առաջնորդները մեռած և քաջամարտ որդիքը ցրուած էին. Հռուէն, վտարանդի Թագաւորը կը դիտէր իր երկրին աւերածը և կը լսէր ժողովրդին ողբը, բայց իր անկարողութեան գիտակցութեամբ կը տառապէր: Վերջապէս վախճանեցաւ նա ի Բարիդ: Փրանսա անկիւն մը շնորհեց անոր վաստակաբեկ մարմնոյն, յաւիտենապէս Հանդէսը Համար իր Հոյակապ զաւակաց շարքին մէջ:

Հայկական Կիլիկիոյ պատմութիւնն, որ մեր ազգային կենսոց կարեւորագոյն շրջաններէն մէկն է, ըստ բաւականին չէ ուսումնասիրուած ցայսօր: Ժամանակակից Հայ պատմագիրները գլխաւորապէս պատերազմներու և կրօնային խըն-

զիրներու յիշատակութեամբ կ'զբաղին, իսկ արքունի զիւաններէն ամենազոյզն նշխարներ միայն մնացած են: Մինչ եւրոպացի հեղինակներ խորին ուշադրութեամբ կը հետեւին Արեւելքի քրիստոնեայ իշխանութեանց պատմական խնդիրներուն և զրեթէ ամբողջապէս թարգմանած ունին Խաչակրութեանց վերաբերեալ լատիներէն, յունարէն, արաբերէն և հայերէն ժամանակագրութիւնները, որոնցմէ կարելի էր սքանչելապէս օգտուիլ, զարմանալի է որ մեր պատմական գրականութեան մէջ տակաւին աննշան տեղ մը կը զբաւէ Կիլիկիոյ աշխարհը: Հայր Ալեշանի Սխառն իսկ, որ վիթխարի կոթող մըն է, դարուս հայ մատենագրութեան պարծանք, աղգային ընդհանուր հիացման առարկայ չէ դարձած և բանասէրներու քննական ուսումնասիրութեան նիւթ չէ եղած մինչև հիմա:

Պէտք էր ըստ կարելւոյն որոշ զաղափար մը կազմել հայակիլիկիոյ վարչական կազմակերպութեան, քաղաքական նկարագրին, նահանգային և աւատական բաժանմանց, օրինաց, վաճառականութեան, ձեռարուեստից, երկրագործութեան, եկեղեցական և կրթական հաստատութեանց, կրօնական և քաղաքական օտար առնչութեանց վրայ և այլն և այլն: Նոյնչափ հետաքրքրական և կարեւոր էր նաև ուսումնասիրել այն 500 տարուան շրջանը որ կը բաժնէ զմեզ Լեոն Լուսինեանի մահուան թուականէն: Թէ ի՞նչ նշանաւոր դէպքեր և ի՞նչ մեծ աղէտներ պատահեցան այն օրէն ի վեր, ի՞նչ փորձեր եղան զահր վերականգնելու, ի՞նչ նոր անձինք փայլեցան, Սիսի կաթողեկոսութիւնն ի՞նչ դեր կատարեց և վերջապէս վերածնութեան յոյսն ի՞նչպէս մարեցաւ:— Ահա այս նորանոր հարցերն ալ, թէև բազմաապէս նոր թուականներու կը վերաբերին, բայց կըմնան մոռացութեան մէջ և դատապարտուած կերեւին կատարեալ կորստեան:

Հայոց վերջին թաղաւորի մահուան հինգերորդ դարադարձը խորհրդաւոր հանգրուան մըն է, ուր կ'արժէ տալ մը խորհրդածել Ռուբինեանց երեքդարեան հարստութեան կենաց այլազան երևոյթները, ուսումնասիրել անոր ծագման

և անկման հաւանական պատճառները: Յաւանութիւն չու-
նիմ ներկայացնելու զիտական պայմաններով օժտուած յօգ-
ուած մը, որ պատմական ընդարձակ հմտութիւն և քննա-
կան սուր միտք կը պահանջէ, բայց պիտի փորձեմ համա-
ռօտ տեսութիւն մը ուրուադծել հայկական իշխանութեան
այդ վերջին ապաստանի մասին, որուն յիշատակն այնչափ
թարմ է և անունը սիրելի:

* * *

Երկրի մը բնական կաղմութիւնն ու զիրքն է որ զը-
խաւոր տարրը կը պատրաստէ իր բնակչաց Ֆիզիքական, իմա-
ցական և քաղաքական շինուածքին: Ինչպէս պատմական
վաղեմի օրերուն, նոյնպէս և հայոց իշխանութեան ատեն,
Կիլիկիոյ աշխարհի բնական հանգամանքը զերակշիռ ներդո-
ծութիւն ունեցած է իր ժողովրդի կենաց վրայ: Մէկ կէսը
շրջապատուած Միջերկրականի ջրերով, միւս կէսը զրեթէ
պահպանուած երկու լեռնաշղթաներով և մանաւանդ ամ-
րապէս վախուած սակաւաթիւ կիրճերով, քանիցս դժուա-
րութեան մատնած է հին աշխարհակալներու անցուղարձը:
Կիլիկիոյ լեռնային յեղուղակները և ծովային ասպատակները
մինչև իսկ հռոմայեցւոյ հոգ պատճառած ունին: Պատմա-
կան մեծամեծ դէպքեր տեղի ունեցած են հոն: Քիտացիներ
ու (Héteens) մոռցուած ազգին յիշատակարանները ցոյց կու-
տան թէ այս երկրին մէջ 35—40 դար առաջ հզօր պետու-
թիւն մը կար, որ Եզիպոսի և Սսորեստանի գէմ կը մա-
քառէր: Վաւերական պատմութեան ընթացքին մէջ Կիլիկիան
կը տեսնենք իբրև պարսկական Սադրաբութիւն մը, զոր Մեծն
Ալեքսանդր կը կորզէ Իսսոսի հռչակաւոր ճակատամարտով
(333 Ն. Ք.): Իրեն յաջորդող Մելեկեան թագաւորներուն
օրով էր որ Միհրդատայ և մեր Տիգրան Բ-ի յաղթական
արշաւանքը կը կատարուի ընդդէմ հռոմայեցւոյ, որք վերջա-
պէս տէր կը ֆնան երկրին: Ը. դարուն մէջ, Արեւելեան հռո-
մեական կայսրութեան ձեռքէն Արաբները կը խլեն և հարուն
էլ Րէշիւ բերգերով կ'ամրացնէ զայն: Երկու դար վերջ Փո-

կաս և Զմշկիկ կայսրերու օրով վերահաստատեալ յոյն տիրապետութիւնը տեական և իրական չը մնար, թուրքերը և հայերը զերակշռութիւն կ'ստանան: Իբրև բանալի Սուրիոյ և Փոքր Ասիոյ մէջ տեղ. Կիլիկիոյ անցքերուն կարևորութիւնը թէ՛ աշխարհավարական և թէ՛ առևտրական եղած և ռազմական մեծ գործողութիւններու առիթ տուած է: Բացառիկ նշանակութիւն ունի Կուկլակայ կամ Քիւլէք պողազի կիրճը (Pylae Ciliciae) որմէ անցած են Կիւրոս, Մնեմոն, Ալեքսանդր, Կիլերոն, Նիգեր, և աւելի մօտերս, Իսլահիմ փաշա: Մեր Լեոն Բ-ն այդ անցքով յարձակեցաւ մինչև Կեսարիա: Այս և միւս երեք կիրճերը, լեռնային տաժանների արահետները, և երկրին ամեն կողմը բարձրացող ամուր բերդերը, բաւական էին յամաքային զօրաւոր տէրութիւն մը դրացնելու, եթէ պահապաններն ունենային պահանջուած յարակից կարողութիւնը, կարողութիւն՝ որ ոչ միայն նիւթական, այլ և բարոյական ու մտաւորական տարրեր բովանդակէ: Առանց այդ պայմանին՝ Կիլիկիոյ աշխարհագրական կարևոր դիրքն իսկ, զինք ենթակայ պիտի ընէր անվերջ յարձակմանց:

Ազդ մը, որ ցեղակիցներու կամ դաւանակիցներու դաշնակցութիւնը կը վայելէ, և կամ բնականօրէն առանձնացած մի հայրենիք ունի, նուազ ենթակայ է արտաքին վտանգներու և առաւել ընդունակ՝ անկախ զարգացման: Հայոց համար, հայաստանի մէջ կարելի չեղաւ այս կերպ մի չեղութիւն: Կարելի չեղաւ նաև Կիլիկիոյ մէջ, ուր դաշտերը յաճախ ասպարէզ դարձան այն կռիւններուն՝ զորս քրիստոնէութիւնը մղեց իսլամութեան դէմ, Թաթարը՝ Եգիպտոսի դէմ և Լատինը՝ Բիւզանդիոնի դէմ: Բայց, Կիլիկիոյ աշխարհը կը վայելէր ուրիշ առաւելութիւններ, ու մանաւանդ այն բնական միջնաբերդը, ամփոփ, կուռ և անառիկ դահաւանդ մը, որ Ռուբինեանց ազատութեան խանձարուր և հարստութեան դանձարան հանդիսացաւ և որուն յաւիտենական կողերուն առջև բազմիցս փշրուեցան արշաւասոյր հրոսներու նիղակները: Հայկական Կիլիկիոյ կազմաւորութեան մէջ այս

են այս տեղ, և անկէ յետոյ հետզհետէ կը յիշատակուին այլ և այլ նշանաւոր տուներ: Ռուբինեանց, Հեթումեանց, Արծրունեաց, Նաթանայէլեանց, Ապղարիպեանց, Մուկոնեանց, Ասիւռսեանց և այլ յայտնի գերդաստաններէն զատ անուանի եղած են և բազմաթիւ անհատներ, որոնք Կիլիկիոյ մէջը կամ սահմանները իշխանական պաշտօն վարած են և առաւել կամ նուազ ինքնիշխան տարած: Ասոնց կարգէն, մեզի ծանօթ հնագոյն անունն է՝ Գէորգ Մլէհ (933 ին մեռած) որ Արաբներէն զրաւեց Յամմուրաբ, և կարգուեցաւ «Պառտոսպաթար և տեսուչ Մամեստիոյ, Անարզաբայ և Ծամանդեայ»: Յաջորդ թուականներուն՝ կը տեսնենք Խալապոս-դէրաբլար, որ Իսաւրեան Անտիոքի դուքսն էր և ազատարար եղաւ Ռոմանոս Դ. կայսեր, (1071): Գոյ վասիլ՝ որ տիրեց Եփրատացւոց զաւառի մեծ մասին (1097): Շահառն՝ իշխան կարգուած Ալիէի (1098), Ապղարիպ Արծրունի՝ Քաղաքապետ Տարսոնի, նոյնպէս Ապղարիպ՝ իշխան Պիրի, Թաթոս՝ իշխան Մարաշի (1100) ինչպէս և Փիլարդոս, Սիմեոն, Ժնէպոս և այլք: Այս իշխանական գերդաստանաց և անձանց ներկայութենէն յայտնի է որ ԺԱ-րդ դարուն վերջերը Կիլիկիոյ բնակչաց մէջ հայերը ու և է կերպով զերակշռութիւն ունեցած էին արդէն:

Այսու հանգերձ, ինչպէս հնար պիտի լինէր մի տարազիր ժողովրդի համար, օտար աշխարհի մէջ վերականգնել այն քաղաքական կեանքը, զոր մայր-հայրենեաց մէջ պահպանել անկարելի դարձած էր: Հայաստանի տարրեր նահանգներէն զաղթող հայերու մէջ կա՞ր միութեան զօրաւոր կապ մը: Բաւական չէր պատահական թշնամիներու դէմ բնազդմամբ կազմուած զօրծակցութիւնը, ազգային հեռաւոր նպատակի մը իրադօրժման համար հարկ էր նաև տեական ներքին համերաշխութիւն: Այս ոգին ինչ աստիճան վառ մնացած էր հայ ընկերութեան մէջ որ անհնարին աղէտներու և երկարատե Զնշումներու ենթարկուած՝ այժմ կը հեռանար իր ծննդավայրէն:— Անտարակոյս, նուազած էր հայուն վերածնութեան յոյսը և ազգային զօրութեան զիտակցութիւնը: Մոզակրօն, սարակինոս և քրիստոնեայ ոսոխներու դէմ ցոյց

տրուած զարմանալի ոյժը՝ կարծես թէ սպառած էր, և սուրի, կրակի, սովի, ժանտախտի պատուհասներուն առջև հայաստան արդարեւ քանդուած: Մինչև իսկ Աղղային եկեղեցին, որ նախընթաց դարերու մէջ կեանք էր ներշնչել ուժալթափ սրտերու, այժմ ինքն ալ սգաւոր, պահ մը տեղի կուտար նիւթական կոշտ զօրութեան առջև: Հովիւները, փոխանակ առաջնորդելու՝ կը հեռանէին իրենց տարաշրջիկ հօտին և քարոզիչ վարդապետներն անոր տառապանքը միայն կ'ողբային. «այժմ թաղաւորն անկեալ ի պառույ՝ իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս: Սյսպէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ 'ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք՝ իբրեւ զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան: Հեծելազօրն անտերունչ շրջեալ՝ ոմն 'ի Պարսոս, ոմն 'ի Յոյնս, ոմն 'ի Վերս: Սեպուհ զունդն աղատաց ելեալ 'ի հայրենեաց, անկեալ 'ի ճոխութենէ, մռնչեն՝ ուր և են իբրեւ զկորիւն առիւծուցն 'ի խշտիս իւրեանց: Արքունական ապարանքն աւերակ անմարդի: Մարդաբնակ աշխարհն թափուր 'ի բնակչացն:... Ելին թշնամիք 'ի վերայ Երուսաղէմի, ելին և Պարսիկք 'ի վերայ մեր: Աւերեցան և քաղաքք մեր: Մտին հեթանոսք 'ի տաճարն սուրբ, մտին և յեկեղեցիս մեր և կապուտ կոշտուտ արարին զվարդս նորս: Հրայրեաց եղև տաճարն սուրբ, այրեցան և 'ի մեզ փոխանակ միոյ տան՝ բաղում եկեղեցիք: Առանց համարոյ անկան քահանայք նոցա (ճրէից) 'ի սուր, և զմերոյս ո՞վ բերէ զհամար»... (Լատինէրայի):

... Ի հարկէ անբաւական պիտի լինէր երկու բառով սահմանել այն հրաշալի ոյժը, որ այս յուսահատական պայմանաց մէջ, երեքդարեան հարստութեան մը հիմը դրաւ: Ժամանակակից պատմիչները, այդ նշանաւոր դէպքը կ'աւանդեն, բայց այդ դէպքը արտադրող պատճառներուն և միջավայրի նպաստաւոր կամ աննպաստ հանգամանքներուն վրայ մանրամասնութիւն չեն տար: Ինչ որ ալ լինի, պէտք է խոստովանիլ թէ, ինչպէս մի հօդեբանական ընդհանուր երևոյթ, որ ծայրագոյն տաքնապներու պահուն դիւցաղնական ոյժեր կը դոյացնէ, հայ ընկերութեան այդ ճգնաժամին՝ յայտնուեցաւ

Մէջն Ռոբէն, որու ազատաշունչ ձայնը Հնչեց Տորոսի Հսկարտ
տարերէն և արձագանք դտաւ քաջորդիներու սրտին մէջ...:

Այո՛, դիւցաղնական էր Ռուբէնի ձեռնարկը. նա ոչ միայն
կը հարուածէր, կը պատժէր օտարազգի բռնաւորները, այլ և
տարաբաղդ Գաղիկի արեան վրէժը կը խնդրէր, ազգային իրա-
ւունք մը կը պաշտպանէր, Հայատեաց քաղաքականութեան
մը դէմ կը բողոքէր: Հայերը վաղուց համոզուած էին թէ
տիրող ազգին՝ ատելութիւնը սոսկ ռամիկ մոլեռանդութեան
արդիւնք չէր. մի յոյն մետրապօլիտի բերնով անարգուեցաւ
աբմէն անունը, յոյն իշխաններու ձեռքը սպաննուեցաւ Հայոց
թագաւորը, նոյն իսկ Բիւզանդիոնի արքունիքն էր որ կը
քաջալերէր այս յայտնի կամ զաղտնի հալածանքը: Այլ ևս
ո՞ւր պէտք էր դիմել և իրաւազուրկ ազգին վիշտերն ո՞ւմ
ներկայացնել: Մեծին Կոստանդինոսի քաղաքն ապականեալ
մթնոլորտով պարփակուած, արդարութեան և խղճի հրեշ-
տակներուն առջև իւր դռները փակած էր: Այնտեղ, քայ-
քայուն դահին վրայ բազմած ծիրանակիրները, թէև անդօր-
ներուն վրայ իբրև առիւծ կը դուային, բայց հլօրազոյն դրա-
ցիներուն առջև անարգաբար կը խոնարհէին: Ռուբէն խո-
րաթափանց աչքով կը դիտէր հսկայն, և կը պատրաստուէր
վերջ տալու հայութեան վտանգաւոր զիջումներուն: Ոչ հայ-
աստանի բերդերը և ոչ Սնիի բանալիները, ոչ իշխաններուն
ծառայութիւնը և ոչ ժողովրդին հաւատարմութիւնը դո-
հացում չէին տար խստապահանջ տիրապետին, որուն ուխ-
տը կը թուէր՝ փճացնել հայութեան մարմինն ալ հողին ալ:
Ուրիշ ի՞նչ նշանակէտ կրնար ունենալ նա, որ իրեն որդե-
գրեալ ազգը բարբարոսներու դէմ պաշտպանելու անփոյթ՝
Բաղրատունեաց, Սրծրունեաց և Կարուց թագաւորներն ու
բազմաթիւ իշխաններն իրենց բնավայրէն հեռացնելու և հայ-
կական ոյժերը ցրիւ ցրիւ ընելու համար ամեն տեսակ դաւ,
հրապոյր կամ բռնութիւն ի գործ կը դնէր:...—Սնորէն և
միանգամայն ձախճղ քաղաքականութիւն, որուն հետեւանքն
աղետաբեր պիտի լինէր՝ նոյնպէս տիրող ազգին համար*:

*) Ուշագրութիւն կը հրաւիրեմ այս տեղ, հետեւեալ տողերուն վրայ, զոր կը

Հայ Հասարակութիւնն ականայ կը հանդուրժէր բաղդին այս դառն հեղինութեանց: Իսկ իշխանաւոր կամ տոհմիկ դասը՝ մեծ մասամբ անտարբեր կը մնար, և Յունական պետութեան հիւրընկալ հողին վրայ անդորր ապրելու յուսով և արքունեայ մօտ շնորհ գտնելու բաղձանքով կը համաձայնէր: Կային այնպիսիներ ևս, որոնք խնամութեամբ և դաւանալիցութեամբ արդէն խառնուած էին հոռոմներու հետ և հեշտասուն կեանք ու պերճաշուք տիտղոս վայելելու համար՝ հայութեան փարախէն իսպառ կը հեռանային:

Բայց, Հասարակ մահկանացուներու և փառատենջիկ աւագներու աչքին սովորական դարձած այս ազգային ստրկութիւնը՝ անտանելի էր մեծ հողիներու համար: Ռուբէն, առաջինը հանդիսացաւ իր ժամանակակից մեծահոգի իշխաններուն մէջ և նկատելով մանաւանդ որ նա Գագիկի արեւակիցն կամ դէթ վինակիցն էր, ապահովապէս, ոչ թէ մի լեռնական բերդատէրի ըմբոստութեամբ, այլ մի ազնուագոյն զաղափարի ներշնչմամբ, յանդգնեցաւ մաքառելու՝ անհամեմատ հզօր զօրութեան դէմ:

Արդարեւ, Կիլիկիոյ լեռները դիւրացուցին այդ ազնուագոյն զաղափարին իրադրծումը, բայց արդիւնքէն դատելով, խոստովանինք թէ Ռուբէն և իր յաջորդները զիտցան օգտուիլ իրենց դիրքէն և ժամանակէն: Ռուբինեան արծիւները բոյն դրին ամպածրար սարերու վրայ, բայց անդադար դիտեցին լայնանիստ դաշտերն ու ծովեզերեայ բերդերը: Հետզհետէ, Տորոսի և Ամանոսի կիրճերէն ազատ թռիչք առին անոնք, յաղթութիւններ և դաշնադրութիւններ միջազգային կարեւորութիւն տուին երկրին, նաւահանդիսաներն ու բաժտունները հարստութեան աղբիւր դարձան և Մայր Հայաստանի մէջ թաղուած քաղաքական կեանքը ծլեցաւ ծաղկեցաւ՝ ի Կիլիկիա, զոր օտարազգիները ճանչցան՝ իբրեւ Հայաստան:

գրէ Մ. Առհայեցին. «(Սեւծուքեան) անթիւ զօրութեամբ գան ի յաշխարհն Հայոց, «վանս զի ի ձեռացն հոռոմոց պիտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն «Հայոց, զի զարս քաջս և հզօրս քակեալ հանին յարեւելից հոռոմք և Կոստանքս պոլսպետոս «Քաշապէն պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն Արեւելից»:

յան, հայաէկէկէիս կամ հայոց երէկ (Արմէնիա, Արմէնօքիլիքիա, կամ Պիլատ-իւլ-էրմէն):

* * *

Ռուբինեանց հարստութիւնը ծագմամբ՝ ժամանակից է տիեզերական մի դէպքի և բարգաւաճմամբ՝ սերտիւ կապուած անոր հետ: Ռուբէնի որդւոյն Կոստանդին Ա.-ի օրով, առաջին անգամ Կիլիկիա մասն Խաչակի կոչուած պատերազմիկները (1097): Ասոնք ցամաքային տաժաննիւ ճամբորդութեամբ Եւրոպայէն Բիւզանդիոն և անկէ Փոքր Ասիա անցած՝ կ'արշաւէին դէպի Պաղեստին, Ս. Գերեզմանը մահմետականաց ձեռքէն աղատելու ուխտով: Հետեւեալ, ասոնք շուտով պիտի բաղխէին մահմետական սուլթաններուն, որոնք կարճ միջոցի մէջ միտուած էին մինչև Փոքր Ասիոյ սիրալը: Ինչ որ աւելի զարմանալի է, Յունաց կայսրն ևս, Խաչակիր ամբօխը ակամայ հիւրասիրելէ յետոյ, այժմ դադարեցանք կը դաշնակցէր իր հինաւուրց ոսոխին, Իսլամին հետ:

Քաղաքական հորիզոնին այս նոր երևոյթը՝ նոր շրջան մը կը բանար հայութեան համար:

Երբ արեւմտեան Քրիստոնեայք Կիլիկիա մասն, այնտեղ տեսան երեք կարեւոր ազգաբնակչութիւն. Յոյները՝ որոնք տիրող յեղը կը ներկայացնէին, Մահմետականները՝ որոնք Արաբ յաղթականներու մնացորդներէն և թիւրք կամ թիւրքմէն հրոսակներէն բաղկացած՝ այլ և այլ բերդերու կը տիրէին և դաշտաբնակ քրիստոնեաները կը կեղեքէին, և հայերը՝ որոնք ամեն կողմ բաղմանալով, տեղ տեղ յոյներու կամ մահմետականներու երկիրները դրաւած էին: Այս երեք աղբն ալ, լաւ ևս, անոնց բերդատէր իշխանները՝ իրապէս կամ անուանապէս ճորտ (vassal) էին Յունաց կայսր, և սակայն, առանց մի որոշ յարաբերութեան, թէ՛ իրարու և թէ՛ օտարաց դէմ յարատեւ կռիւներ կը մղէին: Ուստի, ազգային ինքնապաշտպանութեան այս խիստ պայքարներու միջոցին, Խաչակիրներու մուտքը, Կիլիկիոյ հայերուն համար նպաստաւոր էր, մանաւանդ որ անոնք ալ Իսլամներու յայտնի դիմադրութեան և յոյներու կեղծ ընդունելութեան հանդէպ, պէտք

ունէին տեղացի զինակիցներու և մեծապէս դնահատեցին չայերու օժանդակութիւնը: Սյսպէս, առաջին Խաչակիրները տակաւին չայկական Կիլիկիա չը մտած, 5000 հայ կամաւորներ ունեցան, Կոստանդին իշխանն ուղեցոյց առաջնորդներ և պաշար հասցնելէ զատ, անձամբ մասնակցեցաւ Անտիոքի պաշարման, ուր ներկայ էին նաև Օշին և Բագուէնի իշխանները, Սև լերան վանօրէից միաբանները և այլ հայեր: Արեւմտեան ժամանակակից պատմիչները մասնաւորապէս կը յիշատակեն այն աջակցութիւնը, զոր Խաչակիրք ստացան իրենց պաշարած քաղաքներու հայերէն, ինչպէս Եգեսիայի, Ալեքսանտրէդպոլի, Արաեսիամի առջև, ևն: *) Սյսպէս թէ այնպէս, հայերը մեծաւ մասամբ կը յարին այս նորեկ քրիստոնեաներուն և Կոստանդին իշխանը կոմնութեան տիտղոս ստանալով՝ անոնց քաղաքական թեւարկութիւնն ընդունած կը լինի:

Լատին արեւմուտքի հետ հայկական Կիլիկիոյ դաշնակցութիւնը, որ Ռուբինեանց հարստութեան քաղաքական նկարագրին և ընդհանրապէս հայութեան նկատմամբ ահագին ներգործութիւն պիտի ունենար, մի փոփոկ խնդիր է, և անոր արդիւնքն ինչ որ ալ լինի, Ռուբինեանց քաղաքագէտներուն դէմ անիրաւած պիտի լինէինք վճռելով որ անոնք անխորհրդաբար կամ սոսկ կրօնական ձգողութեամբ հետեւեցան լատիններու քաղաքականութեան. ընդհակառակն, առաջին անգամ որ աղղային շահույց դէմ ռոմձգութիւն տեսան, հայերն ըստ պարագային խստիւ ընդդիմացան անոնց: Սյգ պատերազմիկները ցորչափ հիւր էին՝ հայոց աչքին

*) Գրեգորիոս, Տիւրքոսի եպիսկոպոսն, իր պատմութեան մէջ կը յիշէ մի հայ ազգի, Բանդրաս անուն, (թերևս Բագարատ, եղբայր Գող Ասսիլի), կորիճ և խիզախ ձիաւոր, բայց նենգամիտ և անուղիղ: Սա, Կ. Պոլսոյ բանտէն խոյս տալով՝ Նիկիոյ առջև Խաչակիր բանակին հետ միացած և հետզհետէ մոտեմացած է Պալտինին: Բանդրասի առաջնորդութեամբ, Խաչակիրները կը գրաւեն Կիլիկիոյ մի մասը, որ բերդատէր թուրքերու ձեռքն էր և ուր քրիստոնեայ դաշտարնակներ չէին կորող զէնք ունենալ: Խաչակիրներու գալէն յետոյ հեթանոսները կը հեռանան:

Աղաթիւքս կ'ըսէ թէ մի հայ փայտահատ գլխատեղ Նադի Սիւսնը, Բնտիոքի իշխանը, երբ խաչակիրներու հետ պատերազմելու ատեն անտառի մէջ կը թաքչէր:

Բիւսպիւքսի շալէպի պատմութեան մէջ շատ անգամ կը յիշատակէ հայոց արշաւանքը և յաղթութիւնը, Խաչակիրներուն օդնելու համար:

Թուեցան շատ ազնիւ և վեհօգի մարդիկ, բայց շատ չանցած դուրս եկաւ որ այդ միամիտ և մոլեռանդ ամբօխին առաջնորդները՝ միայն քրիստոնէական նախանձախնդրութեամբ չէին շարժէր, հապա իրենց յատուկ աշխարհակալութեան, փառքի և շահու հաշիւներն ունէին: Նետեաբար ադոնց նկատմամբ հայերու նախկին համոզումը միանգամ ընդ միշտ խախտեցաւ և փոխադարձ շահերու նկատումները միայն մնացին: Բայց, կարելի՞ էր բոլորովին խղել անոնց հետ սկսուած յարաբերութիւնը, — պատասխանը հաստատական չը կրնար ըլլալ: Աշխարհի քաղաքական պատմութեան մէջ յաճախակի են այն դէպքերը, ուր աիրապետներն, առաւել իրենց իշխանութիւնը, քան թէ մի աղքային նպատակ, ապահովելու զիտմամբ, մինչև իսկ իրենց ցեղակիցներուն, կրօնակիցներուն դէմ օտար դաշնակիցներ ունեցած են: Ռուբինեաններն ալ, զրացի յոյներուն, իսլամներուն և լատիններուն յարափոփոխ ուղղութեան հանդէպ, իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար պարտաւոր էին՝ ժամանակի, դէպքերու և անձերու համեմատ դաշնակից և քաղաքականութիւն փոխելու, այնպէս որ, շատ դժուար, եթէ ոչ անհնար, կը լինի մի որոշ գոյն նշմարել անոնց ուղղութեան մէջ: Սյսու ամենայնիւ, այդ երեք հարիւր տարուան պատմութիւնը, — որուն յոյժ ամփոփ մի ուրուագիծը կը բովանդակի տեսութեանս մէջ — կը յայտնէ թէ, իբրև բնական դաշնակից, լատիններն ամենէն աւելի ներգործած են Կիլիկիոյ հայոց վրայ:

Կոստանդինի յաջորդը, Թորոս Ա. (1100—1129), թէև յունաց կայսեր կողմէ Սեբաստոսի տիտղոսով կը պատուուի, բայց ինքն է որ կը լուծէ Գագիկի սպանման վրէժը. Մանտալեան իշխանները կ'սպաննէ և անոնց բերդը կը զրաւէ: Ասոր օրով Ռուբինեան իշխանութիւնն աղքային դրօշմ կ'առնու, վանքեր և հիւրանոցներ կը շինուին, Անարզաբա մայրաքաղաք կը լինի: Թորոս՝ Խաչակիր Տանգրէտ իշխանին աջակցութիւնը վայելելով հանդերձ, կը բարեկամանայ նաև Սուրիոյ մահմետականներուն, որոնց օգնութիւնը կ'ստանայ Սելճուքեան թուրքերուն դէմ: Թորոս Ա. կ'արտաքսէ պար-

սիկ և թուրք ասպատակները՝ Գող Վասիլի ղինակցութեամբ:

Այստեղ չենք կրնար անյիշատակ թողուլ Գող Վասիլ իշխանի գործերը, թէև ուղղապէս կապուած չեն Ռուբինեանց պատմութեան հետ: Որչափ որ կարելի է հետեցնել կցկտուր և շփոթ յիշատակութիւններէ, Գող Վասիլի երկիրը, Ռուբինեան իշխաններու աշխարհէն յետոյ երկրորդն էր տարածութեամբ և պահ մը կը բովանդակէր Քեսուն, Մարաշ, Թըւ պաշար, Բապան, Կուռիս, Բալանտըն և այլ բերդեր և աւաններ Եփրատեան դաշտին վրայ: Անտիոքի իշխանները, անհանդիստ կ'ընէին Գող Վասիլը, բայց միշտ ետ կը մղուէին: Վերջապէս իր մահէն յետոյ լատիններու անցաւ այդ արգաւանդ դաւաճը, մի մասն ևեթ կցուելով Լեոն մեծի ղորաւոր ձեռքին ներքեւ: Մասնաւոր նկատողութեան և քննութեան արժանի է, որ Թորոսի յաջորդ Լեոն Ա. վերջ տուաւ այդ հայ իշխանութեան, կալանաւորեց Գող Վասիլի յաջորդը և երկիրը յանձնեց Եդեսիոյ կոմսին (և ոչ թէ Անտիոքի իշխանին): Լատիններու կողմէն առաջին հարուածն էր այս *):

*) Հետեւեալ յիշատակութիւնները, Գող Վասիլի նկատմամբ, մին լատին և միւսն՝ արաբ պատմիչներէ, կրնան հետաքրքրել ընթերցողները:

Գաւէթեօ, Տէւրոօ Եպիսկոպոսը գրած է:

« Մինչ Անտիոքի մէջ ժամտախտ կը տիրէր (1098), Կոմքուա, իր հետեւորդներով կ'արշաւէ Եփեսոս, Թըւպաշարի և Բալանտընի վրայ (ըստ ֆրանսերէն բնագրին՝ Hatap, Corbesel, Ravandel): Երկրին քրիստոնեայք, մանաւանդ վանականք, կը դանդաղան երկու հայերու մասին (deus Hermins), որոնք եղբայր էին. մին կը կոչուէր Բագարատ (Pancrates, Pancratio), միւսը՝ Գող Վասիլ (Covasilio, Conasilles, Corneil): Ասոնք բերդերու կը տիրէին և շատ բարձր դիրք ունէին, բայց ուղղափառ մարդիկ չէին, կը պաշտպանէին չարագործները և եկեղեցիներ կողոպտող առաքակները: Ասոնք այնչափ ամբարտաւան էին որ, Պալտինի կողմէն իր եղբոր նուէր խրկուած տաղաւարը խլեցին և իրենց կողմէն Պեմուդին ընծայեցին: Երբ գութան ասոնք լսեց, իր մարդոցմէն 50 ձիաւոր և բազմաթիւ տեղացիներ խրկեց, որոնք այս երկու հայոց բերդերը առին և կործանեցին (°):

Իսկ Եւսեբիոսը գրած է

« (Եդեսիոյ) կոմսը և ճոսլին, Տանգրէտի երկիրն արշաւելու առնել օգնութիւն ինդիւրցիին հայ Եփր Գող Վասիլէն (Գուասիլ կամ Գովասիլ) որ բազմաթիւ Իսլամ ու բաղդին և ուրիշ պատերազմիկներ ժողոված՝ կը տիրէր Բապանին, Քեսունին և Հաւէպի հիւսիսային երկիրներուն: Վասիլ՝ կոմսին օգնութեան խրկեց 1000 ձիաւոր տաւաճիկ և 2000 հետեակ: Տանգրէտ ասոնց դէմ ելաւ. պատրիարքը (Անտիոքի °) միջամտեց. ինդիւրը վերջացաւ, (1108—9):

« Հայ Եփրը, Լեոնի որդւոյ երկրին ճամբաներուն տէրը, մեռաւ Տանգրէտ վազեց գրաւելու անոր երկիրը (1112, նոյեմբ. վերջերը), բայց հիւսիսայնաւոր Անտիոք դարձաւ:

Լեոն Ա.-ի իշխանութիւնը կռիւներու շարք մը կը լինի, և վախճանը՝ եղերական: Սա ի վաղուց հռչակաւոր էր իբրեւ քաջ զինակից Քրանգներու: Իր իշխանութեան սկիզբը, կը բարեկամանայ յունաց հետ, մինչև իսկ իր աղջիկը կը հարսնացնէ Ալեքս կայսեր եղբօրը, բայց քիչ վերջը կը յարձակի անոնց դէմ: Պահ մը հալէպի Զանկի ամիրային հետ կը միաբանի Անտիոքի իշխանին դէմ: ուրիշ անգամ՝ կը վազէ հիւսիսային թուրքերուն վրայ. 1136-ին Սարուանդիքաւորը կը զրաւէ լատիններէն, որուն հետեանքով Երուսաղէմի թագաւորը Անտիոքի օգնութեան կը փութայ: Լեոն, իր բեռորդի Եղեսիոյ կոմսին հետ դաշնակցած, հաղիւ կը փակէ կռիւը, և ահա կը դառնայ Մարաշի իշխանին Պալտինի վրայ: Վերջապէս նենդութեամբ կը բռնուի Անտիոքի իշխանէն և հողային ու գրամական փրկանքով կ'ազատի: Իր կորուստը փոխարինելու համար կ'ուղղուի դէպի արեւմտեան Կիլիկիա և կ'առնէ Սելեկիա քաղաքը: Եւ ահա, երկրին, բուն տիրապետը, Կիւռ ժան կայսրը, կը հասնի զայրազին. Լեոն, թէև լատիններէ լքուած, արիապէս կը զիմադրէ, բայց իր անխորհուրդ քաջագործութիւն վախճան կը գտնէ Կ. Պոլսոյ բանտին մէջ, ուր կը տարուի իր որդւոց երկուսին հետ (1137):

Այս դժբաղդ դէպքն արմատախիլ պիտի ընէր Ռուբինեանց նորաբողոք թուփը, եթէ Թուս Բ. իր հօրը և եղբօրը մահէն յետոյ, չըյաջողէր Կ. Պոլիսէն խոյս տալու և իր բնիկ լեռներուն մէջ ամրանալու (1145): Այս յանգուզն և արկածաւոր սկզբնաւորութիւնը կը յայտնէ, թէ Թորոս Բ. մի սովորական իշխան չէր, այլ արիւններու արիագոյն շառուիղ: Նա ջրուեց Մանուէլ կայսեր խրկած մեծաժողով բանակը, որուն կ'ընկերանային նաև յունահպատակ հայ իշխաններ: Հիանալի մի երևոյթ է այն հնարիմաց և անվեհեր ոգին, որ

«Փող Վասիլի մահէն յետոյ, անոր կինը իշխեց. լաւ վարմունք չոյց տալով բանակը սիրաշահեց: Այս իշխանուհին Քրանգներուն դէմ օգնութիւն խնդրեց Պորսաբիէն, որ կը պաշարէր Եղեսիան: Էմիր Սոնգօրը Պորսաբիին կողմէն օգնութեան գաւով իշխանուհիէն շատ դրամ և պատիւ ստացաւ: Քրանգները 100 ձիաւորով յարձակեցան Էմիրին վրայ բայց յաղթուեցան: Իշխանուհին ընծաներ խրկեց իշխան Մէսուտին և Պորսաբիին: Քրանգ բնակիչները հեռացան դէպի Անտիոք»:

Ռուբէնէն սկսեալ, կարծես թէ ժառանգաբար, կը ցոլանար այս լեռնական իշխաններուն դործոց մէջ: Թորոս Բ.-ի Պոլսոյ մէջ կալանաւորումը մօտէն ծանօթացուցած էր իրեն յունական արքունիքն ու ազնուական դասը՝ որոնց դէմ արհամարհոտ դադալիար էր կազմել: Վերոյիշեալ պատերազմէն զերեալ Հայ իշխանները փրկանքով արձակելէ յետոյ, երբ յոյն իշխաններն ալ կը խնդրէին փրկանք վճարել և աղաա թողուիլ, անոնց կը պատասխանէ «եթէ մի արժէք ունենայիք չէի վաճառել զձեզ»: Ի՞նչ բառերով Հնար էր աւելի տաղել Հայատեաց և գոռոզ աղբի մը զգացումները:

Թորոս Բ. Ֆրանզներու Հեա ջերմ յարաբերութիւն կը հաստատէ. կը խոստանայ Խաչակիր բանակին օգնութեան յատկացնել 30,000 զինուոր—թիւ մը, որ դադափար կուտայ իր անակնկալ զօրութեան մասին: Թորոս Բ. ոչ միայն կը ցանկար հաղորդակցիլ Ս. Քաղաքի քրիստոնէայ թաղաւորութեան Հեա, այլ և պէտք կ'ըզար մի զինակցի: Յունաց կայսրն անողօք էր և միշտ քինախնդիր: Թորոսը ջախջախելու համար ինքզինքն անկարող տեսնելով, դիմեց Իկոնիոնի Սուլթանին և անոր դրեց «Հանդո՛ զայրեցումն սրաի իմոյ յազդըն Հայոց, տապալելով զամբոցս նոցա և բնաջինջ առնելով զնոսա»: Հոռոմ ինքնակալին այս դիմումը մի նմոյշ է բարբարիկ քաղաքականութեան, և անոր առջև Հայ իշխանն ի հարկէ չէր կարող անտարբեր մնալ: Եթէ մէկ կողմէ ներքնապէս կը պաշտպանէր իր ամրութիւնները, միւս կողմէ կը դիմէր քաղաքագիտական միջոցներու: Թէև Մանուէլ կայսր պահ մը յաջողեցաւ Թորոսի դէմ իրեն յարելու լատինները, բայց աւելի վտանգաւոր կացութեան պահուն, երբ անձամբ արշաւեց Կիլիկիոյ վրայ, Երուսաղէմի թաղաւորին և այլ լատին իշխանաց միջամտութիւնը նպաստաւոր եղաւ Թորոսին:

Թորոս Բ.-ի քաղաքականութիւնը կարճատև մի բնահատում ունեցաւ իրեն յաջորդին Մէհմեթ օրով (1168—74) որ Ռուբինեանց պատմութեան մէջ տխուր համբաւ թողած է: Սա, հալէպի Սուլթան Նուրէատինի պաշտպանութիւնը կը վայելէր: Երբ եղբայրը մեռաւ՝ փութաց զրաւեց իշխանու-

Թիւնը զոր իր Ստեփանէ եղբօր դեռահաս որդին Ռուբէն պիտի ժառանգէր: Մլեհ, Թէեւ կը նկարագրուի որպէս մի անհամբոյր և չար դքս, բայց յաղթող իշխան մ'եղած է Ծոյներու և Լատիններու դէմ: Սորա անձին բուն նկարագիրը քննական պատմութեան Թողելով հանդերձ, անկարելի չէ իրեն վերագրեալ ամբարշտութեանց մեղմացուցիչ պարազաններ գտնել: Լատինները 70 տարիէ ի վեր Կիլիկիոյ մէջ կամ սահմանաց վրայ հաստատուած, հայոց անհաճոյ կը լինէին հետզհետէ, մանաւանդ Տաճարական կարգը—որոնց անդամ եղել էր երբեմն և Մլեհը—անտանելի կը դառնային: Ուստի հաւանական է որ այն Թուականէն զոյացած լինէր մի կուսակցութիւն՝ «բարեաց ամենայն երախտեաց մոռացող» Ֆրանզներուն՝ դէմ: Իսկ յոյները՝ հայոց համար անհաշտելի ոսոխ կը նկատուէին, դեռ Թորոսի օրով, Ստեփանէն սպանուեցաւ եռացեալ կաթսայի մէջ. Թէեւ հայերը «ղայրացեալ ընդ զօրծ նենդաւորացն առին զվրէժ արեան նորա յանմեղ յունաց հաղարապատիկ», բայց յունատեացութիւնը կը սաստիանար օրէցօր: Ահա այսպէս, Մլեհ, Թէ՛ յունաց և Թէ՛ լատինաց դէմ քինախնդիր՝ միշտ հաւատարիմ ֆնոց Նուրէտտինի բարեկամութեան: Իր այս ընթացքէն կրնանք հետեցնել Թէ. քաղաքական որոշ ուղղութենէ զուրկ՝ սոսկ հակաքրիստոնէական ոգւով կը գործէր: Պատմագիրներու վկայութենէն դատելով, իր անբարոյական արարքն արդարեւ կը զերաղանցեն իր մերձաւոր ժամանակակիցները, բայց իր սպանման բուն շարժառիթը կուսակցական ընդդիմութեանց մէջ պէտք է փնտռել: Մլեհ, Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսացման համար պնդելով՝ Շնորհալիի կտակը կը գործադրէ, իր հիմնած Մեծքար վանքով կը ցուցնէ Թէ բոլորովին անտարբեր չէր հոգեւոր պարտաւորութեանց նկատմամբ *):

*) Մասին Արտղիւնիւն պատմութեան մէջ Իսնէլ-Եթիոյ պոպէս կը յիշատակէ Մլեհը: «Նուրէտտին» իր յարաբերութեանց մէջ զորս ունէր Ֆրանզներու հետ, (Աստուած դանտը խոռովէ) յաճախ կը դիմէր վարպետութեան և խորամանկութեան: Այսպիսի միջոցներով անոնց վրայ յաղթանակ տարաւ շատ անգամ: Իբրեւ օրինակ իր մեծ խոհմութեան՝ յիշենք իր ընթացքը Մլեհի նկատմամբ որ հայոց թագաւորին, ճամբաներու տիրոջ Աւոնին որդին (Թոռն) էր, Նուրէտտին շարունակ կը փաղաքշէր և կը շողորմէր այս Մլեհին մինչև որ զայն համոզեց իր ծառայութեան մտնելու, պատե-

ՄԼԵՀԻ յաջորդ Բ.-ի իշխանութեան օրով (1174—85) մահմետական դաշնակցութիւնը տեղի կուտայ Փրանդական եղբայրակցութեան: Ռուբէն Երուսաղէմ կ'ուղևորի և կ'ամուսնանայ Իլապէլ իշխանուհիի հետ: Սորա յատկորոշ քաղաքականութիւնը կը լինի իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնել ամբողջ Կիլիկիոյ հայերուն իշխանութիւնը և կը ջանայ ընկճել մասնաւորապէս Լամբրոնի չեթումեանները: Ասոնց թելադրութեամբ պահ մը կալանաւոր կը մնայ յԱնտիօք և չքաջողիւր իրադործելու իր ցանկութիւնը, թէև ընդհանուր առմամբ իր իշխանութիւնը Սիսուանի փայլուն շքրջանին արշալոյսը կը լինի, երկիրը կընդարձակի, կը ծաղկի և լեռնական իշխանը կը դառնայ «մեծագոր սաղաթ» (Rupino Armeniorum, Satrapae potentissimo):

Ռուբէնի յաջորդ Լեոն Բ.-ի (Լեոն Ա. Նաթապի) օրով Սիսուանի աշխարհին փառքը կը հասնի իր միջօրէականին վրայ: Կարելի չէ մի հակիրճ տեսութեան մէջ ամփոփել այս վեհապետին դործունէութեան ուրուագիծն և քաղաքականութեան նկարագիրը, որուն համար առանձին դրուագ մը կը նուիրէ հայր Սլիշան: Մեր պատմութեան մէջ հազիւ կարելի է աւելի շողջողուն օրինակ գտնել այն կենսալիւր շարժման, զոր Կիլիկիոյ հայ ընկերութիւնն, իբրև քաղաքական ազգ, ստացաւ Լեոն Բ.-ի շնորհիւ: Թէ կարող ձեռքի մէջ որպիսի մոգական յոյժ կունենայ իշխանական դաւաղանն, լիապէս կը տեսնուի Լեոն Մեծապի թագաւորի գահակալութեան շքրջանին մէջ, որ ոսկեղէն կամրջով կը միացնէ ԺԲ. դարու վերջին մասը՝ ԺԳ դարու առաջին քսանամեակին հետ (1186—1219):

Բազմի և խաղաղութեան ժամանակ իր մօտը մնալու և ֆրանգներուն դէմ իրեն օգնելու: Այս մասին Նուբէտտին կըսէր. «Անոր բարեկամութիւնը փափագեցայ վասն զի «իւր երկրին պաշտպանութիւնը շատ դուրին է. ճամբաները անաղանդի և դղեակները անտափի են: Մենք ճամբայ մը չունինք որ անոր երկիրը մտնէ, մինչդեռ նա «իւր ուղած ատեն կրնայ ղուրս դալ և խաւմական երկիրները առաւատակել: Եթէ «իւրն դէմ արշաւանք լինի՝ կըքաջուի իր սահմաններէն ներս, ինչպէս մի անմաշէն «լի որջի մը: Այս բանը տեսնելով ես մի քանի աւատական վիճակ պարգեւեցի անոր «որպէս զի իր հաւատարմութիւնը ապահովեմ, որով ահա որոշեց ինձի հօտաակելու «և ֆրանգներուն դէմ ծառայելու»: Նուբէտտինի մահէն յետոյ այս ուղղութիւնը չը շարունակուեցաւ, հետեւաբար Մլեհի յաջորդ հայ իշխանը մահմետականներէն քաղաքներ և բերդեր գրաւեց և այսպէս անդամանելի չարիք և անհուն վնաս պատճառեց»:

Լեոն Բ. իշխանութեան ղէկը ձեռք կ'առնէր երբ Արեւելքի մէջ լատին ղորութիւնը քայքայման վըայ էր: Եղեւից կոմսութեան տնկումէն 41 տարի վերջ, Սալահէտտինի ձեռքը կը կործանուէր Երուսաղէմի թագաւորութիւնն ալ, 90 տարի միայն աւելէ յետոյ (1187): Եւրոպական աշխարհը դարձեալ կը յուզուէր, խղճահարութեան կամ բաղդախնդրութեան ջիղերը նորէն կը ցնցուէին ու երրորդ խաչակրութիւնը կը կազմուէր: Հայոց վաղեմի աջակցութիւնն արգէն գնահատուած լինելով՝ Կղեմէս Գ. պապը Լեոնին և Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին կը դիմէ և Հայոց քրիստոնէական պարտաճանաչութեան վերստին կոչում կ'ընէ: Ահա այս առթիւ Լեոնի հետեւած քաղաքականութեան արդիւնքը կը լինի՝ նորօրինակ կապակցութիւն մը Եւրոպական աղգերուն հետ և արքայական թագ Ալման (գերմանացի) կայսրէն, թէև Փրետերիք Բարբարոսայի ջրահեղձ մահուան պատճառով թագադրութիւնը կը յապաղի *):

Ռուբինեան իշխանները մէկ դարէ ի վեր ի գոլը հետամտած էին յունական գերիշխանութեան լուծը թօթափելու: Լեոն արեւմուտքէն թագ խնդրելով ի բաց կը թողուր Բիւղանդեան կայսեր անմիջական հպատակութիւնը և կ'ընդունէր Ալման կայսեր անուանական թեմարկութիւնը: Այս կարևոր փոփոխութիւնը յունական արքունեաց ուշադրութենէն չը վրիպիր անտարակոյս, բայց Ալեքս Գ. նախամեծար կը դատէ խնդիրն անուշ տեղը կապել և նախ իր կողմէն կը խրկէ «թագ զեղեցիկ, ոսկւով և ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, և ասէ, զթագն հռովմայեցւոց մի՛ դիցես 'ի դուլս քո, այլ զմերդ, զի առ մեզ հուպ ես քան 'ի հռոմ **):»: Լեոն ընծայ կ'ընդունի նոյնպէս Պաղատաի Ամիրապետէն և կը բարեկամանայ Կարնոյ Տուղրիլ շահին հետ: Օտար վեհապետներու այս գերիշխանական ցոյցերը Հայոց նորապսակ թագաւորին համար ոչ թէ լուծ, հապա յոժ կը դառնան. անոնց միահամուռ հա-

*) Լեոնի մեծահանգէս օծումը կատարուեցաւ 1199-ին. բայց 1196-ին պատուաւ էր արգէն Ալեքսի խրկած թագով:

**) Վերական Գանձակեցի:

ւանութեան աղղեցութեամբ՝ իր լատին, յոյն և իսլամ հպատակներուն վրայ բացարձակ կը տիրապետէ, իսկ փոխադարձ մրցումներուն շնորհիւ՝ իր միջաղգային զիրքը կ'ամրացնէ և «ինքնակալ» ախաղոսը գործնականապէս կը նուիրագործէ:

Երկրին կաղմակերպութիւնը կատարելագործելու և իր պետութիւնը կեդրոնացնելու մեծ գաղափարին գէմ, Լեոն կունենայ այլ և այլ խոչնդոտներ, որոնց ամենէն վտանգաւորը ներքին էր: Ռուբինեան ցեղին հնօրեայ մրցակից էին չնթու մեանները, Լամբրոնի անառիկ բերդին մէջ ամրացած և յունական շահերուն հաւատարիմ մնացած: Հարստութեամբ, պերճութեամբ և զիտութեամբ՝ չնթումեանները մասնաւոր համբաւ կը վայելէին և Ռուբինեան պայազատներու յաճախակի ռանձգութեանց գէմ իրենց սեփականութիւնը պահպանած էին: Լեոն, առաջին օրէն որոշած էր իր վիհապետական հիզինակութեան ենթարկել այս զերդաստանը: Մեղի յայտնի չէ թէ Լամբրոնի ամրոցին գէմ իր թշնամական գործողութիւնները ինչպէ՞ս կ'արդարացնէր, բայց կրնանք ընդունիլ թէ աղգային—քաղաքական տեսակէտով, հարկ էր որ չնթումեանները, ինչպէ՞ս և ամեն մասնաւոր ընտանիքներ և տոհմիկներ, զոհէին իրենց շահերը՝ ցորչափ որ անոնք անհրաժեշտ էին ընդհանուր նպատակի մը համար: Վերջ ի վերջոյ, Լեոն որ «խորհէր իմաստութեամբ փետտել զթեւս նոցա և ցածուցանել զբարձրացն հպարտութիւնս նոցա», յաջողեցաւ իր նպատակին մէջ և Լամբրոնը արքունի սեփականութիւն ըրաւ, թէև ոչ առանց խորամանկութեան:

Լեոնի ժամանակաշրջանին յատկանիշը չենք կրնար ծրլել, առանց դիտելու անոր կատարած քաղաքական, ղինուորական և ընկերական փոփոխութիւնները: Փրանդներու հետ հայոց խնամութիւնը առաւել կրնդհանրանայ, Եւրոպական շահաստաններու հետ յարաբերութիւնը կը սերտանայ, չիւանդանոցի, ծաճարականներու և Տետոնեաններու կարդերը աւատական պայմաններով բերդերու կը տիրանան, լատին ազնուականութիւնը երկրին մէջ կը բազմանայ և պատիւներ կը վայելէ, քաղաքական, ղինուորական և դատական հիմնադրու-

Թիւնք Եւրոպական երանդ կ'առնեն, արքունի զիւանատան մէջ Փրանսերէնի և լատիներէնի ճիւղ կը հաստատուի, վերջապէս Սիսի դարպասը արեւմտեան պալատներու մի փոքրիկ նմոյշը կը դառնայ:

Այս նորօրինակ կարգուսարքին անմիջական տողաւորութիւնն ի՞նչ պիտի լինէր հայ ընկերութեան վրայ:—Ձենք կրնար հաւատալ որ համայն ազգը սիրով ողջունեց այս յանկարծական յեղաշրջումը: Աւանդականն ու նորամուտը, ազգայինն ու օտարը, արեւելեանն ու արեւմտեանը միմիանց հանդէպ պիտի գրտնուէին, ու այս հանդիպումը՝ առանց ընդհարման չէր լինէր: Անհատական նկատումներու և մասնաւոր շահերու կռիւը չէր միայն որ պիտի ծագէր, այլ և հանրային ներհակ սկզբունքներու վէճը: Կիլիկիոյ հայութիւնը, թէև անկախ զոյութիւն կը վայելէր այն պահուն, բայց մի մասն էր ևեթ ազգային մարմնոյն, որուն սիրտը անբաժան էր հայաստանի հողէն և անդամները կը տարածուէին ՚ի սփիւռս աշխարհի: Հետևաբար, օտարամուտ նորութիւնը համօրէն հայ ժողովուրդին քննութեան պիտի ենթարկուէր և անհամաձայնութեան սերմը՝ մասնաւորապէս կրօնական խնդրոյ մէջ, վերջ ՚ի վերջոյ ճարակ պիտի գտնէր:

Արդարև հայ տարրին զգկամակութիւնը, ազգային կուսակցութեան մը ընդգիմութիւնը, որչափ որ բնական, նոյնչափ ալ վտանգաւոր կը լինէր առաջին օրէն իսկ, եթէ Լեւոնի նկարողիւրը կատարեալ վստահութիւն և անոր բարենորոգումները բաւական հրապոյր ներշնչած չը լինէին: Արեւմտեան աշխարհը արեւելքի քրիստոնեայ զօրութեանց նուազման վրայ մտահոգ և Երուսաղէմի թաղաւորութիւնը վերականգնելու ջանադիր՝ այն պահուն գուրգուրանօք կը դիտէր արեւելքի երկու քրիստոնեայ իշխանութիւնները, որոնց մին՝ Կիլիկիոյ մէջ կը ծաղկէր և միւսը՝ Ռիչարտ Առիւծասիրտի յաղթանակով Կիպրոսի մէջ կը հաստատուէր: Լեւոն և իր խորհրդակիցները կը յոսկային շահագործել Եւրոպական աշխարհին այս բուռն արամաւորութիւնը—ինչ որ ալ լինէր անոր բուն շարժառիթը և հեռաւոր ձգտումը: Հայ հասարակութեան ամբօխն ալ, թէև զայթակղած էր Փրանզ ազգին արարքներէն, բայց միշտ լաւատեսական յոյսե-

րու հակառակ՝ խաչազգեստ ասպետներուն ակնխափող նիզակներուն վերեւ հայաստան աշխարհին համար յուսաշող արշալոյս մը կ'ընդնշմարէր: Եւ ինչպէ՞ս կարելի էր որ դարաւոր թշնամիներէ պաշարուած նորածին հայ տէրութիւնը՝ ի բաց մերժէր իրեն կարկառուած պաշտպանութիւն մը, պաշտպանութիւն՝ որուն զուգընթաց կը հասնէին առւտրական գործունէութիւնը և նիւթական ճոխութիւնը:

Պնդելով թէ առանց զոհողութեան ամրապնդեցաւ Փրանցներու այս յարաբերութիւնը, անդիտացած պիտի լինէինք այն անխուսելի պայմաններն ու պատշաճից օրէնքները, որոնք նմանօրինակ պարագայից մէջ միշտ պահանջելի են: Սակայն այդ զոհողութեան բնութիւնը մօտաւորապէս ճշգրիտ համար, թերեւ բաւական էր ուսումնասիրել միայն՝ պապական իշխանութեան հետ Լեոնի առնչութիւնը, որ հակընդդէմ կարծեաց անսպառ նիւթ կը մատակարարէ մինչև ցարդ:

Ճշմարիտ է որ Լեոն որդիական հնազանդութիւն կրնժայէր Պապին, իր նամակները, ընծայները, և Կիլիկիոյ մէջ լատին եկեղեցւոյն և եկեղեցականներուն շնորհած թոյլտուութիւնը՝ բաւական ապացոյց են այս բանին: Սակայն նոյնչափ ևս ճշմարիտ է որ այդ հնազանդութիւնը կ'ուղղուէր Պապին ոչ թէ քահանայապետական, այլ վեհապետական հեղինակութեանը: Հռոմէական պապ մը ի՞նչ էր այն պահուն, — Եւրոպայի ամենահզօր անձնաւորութիւնը, որուն ձեռքն էին ոչ միայն Ս. Պետրոսի բանալիքը այլ և աշխարհի քաղաքական բաղդը: Եւրոպայի համայն պետութիւնները յեղափոխական հրոյրքով կը սասանէին, բայց պապութիւնը կը զօրանար օրըստօրէ և կ'ընդլայնէր իր տիրապետութեան ոլորտը, այնպէս որ, պահ մը՝ պապական զահուն ճորտ կը դառնային թագակիր զուլաններ — Բորգուկալի, Արագոնի, Սեզլիոյ, Սկովաիոյ, Սարաինիոյ և Երկուց Սիկիլիայց վեհապետները: Մասնաւորապէս, Երուսաղէմի վերադառման և Անդրծովեաց զաղթականութեան (Արևելքի) խնդիրը՝ Վատիկանի դաշլիճին հական և նուիրական քաղաքականութիւնն էր, մինչդեռ խաչակրութեանց ամենաուխշիւն իշխաններն իսկ, սոսկ անհատական հակումներու և պա-

տահական դէպքերու համեմատ կը նկատէին այդ խնդիրը:
 Լեոնի կողմէն հռոմէական եկեղեցւոյ պետին յայտնուած-
 հպատակութիւնն՝ ահա այս պայմաններու մէջ աւելի որոշ կըր-
 նայ բացատրուիլ:

Յայտնի է որ մէկ քանի եկեղեցական նորութիւններ առա-
 ջարկուեցան հայոց՝ իբրեւ փոխարինութիւն արքայական թա-
 գին: Այս առթիւ, եպիսկոպոսներու ժողովին առջև Լեոնի խոս-
 տումը—«Դուք մի՛ ինչ հողայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից
 զմիաս նոցա առ անգամ՝ մի կեղծաւորութեամբ»*—կը պարզէ
 իր հպատակութեան տեսակը: Աւելի պերճախօս է Լեոնի յանդի-
 մանագիրն առ Լամբրոնացին, որուն քրիստոնէական անխարա-
 կանութիւնը մինչև լատինասիրութիւն հասած կը համարուէր:

Արդարեւ, Լեոնի բարենորոգիչ ողին և քաղաքական նըր-
 բամտութիւնը՝ ղինք կըմղէին սիրալիբ յարաբերութիւն, մինչև
 իսկազատական թոյլտուութիւն ցոյց տալու օտարներուն, բայց
 իր տէրութեան շահուց և արժանապատուութեան խոչնդոտ-
 ները երկաթեայ ձեռքով կը բառնար: Սնտիօքի իշխանութեան
 վրայ իր եղբօր թոռան (Ռուբէն-Ռէյմոնդի) իրաւունքը պաշա-
 պանելու համար տարիներով մաքառեցաւ, լատին իշխաննե-
 րուն և կղերին աջաւորութիւնը զէնքով պատժեց, ծաճարական-
 ները Կիլիկիայէն արտաքսեց, մինչև իսկ լատին կրօնաւորնե-
 րու մուսքը արգիլեց (1211—12), և այս ամենքը՝ ի հիմունկս
 Իննովկենտիոս Գ. Պապին բանադրանաց...:

Յոյժ երկար պիտի լինէր թուել Լեոն Մեծի պատերազմ-
 ները, որոնք ընդհանրապէս յաջողութեամբ վերջացած են: Իր
 արիական առաջին տպացոյցը կը փայլէ Սալահէտինի դէմ: Սա
 Փրանգներէն յափշտակած էր Պաղբասը (1188). իր ղօրքը հա-
 ղել թէ կը հեռանայ և ահա Լեոն հայադունդ պահակազօր-
 քով կ'իւրացնէ այդ կարեւոր բերդը: Անկէ յետոյ կսկսի հալէպի
 երկրին վրայ իր յաճախակի արշաւանքը: Վերջերը, Սալահէտ-
 փինի սպառնական պատգամաւորութեան առջև Լեոն աննկուն
 կը մնայ և կը պատրաստուի դիմադրելու երուսաղէմի մեծա-
 ղօր յաղթականին, բայց մահը կը հասնի այդ վտանգաւոր հա-

*) Վիր. Գանձակեցի

կառակորդին վրայ (1193): Սալազէատինի զէմ Լեռնի այս ընթացքէն դատելով, անհաւանական կը թուի թէ ինք թելադիր կամ տեղեակ եղած լինի Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի կողմէն առ Սալազէատին ուղղեալ նամակին, որով Խաչակիրներու բանակին վրայ տեղեկութիւն կը հաղորդուի *):

*) Գրիգոր Տղայի այս թղթակցութիւնը յատկապէս կը յիշատակէ Էմ. Տիւրբէ, իբրեւ յատկանիշ այն քաղաքականութեան որուն հետեւեցան հայերը՝ և բողոքի պատերազմներուն և Սալազէատինի հակամարտութեան մէջտեղ: Ընդհակառակն, Հայր Ղ. Էջիշան յիշեալ թղթակցութեան գոյութիւնն անհաւատալի կը դատէ, այսպէս գրելով. «Եւ մեծագոյն ևս ստոյգօք թուղթ մի կարկատեալ էն (Երարացիք) յանուն «Գրիգորի որդւոյ Վապի, որպէս թէ կաթողիկոսին Գրիգոր Տղայոյ, առ Սալազէատին, «Լրտեսարար ծանուցանելով նմա զորքանութիւն բանակին Ալամանաց, վարկածս կայ» «սերն և զոր յետ այնր: Մարթ էր մասնչի ուրուք Գրիգորի, կամ որպէս գրէ Պո- «հաէտանի պատմիչ նոցա, Գաֆէայ, (Գայդուս) որքոյ Գրիգորի, որքոյ Վապի, հրա- «մանատարի Հռոմկայ, գրել այդպիսի ինչ»: (Սիսուան, երես 447):

Երգարեւ յոյժ կանկանելի կը թուի որ, Երուսաղէմի անկումը ողբացող և հոռմայ պապին հետ թղթակցութիւն մշակող կաթողիկոս մը այսքան երկդիմի ընթացք ունենայ, այսուամենայնիւ կ'արժէ խնդիրը քննութեան ենթարկել, մինչև որ ըստ բաւականին լուսաբանուի: Պէհեպոթին, որ մեծ դատաւորի (Գառիի գոտատաթ) ախողոսը կը կրէր, իր «Սալազէատինի կենսագրութեան» մէջ կը գրէ:

«Սուլթանն արդէն նամակ մը ստացած էր կաթողիկոսէն (արաբերէն կը կարգացուի Գաֆէայ կամ Գաֆէայ) որ է հայոց մեծաւորը, և որ Հռոմկայի տէրն էր... Ահաւասիկ յիշեալ նամակին թարգմանութիւնը ...»

(Կը փոխագրենք միայն վերջին տողերը) ... Լեւոնաբոթին (Իդն-Լիօն) ճաճայ էլած «էր Ալմանաց Բաթաւորը Դիմաւորելու, որեւտս որ իր նախապէս իրեւն ճարտիլէ ետ իւ «Գառնան: Աստի Բաթաւորին (Գրիգորիէ) ճահէն յետոյ Ալմանան բանակէն փախած էին: «Այս բաները լսելուս զիւ Լեւոնաբոթին խաղաղութեան իր Բերդերէն միտուն միջ... (Ալման «նայ) Բաթաւորին որդին... լսելով Լեւոնի պարգեւատրութեան փախաւորը՝ առնել իրեւն «ճարտ իրիւն լի. արարչաց և բոստ անոնց. հայրս Զերանէի ճարտ ճէն էր և այս ինչմերը «Բաթաւոր Բոստ արարչաւ Սաբի Տաճարին Կաթողիկոսացաւ Բաթաւորին: Պիտաւթիւնը «Կաթողիկոսը իւ էմ. Ես որ այդպիսի նկատութեան իրեցի: Ով որ ինչի գը հնապանքիւ անոր «Իրիւնը իւ նոսաճին: Լեւոնաբոթին հարկաւորութեան անոր Բաթաւորին...: Չէր խանար «Զաւոյն ահա իւ Զանաւանի իրաց լիճմիւ. Էլիէ նոր Դիմաւոր պարահին, Դարձեալ իւ «Հաղորդէ Սաթաթաւ: Ահա այսպէս գրած է կաթողիկոսը (կը կարգացուի Գաֆէայ), որ կը նշանակէ խալիֆա (կրօնապետ). անունն էր Պար Գրիգոր Պասիլ»:

Քանի մը Էջ գարձնելով կը կարդանք հետեւեալը:

«Երկրորդ բաներ մը, որ եկած էր կաթողիկոսէն (կը կարգացուի Գաֆէայ), ընդունուեցաւ Սուլթանին ներկայութեան, որ ևս ալ անձամբ կը գտնուէի: Այս մարդը մեզի հաղորդեց, որ Ալմանները յոյժ տկարացած էին. իրենց մօտ ոչ ձի մնացած էր և ոչ պաշար, և կա՛հ կարասեաց մեծ մասը Էջերու վրայ կը բերօյնէին ևն ևն»...:

Մինչդէռ թուականին, Յունաց կայսրը Խաչակ Անգլիոս ղեկավարութիւն կը հաւատարմեցնէ Սալազէատինի մօտ և ֆրանգներուն դէմ դաշնակցութիւն կ'առաջարկէր: Նոյն պատեհութեամբ էր որ, քուրդ սուլթանը Մարգարէին հաւատացեալներուն համար պաշտօնական թոյլտուութիւն կը ստանայ կայսրէն, և Սթանպուլի սարքապներէն ներս

Սալահէտտինէ զատ, սակաւաթիւ չէին Լեոնի թշնամիները: Յիշենք Իկոնիոսի սուլթանները, չալէպի իշխանները, թիւրքմէն պէկերը, ու մանաւանդ Անտիօքեան վէճին հեղինակը, միականին Պեմուշը, որ ոչ թէ իր կարողութեան գերադանցութեամբ, այլ լատին իշխաններուն և կղերին կուսակցական պաշտպանութեամբ տարիներով զբաղեցուց Լեոնի բեղուն միտքն ու թանգ ժամանակը:

Իր թշնամիներուն վրայ փայլուն յաղթանակներ կը տանի Լեոն, ի բայ առեալ մէկ քանի զէպքերը, զորս, մանաւանդ իր ծերութեան օրերուն մէջ, կը ստիպուի խաղաղութեամբ կնքելու *): Նոռմայ քահանայապետի բանադրանքն ալ—[Թէ և անզօր

առաջին անգամ կ'ընդունուի Տէմպերը (ամբիոնը) և առաջին անգամ կ'արտասանուի Խօբլէի աղօթքն ու Եպպասեան խալիֆաներուն յիշատակութիւնը (1189)

Եյս զէպքերը նկատողութեան առնելով, արդեօք անկարելի է որ հայերն ալ ներքնապէս Խաչակիրներուն համակրելով հանդերձ, ձախորդ պատահականութեանց դէմ կանխահոգութիւն մ'ունենային: Երեսադէմի անկումէն յետոյ Ֆրեսկիք Բարբառոսայի յանկարծական մահը, և երրորդ խաչակրութեան ընդհանուր ելքը, քաջալերական չէին: Զըմուռնը նաև, որ Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսացումը մահճեղանակն Սուլթանի մը—Նուրէտտինի—պաշտպանութեամբ յաջողած էր:

*) Այս տուրը զէպքերէն մին հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Խոն-Էլ-Պիպի,

«Այս պահուս (1217), Սիսի սահմանաց հարկահաճները Սիսի թագաւոր Լեոնի դէմ գնդառելու և կան: Արքունի հաշուակալները խնդիրը ներկայացուցին Սուլթանին (Խզէտտին Բէյբատուսի): Սուլթանը զայրացաւ և իր մեծանաւթեան երակը շարժեցաւ: Երբ իր իշխանները խորհրդակցութեան կանչեց, անոնք միաբերան լսին թէ՛ հարկէ ահաբեկել և պատժել այդ անամթ թէ և չարահաւատ մարդը, բայց որովհետեւ մեր կրտսերները թիւրք են և լեռնային օգերու վարժուած են, այս եղանակի մէջ անոր երկիրը մտնել անհնարին է ջերմութեան, մթնոլորտ և մոճակներու պատճառաւ. եթէ սուլթանը ողորմածաբար համբերէ մինչև աշնան վերջը, որպէս զի ձիերը գիրնան, ուտեսաները առատանան և արեւուն սասակութիւնը նուազի, այն ատեն Եստուծոյ օգնութեան և սուլթանին մեծափառութեան շնորհիւ ճամբայ կ'եւելենք և այդ պարտազանցը ըստ արժանոյն կը պատժենք, այնպէս որ կրթուի և ուրիշ ինքնահաւաններն ալ սարսափելով օրինակ առնեն»: Շարունակելով պատմագիրը կ'աւանդէ որ, աշունը կը հասնի և սուլթանը կ'արշաւէ մինչև Աթոքսիւն Լեոն լսելով «անդիկի պէս կը ճընշուի, հոգին կը վառի և իր պարտազանցութեան վրայ կը զղջայ»: Սուլթանը տասնը երեք օր շարունակ կը յարձակի ճանձին (ճանձոյ) բերդին վրայ և կը գրաւէ: Նոյնպէս կը գրաւէ Վանչին (Վանչոյ) բերդը: Եւ մի Թալալցալ պէկ 3000 քաջերով կը վազէ «անիծեալ Լեոնի» վրայ, բայց կը պաշարուի «անհաւատներէն»: «Պարոն Օշին, պարոն Վասիլ և պարոն Գուռգասապլ մեծ իշխանները» Լեոնի բանակին մէջ էին: «Պարոն Գուռգասապլ և պարոն Օշին և Նոշին?» կը բռնուին և կը ներկայացուն Սուլթանին, որ իրենց պարգևներ կը շնորհէ: Սուլթանին զօրքը կը վերադառնայ անթիւ գերիներով և աւարներով, այնպէս որ Վեսարիոյ աշխարհին մէջ գեղեցիկ հայ ծառայ մը կամ ազախին մը՝ 50 ստակի կը ծախուի. հինգ եւ 2 ստակի և հինգ ոչխար՝ 1

մնացած—շուտով կը լուծուի, և Լեւոն միշտ կը նկատուի «ամենասիրելի որդի, պայծառափայլ թագաւոր չայոց, և բարեպաշտ առատաձեռն»։ Լեւոնի օրով Կիլիկիոյ տարածութիւնն իր բուն սահմանէն շատ աւելի կ'ընդարձակուի, այլադղի ցեղապետներ կը խոնարհին Հայկական դահին առջև և 72 բերդեր կը հսկեն այդ նորածին թագաւորութեան վրայ, որուն հարադատ անուանակոչումը ժամանակակից Հայրապետէն նուիրադործուած՝ Խոթ դար յետոյ չայր Ալիշանի պատուական զրուշին ներքև կը վերափայլի որպէս ԱՇԽԱՐՀՆ ՍԻՍՈՒԱՆԱՅ։

Լեւոն Մեծագործի բարեբաստիկ շրջանին կը յաջորդեն աղմկայոյզ տարիներ։ Որովհետև իր միակ ժառանգն էր «Զապէլ խաթուն», տասնվեց տարեկան դուստրը, այլ և այլ թեկնածուներ առաջ եկան, կուսակցութիւններ կազմուեցան և ներքին կռիւներ մղուեցան։ Բարեբաղդաբար, խնամակալ պարոն Կոստանդին—որ իր պաշտօնակից Սիր Ատանի խորհրդաւոր սպանումէն ի վեր ինքնազուլիս կը դործէր—թէ՛ խելքով և թէ՛ ուժով դերակշիռ հանդիսացաւ և խաղաղութիւնը վերահաստատեց։ Վերջապէս չայոց թագաւոր ընտրուեցաւ Փելեպ, Լեւոն Մեծի հակառակորդ Պեմունդի որդին։ Այս ընտրութիւնն որչափ որ անակնկալ, անշուշտ հարկեցուցիչ պարագաներու հետեանք էր։ Նորանոր թեկնածութեանց

ստակի կը ծախուին Յետոյ, Լեւոն «աղերսագիր» կը խրկէ սուլթանին՝ գերեալ իշխանները ինդրելու համար, տարեկան 20,000 ֆլորին հարկ մճարելու և իր խոնարհութիւնը միշտ մատուցանելու կը յօտարի։ Զիյադտին Գարա Արսլան կը խրկուի Լեւոնին և անոր երգումը կը լսէ և կէս տարուան հարկը կ'առնէ։ Գերեալ իշխանները կը վերադառնան (Թէվ-բէի է ուլ Սէլեմ-է)։

(Մեր պատմիչներուն համեմատ՝ սուլթանը Վապանի բերդին վրայ անյաջող յարձակում վերջ, Կոստանդին Գունդստապլ միւս պարոն Կոստանդին, Պայլ Ատան, Կիւ Սահակ և Վասիլ Օքսնեյ իշխանները կը գերէ։ Լեւոն ուրիշ ճամբով սուլթանին երկրին վրայ կը յարձակի, օրով նա կը ստիպուի վերադառնալ։ Իշխանները տանձվեց ամիս գերի մնալէ յետոյ կ'ապառնէ։ Լեւոն անոնց համար փրկանք կուտայ Լուլու և Լաւդատ բերդերը)։

Իսին-էլ-Պիպի, ասկէ առաջ կը յիշատակէ որ, երբ Լեւոն, Տուրքիւ շահի և Բօքթեպատի դաշնակցութեամբ Կեսարիա քաղաքը պաշարած էր (1211), Բէյբառուս իրեն ընծայ կը խրկէ 12,000 եգիպտական ոսկւոյ արծողութեամբ մարգարայեռ թաշկինակ մը և և՛ ձեռագրով ու երգմամբ կը խոստանայ երբեք չը յարձակիլ անոր բերդերուն վրայ և պաշարի համար «12,000 ֆող ցորեն խրկել Հայաստան»։ Լեւոն կը հրամայէ որ «գիշերով բեռքենն ուղտերը և ջորիները, և սարքեն ձիանը, այնպէս որ արեւածագէն առաջ՝ Տէվէլիի սահմանէն մտնեն Հայոց երկիրը»։

տեղի չը տալու և լատին կուսակցութեան ղոհացումը պատ-
ճառելու համար հայք թոյլ տուին որ Ֆիլիպ փեսայանայ Զա-
պէլին և տիրանայ թաղին, բայց «բերին 'ի պայման, որ հայե-
նակ կենայր և զեկեղեցին և զսեղանն՝ հայենակ տանէր և զամէն
մարդ յիւր իրաւունք պահէր»։ Ափսոս որ, այս պայմանը բա-
ւական զօրութիւն չունեցաւ և Ֆիլիպի իշխանութիւնն արա-
գահաս վախճան ունեցաւ (1222—1226)։ Ֆիլիպ կը ժառան-
գէր մի կեդրոնացեալ զօրաւոր իշխանութիւն, բայց որովհետեւ
երկրին օրէնքներն ու հիմնադրութիւնները տակաւին չէին ար-
մատացած՝ անհատական և հաւաքական պայքարներու միջև
տէրութեան գերագոյն շահը պաշտպանել իր պարտքն և իր
իրաւունքն էր։ Դժբաղդաբար, Ֆիլիպ, որուն վըպ իր մեծա-
փառ նախորդին արտասովոր փայլը բնականաբար մի ստուեր
կը տարածէր արդէն, իր պարտուց և իրաւանց անգէտ՝ առաւել
ևս ակարացուց իր հեղինակութիւնը. «երզմնազանց եղեալ հայ-
ազաւան և հայասէր լինել»՝ օտար շահերու պաշտպան դար-
ձաւ, Սիսի գանձերը Անտիոք փոխադրեց, հայ տարրին զգա-
ցումը վերաւորեց, և վերջապէս գահընկէց եղաւ^{*)}։

Ֆիլիպի անկումը օտար մեքենայութեանց դէմ կազմա-
կերպուած շարժման հետեանքն էր. իր յաջորդին ընտրու-
թիւնը՝ ազգային կուսակցութեան յաղթանակն եղաւ։ Կոս-
տանդին Պայլի որդին հեթում ընտրուեցաւ թագաւոր և
Զապէլ թագուհին, վերջապէս համակերպելով ազգին ցան-
կութեան՝ իր ձեռքը տուաւ անոր։

*) Ապուլֆարաճ՝ ասորի եպիսկոպոսը հետեւեալ մանրամասնութիւնները կ'ա-
ւանդէ։ «(Ֆիլիպ) կը փափագէր հայ իշխանները հեռացնել և ֆրանքները առաջ կոչել
հայերը կ'արհամարհէր. կ'ըսէր թէ անոնք զբռնէն չեն, հապա գէ-դադի են Զանոնք
իրեն սեղանակից չէր ընէր. մինչև որ տասն անգամ դուռը չը ծեծէին՝ սենեակէն
ներս չէր ընդունէր։ Այս կերպով՝ ատելի եղաւ երկրին մեծերը չը կրցան դիմանալ և
Պայլին (խնամակալին) դիմելով խնդրեցին որ զիրենք անոր ձեռքէն ազատէ։ Աոստան-
դին նախ երդում առաւ իշխաններէն և յետոյ որսորդի կերպարանքով մարդիկ պատ-
րաստեց, որոնք գիշերով մտան թագաւորին սենեակը և զինք կնոջը քովէն հանեցին։
Իգապէլ սկսաւ լալ և մաղբեր փետտել և կ'աղաղակէր. Սի'ր, Սի'ր, — որովհետեւ շատ
սէր ունէր իր ամուսնոյն վըպ։ Բայց մարդիկը ականջ չը տուին և. Ֆիլիպը կապելով
տարին Սիսի բանտը, ուր մնաց երկու տարի. Հայրը Պեմունդ բան չը կրցաւ անել.
այլ միջնորդներ խրկեց, վերջն ալ անձամբ եկաւ հայերը յօժարեցան Ֆիլիպը տանե-
լու Ամուտա բերդը, բայց հօրը ըսին որ 20 օրէն աւելի չապրիր, որովհետեւ թունա-
ւորուած էր։ Եւ իբրք չ'ապրեցաւ»։

Հէ՛րա՛մ Ս.ի իշխանութեան միջոցին (1226—1270) մի նոր յեղաշրջում կը կատարուի քաղաքական աշխարհին մէջ: Մողոլ թաթարները Միջին Ասիայէն դէպի արեւմուտք կը խուժեն, իրենց առջև ամեն ոյժ կը խորտակեն և իրենց արշաւական դնացքին ետև արեան և աւերածի անընդհատ զիծ մը կը թողուն: Սիսուանի գոյութեան սպառնացող այս վտանգին հանդէպ՝ հեթում պատրաստամտութիւն ցոյց կուտայ և կը փութայ իր խոնարհութիւնը ընծայել Թաթարաց վեհապետին: Իր առաջին պատգամաւորութիւնը հաճութեամբ կընդունուի Պաշու նոյին դօրապետէն (1244) և այսպէս, Սիսուանի թագաւորութիւնը կ'ենթարկուի մի նոր թեւարկութեան: Հեթումի և իր խորհրդականներուն այս ուղղութիւնը՝ դիւանագիտական կարողութեան փայլուն ապացոյց մըն էր — ինչպէս կը վկայեն Եւրոպացի հեղինակներ — և նպաստաւոր արդիւնքով պսակուեցաւ ցորձափ որ թաթարները իրենց խոստման հաւատարիմ՝ և իրենց գերակշռութեան տէր մնացին: Թաթարներն ի բնէ խորամանկ և աշխարհավարական նուրբ հաշիւներու ընդունակ ազգ էին. քրիստոնէութեան և մահմետականութեան կռիւներուն մէջ՝ Աւետարանի հետեւողներուն ձեռք տուին: Անոնց աշխարհակալական նշանակեան էր Երուսաղէմ, ուստի քաղցր յուսադրութիւններով օրօրեցին պապերը և քրիստոնեայ իշխանները, մինչդեռ ասոնք՝ վստահացած էին որ իրենց այս նոր դաշնակիցները վերջապէս լոյս հաւաքի պիտի դառնան, Ս. Գերեզմանը պիտի փրկեն ու Երուսաղէմի թագաւորութիւնը պիտի վերականգնեն:

Արեւմտեան աշխարհին այս գեղեցիկ յոյսերը չերականացան, բայց թաթար խաները քրիստոնէից վրայ համակրութիւն ունեցան, քրիստոնեայ իշխանուհիներու հետ ամուսնացան և անոնց համար եկեղեցի և սեղան կանգնեցին: Եղան թաթար զօրապետներ որոնք Սատուծոյ տաճարը մասն և խաչին առջև երկրպագեցին: Ամեն պարագայի մէջ, կրնանք ըսել թէ թաթարական ղերակայութիւնը քրիստոնէութեան համար իբրև զօրավիգ ողջունուեցաւ, որովհետեւ իսլամական զօրութիւնը, խաչակրութիւններու առջև աննուաճ մնացած՝ առաւել քան երբէք վստահաւոր կը դառնար, իսկ պապութիւնը զիջողութեան կամ

Հաշտութեան ոչ երբէք տրամադիր՝ այդ զօրութիւնը խորտակելու հնարք կը փնտռէր: Եղիպտոսի Սուլթան Մէլիք Էլ-Քեամիլի հետ Փրետերիք Բ կայսեր Հաշտութիւնն իսկ—որով երուսաղէմ կը վերադարձուէր Քրիստոնէից—Գրիգոր Թ. պապէն բանադրանքով միայն վարձատրուեցաւ: Կար ժամանակ որ միայն ճշմարիտ իսլամին արիւնակաթ սուրը ահ կը պատճառէր, բայց հետզհետէ Ֆրանզ ասպետներու հետ հաղորդակցող քաղաքական միւսլիմաններուն ազատախոհ և կամ սկստիկեան դադափարներն՝ աւելի սարսափ ազդեցին Վատիկանի շրջապատին մէջ:

Կը տեսնենք, ուրեմն, որ թաթարաց հետ դաշնակցելով՝ չայց ոչ միայն զերծ մնացին մի անխուսելի հարուածէ, այլ և ներդաշնակութիւն պահեցին լատին աշխարհին հետ, որ Սիսուանի մէջ տակաւին ունէր զօրաւոր ջատագովներ—թաղուհին Զապէլ, թերեւ, անոնց պարազուլս:

Բայց, աւելի մեծ, հսկայական մի ծրագիր յղացուած էր չեթումի հեռանկատ մաքլին մէջ: Հասարակաց թշնամոյն դէմ արեւմտեան ազգերուն արեւելքի հզօր պետութեան հետ դաշնակցութիւնը մեծ հետեանքներ կը խոստանար: Քաղաքական՝ հորիզոնը յղի էր հաւանականութիւններով: Համօրէն հայութեան սիրտը կը բաբախէր միւսնոյն իղձերով... չեթում անձամբ կը դիմէ Մանգու խանին և իր հպատակութեան զգացումները արասցայտելով հանգերձ, ընդհանուր հայութեան վերարբերեալ կենսական խնդիրներու վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէ: չեթումի սիրական նպատակն էր ոչ միայն Սիսուանի դահուն պահպանութիւնը, այլ և հաւանօրէն, հայաստան աշխարհին վերականգնումը: Եթէ այս խնդիրը տարապայման նկատուէր Խանի դահլիճին կողմէն, գէթ վախճան մը կը արուէր հայաստանի ժողովրդին տառապանաց, որ թաթարական արշաւանքի ատեն ահաւոր աստիճանի հասած էր: Սեյդ սե օրերուն պատկերը կը նկարագրեն մեր ժամանակակից պատմիչները, մասնաւորապէս Կիրակոս Գանձակեցիի տողերը ղեռ. այսօր, վեց ու կէս դար վերջ անդամ, դառն բայց ոչ անպատշաճ խորհրդակցութիւններ կը թելադրեն մեզի:

Նկատելով որ թաթար բանակները խառնիճաղանձ հրոս-

ներէ խմբուած, զինուորական խիստ կարգապահութենէ ղուրկ
և կեդրոնին անմիջական հսկողութենէն հեռու լինելով յաճախ
անզսպելի կը դառնային, իրաւունք ունինք կարծելու որ միջին
դարու այդ միահեծան խաները և իրենց զօրապետները միշտ
մեղսակից չէին այդ անագորոյն խժոժութեանց, բայց ինչ որ
ալ լինէր, անգործութեան և մանաւանդ անկախութեան բա-
րիքը վայելող հայերը և իրենց առաջնորդները չէին կրնար
անտարբեր մնալ:

Հեթումի դիմումը, եթէ ոչ լիովին, գէթ մասնակի յաջո-
ղութեամբ պսակուեցաւ. հայաստանի դառնութիւնները մե-
ծապէս ամբեցան, Սիսուանի սահմանը ամեն կողմէ ընդար-
ձակեցաւ, հայ զինուորութիւնը—40,000 հետեակէ և 12,000
ձիաւորէ բաղկացած—յաղթական ղնացքով յառաջացաւ և
հայկական դրօշը, թաթարական նշանակին ընկերացած՝ մինչև
խիսի հալէպի և Դամասկոսի բերդերուն վրայ պարզուեցաւ:

Տարակոյս չկայ թէ հեթում իր մեծ նախորդին—Լևոն
Բ-ի պէս Սիսուանի ներքին բարդաւաճումն ալ ուշադրու-
թեան առաւ: Թէև քաղաքականութեամբ անկէ կըտարբերէր,
բայց իմաստութեամբ և կարողութեամբ անոր կընմանէր: Նա
կը դիմէր արեւմուտքի լատին իշխաններուն, սա՛ կը խնկարկէր
արեւելքի պուտոպայական զօրապետներուն, բայց երկուքին ալ
հոգին կը ձգտէր գէպի միևնոյն նշանակէտը: Հեթումի երկո-
րասեւ իշխանութիւնը անաղօտ պայծառութեամբ պիտի փա-
կուէր եթէ սև ամպեր չը գային սլազ մը մթազնելու անոր
վերջին օրերը: Քաղաքական աշխարհը շատ անակնկալներ ու-
նի, մանաւանդ հին դարերու մէջ՝ ազգերու բաղդը յեղակարծ
յարափոխութեանց ենթակայ էր: Հայ և ֆրանգ բրիստոնէից
հետ թաթարներու միացեալ յարձակումներէն ընկձուկէ յի-
տոյ, իսլամութիւնը, այժմ կապուելուած, կը դառնար հակա-
հարուածը տալու: Բիբարս Բնդուխտարը (Պէյ պարս Պնտու-
զաարի) իսլամի վրէժխնդիր օգւոյն մարմնացումն էր: Տրիպոլի-
սի և Անտիօքի բրիստոնէից մեղքերը արեան հեղեղներով քա-
ւելէյետոյ, նորածնունդ մէմլուքները իր հրամանով գէպի Սի-
սուան կը սլանան: Հեթում, ծանրակշիռ ճգնաժամին գիտակից՝

կը դիմէ թաթարաց խանին, բայց օղնուծիւն չը հասած՝ աղէ-
տալի պատերազմը կսկսի և Մառիի տխրահռչակ անցքին մէջ
արքայորդին Լեոն զերի և եղբայրը Թորոս նահատակ կիյնան
(1266): Այս պատերազմը, որ անփոխարինելի կորուստներով և
մի աննպաստ դաշնադրով փակուեցաւ, Թաթարա—Հայկական
զինակցութեան վրայ հեծումի հաստատամտութեան հետեւե-
լըն էր: Մահմետականներն իրենց զինուորական կարողութեան
հետ կը դիմէին նաև նենգաւոր մեքենայութիւններու: Քրիս-
տոնէից և թաթարաց համերաշխութիւնը խղելու և անոնց
ոյժը չհղճացնելու համար ջանք չէին խնայեր. իրենց պաշ-
տօնատարներուն միջոցաւ քրիստոնեայ և թաթար շրջանակ-
ները կը լրտեսէին և խեղաթիւրուած զրոյցներով զանոնք
միմեանց դէմ կը գրգռէին: Հայոց դէմ Պիտարսի արշաւան-
քին զլիւաւոր շարժառիթ եղան այն մի քանի քաղաքները,
զորս թաթարները մահմետականներէն զրաւած և Սիսուանի
տէրութեան կյաժէ էին: Հեծում՝ զանոնք մահմետականաց վե-
րադարձնելով՝ թաթարներու դժգոհութիւնը հրաւիրած պի-
տի լինէր, ուստի, իր իշխաններէն ոմանց խորհրդին հակա-
ռակ՝ պատերազմ հրատարակեց *):

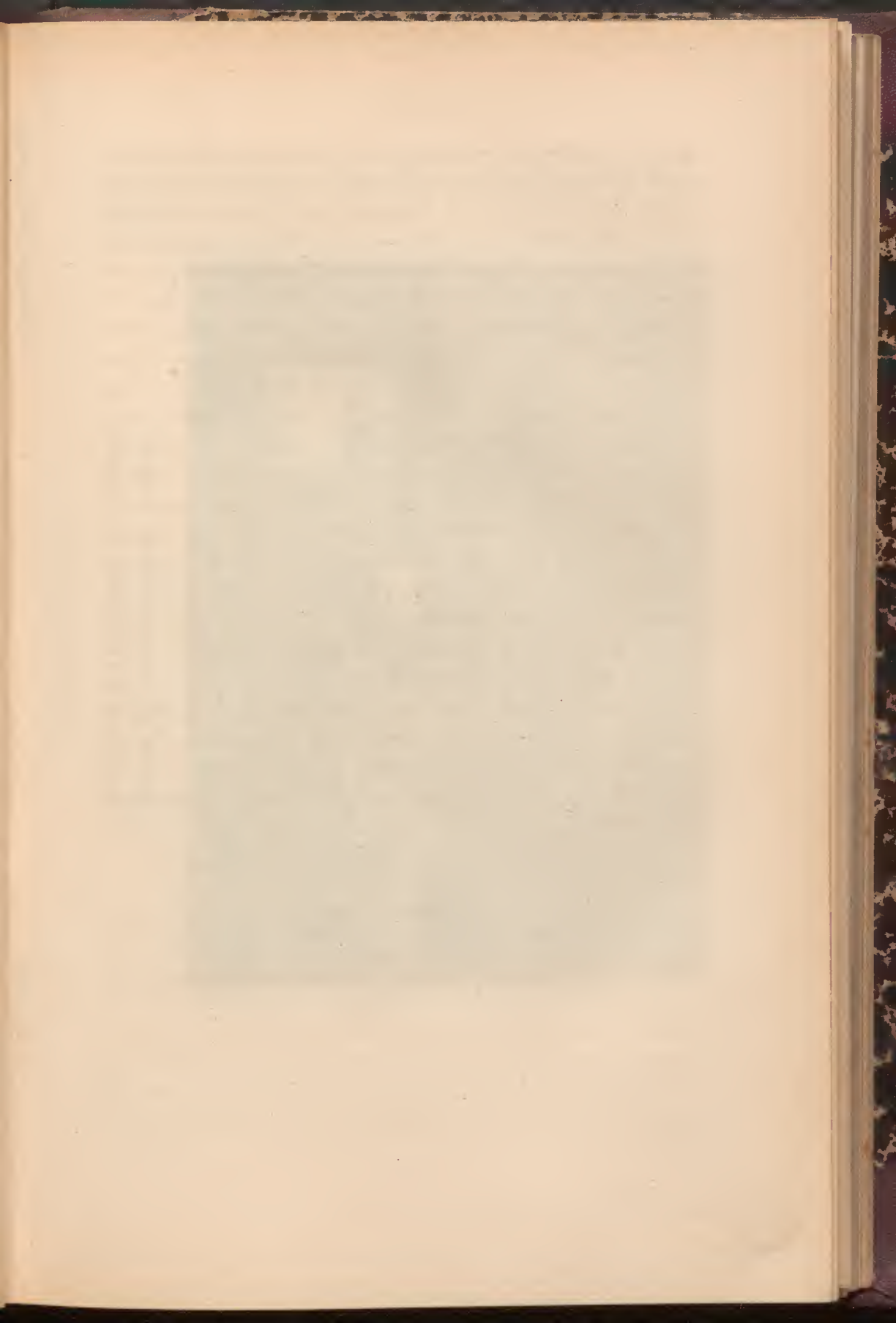
Սրդարեւ, հայոց պարտութիւնը երկու չարեաց փոքրա-
զոյնն էր. բայց այսպէս թէ այնպէս, այլ ևս կը փակուէր Սի-
սուանի յարածուն փառաց՝ շրջանը, որ ճիշդ մէկ դար տեւած
էր, Լեոն Բ-ի իշխանութենէն՝ մինչև Անտիոքի դաշնադրին
թուականը (1168—1267):

Ար շարունակուի.

Լոնդոն.

Ռախոյան.

*) Թաթարահայտակ հայոց կողմէն այս առթիւ գրուած հետեւեալ տողերէն և
պատմագրին վկայութենէն մի դաղափար կրնանք կազմել («... Ով սուրբ թագաւոր...
լաւ է քեզ այդ որ քո մին որդին վասն քրիստոնէից մեռաւ և մինն ծառայ գնաց և այս
Տաճկներս յամթ եղան, որ 'ի յայս դուրս (թաթարաց Ղանին) կան. քան թաղա-
ւորութիւնդ ամեն անցած և երկիրդ ընդ նմին աւերած և քրիստոնեայքդ կորած... թէ
լեալ էր որ խաբեալ էիր և լուր մին դարտակ տուն էիր տուել թող թէ շէն գիւղ,
որպէս նա ուզէր, յայնժամ քո թագաւորութիւնդ անցել էր, և մեք յամթ եղեալ...
Իսկ յորժամ զայս ամենայն լսեցին իշխանքն 'ի թաղաւորէն, հեացան ամենն և մեղաց
ասացին վասն ոչ գիտելոյ զայս ամենայն պատճառս լանխա»):

№ 16. 1908

Անգլիացի հեպատոսի վրանները Բաղէշում.
Палатки англійскаго консула въ Битлисѣ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՍԱՍՈՒՆ,

ՆՐԱ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ,

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ԲԱՐՔ ՈՒ ՎԱՐՔԸ

Սասունի արիւնախանձ լեռնաշխարհը վերջերս իւր վրայ կեդրոնացրեց ամբողջ Հայ ազգի ուշադրութիւնը: Նոյն իսկ քրիստոնեայ երկրների մամուլի մէջ խիստ զօրեղ արձագանք դտան կոտորուած Հայերի վերջին հառաջանքները: Դիւանադիտական շրջաններում մեծ խլրտում նկատուեց: Հայ մամուլը՝ իրարանցման մէջ՝ սկսեց մեր առաջ հանդէս բերել սրտաճմլիկ տեսարաններ Մշի ու Սասունի Հայ զիւղերից: Հայութեան վարիչ շրջաններումն էլ ազատ չմնացին ընդհանուրին տիրած անհանգստութիւնից, որ և արտայայտուեց շօշափելի ձեռք: Շնորհիւ այս իրողութեանց՝ այժմ տաճկահայ գաւառները մի խիստ արտասովոր, բացառիկ դրութեան մէջ են դրուած, քան թէ այդ լինում է սովորական ժամանակ: Առայժմ՝ զետեղում ենք ներկայ յօդուածը, որը կազմելիս ի միջի այլոց օգտուել ենք նաև մեր պարբերական հրատարակութիւններից:

* * *

Մի բան, որի կարիքը միշտ ղգացուում է Հայի կեանքի մէջ տեղի ունեցող այսպիսի նշանաւոր վայրկեաններում և որը միշտ ծանր տարակուսանքներ ու առարկութիւններ է առաջ բերում, դա Հայաստան երկրի անյայտութիւնն է՝ նորա

ուսումնասիրած չլինելու պատճառաւ: Նոյն իսկ արիւնալի եղելութեանց ասպարէզն եղած այս նշանաւոր երկիրը, Սասունը, որ անառիկ Զէյթունի անկումից յետոյ միակ ապաւէնն էր դարձել Հայ տարրի անկախ կեանքի, այսօր էլ շատ աղօտ է մեղ նշմարուում հեռուից՝ իւր լեռների անյայտութեան թանձր մշուշի միջով: Եւ այս հանգամանքը շատ լաւ զէնք է դարձել մեր հակառակորդների ձեռքում, որոնք ծանօթ են մեր անհոգութեանը այդ խնդրի մասին: Օտարները հարցնում են մեզ. «Ո՞րն է հայաստանը. այն որ հայաստան երկիր էք կոչում, իսկապէս Հայի Հայրենիքը չէ. այնտեղ բաղմութիւնը այլազգիներ են»: Նրանք ուրանում են, որ մեր Հայրենիքն է այն երկիրը, որտեղ ամեն մի քար Հայի նախնեաց արեան բծերն է կրում իւր վրայ, որտեղ ամեն մի քայլում ամայի ձգուած գիւղերն ու վանքերը և ընդարձակ գերեզմանները Հայի մօտիկ անցեալի բաղմամարդութեան անբարբառ վիպաներն են: Բայց աշխարհիս իշխողներին պէտք չեն այդպիսի լուռ վիպաներ. նրանք պահանջում էին սրանից մօտ քսան տարի առաջ, և այժմ էլ աւելի՝ պնդութեամբ պահանջում են, որ մենք ճիշտ թուերով ու փաստերով ապացուցանենք թէ հայաստան աշխարհը մեր Հայրենիքն է, որ այստեղ են յայտնում մեր արիւնալից եղբայրները մեծ բաղմութեամբ և որ նրանց խաղաղ ու հանրօգուտ կեանք վարելուն խանգարում են միայն վատթար վարչութեան հասցրած աղէտները: Իհարկէ, առայժմ մենք միջոց չունենք բաւարարութիւն տալ նրանց պահանջներին: չետեմք է դա արդեօք մեր անցեալ անհեռատեսութեան, թէ՞ մեր՝ ապիկարութիւնն ու անտարբերութիւնն է ցոյց տալիս խոշոր հասարակական հարցերի հետ զործ ունենալում, բայց և այնպէս իրողութիւն է, որ այսօր էլ հայաստանը մնում է չուսումնասիրուած առաւելապէս մեր՝ Հայերի կողմից, քան թէ այն օտարների, որոնք մեր դէմ են հանում յիշեալ ծանր առարկութիւնները:

Սյն ազգային հիմնարկութիւնները, որոնց կոչումն է եղել այդ նպատակին ծառայել, չեն կատարել իրենց դերը. Կ. Պոլսի պատրիարքարանը և Հայ զարգացեալ զասակարգը սակաւ

դէպքերում են միայն իւրեանց նուիրել այդ ծանր դործին, և այն յոյժ սակաւատե ժամանակով, անյարատե եռանդով և ոչ կարեւոր պատրաստութեամբ: Եթէ օտարների չարախնդաց հարցումը մեր մէջ յուսահատ, բայց ձնշուած արդարութեան դիտակցութիւն է զարթեցնում, եթէ մենք շատ լաւ ենք հասկանում այդ նենգաւոր հարցման իսկական շարժառիթն ու չար դիտումը,—այն էլ խոստովանելու ենք, որ մենք ինքնեքս յիրաւի խիստ անհոգ և անզգայ ենք դառնում դէպի մեր, հէնց մօտիկ անցեալի, պարտաւորութիւնները: Ծշմարիտ է, ուրեմն, որ մեզ համար գոյութիւն չունի գեռ ևս պատմական ոչ դատ և ոչ խրատ:

Կարելի է առարկեն, թէ ի՞նչ վիճակազրութիւն էք պահանջում մի այնպիսի երկրի համար, որտեղ այսօրուայ շէն դիւղը վաղը ամայանում է և զաղանների որջ գառնում, կամ այսօրուայ քրիստոնէայ դիւղում վաղը—միւս օրը տեսնում էք միմիայն իսլամի զաւակներ. հայաստան երկրի բոլոր դաւառներում դուք կը հանդիպէք ամեն մի քայլում բազմաթիւ դիւղերի կանգուն եկեղեցիներով և նոյն իսկ կանգուն տներով՝ անմարդաբնակ ու ամայի ձգուած իրենց բնակիչներից. մեր հայրենիքը ամայանում է հեռզհեռէ, բայց աւելի և վերջին քսան տարուան ընթացքում: Բացի այդ, ի՞նչպէս վիճակագրել, երբ հայ ուսումնասիրողը ապահով չէ կասկածոտ կառավարութեան հետամտութիւններից, քիւրդ աւազակների անպատիժ յափշտակութիւններից, կառավարութեան հայ և թիւրք արբանեակների մատնութիւններից:

Ստկայն չնայելով այս ամենին, մենք հնարաւոր ենք զրտնում նոյն իսկ այդպիսի երկրի մասին կազմած ունենալ ճիշտ տեղեկութիւն. հարկաւոր էր միայն, որ մենք կարողանայինք դնահասել և նպատակայարմար դործադրել Ժամանակի, ճարդիանց և դրանք, հարկաւոր էր միայն, որ մենք տնտեսել դիտենայինք մեր ոյժերը: Մենք ճանաչում ենք անհասկացիկ, որոնք ամենադժուար տարիներում, անհնարին նեղութիւններով, առանց մեծ փողի և նոյն իսկ առանց մասնաւոր պատրաստութեան, շրջել են հայաստանում և մեզ տեղեկութիւններ հաս-

ցրել այն երկրի մասին, որի անունով այժմ մենք խօսում ենք ու մտադրում: Ուրեմն քիչ ղոթերով էլ կարելի է բան տեսնել. ապա սրբան աւելի կը լինէր արդիւնքը, երբ դործը հաստատ հիմքերի վրայ դրած լինէինք: Այս է ահա պատճառը, որ հայութեան համար ճգնաժամ եղող մեր օրերի նման ժամանակներում միշտ հետաքրքրական է դառնում ամեն մի աշխատութիւն, որքան և նա աննշան լինի, որ ձգտում է՝ եթէ ոչ լուծել կատարելապէս այդ մեծ խնդիրը, դէթ այդ ուղղութեամբ մտքեր արծարծել, և գուցէ նաև այդպիսով հասարակութեան միջից կարող ղոթերի երևան դալուն նպաստել:

Այս մտածութիւնները մեզ միշտ զբաղեցնում են, բայց մենք հնար չենք ունեցել «Արատ»-ի միջոցաւ լիովին իրագործելու այս խնդիրը, թէև մեր հանդէսը ղխաւորապէս իւր նպատակը գնելով թիւրքաց չայաստանի ուսումնասիրութիւնը, ամենից աւելի է զբաղեցրել ընթերցող հասարակութեանը այդ երկրի տեղագրական և ազգագրական հարցերով: Ի հարկէ, մեր միջոցները աւելին չեն ներել, ապա թէ ոչ գուցէ աւելի փայլուն լինէին արդիւնքները:

* * *

Սորանից մի քսան և աւելի տարի առաջ, երբ ածիւնացեալ Զէյթունը իւր հպարտ վիզը ձկնց ու ընկաւ, այնուհետև հայկական դաւառներից միայն Սասունն էր մնացել, որ դեռ շարունակում էր ապրել իւր նախկին կիսանկախ կեանքով մինչև որ վերջերս տաճիկ կառավարութիւնը իւր դժոխային միտումներով և բարբարոսութիւններով հիմնադատակ արեց այս քաղաքի լեռնականների ազատ երկիրը: Անշուշտ՝ նորագոյն ժամանակների Զէյթունն ու Սասունը ապագայում կ'ունենան իրանց արժանաւոր պատմիչը, իսկ մենք այստեղ նկարագրելու ենք՝ ըստ կարելւոյն մանրամասնօրէն՝ Սասունը իւր մերձակայ դաւառների հետ:

* * *

Սասունը հին հայկական Տո-րո-բէրան նահանգի Սասունի գաւառն է: Նա ձգուած է Տա-րոսի շղթաների ապա-

ռաժների վրայ, և զանուում է լայնատարած Մշոյ դաշտին անմիջապէս կից՝ Հարաւային-արեւմտեան կողմը, այնպէս որ Մշոյ դաշտից երկիրը սկսում է աստիճանաբար բարձրանալ մինչև Տաւրոսի անմատչելի ծայրերը: Արդէն դաշտը կարծես իբրեւ նախադուռ ներկայացնելով բուն լեռների ալեկոծեալ տեսարանի, թեթեւակի կտրտուած է բազմաթիւ մեծ ու փոքր բլուրներով, որոնք խիստ գեղեցիկ տեսք են ընծայում նրան բարձրից դիտելիս: Նոյն իսկ Մշոյ քաղաքը շինուած է Տաւրոսի ստորին փեշերքի վրայ, իսկ քաղաքի այգիները փռուած են բաւական բարձր մի բլրի կրծքին: Անմիջապէս քաղաքի ետեւում բարձրանում է հռչակաւոր Սէ լեռուը, որ առաջին մեծ սարն է Մշոյ դաշտից Սասուն բարձրացնող ճամբի վրայ, և հսկայական պարսպի նման ձգուելով Ս. Կարապետից մինչև Բաղէշ քաղաքը 24 ժամուայ ճանապարհ կամ մօտ 150 վերստ տեղ՝ հիւսիս-արեւմուտքից դէպի հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ՝ մի տեսակ սահման է կազմում երկու զաւառների մէջ: Խորենացու պատմութեան մէջ գրուած այս լեռան մասին աւանդութիւնը, որ հաւանօրէն սեմական ծագում ունի, մնացել է մինչև այժմ էլ հարաւային Հայաստանի բնակիչների բերանում: սասունցի ու մշեցի հայերն ու քրդերը ցոյց են տալիս Սասունի ու Մոկաց սարերը՝ իբրեւ Նոյի թոռ Սեմի երկու ամուսնայ կայարանը:

Սիմի կոնաձև զագաթից բացուում է մի զմայլելի տեսարան, մի կողմից Մշոյ սիրուն դաշտը իւր նկարչական գիւղերով, արեւելքում կանգնած Ներքովթ և Գրգուռ լեռներով, որոնց ետեւում թաղնուած է Վանայ ծովը, և միւս կողմից՝ հարաւում ու արեւմուտքում՝ Տաւրոսի ալիքանման վիթխարի կոհակները, որոնք ծածկուած են կամ կաղնի և ընկուզի անտառներով ու մացառոտներով, կամ սիւղաւէտ արօտներով և կամ ամէհի լերկ ժայռերով: Այս արեւմտեան կողմի զագաթների մէջ բարձրանում է ամենից բարձր Անփօ+ լեռը, որը ըստ աւանդութեան, մի ոմն Անաօն ճգնաւորի ճգնարանն է եղած և նրա անունով էլ կոչուած: Բացի դրանից՝ ամեն մի առանձնացած գագաթ իւր

յատուկ անունն է ստացել, այսպէս՝ Կաճ, Ել, Սասուն, Տո-
րոյ, և այլն: Բոլոր լեռները իրենց վրայ ունեն քարացած
ծովային խխունջներ և ձկներ. մանաւանդ Սև ծովի «խամնի»
կոչուած սեսակի ձուկը, որ այժմ էլ մեծ որս է տալիս այդ
ծովի եղերաբնակներին. դա պարզ ապացոյց է, թէ չայկա-
կան Տաւրոսը ջրի յատակից ստորերկրեայ յոժերով վեր ամ-
բարձած մի լեռնաշարք է եղել ժամանակով: Լեռնային սրըն-
թաց հեղեղատների շնորհիւ, որոնք զարնանը վազում են
հարիւրաւոր ձորերում, տեղ-տեղ հողն աւազոտ է և մշա-
կութեան անյարմար. իսկ ապառաժ ու անբոյս տեղերում այդ
անյարմարութիւնը աւելի ևս մեծ է: Բայց դրա փոխարէն,
Սասունի Տաւրոսը, Կիլիկիոյ լեռների նման, երկաթի անբաւ
հարստութիւններ է պարունակում իւր ծոցում: Հռչակուած
է մանաւանդ Տալուորիկի երկաթի հանքը. այս պատճառով
սասունցին էլ ղէյթունցու նման իւր անհամբոյր ու ապա-
ռում մայր-երկրի կրծքից իւր սնունդը ճարում է միայն
այդ երկաթի մշակութիւնով, և նրա շինած հրացանը, սու-
րը, աշտէն ու վահանը կարելի է գտնել Տիգրանակերտի ու
Մշի ամեն կողմերում: Հայերի թէ քրդերի ձեռքում: Տեղ-
տեղ հովիտների մակերեւոյթը ծածկուած է լինում սպիտակ
բորակով, որից սասունցին կարողանում է ինքնուրոյն եղա-
նակով վառօդ ևս պատրաստել:

Ինչպէս ասացինք, անգնդախոր ձորերում ու մարմանդ
հովիտներում վազում են բազմաթիւ վայրկեայ ու հեղեղապնէր:
Միայն նրանցից շատ աննշաններն ու փոքրիկները, որոնք
ամառը ցամաքում են, իրենց ընթացքը ուղղում են Մշի
դաշտի կողմը և խառնուում են նրա միջով անցնող Մեղրա-
գետի (հին Մեղրի գետի) կամ Գոս գետի հետ. այս գետը իւր
հանդարտ ջրերը թաւալում է Սիւս լեռան տակով, նրան դրե-
թէ զուգահեռաբար ընթանալով հարաւ-արեւելքից դէպի
հիւսիս-արեւմուտք և թափուելով Արածանի կամ Մուրադ
գետը, այնպէս որ գետի և լեռան ստորոտի միջին կէս կամ
մի ժամաչափ տարածութիւն հաղիւ է մնում: Մշից դէպի
Բաղէշ տանող երկայն ճանապարհը այս գետի ափովն է անց-

նում և բնակիչներն ասում են, թէ «Մշից Բաղէշ և Բաղէշից Մուշ զնացողն այն ժամանակ է յողնում, երբ Մեղրագետի մօտից անցնելիս՝ մոռանում է մեղրաջրից խմել»։ Եւ յիրաւի, նեմրութ լեռան լայնատարած գաղաթիւն ընկած են 5 կապտագոյն խաղաղ ու անշարժ լճակներ, որոնք յառաջանում են լճերի յատակից մարմանդ վեր խփող խիստ անուշահամ աղբերակներից. նրանցից ամենամեծը, որ հարաւային կողմն է, իւր մէջ ընդունելով նաև միւսների ջրերը՝ գետնի տակով դուրս է ածում նրանց գէպի Մեղրագետի ակունքը։ Խաղաղ լճակը այնպիսի տպաւորութիւն է անում, որ իբրեւ թէ շատ խորունկ է և բնակիչներն աւանդում են, թէ «Մեղրագետի բղխած տեղն անյատակ է»։ Մեղրագետի նեմրութ լեռան գաղաթիւ լճակներից դուրս գալու մօտին բնակիչները աւանդում են. «Մէկ հովիւ խաշինք էր արածեցնում նեմրութ սարի լճի ափին. մի օր ոչխարը յետ տալիս, նա, ըստ սովորութեան, իւր ձեռքի ցուպը ձգում է։ Ոչխարը դառնում է, բայց հովուի գաւազանը լճի մէջն է ընկնում և ջրի պոռոյտքի մէջ կորչում։ Անցնում է մի քանի ժամանակ, մէկ օր էլ այդ հովիւը իւր ցուպը տեսնում է մի ուրիշ հովուի ձեռքին և պահանջում է։ Գործը հասնում է դատաւորին և ցուպի բուն տէրն սկսում է իւր ապացոյցն առաջ բերել՝ թէ նա յիսուն տարի է որ հովուութիւն է անում, ամեն տարի մէկ ոսկի վարձ է ստացել, և իւր ցուպը փորելով՝ ոսկիքը մէջն է լցրել։ Ցուպը տալիս են իրան, և երբ նա իւր փայտէ քսակի բերանը բաց է անում, իսկոյն 50 ոսկի գետինն է թափուում. և այսպէս նա դարձեալ տէր է դառնում իւր ցուպին։ Գտնող հովուիցն էլ հարցնում են, թէ այս գաւազանը ո՞րտեղից է ձեռքն անցել, նա էլ պատասխանում է. «Նեմրութ սարի տակից վազող Մեղրագետի բերանին արածեցնում էի ոչխարներս, մէկ էլ տեսայ՝ ջուրը իւր փորից հանեց այդ գաւազանը»։— Մեղրագետի Գոռ անունը ծագել է գաւառական գոռ կամ գոռ բառից, որ նշանակում է ցեխ, տիղմ, որովհետև գետի յատակը տղմոտ է և ափերը շամբուտ են։

Այսպիսով Սասունի լեռների հիւսիսային մասերը Եփրատի ջրերն են սնուցանում: Ընդհակառակը, հարաւային և աւելի բազմաթիւ վտակները դէպի Տիգրիսի արեւմտեան բազուկն են տանում իրենց յորդ ջրերը: Նրանցից կազմուում է բաւական նշանաւոր մի գետակ, որ միայն ամառն է անցը տալիս հունով. դա Պէշէրէ կամ Պէշէրէ-գետն է, ըստ մահմետականաց՝ Բաշման-սոն, որ անցնում է Պէշէրիի դաշտի արեւմտեան կողմից և դէպի հարաւ ղնալով՝ որոշում է Խարզան կամ Խզու և Սլիվան կամ Մուֆարզին գաւառների սահմանները: Գետը թէև կատարելապէս հետագոտուած չէ իւր ամբողջ ընթացքում, սակայն յայտնի է, որ նա երեք ձիւղից է բաղկանում. մինը դալիս է Սասուն գաւառակից (յառկապէս կոչուած), միւսը Խիան գաւառակից և երրորդը՝ Սասունին դրացի Խուլի գաւառից: Գետի արեւելեան կողմը, դաշտի միջով 8 ժամուայ ճամբայ հեռու Տիգրանակերտի գետի հետ միանում է Ռեդ-անայ գետը, այդպէս կոչուած Ռընդուան կամ Ռէդուան աւանից՝ նրա ձախ ափին դաշտի մէջ. նա գրեթէ հաւասար է իւր մեծութեամբ Պէշէրկու գետին, և դալիս է Սասունից արեւելահարաւ եղած Խուլթ ու Գղէի գաւառներից, իւր մէջ ընդունելով նաև Սասունի ձորերից մանր վտակներ: Նոյնը պէտք է ասենք և Պէշէրկու գետից 2 ժամուայ ճանապարհով արեւմուտք ընկած Շակապիլ-գետի մասին, որի մի բազուկը բղխում է Տաւրոսի հարաւային ստորոտում կառուցուած Մուֆարզին հին քաղաքի հիւսիս-արեւմտային կողմից, իսկ միւս բազուկները իջնում են Սլիվան գաւառի հիւսիսային լեռներից, որտեղ Սասունն է նստած: Այս բոլոր գետերը ուղղակի դէպի հարաւ են ընթանում, ուղղելով Տիգրանակերտի արգաւանդ գաշտերը և իրենց արգասաւոր տղմով ողողելով նրանց ամբողջ մակերեսը:

Սասունի գետերը փոքր լինելով և ամառը ցամաքելով՝ սակաւ են պարունակում յիշեց. ուստի ձկնորսութիւնն էլ չի կարող բնակիչների համար հասոյթի աղբիւր լինել: Զուկը առատանում և բազմաղան է դառնում, երբ գետերը գաշտերն

են իջնում: Սակայն զեղեցիկ կարմրախայտներ կարելի է որ-
սալ նաև լեռների վտակներում:

Սասունի լեռներումն էլ, ինչպէս ամբողջ Հայաստանի
երեսին, շուտ-շուտ հանդիպում են ջրհոսքեր, մանաւանդ
երկաթ ծծմբային, որ հետևանք է լեռների կրային կազմու-
թեան: Այդ լեռներից էլ բնակիչները հանում են մի տեսակ
ընտիր հող՝ «կաղձին» անուանով, որից շինում են կաւէ մեծ
ու փոքր ամաններ՝ ուտելիքներ պահելու համար խիստ ա-
ռողջարար:

Լեռները և ձորերի ծոցերը ծածկուած են բազմերանդ
ու անուշահոտ ծաղիկներով, նշանաւոր են՝ կարմիր լուլան,
որի պսակը զեղեցիկ է և դեղնագոյն, ունի սքանչելի հիւսք ու
տեսք և բուսնում է քարքարոտ տեղերում, շաւո-
թաղէի, անխաւած քաղէի կամ Ս. Կարապետի քաղէի: Ու-
տելու բոյսերիցն են՝ ճանդակ, խախ որ պսակին խաշում
են ու աղով ուտում, օղն՝ որի արմատն է շրէշար (շերիշ),
լոլասկը, որ տեղաբոյս է, Կեղ որ անուշահոտ մի բոյս է և
պտերի մէջ են դնում: Կարմիր-կաւ և փնկայ, որ կերակրի հա-
մար են եփում, այնուհետև՝ Կոնի-բանջար, խա-բէլ, Կանգա-
վերջինիս աղնիւ տեսակի արմատից ձուլթ են շինում, որին
«Ծամոն» են կոչում: Բոխ, որ մեծ-մեծ եռաթևեր է տարա-
ծում և քարաժայռերում շատ առատ է լինում: Ոչխարի խիստ
ընտիր կերակուր է: Մշակելի բոյսերի մէջ ցորենը շատ սա-
կաւ է հանդիպում լեռնոտ ու ապառաժոտ Սասունում,
միւս կողմից էլ ցուրտն է արդելք լինում նրա մշակութեանը.
ուստի սասունցիք առաւելապէս մշակում են տարեկան (չաւ-
դար) և կորեկ ու զըլզըւ վերջինիցս թխում են մի այնպիսի
հաց, որ անսովոր մարդու համար դժուարամարս բան է և
շատ անախորժ համ ունի: Վարուցանքի տեղը անտառազաշ-
տակներն են կամ արեւահայեաց ձորերը: Տաւրոսի բնական ան-
բուսնային կազմուած են մեծ մասամբ ընկուղի և Կաղնի ծա-
ռերից, բայց պատահում է և՛ ալաթահրի ծառը, որի պտու-
ղով ոչխարի մորթիքը զեղն են ներկում, քաղիլի, որի
կեղևով նոյն մորթիքը մուգ-կարմիր են ներկում: Կան նաև

Բեղշէի, Կաղանձախի և այլ անտառներ: Խուլթի լեռները կամ հին հայոց «Սեաւ լեռ»-ը, որ յիրաւի Մշի գաշտից նայելիս սեւին է տալիս իւր խիտ անտառների պատճառով, դեռ այսօր էլ առատօրէն փայտ է ընձեռում Մշի գիւղերին թէ շինութեան և թէ առաւելապէս վառելիքի համար:

Քանի որ ազդարնակութեան արդի ցանցառութիւնը ապարդիւն է կաղանջանում շինափայտի շահագործելը, և որովհետեւ, բացի այդ, ճանապարհների բացակայութիւնը մի անյաղթելի արգելք է նրա տեղափոխութեան, ուստի և այս լեռների բոլոր բնակիչները որոնում են միայն վառելափայտ և ածուխ, որոնք տեղափոխուում են շատ հեռուները, մինչև բարձրավանդակ չայստանի մերկ ու անփայտ դաւառները: Այս պատճառով այս լեռներում ու ձորերում դուք ամեն մի քայլում կը հանդիպէք ճղակոտոր ու կտրտուած ծառերի: Բայց հին դիւատուած կոճղերը՝ զուցէ դարերից հետէ՝ յամառութեամբ արձակելով նորանոր շառաւիղներ, ստացել են ոստախիտ կերպարանք, առասպելական ձևեր: Այդ ծեր զինուորների կողքին խմբուած է երիտասարդութիւնը, — մատաղատի կաղնիները ընկուղենիք, շագանակենիք, հացիններ և այլն: Այս ամենը աճում է զեղանկար ցիրուցան վիճակի մէջ, ժայռերի վերայ, կորովի պատատուկների կամ խճճուած փշաւոր խիտ մաշառոտների մէջ: — Ածուխ շինելու եղանակն էլ շատ տարօրինակ է: Երբ մի հին կոճղ դադարում է այլ ևս շառաւիղներ արձակելուց, նրան ուղղակի կրակ են տալիս, որ իրան-իրան սյրուի: Լեռնային կածաններով և ձորերով անցնելիս՝ դուք յաճախ կը հանդիպէք իրարու մօտ-մօտ այդպիսի հսկայ ջահերի, որոնք մլում են հանդարտօրէն: Այնուհետև հանդնելով ածուխ են ստանում: Ի հարկէ՝ այդպիսով ածուխի³ մասը կորչում է անօգուտ:

Ինչ ասել կուղի, որ այս անտառապատ ու ծաղկազարդ լեռներում թաղաւորում է հիանալի-առողջարար կլիմայ, որտեղ ամառը երեսդ փաղաքշում է հաղարաւոր ծառերի ու ծաղիկների բոցով յաղեցած մի անուշահոտ սիւք, որտեղ երկինքը ջինջ է ու պայծառ, իսկ արեւը մեղմացրած է առա-

քում իւր հարաւի ջերմ ճառագայթները: Բայց ձմեռը այս-
տեղ բացուում է կատաղի քամիների արշաւանքների լայ-
նարձակ ասպարէզ, որոնց միջոցաւ մանաւանդ խորը ձո-
րերում ձիւնը դիզուում է մի-երկու սաժէն բարձրու-
թեամբ, այնպէս որ յաճախ յանդուգն ճանապարհոր-
դին անխուսափելի կորուստի է մատնում: Զիւնի՝ ըստ
երեոյթին միապազաղ՝ խաբուսիկ խաւի տակ ծածկուած են
տեղ-տեղ խորխորատներ ու փոսեր, և մարդ պէտք է խիստ
զգուշութեամբ իւր ճանապարհը որոնի՝ նրանց մէջ չըսուղու-
ելու համար: Մի ակնթարթում ձիւնախառն բուքը՝ դժօխային
պտոյտքներ գործելով՝ կերպարանափոխ է անում դետնի երեսը
ու ծանօթ վայրերը անճանաչելի դարձնում: Այդպիսի եղա-
նակին խոհեմութիւն է չըճանապարհորդել, և երբ դաշ-
տում բուքի ժամանակ քարուանը ապաստանում է խոնե-
րում, երբեմն էլ երկու-երեք շաբաթ սպասում է մինչև եղա-
նակի փոխուելը, այդ ժամանակ այս լեռներում յարաբե-
րութիւնները բոլորովին ընդհատուում են, մարդիկ ամիսնե-
րով փակուած են մնում իրենց կենդանիների հետ իւրեանց
աներում: Հարկը պահանջած միջոցին՝ ոտներին կա-
պում են փայտէ տափակ ոտնամաններ, ինչպէս այդ լի-
նում էր հին ժամանակ, և առանց խրուելու քայլում են
ձիւնի վրայ:

Բացի սովորական ընտանի կենդանիներից, որոնք սասուն-
ցուն թէ կերակուր են մատակարարում և թէ հագնելիք
(բրդից գործում են զուլպայ և շալիղէն, կաշուից կարում
են ոտնաման), լեռներում ու անտառներում սասունցին ստի-
պուած է պատերազմել զայլի ու արջի դէմ, որոնք սպառ-
նում են նրա կենդանիներին և գիշերները նոյն իսկ ցանք-
սերին, որտեղ որ կան, նրանք շատ անգամ իջնելով դաշտ՝
մեծ փնտաներ են տալիս խաղողի այգիներին, ուստի դիւղա-
ցիք ստիպուած են առանձին հսկողութիւն նշանակել նրանց
արշաւանքների դէմ: Սյլ և հանդիպում են աւելի ցածր տե-
ղերում վարազ, շապասպակ, աղու-էս, կո-ւ և վայրի կապո-
թուշունների մէջ աչքի են ընկնում անբաւ բազմութեամբ

հաւանելը՝ խիստ խոշոր-խոշոր կառուցն ու թաթերը կարմիր, պարանոցը սևաւուն և փետուրները պէս պէս դոյներով: Այս տեսակը ուրիշ տեղ գրեթէ չի պատահում: Միւս տեսակ թռչունները ուրիշ տեղերում եղածներն են:

* * *

Այս համառօտ բնական նկարագրից կարելի է տեսնել, թէ որքան է ապառուժ այն երկրի կուրծքը, որի վրայ վիճակուած է կեանք վարել հայկական Տաւրոսի լեռնական մարդուն, այդ խոժոռ ու դաժան բնութեան մէջ մարդ իւր դոյութիւնը շարունակել կարող է միայն անվհատ, լարուած պայքար մղելով կործանիչ տարերքների և բնական յոժերի դէմ: Եւ, ճշմարիտ, Սասունի բնակիչը միայն յամառ, անընկճելի մաքառումով է լցուցանում իւր սակաւ պէտքերը, դաշտեցին՝ փոխադրուելով այս լեռները, կորչելու էր սովամահ: Դարերով շարունակուել է այդ տեսակ կեանքը, որ սասունցու մէջ զարգացրել է այժմ մեր աչքում չափազանց դնահատելի որոշեալ հոգեկան առանձնայատկութիւններ: Մենք վերը յեշեցինք, որ այս լեռների ժողովրդի սեմական ծագումը մեծ հաւանականութիւն ունի, մինչև անգամ Ս. Գիրքը և հայ պատմիչները յանուանէ յիշատակում են Ասորեստանի երկու արքայազն իշխանների, այն է՝ Ադրամելեքին և Սանասարին, որոնք իրենց թագաւոր-հօրը սպանելուց յետոյ իրենց հետեորդներով հայաստանի լեռներն են ապաւինել: Հայ պատմիչների այս աւանդածից երևում է, որ հարաւային հայաստանի բնակչաց սեմական ծագումը շատ պարզ ու անվիճելի մի ճշմարտութիւն է համարուել հնոց մէջ: Սառսն բառն իսկ Սանասար անունիցն են դուրս բերում:

Տաւրոսի լեռներն ապաւինած Ասորեստանից հատուածեալ ու բողբոջ այս տարրերի և նրանց բացարձակ ու աններողամիտ մայր աշխարհի միջև պէտք է անշուշտ առաջանար մի անհաւասար մենամարտ: Եւ ճշմարիտ, ով ծանօթ է Ասորեստանի հին պատմութեանը, նա զիտէ այն անողորմ սրածուլութիւնների, աւարառութիւնների ու դերութիւնների

դարաւոր հարուածները, որ կրել են այս աննկուն աղաւտսէր լեռնցիք անուշով միայն պետ Ասորեստանի. երեսից. բայց այն էլ յայտնի է, որ խաղաղութիւնն ու նուաճումը միայն ժամանակաւոր են եղել, և սարերի տոկուն զաւակը կրկին զօրացած վեր է բարձրացրել իւր անհանգիստ զլուխը և յամուռել անկախութեան մէջ: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ այս լեռների ժողովուրդը, նոյն իսկ իւր զոյութեան արշալոյսին ստիպուած է եղել մարտնչել բռնակալութեան և հարստահարութեան դէմ յանուն իւր ինքնուրոյն զոյութեան: Մինչև անգամ, երբ այս սարերի վրայ էլ տարածուեց բուն հայ տարրի իշխանութիւնը, լեռնցիք դեռ շարունակեցին իրենց կէս-անկախ կենցաղը և շատ անգամ ըմբոստ հայ նախարարութիւնների համար զօրաւոր նեցուկ էին դառնում օրինաւոր թագաւորական հարստութեան դէմ: Այսպէս եղաւ և Տրդատի օրով, երբ Սկոռնեանց նախարարութիւնը ապրտամբեց Արշակունիներից և միայն չինացի Մամուռնի խորամանկութիւնը կարողացաւ հայ պետութեան վարկն ու հեղինակութիւնը վերահաստատել այս լեռներում: Երևի այս օրերից սկսուում է սասունցոց աւելի և աւելի ենթարկուելը հայկական լեզուին և ազգեցրութեանը: Արդեօք ինչպէս սկիզբն առաւ քիւրդ տարրը այս լեռներում և ինչպէս նա սկսեց խոշոր դեր կատարել, մեզ յայտնի չէ: Բայց հէնց արաբացոց ժամանակ Սասունն ու Բաղէշը անկախ էին Բաղդադի խալիֆներից և զօրաւոր քիւրդ բեկերի ձեռքումն էին: Այսպիսով հայ տարրը ստիպուած հետզհետէ ենթարկուել է քրդերի իշխանութեանը և նրանց մասամբ հարկատու դարձել: Նրա ներքին կազմակերպութիւնը նման է եղել միշտ քրդերին, բաժանուած բազմաթիւ ցեղերի, իւրաքանչիւրը իւր ցեղապետով կամ իշխանով, որին անպայման հպատակում են և սիրում: Բարբերն էլ զրեթէ նոյն են եղել—արիւնարբու, անխնայ կոտորող ու սպանող, մանկութիւնից վարժուած արիւնի, արծուի նման իրենց թշնամու վրայ տուսդ: Քրդերի իշխանութիւնը դարաւոր է եղել, և հայերը զրեթէ ընտելացան այդ հպատակութեանը և մինչև անգամ շատ սիրով էին

իրենց դրացիների հետ: Սակայն բոլորովին փոխուեցաւ բանը, երբ դարուս առաջին կիսի վերջերում օսմանցիք Քիւրդիստանի երկարատե ու կատաղի պատերազմից յետոյ՝ կարողացան վերջնականապէս խորտակել քրդերի յոժը և նրանց բէկերի փոխարէն Վանում ու Բիթլիսում նստացնել իւրեանց կառավարիչ-վալիները: Այս ժամանակամիջոցը մի ղեղեցիկ ազգային վիպասանութեան նիւթ է դարձել, որտեղ պայծառ զոյներով երևում են քրդերի ու հայերի փոխադարձ յարաբերութիւնները:

Քրդերի երկարատե իշխանութիւնը և տիրող օսմանեան կառավարութիւնից անկախ լինելը բացատրելու է մի կողմից սուլթաններու պետութեան հետզհետէ անկումով, միւս կողմից պալատական խռովութիւններով ու արիւնհեղութիւններով, որոնք արգելք էին լինում տէրութեան յոյժերը ներքին ցաւերի վրայ կեդրոնացնելու: Անշուշտ Քիւրդիստանի նուաճումն էլ անհնարին կը լինէր, եթէ եւրոպացի ականաւոր ռազմագէտների առաջնորդութիւնը չը լինէր թիւրք զորքերի համար: Յայտնի գերմանացի զինուորական անձն, կոմս Մոլտկէն, իւր ռազմական հանձնարը սակաւ չէ կատարելագործել Տաւրոսի ահռելի ամրութիւնները քրդերի ձեռքից մէկ-մէկ ազատելով: Բայց և այնպէս՝ քրդերը միայն անունով էին հպատակութիւն ընդունել. նրանք առաջուայ պէս շարունակեցին հպատակուել իրենց ցեղապետներին ու բէկերին, հարկ չառլ կառավարութեանը կամ շատ սակաւ տալ և շարունակել հայերից հարկ պահանջելը: Թուրք կառավարիչները, իմանալով իրենց տէրութեան ուժասպառ վիճակը, վաղուց արդէն կարիք չէին համարում զլիսացաւանք դարձնել՝ միջամտելով քրդերի գործերում բռնի կերպով. նրանք միայն բաւականանում էին ստացած հարկերով թէ հայերի և թէ քրդերի կողմից: Այսպիսով՝ հայերը պէտք է կերակրէին քրդին էյ, թուրքին էլ, հարկ վճարէին երկու տէրերին: Երկուսըն էլ դրա փոխարէն որոշեալ պարտաւորութիւններ էին ստանձնում. քիւրդ բէկերը՝ պաշտպանել «իւրեաններին» աւազակների և այլոց դէմ, իսկ թուրք կառավարութիւնը՝

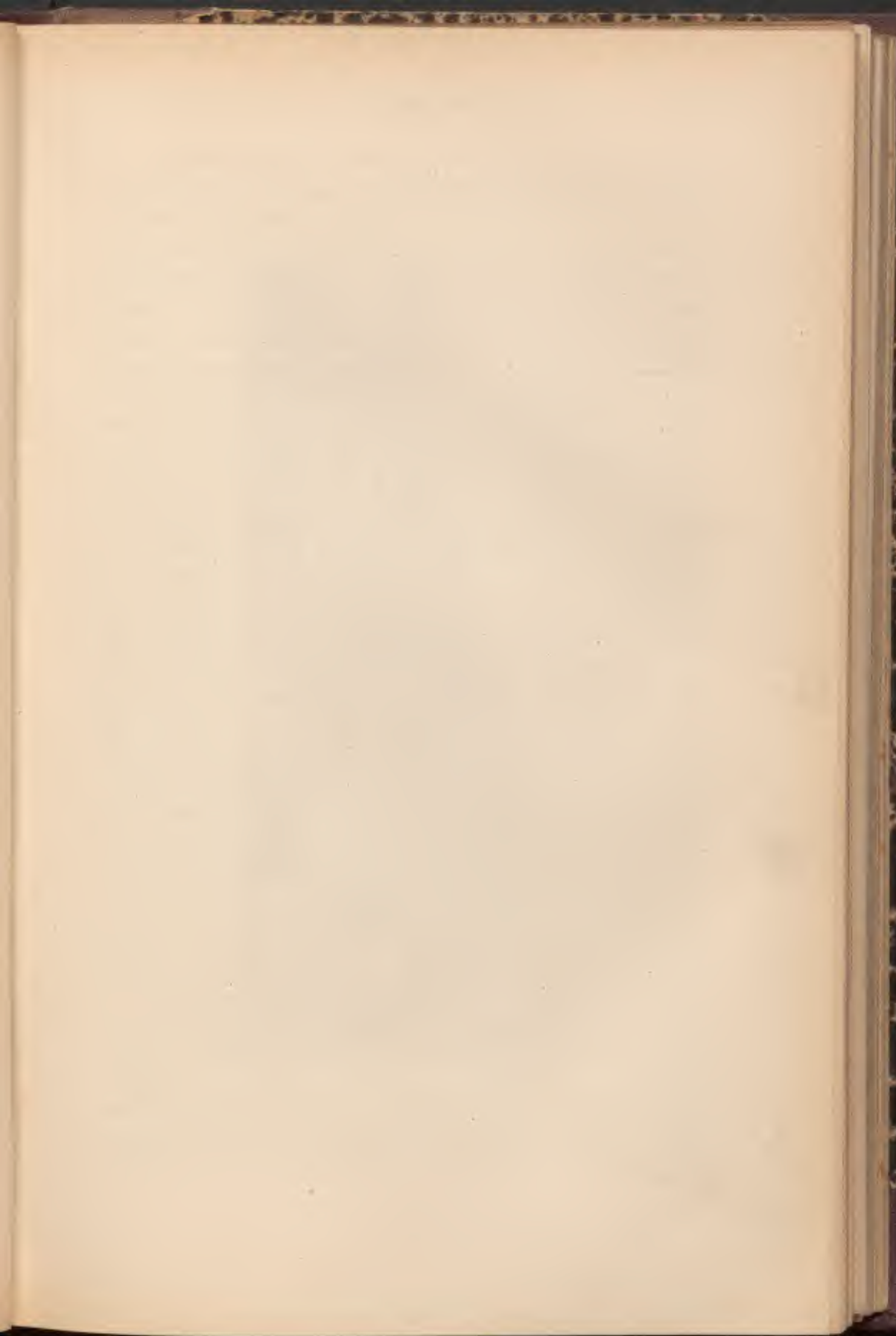
պաշտպանել նոյն աւազակների և այլոց դէմ, ինչպէս պահանջուում է ամենայն կառավարութիւնից: Սակայն, ինչպէս իրերի վիճակը ցոյց է տալիս, ոչ մէկը և ոչ միւսը չեն կատարում իրենց պարտականութիւնները: Հայերի արդարացի և բնական դժգոհութիւնների միջոցին այս անիրաւութեան դէմ, որ բոլորովին ուժասպառ է անում Հային տնտեսապէս, թուրք կառավարութիւնը, փոխանակ իւր որսին քրդերից ազատելու, որպէս զի աւելի ապահովութեամբ վայելի նրան, ընդհակառակը աւելի ևս մտնում է նրան նրանց ձեռքը, քանի որ ոյժ չունի նրանց դէմ կռուելու: Հայերի հետզհետէ յաճախ կրկնուող ու սաստկացող դժգոհութիւնները թէ քիւրդ բէկերի հարստահարութեանց և թէ կառավարութեան անհոգութեան դէմ այն հետեանքն ունեցաւ վերջապէս, որ երկու նախկին ռոմիները այժմ բարեկամացան իրար հետ ընդհանուր թշնամի համարելով Հային, որը քսան տարի առաջ, պարզ կերպով արտայայտուեց և մինչև մեր օրերը դեռ շարունակվում է: Բաւական է տեսլ, որ այժմ քիւրդական բոլոր ցեղապետները կառավարութեան կողմն են անցած իրենց ցեղերով: Սասունի Հայերն էլ, չնայելով իրենց աղքատ երկրին, պարտաւոր են եղել միշտ հարկ տալ և ընծաներ տանել՝ ըստ Հին սովորութեան՝ իրենց պաշտպան քիւրդ բէկերին, իսկ վերջին ժամանակները կառավարութեան հարկահաններն էլ երեւցան Սասունի լեռներում: Այսպիսով երկու դրացի դարաւոր բարեկամների, Հայերի ու քրդերի, մէջ կառավարութիւնը կարողացաւ թշնամութիւն ձգել: Վերջին տարիներս երկու կողմից էլ տեղի էին ունենում թշնամական մեծ ցոյցեր. յաճախ իրար հօտերն ու նախիրներն էին քշում տանում. Հայերը քիւրդ բէկերին մերժում էին հարկ վճարելը, իսկ քրդերն էլ փոխադարձաբար աւելի շուտ շուտ էին կրկնում իրենց նախապատրաստուած յարձակումները. միւս կողմից սասունցոյց զանգատները կառավարութեանը մնում էին անհետեանք, որի պատճառով Հայ լեռնականները նրան արտայայտում էին իրենց դժգոհութիւնը մերժելով հարկ տալը և արտաքսելով հարկահաններին: Այդ եղաւ անցեալ 1893

Թուականին ևս. կառավարութեան զօրքերը շրջապատեցին Սասունի կեդրոնական զաւառը: Քիւրդ բէգերը միացրին այդ զօրքին իրենց ցեղակիցներին էլ: Սակայն Սասունը այդ ժամանակ քնաց անդրդուելի և ինչպէս զօրքը, այնպէս և քրդերը, լաւ ջարդ կրեցին: Այս բանը աւելի ևս սաստկացրեց երկու դրացի ազգերի թշնամութիւնը, որի հետեանքն եղաւ այն, որ անցեալ ամառը թշնամիները վերջապէս միացած յիմնացատակ կործանեցին, աւերեցին իրենց հակառակորդի զօրեղ բունը:

* * *

Հնումը Սասունի բազմաթիւ սահմաններն էին՝ արեւելահիւսիսից Մշոյ դաշտը, արեւելքից Խոյթ, արեւմուտքից՝ Գինջ և Բոքլան, իսկ հարաւից՝ Բըշէրիկ, Խարցանք և Սլիվան: Արդի իմաստով՝ Սասունը, ինչպէս երեւում է, շատ աւելի ընդարձակ սահմաններ ունի քան հին ժամանակի, և այժմ նրա մէջ մտնում են՝ իբրեւ նրա զաւառակներ՝ Խութը, Խարզանքը, Բըշէրիկը, Սլիվանը, Գինջը, Բռնաշէնը, այսինքն՝ այն հին գաւառները, որոնք զանազան բուն Սասունի սահմաններին կից: Բայց և այնպէս՝ այժմ էլ բուն Սասուն անունով հասկանում են հին Սասունը, միայն նրա մէջ ընդունուած է գետեղել և Խարզանք զաւառի մի մասը: Այսպիսով բուն Սասունը համարուում է կազմուած հետեւեալ ութը զաւառակներից. Վէրն, Գաւառ, Խարզանք, Սասուն, Փառնաց, Շաքախ, Տաւուրիկ, Խուլք, և Խխան:

Այս ամբողջ տարածութեան վրայ իրարից հեռու-հեռու ընկած են 110—120 քրդի գիւղեր և մօտաւորապէս 2600 տուն բնակիչ ունեցող 60-ի չափ հայի գիւղեր: Տները շինուած են միմեանցից մի-մի վերստ և աւելի հեռու, այդքան միջոցը թողնելով հօտերին ու նախիրներին՝ իբրեւ արօտատեղիներ. այնպէս որ իւրաքանչիւր գիւղ բռնում է ահագին տարածութեան տեղ՝ 5—10 սարերի ու հովիտների վրայ փռուած: Բայցի քուրդ և հայ տարրերից՝ Սասունում չկան ուրիշ ազգի բնակիչներ. միայն Տաւրոսի հարաւային էջերում տեղ-տեղ կարելի է հանդիպել եղիւրներէ և բաղաւաղներէ, որոնց մասին յետոյ:

120-22. 1887

Городъ

Городъ Мушъ въ Турецкой Арменіи.

Авторскія Ансерера въ Вѣнѣ.

Գաւառականներից առաջինը, որով Մշէ դաշտից մօնելու ենք Սասունի կեդրոնը, Շաքախն է: Այս Շատախը բոլորովին տարբեր է վերոյիշեալ Մոկաց նահանգի Շատախ գաւառից: Ահա թէ ինչ է գրուած Զենոբի «Տարօնոյ պատմութեան» մէջ Սասնոյ Շատախ գաւառակի մասին. «Իշխանն Արջուց կողմանն, Գէորգ Շատախօս, որ կոչեաց զանուն գաւառին իւրոյ Շատախ, վասն աւելի անուան իւրոյ»: Սրանից տեսնում ենք թէ հները այս գաւառակը «արջերի երկիր» էին անուանում. և յիրաւի, «Տաւրոսի շղթայի Մշէ հարաւային սահմանը Խուժայ լեռներն են», ասում է Բաֆֆին իւր «Կայծերում», որոնց միւս կողմը շաքախից էն պապերազնո՞ւմ գալաններէ հեկ»: Շատախի գաղաթներն են՝ Սասուն, Անտօք, Կամք, Ելք, Տորուզ, Սիւմ, և այլն: Հովիտներում վտղում են առուակներ, իսկ մի գետակ դուրս գալով Գէլիէ-Կուզան գիւղի մօտից՝ հոսում է դէպի Անտօք, ապա դէպի Հիթէն գիւղը, և ոլոր-մօլոր անցնելով այլ և այլ ձորերով միանում է մի ուրիշ հետ և ստանում Կա-գէս անունը, որի ապառաժ տփին շինուած է համանուն գիւղը: Շատախի նշանաւոր գիւղերն են՝ Կոֆ՝ 30 տուն, Իրեյան՝ 15 տուն, Գեղալէն՝ 20 տ. Շո-շնաբէ՝ 30 տ., Սիճա կամ Սիճալ՝ 60 տ., Շէնի՝ 80 տ. Գէլիէ-Կա-գան՝ 120 տ., Տափի՝ 26 տ., Աղէի՝ 35 տ., Հիթէն (ըստ ոմանց Յետինք)՝ 50 տ., Իշխանի՝ 80 տ., Ալեան՝ 50 տ.: Այս բոլոր գիւղերի բնակիչները հայ են, միայն Տափիի մէջ 10 տ., քիւրդ կայ: Գրեթէ ամեն գիւղ ունի մի-մի եկեղեցի և քահանայ, իսկ աւելի բազմամարդ Գէլիէ-Կուզան գիւղը երկու քահանայ: Ամեն մի գիւղ ունի իւր ուսուցիչ. բայց առաջնորդող դեր կատարում է ամուր Գէլիէ-Կուզան գիւղի ուսուցիչը: Շատախը իւր բոլոր գիւղերից կարող է 1000 ղենուոր հանել:

Յիշեալ գիւղերից Շէնիկ և Սիմալ գրեթէ դաշտային են. ընդհակառակը, նրանցից վերը՝ Անտօք սարից կէս ժամ դէպի արեւելք ընկած է անառիկ համարուող Գէլիէ-Կուզանը: Անպօքը, որ այնքան նշանաւոր հանդիսացաւ վերջին պատերազմում, մի մենացած զաղաթ է՝ պաշտպանուելու խիստ յարմար. լեռան զաղաթը ծածկուած է ընդարձակ արօտներով, իսկ ստորո-

տը՝ անտառով: Հարաւից նա կից է Կէփէ առապար լեռան:

Շատախի արեմտա-հարաւային կողմը ընկած է անուանի Տալուորիկ, Սասունի կեդրոնն ու սիրար, որի ամենաբարձր և վերևի կողմում միայն հայերն են բնակուում: Այս դաւառակը կաղմուած է մօտ 20 զիւղերից, որոնք ընկած են մի երկայն ծառազարդ ու գեղանկար ձորի երկու կուրծքերին. դա Տալուորիկի ձորն է, որի երկայնութիւնն է Հիւսիս-արեմուտքից դէպի հարաւ-արեւելք 2—3 օրուայ ճամբայ, և որը սկսուած տեղում, Կօի գիւղի մօտ, լինելով նեղ ու ահռելի, հետզհետէ խոնարհուում և լայնանում է, այնպէս որ ձորի բերանը ներկայացնում է մի դաշտ՝ մի ժամաչափ (մօտ 5—6 վերստ) լայնութեամբ, որ կոչուում է Ներքին-դաշտ: Ահա այս ձորի ամենավերին մասում ընկած է Տալուորիկ գաւառակը իւր շրջակայ գիւղերով: Ձորի վերին մասը մի լեռնային կիրճով դուրս է հանում այն ճամբի վրայ, որ գալիս է Մշոյ դաշտից դէպի Սասուն. այստեղ, Տալուորիկի Հիւսիս-արեմտեան կողմումն, են Մշոյ Ս. Կարապետի լեռները: Այդ լեռնանցքի վրայ է ձգուած «սատանի մագ» անունով կամուրջը, որ տանում է Մշոյց դէպի Տալուորիկի գիւղերը: Կամուրջի տակը ահռելի ձոր է: Թշնամու յարձակման միջոցին բնակիչները քանդում են այս կամուրջը և ամրանում գաւառակի անմատչելի ու անսասան հովանու տակ: Շնորհիւ այս նախանձելի գիրքին՝ Տալուորիկ գիւղը, որ ամենից աւելի յաջող տեղումն է և այդ ձորի բանալին, անառիկի հռչակ է վաստակել, ուստի և թուրք կառավարութեան միշտ երազածն է եղել տիրել և հիմնայատակ կործանել Տալուորիկը: Բայց մինչև օրս այդ չէր յաջողուել: 1893 թ. երեք ամիս շարունակ կառավարութիւնը խստիւ պաշարեց նոյն գիւղը, և չնայելով որ գիւղացիք առանց հացի էին մնացել, բայց կարողացան կերակրուել լոկ բանջարներով, կանաչեղէնով, կաթ ու մածնով և մնալ անընկճելի. իսկ թէ՛ դօրքերը ու թէ՛ մանաւանդ քրդերը ահագին փնտսներ կրելով միանգամայն ձեռք քաշելին գիւղին տիրելու մտադրութիւնից: Ձորի ամենաբարձր տեղում յղուած է Փրֆր-քար լեռ-

որ, որի հովանու տակն է Տալուորիկը, և որտեղն ապա-
ռաթների ետեք ապաւինում են զիւղացիք թշնամու երեսից
ու իրենց մահաշունչ շէշխանաների ծխով լցնում ահռելի
ձորը: Զորի մէջ՝ Սև լեռներից սկիզբն տոնելով՝ հոսում է
մի գետ, որ կամաց կամաց մեծանում է՝ ընդունելով նաև
արևելեան կողմից՝ Մերդեղար սարից հոսող մի ուրիշ գետ.
ապա հասնելով Ներքին դաշտին՝ թափուում է կամուրջի
մօտ Բաթման-սուի կամ Փրէ-բաթման գետի մէջ:

Տալուորիկի զիւղերը հետեւալներն են. Զորի արևմտեան
կրծքին Տալուորիկ՝ 30 տուն, Հրէան՝ 40 տուն և Հուլան՝
30 տուն. արևելեան կրծքին՝ Փոքի՝ 25 տուն, Տալան՝
35 տուն, Հոսնոս 15 տուն և Հարէն կամ Հարթոս՝ 60 տուն:
Սրանք համարուում են Տալուորիկ մեծ զիւղի իբրև զաւ-
ղատ թաղերը, և ընկած են իրարու խիստ մօտիկ: Այնու-
հետև ձորից դուրս գալու տեղում, դէպի Մշու դաշտն
իջնող լեռների կրծքին, ընկած են Սըպան՝ 25 տուն, Եղ-
բար՝ 15 տ., Խընդէն՝ 17 տ., Արթոս կամ Հարթոս՝ 25 տ.,
և Գեթնա կամ Կարճա՝ 40 տ.: Այս բոլոր զիւղերը զուտ հայա-
բնակ են և կազմում են Սասունի սիրտն ու հոգին և սրանք
են, որ միշտ մեծ անհանդստութիւններ են պատճառել օս-
մանեան կառավարութեանը: Տալուորիկի մի քանի զիւղերը
միայն քահանայ ունեն. ոչ մի տեղ դպրոց չկայ: Գաւառը կա-
րող է 500 զինեալ մարդ տալ:

Ահա Սասունի երկու ամենազլխաւոր, զուտ հայաբնակ
գաւառակները, Շապախն ու Տալուորիկը: Մնացեալներում հայե-
րը խառն են քրդերի հետ:

Այսպիսի գաւառակներից մինն է Վերին-Գաւառը, որ Սև-
սարով բաժանուում է Խուլթից ու Բռնաշէնից: Նրա մէջ
յայտնի է Ս. Ասպուհաթի լեռը: Գաւառի միջից հոսում է
օձապոռոյտ գալարներով մի գետակ, որ նոյնպէս Բաթմանսուի
մէջ է թափուում: Գաւառի զիրքը քարքարոտ է, որի հա-
մար տեղացիք կոչում են երկիրը «քարէ բոլոյ»: Հայաբոյ-
սերը ստիպւ են, բայց ունի յայտնի մարդագետիներ ու սի-
րուն արօտալայրեր, որոնցից նշանաւորն է Մրկէ-խղան:

Բնակիչները յետ չեն մնում բարձր Տալուորիկի քաջերից իրենց արխարտութեամբ: Այստեղ բնակուող քիւրդ մեծ ցեղը Բըլլըյի անունն է կրում, խօսում է արաբախառն քրդերէն, և, ըստ աւանդութեան, Հայ Պաշլաունի նախարարութեան մնացորդներն են, որոնք արաբական արշաւանքների ժամանակ բռնի կերպով իսլամութիւն են ընդունել. նրանց շատ ծէսերն ու սովորութիւնները, նիստ ու կացը Հայկական են մեծ մասամբ: Մաքուր խօսում են տեղական Հայերէնը. ջերմ համակրութիւն ու սէր են տաժում գէպի դրացի Հայերը. իրենց զիւղական ժողովներում Հայի ներկայութեամբ Հայերէն է ընդունուած խօսելը: Բաժանուած են երկու ցեղի—Բըղըրցի և Շէկյի տուն: Նրանց այժմեան բէյերը վեց հոգի են, որոնք ընդունում են զաւառի Հայ թէ քիւրդ ազգաբնակութիւնից՝ ըստ Հին սովորութեան՝ «խափրութիւն»: Բնակիչները տուրքեր ու տասանորդներ են վճարում այժմ նաև թիւրք կառավարութեանը: Այս երկու դրացի ազգերի սիրալիր յարաբերութիւնները վերջին տարիներս խախտուել են այդ հանդամանքի շնորհիւ, և այժմ՝ նոյն իսկ թշնամութիւն կայ նրանց մէջ:

Գաւառի 13 գիւղերն են, Վարդնայ՝ 7 տուն, Կարդէր՝ 15 տ., Խալարին՝ 10 տ., Արծոնի՝ 15 տ., Շիկալին՝ 15 տ., Ռըճան՝ 8 տ., Դրոն՝ 10 տ., Ռըլնի՝ 15 տ., որոնց բնակիչները բոլորն էլ զուտ Հայ են, իսկ Խառօթի՝ 20 տ., Դալըր յոյ՝ 22 տ., Էրոն՝ 23 տ. և երկու ուրիշ քրդախառն փոքրիկ Հայ գիւղեր:

Խալարանի կամ Խըրղանի զաւառակր, որ բաժանուում է վերին և ներքին մասերի, սահմանակից է Տալուորիկին հարաւից, նրա մէջ է Ս. Մարաթուր լեռը, որ ոչ միայն տեղացոյց, այլ և ամբողջ Սասունի քիւրդ թէ Հայ ժողովրդի համար սրբազան է համարուում. նրանով բնակիչները երդուում են ծանր դիպուածներում. «Ընը Սըբ Մարաթուկ վըզա. ընը Սըբ Մարաթուկ զինա». ասում է սասունցի Հայը հաւատացնելով զիմացինին իւր ասածի ճշմարտութիւնը. «Բըլի Մարաթուկ», երդուում է քիւրդը: Թէև լեռնոտ ու բարբարոտ, բայց խիստ խոտաւէտ, ծաղկաւէտ և պտղաւէտ

է, բնակիչները պարապում են խաշնարածութեամբ, նոյնպէս և հողագործութեամբ (ցանում են հացահատիկներ, մշակում են այգիներ): Նոքա հիւրասէր և կրօնասէր են, բայց սիրում են և զէնք: Նոյն Բըլբըջի քրդերի իշխանութիւնը տարածուում է և այս դաւառի վրայ: Գաւառակի զիւղերն են հետեւեալ 14-ը, որոնցից Պապըճապ 23 տ. Վերէն-Ջալալէ 25 տ. Ներքին-Ջալալէ 24 տ. Ջախուր 20 տ. կիսախառն են քրդով. Ջորաղբէ 16 տ. Արփու-Կո-ց 22 տ., Նախ 23 տ., Փեթլեն 27 տ., Թըլլէ 11 տ. Հըւ-է-Կան 18 տ., Տնկի 22 տ., զուտ հաց են, նոյնպէս և 2—3 լեռնամէջերի քրդախառն հաց զիւղեր:

Միւս զիւղերը, որոնց տեղը գաւառակների մէջ ձիշտ մատնանիշ լինել չենք կարող, հետեւեալներն են. Փառկայ՝ 400 տուն՝ զուտ հաց, ունի դպրոց 80 աշակերտով, Բերմ՝ 200 տ., մի դպրոց՝ 50 աշակերտով, Ահրոնք՝ 200 տ., մի դպրոց՝ 60—70 աշակերտով, Սաղտուն՝ 100 տ., մի դպրոց՝ 40 աշակերտով, Պազմրատ՝ 100 տ., Գեղարվան՝ 100 տ., Շուղիկ՝ 70 տ., Հեղին՝ 60 տ., Արակունք՝ 50 տ. Ըհուպ 35 տ., Բըրնին՝ 30 տ., Խոծաց վանք՝ 30 տ., Ընկուղնակ՝ 30 տ., Կրէմորի՝ 30 տ., Սեիդ՝ 25 տ., Ծորիր՝ 25 տ. Արս՝ 20 տ., Մաղէն-խիան՝ 17 տ., Կալըկ-Գընմա՝ 15 տ., և Խըտան՝ 100 տ., բոլորն էլ հաց զիւղեր:

* *

Առհասարակ սասունցին խիստ առողջ, կարճահասակ, ճարպիկ և չարքաշ է. նրա բնաւորութիւնը թէպէտ հեղ ու խոնարհ է, բայց զիւրազուգիւ ու վառվռուն: Ապրում և հագնում է խիստ պարզ ու անպաճոյճ: Թէպէտ վերին աստիճանի հիւրասէր և ամեն յարգանք ցոյց տուող օտարականին, բայց և անզուսպ վրէժխնդիր է դէպի թշնամին: Ապրելով բնութեան ծոցում և հեռու լինելով այն ամեն չարիքներից ու բարիքներից, որ բերում են իւրեանց հետ աւելի յառաջացած կեանքի բարդ պայմանները, սասունցին հաւասարապէս հեռու է խարդախութիւնից ու նենգութիւնից, ստրկահողութիւնից ու դաւաճանութիւնից, շուայլութիւնից ու անպարկեշտութիւնից, բայց նոյնպէս էլ՝ ուսումից ու կրթութիւնից: Գործին տեղեակ

մի անձ Սասունի ազգաբնակութեան հետեւայ պատկերն է
զծում, որ միանգամայն կարող է զարմացնել մեզ.— Սասնոյ ժո-
ղովուրդը իւր զարգացմամբ կարելի է երեք դասի բաժանել.
Ա) Վայրենիներ, որոնք ապրում են աչքից հեռու. Սասնոյ ան-
մատչելի լեռներում, անդնդախոր ձորերում, որոնք հագնուել
նոյն իսկ չըզիտեն. սոքա սովի ժամանակ, երբ սարերում խոտ
չէ լինում, իսկ ժայռերում միրգ ու տերեւ, յայտնուում են զիւ-
ղերում իբրեւ դաղաններ: Բ) Կիսավայրենիներ, որ հագնու-
ում են կոպիտ ձեով շայլէ շապիկ, ծածկուում դաղանի կամ այ-
ծի մորթով և ապրում իբրեւ աւաղակ, մերձակայ զիւղերից
յափշտակութիւններ անելով, կամ մի քանի այծ ու ոչխար
պահելով: Գ) Ռամիկներ, որ զիտեն Սասուած պաշտել հագ-
նուել քրդի նման, զիմազդաւել թշնամուն. սոքա են ահա մեր
քաջ Սասունցիները: Առաջինները ապրում են լեռներում, եր-
կորոյները Քաղարենց սահմաններում, երրորդները՝ Խոյթ, Բը-
շերիկ, Շատախ և այլ տեղերում: Միով բանիւ՝ սա մի արտա-
սովոր ժողովուրդ է, արժանի մեր խորին հետաքրքրութեան
և լուրջ ուշադրութեանը:

†
Նոյն ինքնուրոյնութեան կնիքը կրում է իւր վրայ և
սասունցու ղ Գէորգի Գալստի, որին ուրիշ ոչ մի տեղ անկարելի
է հանդիպել: Ահաւասիկ դորա նկարագրութիւնը. Խաչաձե
հիւստած մետաքսաթել խոյրը, սեւ կամ գոյնգոյն ապարո-
շով փաթաթած թեւերը մինչեւ ուսը դրեթէ միշտ բաց են.
նա հագնում է մի տեսակ անկար, երկար եռանկիւնի թեւե-
րով շապիկ, որը նրան ծառայում է զրպանի տեղ, իսկ կռուի
ժամանակ երկու թեւերի ծայրերը կապելով միմեանց, քաշ է
տալիս վզիցը. երեւում են քաջի թեւերը ինչպէս կիսաշէկ եր-
կաթ, երեւում է նրա վահանը, դուրս է դալիս անվախ կռուի
դաշար: Լայն վարտիկը, վռշից հիւստած կոշիկները ծած-
կում են մարմնի արտաքին մասերը:— Կանայք հագնում են հա-
մեմատաբար աւելի լաւ: Նոքա զուգները պատում են շատ
ապարոշներով՝ որոնք նմանում են մեր քահանայական թա-
գին. դորա արտաքին մասը ծածկուած է լինում շատ հին
ու նոր արծաթէ գրամներով. նոյա զգեստը, մանաւանդ ամա-

ուր, ծիրանի շապիկն է, թեւերը աղամարդոց նման, օձիքը զարդարուած ասղնէգործերով և դոցուած արծաթի կապով։ Նա լինում է երկայն աղայի նման, ծածկելով մինչև ոտները՝ մէջքերը կապում են պարսկական կամ հասարակ շալ, միայն հասակաւոր նաները կրում են ասղնէգործ կարմիր դոգնոց և սպիտակ շապիկ։ Մանկամարդ հարսները ծածկում են իրանց զլուխը կտաւէ քօղ, որ իջնում է մինչև ոտները։ Կանանց յիշեալ զլխարկը կոչուում է *թիլ* և շատ սիրելի է նրանց համար, նրա բարձրութիւնը մի թիղ կը լինի, բացի հին ու նոր դրամներէյ, նա շարոտած է գունաւոր ուլունքներով, սիւրմահիւս բանուածքով, փիւսկիւլներով և շքապատուած դոյն-զդոյն մետաքսեայ փոշիներով ու եզմաններով։ Վերոյիշեալ դոգնոցը կոչուում է *թիլ*։ Այս բոլոր զգեստեղէնը պատրաստուած է լճէ դաւառի անունով կոչուող լճու կտաւից և շիլայից։ Այս ամենի վրայ պէտք է աւելացնել՝ իբրեւ սասունցու զգեստաւորութեան անհրաժեշտ մասը՝ զէնքերը, որոնք ծառայում են թշնամու և զազանների զէմ մարտնչելու համար։

Սասունցիք *ապրոս* է մեծ-մեծ գերդաստաններով ըստ նահապետական սովորութեան, մի տան մէջ կարելի է զրանել միւսնոյն նախաձոր ամենահեռաւոր թոռներն ու ծոռները։ «Կան աներ, որ բաղկանում են 70—80 հոգուց, դոքա կառավարուում են տան առաջին ձեով ամենայն արդարութեամբ, առանց զրկանքի։ Սասնցի հարսներ ամօթ են համարում և մեղք տան բաժանման պատճառ գառնալը, ուստի, պարկեշտ և ազնիւ, հնազանդուում են տան-տիրուհուն։ Պէտք է նկատել, որ այգալիսի մի բաղմամարդ ընտանիքում ճաշին բացակայ եղող անդամների թիւը իմանում են ֆնայած գրաւները հաճախելով, ինչպէս որ այդ տեղի է ունենում՝ հայաստանի այլ տեղերի մեծ գերդաստաններում, փոխանակ անմիջապէս անձնաւորութիւնները համընդուն։

Սասունցու *գառն* արտաքուստ ոչ մի զեղեցկութիւն չունի, նա կարծես մի հոգաբլուր է ներկայացնում կամ քարանձաւ՝ լեռան կուրծքին կպած։ Եւ յիրաւի, այդ գծուծ խրճիթները շատ տեղ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ լեռան մէջ փո-

րուած անձաւներ, որոնք ներս են գնում խորը լեռան տակը, իսկ ընդհանրապէս լեռան կամ ձորի կողերին յենուած խրճիթի շէնքը, բաղկացած է չորս՝ դրեթէ գետնին հաւասար քարեայ պատերից, որոնց վերայ է առաստաղը՝ սովորական հայկական շինուածքով (մեծ դերաններ շարած աջ ու ձախ կամ առջևի ու յետևի պատի վերայ, յետոյ նրանց վրայով խոռորնակ դրուած փոքր գերաններ. Դարչէր, ապա վերջիններէս վրայ բարակ և երկայն փայտեր շարուած, որոնք ճարդաւ են կոչուում, ապա սրանց վրայ չոր ու չովի ածած, վերջինիս վրայ էլ խոռ ցանած, իսկ խոռի վրայ հողով ծածկած). առաստաղի մէջտեղը երթիկն է բացուած:

Առաստաղի սիւնները տակից յենուում են չորս, հինգ, վեց կանգուն սիւների վրայ: Այդպիսի տան մի անկիւնում դուրս տեսնում էք 6—7 և աւելի մանուկների դիւղական օրորոցներ, որոնց մէջ անուշ-անուշ քնած են ընտանիքի նորածինները, կլորիկ աղջիկ ու տղայ մանկիկներ, որոնցից անհանգիստներին օրօրում են տան փոքր ինչ հասած աղջկերքը: Մի այլ անկիւնում հաւերն իրենց ճուտերով են մանգալիս կոկտալով ու ժողովում այստեղ-այնտեղ ցրուած հատիկները, իսկ միւսները մի ուրիշ կողմում կողովների տակ բանտարկուած՝ թուխս են նստել յարդի վրայ լուռ ու մունջ. միւս կողմից դուրս ու տուն են անում շարունակ մարդիկ ու կենդանիներ, իսկ տան մէջ տեղը, թոնրի շուրջը տան հարսներն ու աղջկերքը իրարանցման մէջ շարունակ հաց են թխում ամեն օր, կամ կճուճները ու պտուկները թոնրում կախած՝ կերակուր պատրաստում եկող-դնացող տան աշխատաւորների համար: Երբէք միասին ծաշ չեն անում. ո՞վ եկաւ, իսկոյն հացը փռում են նրա առաջ և ապա կրկին ճանապարհ դնում գէպի դործ: Խրճիթի ամենախոր մասում անասուններն են պատսպարուած մեծ բաղմուխամբ, մի քանի տասնեակներով և երբեմն հարիւրներով, որոնցից ոչխարն ու կովը կթում են ամեն օր տան հարսները: Զմեռ ժամանակ այդպիսի խրճիթներում մուծն է, խոնավ և օդը հեղձուցիչ ու շոգ: Շատ քիչ տուն է պատահում, որ հարուստ լինելով, ունե-

նում է քանի մի սենեակներ իրարից զատուած. իսկ ընդհանրապէս ամբողջ գերդաստանը ննջում է մի յարկի տակ, կամ շատ ընդհանուր մեծ սենեակի մի փոքր մասը բաժանուած է ծէքով, որ հիւսում են կաղնու թանձր ուռերից: Այդ մասում քնում են 15—20 տարեկան պատանիները. իսկ հայր ու մայր իրենց քանի մի «մանրիկ ու պէտ» երեխաներով քնում են միևնոյն վերմակի տակ. ամբողջ ընտանիքը պղպիսով տեղաւորուում է թոնրի շուրջը, ոտները դարձրած դէպի վերջինս: «Մէկ երկայն փսեաթէ խտիր, նորա վրայ տարածուած ու փռուած է երկայն թաղիս (քէչա) կամ շալէ մեղար, գլխավերեւ ևս խոտէ կամ քրջուբորջէ (ջուլ ու փալասից) կաղմած չթեայ տատառով մի բարձ և ապա մի լայն ու երկայն կապերտ, որպէս վերնարկ ծածկոց, ահա նոցա վերմակն ու ներքնակը, բարձն ու խտիրը, ննջելու ու հանգստանալու եղանակն ու ձևը: Ամբողջ օրը և մանաւանդ կէս զիշերին անդադար լսուում են «ջիջիրա» կոչուած միջատի և այլ հազարաւոր զեռուների անընդհատ ջի-ջի անախորժ և քնահատող ձրվճռոցները:

Սասունցոց դործածական կերպիւնքն էն՝ կաթ, սեր, մածուն, թան, եղ, բանջարեղէն, կորեմաղդ ու ժաժիկ, որոնք խիստ առատ են. իսկ մսեղէն՝ շատ սակաւ: Նաև մեծ բանակուծեամբ մրգեղէն. քաղցրաւենիքից պատրաստուած խմորեղէն ու բռնածք, թթու, ապուր, շորվայ ու լափայ, չորթանի ճաշ, կեպուլ, ձուածեղ, խաղովմառիկ, թաւահացիկ, ձրվճուր, որ պատրաստում են ձուից, իւղից և խմորից, դաթայ, ալրէճաշ, կաթնապուր և ուրիշ իւղահացեր:

Բայի սուրուններով «չխարէ» ու այծի և նախիրներով չոլ ու հոբնեքի, որոնք հիանալի սնունդ են գտնում խոտաւէտ բլուրների, ծաղկաղարի սարաւանդների ու կանաչադեղ հովիտներում, անուշահամ ու յորդարատ սառը աղբիւրների և առուակների, օձապոռայ գետակների և վերջապէս հովանուտ մրգաշատ անտառների կողքին,—սասունցին պարսպո՞ւ է և հողագործութեամբ. մանաւանդ Սասունի այն գաւառներում, որոնք աւելի դաշտային են և աւելի ցածր: Արեւահայեաց դարաւանդների ժայռոտ ու խճոտ հողի վրայ փռուած

են սասունցու պղնձէր չայստանի ամեն տեսակ պտղատու ծառերով ու տունկերով: Արդիւնաբերութիւնը և արհեստները շատ հասարակ են, իսկ լեռները, ինչպէս յիշեցինք, պարունակում են մեծ առատութեամբ երկաթ, պղինձ, կապար և տեղ-տեղ էլ արծաթ ու ոսկի: Սասունցին նահապետական ձեով միայն երկաթի հանքը շահագործելով շինում է խով, խաչերկաթ, փէտառ, բաշ, կեռ, երկսայրի նաչախներ, ուրաղ, կացին, գերանդի, մանդաղ, պոյաներ, մեխեր, և այլ երկաթէ կարասիք ու գործիք, բայց ամենից յարդին նրա շինած «շէշխանայ» հիանալի հրացաններն են: Խաշնարածութիւնից ստացած բուրդը այլ և այլ գործադրութիւն է դտել. նրանից պատրաստում են տանը հաղուստի համար ձօթեր, զուլպայ, զորգեր, թաղեքներ, վրանի շալեր, շալէ վարադոյրներ, մեղարներ, օոպրակներ, և այլն, մի խօսքով նրանց գործածական բոլոր շորերը, անկողիներ և այլն, բրդի ու շալի գործուածքներ են:

Սասունցին իւր անասնապահութեան և արուեստի արդիւնքների մի մասը տանում է շրջակայ գաւառները և փոխանակում է իրեն հարկաւոր իրերի հետ կամ գրամի է վերածում: Այս առարկան էլ նահապետական ձեով է կատարուում: Փոխն ու պարաքը լինում են առանց մօտհալի ու պոյմանի. վստահութիւնը դէպի մարդկային անձի ու խօսքի անխարդախութիւնը լիակատար է: Ով որ գաւառնում է իւր խօսքի աղնուութեանը, նա ճանաչուում է իբրեւ «քօթի ու փնթի» և «շէյթանի» ընկեր:

Սասունի ժողովրդի կրօնի, լեզուի ու սովորների մասին էլ չենք կարող շատ բան ասել: Գիւրգ տարրը հաճախում է թէև մահմետական, բայց իսկապէս նրանց կրօնական տարրողութիւնները և նոյն իսկ սովորութիւններն ու հաւատալիքները շատ տարբեր են իսլամութիւնից և աւելի մօտենում են քրիստոնէութեանը: Լեզուն նոյնպէս թէև տարբեր է երկու տարրերի մէջ, սակայն բացի որ քրդերէնի մէջ բառերի մի մեծ պաշար կայ փոխ առնուած հայերէնից, դեռ սասունցի քրդերն էլ նոյնքան յաջողութեամբ են խօսում հայերէն, որքան և քրդերէնը: Մինչև անգամ հայերէնը նրանց աչքում ինչ-ինչ

դէպքերում մի տեսակ նախապատուութիւն ստանալու իրաւունք ունի քրդերէնի առաջ: Հաւատացնում են որ քրդերը սովորութիւն ունեն իրենց ժողովներում հայերէն խօսել այն դէպքում, երբ ներկայ է այնտեղ թէկուզ լոկ մի հայ անհատ, եթէ նոյն իսկ այդ անհատը շատ լաւ իմանար քրդերէնը. այս բոլորը հաւանական ապացոյցներ են նոյա հայերի հետ ունեցած ազգակցութեան: Քրդերը չունին զիր ու զրականութիւն, և նրանցում հազիւ պատահեն արաբերէն զուռանը կարգացողներ, այն էլ հարաւային սահմաններում, որտեղից սկսում է արաբերէն լեզուի տիրապետութիւնը՝ Տիւրանակերտի նահանգում: Սակայն սասունցի հայն էլ շատ չի առաջացել հոգեւոր դաստիարակութեան մէջ: Թէեւ նա ջերմեռանդ եկեղեցատէր է, վարք ու բարքով մաքուր ու անխաբիա, բայց շատ աղէտ է և միամիտ: Միայն 4 զիւղեր (Ահրոնք, Սաղտուն, Փառկայ և Բերմ) ունեն գարոց և մի-մի ուսուցիչ. դպրոցներից մէկը՝ Ահրոնք զիւղում՝ պահում է Միացեալ Ընկերութիւնը: Մնացեալ զիւղերում, որոնցից ումանք առանց քահանայի են, եթէ պատահում են զիր իմացող տիրացուներ ու «քեթիպներ», անշուշտ դոքա իրենց զիւթութիւնը պարտական են տեղական քահանային, որի ախոռատանը դաս են առել «փոխն» ու «ռահսամը»: Կրօնական ու կրթական վեճակի նկարագիրը լրացնելու համար ի հարկէ յիշելու է, որ սասունցին ամեն տարի պտղով, հոգեւոր տուրքով, կողոպուտով, մատաղներով և այլ կողմնակի առատ նուէրներով օգնում ու խնամում է իւր հոգի մէջ ու նորանից դուրս դնում առ հոգեւորականներին ու վանական մի շարք միաբանութեանց, ինչպէս Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննու, Ս. Առաքելոյ վանքերի միաբանութիւններին, թէեւ դժբաղդաբար այս վերջիններն էլ իւրեանց փոխադարձ բարոյական պարտականութիւնը յաճախ չեն կատարում:

Որպէս յայտնի է՝ Սասունը առաջ Վանայ վեյլայէթի մէջն էր մտնում, իսկ մի ժամանակ նոյն իսկ Վանը էր զըրումի ահալին տարածութիւն բռնող վեյլայէթի մասն էր կազմում: Թուրք կառավարութիւնը դարուս կէսից ի վեր միշտ ճշգ-

տուժէ մանր-մանր վարչական անկախ կտորներ ժամանակ
երկիրը, որպէս զի զբանով աւելի հեշտութեամբ կարողա-
նայ անմիջական իշխանութիւն բանեցնել ազգաբնակչութեան
բոլոր մասերի վրայ. իհարկէ այդ քաղաքականութիւնը հի-
տեանք է Թիւրքիոյ դրամական հետզհետէ քայքայուող վի-
ճակին մի օգնութիւն անելու ձգտման և ոչ թէ ուրիշ նկա-
տումներ. այնպէս որ, որքան քաղաքակիրթ պետութիւններ
ընդհանրապէս վրայ հետզհետէ քամում էին թուրքերի ոյ-
ժերը պատերազմներով ու հողեր խլելով նրանցից, այնքան
էլ սրանք աշխատում էին այդ կորուստները փոխարինել
ասիական նահանգներում, սրանց աւելի իրական հպատա-
կութեան ենթարկելով Թիւրքիոյ հարկային ու զինուորական
վարչութեանցը: Դրա հետեանքն եղաւ բազմաթիւ վիլայէթ-
ների կազմակերպութիւնը թուրքաց չայաստանում: Ներկայու-
միւ Բաղէշը կամ Բիւլէիս Վանից ղառուելով մի առան-
ձին վիլայէթի կերպով է կազմում, որի մէջ է Մուշ քաղաք
իւր ինքնապետութիւն: Այս վերջինիս արդէն անմիջական իշ-
խանութեան տակն է Սասունի քաղաքի իւր քաղաքացի, որ
նստում է Փաշայի գլխավորութեամբ: Մինչ զեռ Սասունը Վանայ
կուսակալին էր ենթակայ, յաջողութեամբ դիմադրում էր կա-
ռավարութեան հարկի պահանջներին և իւր վրայ ուղար-
կուած զօրքերն ու թնդանօթները ձեռնունայն յետ դարձը-
նում մեծ կոտորածներով: Գրեթէ այս դէպքերում նոյնպէս
առանձին յանկութիւն չունէին կառավարութեան հաճոյքին
զիջանելու, և նրանք միշտ միացած հայերի հետ՝ դէմ էին
կենում այդպիսի նորօրինակ ոտնձգութիւններին թուրքերի
կողմից: Բայց բանը փոխուեց, երբ հեռաւոր ու լաւ ճանա-
պարհներ չունեցող Վան քաղաքից վարչական կեդրոնը տե-
ղափոխեցին և աւելի մօտեցրին Սասունին, այն է՝ երբ Բիթ-
լիսում սկսեց նստել վայել-փաշա: Դա տեղի ունեցաւ սրանից
8—10 տարի առաջ: Այնուհետեւ Բիթլիսից սկսուեցին հարզ-
հետէ զգոյշ ու խորամանկ քայլեր, և յաջողեցին խաբելով
սասունցի բրդերին կառավարութեան կողմը քաշել: Փսուրի
դայմագամը յատկապէս կարգուեց հայ զիւղերից հարկ ժո-

ղովելու համար, որ սկզբում շատ անվստահութեամբ էր կատարում, իսկ շատ անդամ թուրք պաշտօնեաները դո՛հ էին լինում ոչ թէ նրանով, որ շատ քիչ կամ ոչինչ չէին ստանում հայ ղիւղացիներից, այլ նրանով, որ իրանց գլուխը անվնաս էին պրծացնում այդ կատաղի առիւծներից: Ինչեւիցէ, վերջին տարիներս արդէն ստսունցիք իրապէս հարկատու և հաւատարիմ հպատակ էին ճանաչուած օսմանեան վեհապետին և նրանց հարեան քիւրդ ցեղերն էլ մեծ մասամբ արդէն թշնամացել էին հայերի հետ՝ նրանց համարելով «գլխիշմանի»:

Բայց և այնպէս Սասունի վարչական հպատակութիւնը դեռ պըլս չէ եկել թուրք կառավարութեան կողմից, որից և Սասունի վարչական քաժանձոռնիքն ու վարչական կեդրոնները իրապէս դեռ գոյութիւն չունեն երկրի մէջ: Ամեն բան ղրեթէ մնացել է հին կազմակերպութեամբ, ուստի և մենք Սասունի բաժանմունքները անկարող լինելով վարչական տեսակետից քննել, ինկատի ունենք ինչպէս որ եղել է հնուց՝ ըստ Գեղական հայկական քաժանձոռնիքի:

Սասունի բաժանմունքները կամայական չեն, այլ բղիւում են երկրի բնական զիրբից: Ամեն մի նշանաւոր ձոր կամ հովիտ իւր մէջ եղած գիւղերով, որոնց թիւը 12—22 հաս է իւրաքանչիւրում, մի զատ դաւառակ է կազմում, որ թէև սահմանակից է իւր հարեան դաւառակին և նոյն իսկ որոշեալ յարաբերութեանց կապերով միացած, սակայն անջատուած լինելով նրանից դժուարամատոյց ու խոր լեռնանցքով կամ առապար ու ժայռոտ լեռնաշղթայով, կազմում է առանձին ու անկախ վարչական միութիւն, ենթակայ որեւէ առաջնակարգ ու փորձուած ղիւղապետի կամ ռէսի, որին ընտրում են զաւառակի գիւղացիք իրենց զատերն ու վէճերը տեսնելու, հարկերը հաւաքելու և կառավարութեանը կամ քիւրդ աղային յանձնելու, և վերջապէս թշնամու գէմ իրենց պաշտպանելու համար: Ռէսին խիստ յարգում են սասունցիք և իրենց անձը բոլորանուէր պատրաստ են նրա տրամադրութեան ներքոյ դնելու, երբ որ նա այդ պահանջի: Իւրաքանչիւր զաւառ այգպիսի գէպքում կարող է տալ 500—1000

Հրացանակիր: Այս կազմակերպութիւնը նաՀապետական ոգի է կրում, և կարծես Սասունի զաւառակների խոշնարած ու անասնապահ բնակիչները ուրոյն-ուրոյն ցեղեր են ներկայացնում, որոնք միմիանցից առանձնացած ապրելով և զատ-զատ իշխանների հեղինակութիւնը ճանաչելով՝ հետզհետէ, դարերի ընթացքում, ստացել են իրարից շատ ու քիչ տարբեր լեզու, տարբեր հագուստ ու սովորութիւն և տարբեր բարքեր: Մէկ զաւառակի ժողովրդի խօսակցութիւնը շատ անգամ անհասկանալի է միւս զաւառակի բնակչին և յաճախ հարկ է լինում իրար պատահելիս թարգմանի օգնութեան դիմել: Արդէն հին հայաստանում Սասունի բարբառները այնքան էին հեռացել սովորական հայերէնից, որ նրա լեռների բնակիչների մի մասը Խոսեանունը ստացաւ, որ նշանակում է խորթ, ականջ ծակող լեզու: Այսպէս էլ որոշուում են և բնաւորութիւնն ու բարքերը: Սասունի կեդրոնական ձորերում ու սարերի զլխին ապրում են աներկիւղ, արիասիրտ ու աղատասէր հայեր, իսկ քանի երկիրը խոնարհուում է, այնքան սասունցին դառնում է թուլասիրտ, կորովաղուրդ, այս նկատելի է մանաւանդ դէպի Տիգրանակերտի դեպի հովիտը խոնարհուող տեղերի հայ բնակիչների վրայ, որոնք ստրկօրէն դեռ շարունակում են ծառայել միմեանց յաջորդող քիւրդ բէկերին և հարկ վճարել թուրք կառավարութեանը:

Գաւառակների կտրուած լինելու հետեանքը երևում է և քրդերի վրայ, որոնք բաժանուել են բազմաթիւ ցեղերի կամ «աշիրաթների»՝ որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է 500—2000 անհատներից, նրանց զլխին կանգնած է՝ իբրեւ նաՀապետական ժառանգական զուլս՝ քիւրդ բէգը կամ ցեղապետը: Սասունի ամեն մի զաւառակում նստած են մի երկու այգպիսի քիւրդ աշիրաթներ, որոնք, շնորհիւ իրենց արիւնարբու բնաւորութեան, սովորաբար հարկատու են դարձրել հայ տարրին, և նոյն զաւառական անջատութիւնը պատճառ է եղել վաղուց ի վեր աշիրէթների մէջ անհաշտ հակառակութեան և թշնամութեան, զրանից առաջացել են պատերազմներ զրացի զաւառացիների մէջ, և այս դէպքում հայը

իւր քիւրդ աղայի առաջնորդութեամբ և նրա ցեղի բրգերի հետ միասին երբեմն գնացել է թալանելու իւր դրացի գաւառակի հայի տունն ու տեղը, փախցնելու նրա հօտն ու նախիրը, որովհետեւ այդ դրացին ուրիշ քիւրդ աշիրապետի հովանաւորութեան տակէ եղել: Սյսպէս ընթանալով սերնդից-սերունդ՝ փոխուել էր դա մի տեսակ խորթութեան, տաւելութեան: Սակայն վերջին տարիներս կառավարութեան վերոյիշեալ քայլերը սթափեցրին սասունցի հային. քուրդ ցեղապետները մեծ մասամբ միացան թուրք կառավարութեան հետ՝ յանուն իսլամական «գինի» (կրօնի) իբրեւ մի ամբողջական մարմին, իսկ հայ առաջաւոր սասունցիք իրար հետ սերտ սիրով կապուեցին՝ յանուն անկախ ինքնուրոյն դոյութեան, մերժելով թէ՛ բրգերի և թէ՛ կառավարութեան պահանջած ապօրինի և անտանելի հարկերը, որը և իսկապէս ղլխաւոր պատճառը դարձաւ վերջին կոտորածի, որի մէջ ընկան մի քանի հազար հայ սասունցիք և մի քանի տասնեակ ղիւղեր այրեցին ու աւերեցին:

*
* *

Ահա այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ առայժմ կարելի է հաղորդել այս համակրելի և հետաքրքրական աշխարհի մասին, ապագային թողնելով աւելի մանրամասն և հանգամանօրէն ուսումնասիրութիւնը: Ի հարկէ, մենք ներկայացրինք այդ երկիրը այնպէս, որպէս էր նա անցեալ տարի. սակայն վերջին նշանաւոր, մեծ պատերազմներին, որ հերոսաբար մղեց սասունցին թշնամու ահեղ բազմութեան դէմ, ոչ միայն կերպարանափոխ արեց մեր այս էջերում զծագրած Սասունը, այլ և իւր հետեանքներով մեծամեծ ազդեցութիւններ ունեցաւ շրջակայ հայ գաւառների վիճակի վրայ. շատ կործանուեցին, գաւառները դատարկուեցին, երկիրը ըստ տմենայնի նոր պայմանների մէջ դրուեց, որոնք անշուշտ և մեծ հետեանքներ կարող են յառաջ բերել մօտիկ ապագայում:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԻՄ ՓԵՐԻՆ

(ՇԻՐԱԿԻ ԲԱԼԼԱԴԱՆՆԵՐԻՑ)

Կէս զիշերին-զետի ափին
Ես նստած եմ սիրովառ,
Գեան հոսում է—և հոսանքին
Ես նայում եմ միալար:
—Ո՞վ է խաղաղ-մէջ զիշերին
Քնած զետը վրդովում,
Ալիքները խփում ժայռին—
Ծերուկ ժայռը լուանում:
Ո՞վ է աստղոտ-զով զիշերին
Լուսնի շողով զարդարվում,
Շուշան կրծքին, սև մաղերին
Գոհար ցօղեր սրսկում:
Ո՞վ է չքնաղ բարի լուսին
Ծաղիկները համբուրում,
Մշուշային փրփուրի մէջ
Արշալուսին ողջունում:
—Նա հեղ զետի լուռ Փէրին է—
Յնորքներն սիրելին,
Նա իմ սրտի զիցուհին է,—
Վառ երգերիս նաղելին:
Կէս զիշերին-զետի ափին
Ես նստած եմ քարացած,
Գեան հոսում է—և հոսանքին
Ես նայում եմ շուարած:

Երգինա.

 Անգլիական լեզուով.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ո Ր Մ Ո Ր Գ Բ Ե Ղ Գ Օ Ն

(ԿԷՍՆ Է ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Չեմ ուզում ասել, թէ ե՞րբ, կամ ո՞ր տարին, էսօր, թէ հարիւր տարի առաջ, մեր աշխարհքի ո՞ր անկիւնումը, որ չար աստղի, ո՞ր չար «հալի» ռասա եկած զիւղի արեւելեան ծայրին, զիւղից քիչ հեռու, խոր ձորի ափին, ապառաժ քարափի գլխին յցուած էր մէկ տնակ:

Էնպէս իմացէ՛ք, թէ աչքի տեսած բան չի, լսողանց եմ պատմում: ձեր մէջն ընդունեցէք, որ պատմելիքս մեր ժամանակի անցը չի, մեր ջրատար պապերի օրերի ճաշահալէ է, որ ձմեռուան երկար զիշերները, տաք օդումը շարուած՝ մի կողմից իրար կանէին, մի կողմից բալենու կոթով շէշ-շէշ կը փստացնէին:

Վերջապէս՝ ո՞ւմ խելքն ինչպէս փչում է, թող ժամանակն էնպէս որոշի. իմ ասելիքն էն է, թէ չոր ու ակոր ժայռի ծէրին պարզած էր մի տնակ:

Տնակս ո՞րն է, միթէ՞ սխալուած կը լինինք, որ ասենք՝ թէ աստղերին բարով տուող, թեաւորների հոգէառ արծուի բուն էր:

Մարդ առանց ոտու ձեռն ուռու տերեւի պէս դող ընկնելու չէր համարձակուում օխտն աչքանի արեւի լուսով մօտենալ էդ պատիկի, չոր քարից շարուած ու երեսից յլսով սուաղած խրճ[թ]ին:

Պողպատէ սրտանի աղամորդու աչքը սառչում, միտը վիշվշտաւում, մաղերը խոզի մազի պէս ցից ցից էր լինում, սրտի ծէրը թռպոտում էր, երբ տնակի անծածկ և անվան-դակ պատշգամբից ձորն ի վայր ներքե էր նայում:

Ժայռն ուղղահայեաց իջել էր մինչև անտակ անդուն-դը. էնպէս կոկիկ կտրուած էր, հէնց կարծես հազար հա-զար քարտաշ՝ հազար հազար տարի՝ դուրձը (մուրձ) ձեռնե-րին քարափի խոռթ ու փոռթը ուղղել են ու սուր չափով տաշել, հարթել, որ ժայռի կատարումը բնակալած հայ զիւ-ղացիքը պարսկի ու լէզղու ասպատակութիւնից ազատ մնան:

Ի՞նչ թէ վերեւից ներքե, ներքեից վերեւ մտիկ տալու՝ մարդի աչքերը ջրակալում էր, գտակը ետեւի կողմից սողա-լով դետին էր ընկնում:

Տնակը պատկանում էր որսորդ Բաղդոյին:

Միայն որսորդ Բաղդոյի բունը չէր ձորաբնջին ցցուած, հարիւր յիսունի չափ հայ ընտանիք իրանց հանդն ու հան-դաստանը, իրանց այգիքն ու ծառուտները, իրանց խմորա-կերներն ապրուստը դաշտումը թողել էին Աստծու խնամ-քին, բաղդի բերմունքին ու իրանք քարափի գլխին՝ երկնքի թռչունների պէս թառել:

Ամառ ժամանակը ոչ օրն օր էր էս զիւղացիների հա-մար, ոչ կերածները կերած: Նրանց հանգիստը ձմեռներն էր, որ սիրտն ապահով ամէն մարդ մտնում էր իր ծածկի տակը, իր ընտանիքի հետ գլուխը բարձին ու բարձակալին դնում, Աստծու անունը տալիս, երեսին խաչ հանում ու քնում:

Ես որ ապահով ասացի, դուք չկարծէք, թէ մարդիկը վստահ են եղել, թէ ինչպէս պառկեցին վերջինքին, էնպէս էլ աղօթարանի հետ հանգիստ սրտով վեր կը կենան, իրանց տաւարի տակը կը սրբեն, կեր կտան ու կերթան իրանց ժա-մին, իրանց աղօթքին:

Ոչ, ուր էր, երանի չէ՞ր էդպէս լինէր, ընդ հակառակն՝ ամէն մի աղամարդ՝ պսակուած, թէ աղափ, բամբակի քու-լայ միրքով, թէ վերի պռօշը նոր սեն առած, որի կռնումը դեռ ոյժ կայ, կամ՝ որի ոյժը ոչ թէ տարով, այլ օրերով է

աւելանում, ամէն մի էսպիսի տղամարդ, ասում եմ, իրիկունը տեղը մտնելիս՝ դեռ յառաջ պէտք է անտղէր, նայէր իր արծաթի պէս պսպղացող, խառակ սրբած ու խղած հրացանի չախմախին, պիտի տեսներ, ստուգէր, թէ վառօթը հօ չի՞ թափուել չախմախի տակից, ապա թէ երկու զնդակով լցրած շէշխանայ հրացանը զլխավերեւ՝ բարձի ետեր պատրաստ դնէր, աջ կողքին էլ իր երկբերնանի խանչալը պառկացնէր, նոր աքլորի քնով քուն մանէր:

Ազատ երիտասարդները, որոնց տարիքին ու տղամարդութիւնին վայել չէր հօր ու մօր մէջ տեղն իրանց պրտիկ քոյր ու եղբայրների հետ մի շարքի պառկել, քնել, էգ աղափների համար աջ ու ձախ չըկար, նրանք տեղաշարի շատ հոգս չէին քաշում, շատերը տակերը մահճիճ էլ չէին ձգում, որ մէջքները չը տաքանայ, բունն անուշանայ ու մրափին, քնով ընկնին, օգնութիւն կանչած ժամանակն ուշ վեր թռչին:

Մի մի փալաս էր, ծածկում էին վրաները, զլուխը տախտակի բարձակալին դնում ու կիսաքուն տալիս:

Նորապսակ նորափեսէքը ձախ կուռն իրանց ձախ կողմը պառկած սիրուն նորահարսի զլխատակն էին դնում, իսկ աջ ձեռն ազատ էին թողում, որ հարկաւորած րոպէին աջ կողմը դրած զէնքը ձեռն առնին:

Երեսատէր տղամարդիկը, մանրներին մէջ էին անում ու աջ կողմից իրանք պառկում, ձախ կողմից իրանց կողակից ընկեր տանտիկնոջը պառկացնում:

Մի խօսքով՝ տղամարդի աջ ձեռը պէտք է ազատ լինէր՝ տեղին ու ժամանակին դործածելու լայն մտքով:

Գիւղի բոլոր տղամարդիկն իրաւունք չունէին քնելու ամէն զիշեր էս ու էն տանից հերթով երիտասարդները պարտական էին զիւղը մանելու անցքերում՝ հանաքներ անելով, տռակներ պատմելով, սիրունների վրայ խօսելով անքուն զիշեր անց կացնել:

Եթէ էս զգուշութիւնները չըլինէին, աշխատանքից փախչող, հայի քնտինքով զլուխ պահող, հաւատի թշնամի,

արենխում պարսիկները վաղուց զիւղը քարուքանդ, բուս-
ւերակ արած կը լինէին:

Էսպիսի սրտոտ, արիւնի հետ խաղացող մարդիկն էլ
սարսափում էին որսորդ Բաղդոյի տնակի պատշգամբից ցած
նայելուս:

Միայն որսորդ Բաղդօն՝ որսը շալակին՝ կէս գիշերի,
մէջ գիշերի, կամ օրով ցերեկով, ողջ մէկ էր նրա համար,
զալիս էր, զլիով տալիս, զուռը բաց անում ու թրմփալով
որսը գետնին վէր ձգում և ամառները պատշգամբի վըսց էր
գետնին երկարում ու խումփացնում մինչև լոյս. իսկ ձմեռ-
ները ծածկի տակին էր մեկնուում:

Շինուած օրից, Բաղդոյի տնակումը ոչ ճրագ էր կպած,
ոչ կրակ էր վառուած. ցուրտ ու տաք ասուածը Բաղդոյի
համար չէր: Կրակի ի՞նչ կարիք ունէր, Բաղդօն իր կեան-
քում իր սպանած որսի մսի համը չէր տեսել:

Նա բերում էր, զիւղացիք ուտում էին:

Ո՛ր առաւօտը Բաղդօն ժամից յետոյ մօտենում, տէր-
տէրի աջն առնում էր, ամէնքը հասկանում էին, որ Բաղ-
դօն որս է բերել:

Տէրտէրն ու իշխանները ժամից զուրս էին զալիս և
ուղիղ մտնում Բաղդոյի տնակը:

Տէրտէրն երեք անգամ խաչակնքում էր բերած որսը,
ապա տանուտէրի զիտուլթիւնովը կտրատում, մաս մասն
էին անում ու տունէտուն մասաղաբաժին ամէնքին հաւա-
սար ուղարկում:

Բաղդոյի որսերը լինում էին քարափների վըսց ծուլէծուլ
անող եղնիկները, կխտարները, վայրի այծերն ու ոչխարները:

Արջ, գայլ, աղուէս և ամէն սրատամ զաղանների միայն
կաշին էր բերթում Բաղդօն:

Դրա համար էր, որ տէրտէրից բռնած, մինչև վերջին
հասակն առած զիւղացին՝ ձմեռները տաք քուրք ունէին:

Միայն Բաղդօն ինքն էր, որի թիկունքը տաքացնողն
իր հնամաշ արխալուղն էր:

Ամառներն երբէք որսի չէր զնում Բաղդօն:

Երկու յարգելի պատճառ ունէր Բաղդօն հրպէս վարուելու: Առաջինը՝ որ ամառները վայրենի կենդանիքը ծրնում, ցինում են, ձագեր ունին, ձագեր են կերակրում: անխղճութիւն էր համարում նա մատղաշ, օգնութիւնի կարօտ անասուններին մօրից զրկել և երկրորդը՝ որ ամառը նա գործ ունէր կատարելու:

Ասացինք, որ դիւղացոնց կալ ու կուտը, բարն ու պտուղը դաշտի վրայ էր. եթէ Բաղդօն գիւղի կտրիճների հետ գիշերները, թէկուզ հէնց ցերեկները սլահապան չլինէր այգիներին ու արտերին, օրաններին ու քաշաններին, անիծուած թուրքերը բոլորը քանդ ու քար կանէին, կը փչացնէին, ձի ու տաւար կը քշէին, կուտացնէին, կը արորէին:

Եւ վերջապէս, ո՞վ կը համարձակուէր հանդը զուծան ու չուծ տանիլ, քանի՞ զլխանի պէտք է լինէին նրանք, որ թշնամու ոտքի տակին փռուած դաշտերից կարողանային իրանց ձմեռուան ապրուստը տուն տանել:

Բաղդօյի որսորդութիւնն սկսուում էր աշնանից և շարունակուում էր մինչև ձիւնը վերկենալը:

* *

Առանց պատճառի չէր, որ Բաղդօն թւաւորների վրայ հրացան չէր բացանում:

Այս բանումը նա ունէր իր ծանր՝ պատճառը: Գիւղի մեծ ու փոքրը, էգն ու որձը «ճայր մերի» պէս գիտէին էդ պատճառը:

Ամէն հարցնողի Բաղդօն միշտ պատմում էր. ոչ թէ մի անգամ, թէ կուզ օրական տասն անգամ մի և նոյն մարդը հարցնէր, Բաղդօն զլխացաւանք չէր համարում կրկնելը: Աշուղի հեքեաթ էր շինել իր համար:

Կուղէք՝ ասեմ՝ ի՞նչ էր պատմում Բաղդօն:

— Երնէ՛կ էն օրն ու ժամանակը, այսպէս էր սկսում Բաղդօն իր կեանքի զլխաւոր արկածքը. ես կըլինէի 12 տարեկան:

Ինձանից մի տարով պստիկ էր մեր հարեանի տղայ Օնէսը:

Աստուած նրա դատաստանը քաղցր անի՛, ոնց որ սրբաւոր մարդ զուրս եկաւ, էնպէս էլ ճակատը բաց, կուրծքը

դէմ տուած՝ թուրքերի հետ կռիւ տալուս՝ 15 թուրքից տասին
դետին փռեց, վրայ տասն ու մէկն ինքը դնդախախտով ընկաւ:
Գնդակը ձախ երաթաթից մտաւ, մէջքիցը դուս ելաւ:

Հա, էն էի ասում:

— Մեր ձորումը, դետից հեռու, քարափների մէջ, ճըղը-
ճղքնոտել էր թուխ-Մանուկի թեղի ծառը:

Ծառ հօ չէր, մի պստիկ սար էր, չորս աղամարդ որ
իրար հետ ձեռները պատ էին տալիս, զրկում, դեռ երկու
թղաչափ էլ բաց էր մնում:

Էս ծառի բուկն էր, ճղքների բռնած շուաքումը, եթէ
տափակ դաշտի վրայ լինէր, հարիւր անանոց մի գիւղ կը-
տեղաւորուէր:

Ճղքներն էնպէս խիստ իրար մէջ խճճուել էին, որ կար-
ծես, տարիներով խուճուճ մագերը չը սանտրուած, զգզվուած
փնթի աղջկայ զլուխ լինէր, տերեւակալած ժամանակը՝ թէ
կուղ հեղեղ թափուէր երկնքից՝ թեղու տակը միշտ չոր
էր մնում:

Մեռնի՛մ թուխ-Մանուկի զօրութիւնին, նրա գերեզմանի
վրայ էր դուրս եկած թեղի ծառը:

Թուխ Մանուկն անհաւատ թուրքի մօլլի աղայ է լի-
նում, մօլլա եմ ասում, որ ինչ օր՝ ամենաքիչը՝ մի երկու
հայի արիւն չը թափել տար, էն օրը հաց չէր լափիլ:

Մի օր էլ մօլլի ձեռը մի հայի տէրտէր է ընկնում:

Մօլլէն տէրտէրի ոտ ու ձեռը կապել է տալիս, չոքա-
ցնում՝ եթէ քո Քրիստոսիդ կուրանաս, մեր *պան* (հաւատ)
կըզաս, քեզ բաց կըթողեմ, թէ չէ՝ մաս մաս կը կտրատեմ:

— Քան թէ ձեր սուտ հաւատը պաշտեմ, դժոխքումն
էրուիմ, լաւն էն չի, որ էս օր քո ձեռքովի կտրատուիմ ու
էզուց իմ Քրիստոսի գողումը բաղմեմ:

Մօլլէն հանաք չի իմացել, տէրտէրի աջ մատի առա-
ջին խաղից սկսած՝ բոլոր մարմինը խաղ է խաղ, բութ դա-
նակով իրարից հանել է:

Տէրտէրը մի կաթիլ արտասուէք չի թափել, մի ձեռն են
կտրատել, մէկէն է դէմ արել ու յիմարների վրայ ծիծաղել:

Գիտէ՞ք՝ ի՛նչ պի՛նդ սիրաւ է ունեցել տէրտէրը, լսի բա-
ժին լինի նա, փորը թափել են, աղիք-մաղիքը, լերդ ու
թոքը դուրս են քաշել, համարեա նոր է հողին տուել:

Մօլլէն գիւղի շներին հաւաքել է տուել, որ տէրտէրի
միսը լափեն, արիւնը լկեն, որ նշանն աշխարքի վըսյ չը
մնայ:

Անբան դադանները հոսհոտել են ու պոչները քաշ՝ յետ
գնացել:

Յետոյ մօլլէն տէրտէրի մարմինը քթոցի մէջ է լցնել
տուել, ձորը թափել, որ գէլ ու դադան, լեշակեր թռչուն
դան լափեն:

Ըսկի հնար կայ, ճանճ ու մժեղ էլ չեն նստել վրէն:

Մօլլի տղէն կողքին կանգնած մտիկ է տալիս եղել, նա
տեսնում է հօր անօրէնութիւնները:

Տղի քունը չի տանում, տէրտէրի տանջանքն աչքի ա-
ռաջին երևում է:

Գիշերուայ մի ժամանակը՝ մօլլի տղի քունը որ փախ-
չում է, տեղիցը թաքուն վեր է կենում և ի՛նչ տեսնում:
ամէն տեղ մոռթն ականակիր է, միայն ձորիցն է մի ֆըռ-
ֆռան լոյս վերև բարձրանում:

Յառաջ գնայ, ի՛նչ տեսնի. տէրտէրի մարմնի վըսյ մի
ձեռնաչափ կանանչ ու կարմիր շողշողուն լոյս պէծպծին տա-
լով՝ բարձր ու ցածր է անում: Էդ լոյսի շաղաւիղն էր չորս
կողմը լուսաւորել:

Յանկարծ լոյսի միջից մօլլի տղէն մի ձայն է լսում:
Ձայնն իրան էր կանչում: Տէրտէրի տղի անունը լինում է
Թուխ-Մանուկ (Ղարա-Օղլան):

— Թուխ-Մանուկ, Թուխ-Մանուկ, կանչում է ձայնը, բա՛հ
ու բրիչ վեր կալ, արի ինձ տեղն ու տեղս թաղիք:

Թաղելուս՝ մի ձայն էլ է լսում. կողքիս քո համար էլ
տեղ պատրաստի՛ր, էգուց դու էլ պիտի նահատակուիս, իմ
Գրիստոսը քեզ սիրում է:

Առաւօտը մօլլէն տղին գտնում է տէրտէրի գերեղմանի
վըսյ նստած՝ աղօթելիս:

Մօլլէն դեռ աղաչանքով, յետոյ սպառնանքով աշխատում է տղին հեռացնել, բայց զուր էր. նա միալար էս է կրկնում, թէ ինքը քրիստոնեայ է:

Անաստուած ու անխղճմտանք հայր, մի ահագին քարով իր ձեռքովն իր միս ու արիւն զաւակի զլուխ ջնջւում, ջախջախում է ու տէրտէրի կողքին, Թուխ-Մանուկի պատրաստած փոսումը թաղել տալիս:

* * *

Թուխ-Մանուկի ու տէրտէրի դերեզմանների մէջ տեղը զուրս է եկել և շուաք արել թեղի ծառը:

Էն օրուանից էսօր՝ ոչ մի թռչուն դեռ չի նստել թեղու վրայ:

Մէնակ մի ազոաւ եկել է իր ընկերի հետ ու բուն դրել ծառի ծէրին:

Էն ազոաւների մեծ ձագերի սերունդը որդէցորդի բնակուել են իրանց պապ ու պապերի շինած բնումը:

Ոչ ամառն են հեռանում էն տեղից, ոչ ձմեռը. տարին 12 ամիս զուում ու սգում են տէրտէրի ու Թուխ-Մանուկի դերեզմանի վրայ:

Ճէնց էդ ազոաւների անէծքն էր, որ ես մեր երկրից, մեր էլ ու դիւնից (համայնք) իմ ազգ ու ընտանիքից կրտուռեցի, աշխարհքէ աշխարհք ընկայ ու իմ զարիբ զլուխը ձեր չոր քարին դէմ տուի, ձեր աղ ու հացին մասնակից եղայ, ձեր քաղցր բարեկամութիւնին ու պատուին արժանացայ:

Ձեր սէրը, ձեր տուած պատիւն իմ շէնքին պարտք են դրել կարողութեանս չափ ձեր լաւութիւնը վճարել. ընչով պիտի վճարէի, ձեռիցս ի՞նչ կըգար, մի չոր զլուխ ունիմ, մի հրացան, մտքումս դրի երկունս էլ էս Աստուծո Օրհնած գեղի «—դ—դ» վէր դնեմ. դրա համար եմ որսորդ դառել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս:

Իմ որսորդութիւնն էն օրը կը վերջանայ, երբ սպանած որսերիս համարքը հաղար կը դառնայ. էն օրն իմ որսի հրացանը ձեր սարերումը հողի տակին կը թաղեմ ու տեղը

մի նորը կըճարեմ: Իմ նոր հրացանը չորքոտանու վրայ չի բացուել, երկու ոտնանի որսերի արիւնը կըխմի, հայի ազգին, հայի հաւատին թշնամի քուրդ ու ղզլըաշի, օսմանցի ու լէզգու հոգեառ Գաբրէլ-Մուքէլը կը դառնայ:

Էլ ես իմ նոր հրացանից չեմ բաժանուել, կըկտակեմ, որ երկուսիս մի պատանուսմ դնեն:

Աղուաների անէծքի մասին հետեւեալ պատմութիւնն էր ասուած որսորդ Բաղդօն:

— Ասացի, որ ես տասն երկու, մեր հարեանի տղայ Օնէսը տասն ու մին տարեկան էինք:

Մի օր ես հիւանդացայ.

Մէրս ինձ առաւ, մի փարչ ջուր էլ վեր կալաւ, գնացինք Թուլս-Մանուկի գերեզմանին ուխտ արինք: Մէրս ոտ ու ձեռիս ջուր ածեց, իմ շորիցը մի ծլանք կտրեց, թեղու ճղքանը կապեց:

Հեռանալիս՝ մէկ էլ՝ ծառի վրիցն ագռաւի ձէն լսեցի, զլուխս բարձրացնեմ, ինչ տեսնեմ, ագռաւի ճուտերը բերանները բաց են արել, ճվճվում են, սվսվում են, մէկն էլ կտուցով կերակրում է:

— Ի՞նչ սիրուն են, նանի՛, ասացի մօրս, երնէ՛կ իմը լինէին:

— Դրանք Թուլս-Մանուկինն են, գառնո՛ւկս, Թուլս-Մանուկը քո ցաւ ու չօւր թուրքերին տայ:

Մէրս պատմեց մօլլի անօրէնութիւնները:

Գիլի զլխին աւետարան կարդացին, ասեց՝ շուտ արա, ոչխարը դնաց:

Մօրս պատմածները խելքումս չը նստեց. ստտանէն մէջս բռնն դրեց. քնում էի՝ ագռաւի ճուտերն էին երազ գալիս, զարթնում էի՝ նրանք էին աչքիս առաջին:

Մի օր Օնէսին առայ, մտայ ձորը:

Օրն ամպակալած էր:

Մի քանի օր կար, որ մեր գետը վարարել էր ու նըստել, բայց դեռ էլի ջուրը շատ էր, ոտքով անց կենողը պիտի զլխիցը ձեռք քաշած մարդ լինէր:

Ծառին չըհասած՝ լսեցի ագռաւի դռոյը: Մօտ վազեցի, տրեխներս հանեցի, ուղեցայ ծառը վերեւ բարձրանալ:

Ի՛նչ խելք, տեղ կայ որ ձեռս բանդ անեմ, ես չե՛ մեր խելքը կարծ՝ հասակն երկար Զեսի աղայ Ակոնն էլ չէր ճըղբին ձեռք հասցնիլ:

Հազար էլ Օնէսը զլխիս զիլի աւետարան կարգաց, լսողըն ո՛վ էր. մտքումս դրել էի՝ ագռաւի ճուտերը բռնեմ, պիտի կատարէի, թող մի ձեռս առնեմ, թէկուզ թեղու զլխիցը վեր ընկնեմ մեռնեմ:

Երգում հաւատ արի, որ ձեռս զիպցնեմ ու ներքեւ գամ. էնքան լինի, որ Օնէսը կռանայ, ինձ իր ուսերի վրայ առնի, որ ձեռս ճղքանը հասցնեմ:

Աստուած խելքն առաւ, լսեց:

Երանի՛ չէր լսել:

Պիտի տեսնէիք, թէ ո՞նց եմ կատուի պէս ծառն ի վեր շուլալուում:

Մի խիստ փոթորիկ վեր կացաւ. աշխար-արարած տեղեց թնդացին, էն սարի չափ ծառը դառել է երկու տարուան նոր դուռ եկած տնկի, որ վզգալով գնում գալիս չի, ուղում է, թէ տեղահան լինի, գետն ընկնի, գետի առաջը բռնի. ո՛ւմ հոգսն է, թէ ծառի տերեւներն ու մանր ճըղքներն աչքերս են մոնում, ես կղակս վերեւ եմ արել աչքերս մին փակում, մին բաց անում, ագռաւի բնին մտիկ տալիս ու ճուղք է ճուղք ճանապարհս բռնած՝ բարձրանում եմ: Սուտ չին ասել. թէ էն ինչ որ ծնողների զուկը կրցաւ իր զաւակների համար, ուրիշի սիրտը չի ցաւիլ. խեղճ ագռաւների «-բէ» տուեց, զգացին, զլխի ընկան, որ եկողն իրանց թշնամին է, ո՞նց են զուգում, ո՞նց են ճղճըղում, պտիտ պտիտ են անում զլխիս, վրայ են պրծնում, թւերով երեսիս տալիս են, ուղում են աչքերս կտցահարել:

Ձեղ եմ հարցնում, ամօթ չե՞ր իմ համար երկու ագռաւից վախենալ. մի ձեռքով ծառն եմ բռնում, մէկէլով պէմ ու դէմ հետերը կռիւ անելով վերեւ եմ բարձրանում. կատարեալ մենամարտութիւն է իմ և թռչունների մէջ:

Տեսնենքը յաղթութիւն մեզանից ո՞վ կը տանի:

Էն է Հա՛, փափազիս Հասել եմ, ձեռս զիպաւ ագռաւի լիպոր (փափուկ) ճուտերին, դեռ նոր են բռթակալել, ի՞նչ փափուկ է փետուրը. այ, այ, այ, բերաններն ի՛նչպէս են բաց արել, պուխներն ինձ են մեկնում, տեսնես՝ Հասկանում են, որ ես խլում եմ իրանց մօրից, թէ Հէնց իմանում են՝ կերակուր եմ բերել իրանց տալու:

Էլ ի՞նչ եմ ուշանում, մտածեցի ես, վերցնեմ էլի:

— Կայ, խելօք Դաւիթ, կայ, էդքան էլ Հեշտ չը կարծես, ի՛նչ ես ագռաւի ճուտերի սիրով զլուխդ կորցրել, մի ձեռքիդ երեսին մտիկ տուր, Հապա՛ արիւնը չե՞ս տեսնում, Հապա՛ դու աղամորդի չե՞ս, դու մտից չե՞ս շինուած, քարից ես ստեղծուած:

Ձեր մեղացը պարտական մնամ, եթէ սուտ ասեմ, ագռաւները երկու երկու՝ մին վերեւ են թռչում, մին գնդակի նման ուղղակի ցած իջնում ու ձեռիս երեսը կտցահարում. Հէնց իմանաս՝ երկու դարբին են՝ երկաթ են ծեծում:

Յաւի սաստկութիւնից աչքերիցս կրակի պէծեր են դուրս թռչում, ատամներս Հուպ տուի ու ձեռս տարայ բունը:

Վա՛հ, էս ի՞նչ է, ո՛ւր են ձագերը: Հասկացայ, մէրը նըստել է բնի մէջ ու ճուտերին թւի տակն առել, պաշտպանում, կուրծքն էլ դէմ է տուել ու Հետս կռիւ անում:

Էս մայրն է. բայց ո՛ւր է Հայրը:

— Հայր է, սառնասիրտ կըլինի, մտքումս ասացի, տեսաւ, որ յաղթութիւնն ես տարայ, զլուխ առաւ, կորաւ, նա ղուալով թռաւ, դնաց:

Էս լաւ եղաւ, մէկի Հախիցը դալը Հեշտ էր, ագռաւին յետ բռթեցի, ձագերից մէկին վեր կալայ ու ցած ձգեցի. Օնէսին էլ ձայն տուի, որ վերցնի, պահի:

Ներբեւից Օնէսի ձայնն ականջիս զիպաւ, բայց չիմացայ՝ ի՞նչ ասաց, ագռաւի ղուոցը, քամու վզվզոցը, տերեւների խշխշոցը, զետի գոչգոչոցը ձայն են թողում լսելու:

Ուղեցայ երկրորդ ձագը խլել մօրիցը, բայց էս անգամ առաջուայ պէս Հեշտ չեղաւ, ագռաւը տեսաւ, որ ձեռիս

երեսը ծակելով բան չի դառնում, ձագին ոտներով յետ քցեց ու յառաջ եկաւ, ուղղում էր աչքիս կողմի:

Ես էլ բանական էի, Հասկացայ թշնամուս Հնարագիտութիւնը, էլ ճուտը մոռացայ, սկսեցի աչքերս պաշտպանել: Ի՞նչ արած, եթէ մէկէլ ձեռքս ազատ լինէր՝ մի ագռաւի առաջին չէի կուչ գար:

Ի՞նչ թէ մի ագռաւ, ի՞նչ եւ դուրս տալիս զլիւիցս, ընչ՝ չեմ ասում Հարիւր, Հազար, տասը Հազար ագռաւ երկինքը սեացաւ, կռոցի-ղռոցի ձէնից ականջ է խլանում: Տէ՛ր, դու փրկե՛ս, աղատե՛ս... Հիմի Հասկացայ, որ ես սխալուած եմ եղել, ո՞ր ծնողն իր զաւակին ձեռից կըթողնի. Հայր ագռաւը դնացած է եղել օգնութիւն կանչելու:

Մտածեցի, որ բանս բուրդ է, ուշանալն ու զլիւից ձեռք քաշելը մին է. սիրտս պնդացրի, անդգամ մօրը ձեռքով վեր կալայ չարտեցի, ձաղը ցած դրեցի ու ինքս աչքերս պինդ փակած՝ ձիւղք է ձիւղք ներքեւ եմ թռչում:

Ի՞նչ բաղդ, որ ոչխարէնի փափախը զլիսիս էր, թէ չէ էնքան ինչ ձեռիս էին վեր Հատում, թէ որ զազաթիս կրտցէին, ուղեղս ցրիւ կը տային: Աստուած ինձ խեղճ եկաւ, ագռաւները յիմար էին, միտք չարին պտակս խլելու:

—Շուտ, շուտ, թռի՛ր հզ ներքի ձղքնիցը, տնաքանդի տղայ, ձայն տուեց Օնէսն ու իր գտակն աչքերը քաշեց:

Իմ միտքս էլ Հէնց հզ էր, թռայ գետին ու ձագերս ուզեցի:

—Ի՞նչ ես տխմարացել, երկնքիցն անթեւ, անփետուր, նոր մաղակալած ձագեր ես վէր քցել, ուղղում ես որ կենդանի՞ մնային, դրա ժամանակը չի, արի կորչենք՝ թէ որ չնք ուղղում աչքերից զրկուել, բարկացաւ վրէս Օնէսը:

Հիմի Հասկացայ, թէ ի՞նչ զազան եմ եղել ես, միանգամից զրկել եմ Նալայ ծնողներին իրանց աչքի լոյս զաւակներիցը. երկու ճուտն էլ անշունչ գետնին միջքի վրայ փռուած՝ ոտքերը դէպի երկինք տարածած՝ բերանները բաց՝ ընկած էին. խեղճե՛ր, երեւում է՝ Աստծուն զանդատուում, բողբում էին իրանց քարասիրտ զահճի ձեռից:

Սյգ ժամանակն էր, որ մեռած խղճմտանքս անողորմ դատաւորի սառնութեամբ զարթնեց ու սկսեց ինձ դատել ու դատաւարաւել, սիրտս ու աղիքս կտրատուում էին, արտասունքս բարափից թափուող աղբիւրի ցելթուքսի նման երեսս ողողում էր, չոքել էի գետնին, կռացել էի իմ զոհերի վրայ, երեսս փափուկ փետուրներին քսում ու համբուրում, մղկտում ու հեկհեկում:

— Ի՞նչ ես գոչում, թող էդ լէշերը, վեր կաց, գոչեց, հիմի քեզ պատառ պատառ կանեն ազուսւները, վրէժ շոր չըմաց՝ ծուրիկ-ծուրիկ արին, բարկանում է վրէս Օնէսը:

Թէ ինձ ասած՝ թէ քարին:

Խելօք Օնէս, չըգիտեմ՝ ո՞ր տեղից մի երկար փայտ վեր կալաւ ու սկսեց օդի մէջ աջ ու ձախ տանել բերել:

Անբան թռչուններն էլ իրանց գլխի զինն ու արժէքն իմացել են, օտար ազուսւները փետիցը վախեցան ու քիչ-քիչ թռան, քաշուեցին, մէջ տեղը մնացին անբաղդ ծնողները:

Էդ ժամանակն Օնէսը մի կերպով ինձ էր քաշ տալիս, մէկէլով իմ թշնամիբանցն էր հեռացնում:

Ես հաւատարիմ ընկերիս չը հակառակեցի, վեր կացայ ու ետեւիցը թրեւ դալով գնացի, բայց մէնակ չը կարծէք, իմ զոհերիս պինդ կրծքիս հուպ տուած:

— Կատաղել ե՞ս, թէ Աստուած է զլխիդ խռով կացել, հէնց հիմի մայրերն աչքերդ կըհանեն:

Օնէսը ձագերից մէկը ձեռքիցս խլեց ու հեռու շարտեց:

Մի քիչ ժամանակ կարողացանք շունչներս մեզ քաշել, ազուսւները բոսկախան յետ մնացին, վեր եկան իրանց ձաղի վրայ ու ճանգերով շուռ է շուռ տուին. խեղձերը կարծում էին, թէ իրանց ձագուկը կենդանի է:

Զրգիտեմ՝ զգայի՞ն իրանց անբաղդութիւնը, թէ միւսին աղատելու մաքով՝ ընկածին թողին ու կրկին վրայ քշեցին:

— Շարժար այդ լէշը, ձայն տուեց Օնէսն և ուզեցաւ ձեռքիցս խլել ու դէն ձգել:

— Կըմեռնի՞մ ու սրանից չեմ բաժանուիլ, ասացի ու սատկած ձաղը ծոցս կոխեցի:

Էլ կարողանում ենք ազատուել, ազաւաններն առաջներս կտրում են և ուղիղ աչքներիս են նշան դնում: Դու նրանց խելքը տե՛ս, զիտեն որ իրանց աչքի զրոյն ևս եմ, եթէ մի անգամ Օնէսի վրայ են դնում, տասն անգամ ինձ են վրայ բշտում:

Անձրեն սկսուեց ջրի պէս թափուել, քնացիլ ենք մոլորուած, ուր դնանք, մինչև ձորը դուրս գանք, զիւղը հասնինք, կը թրշուինք, ջուր կը դառնանք, ազաւաների ձեռից էլ ազատում չի լինիլ: Ամենից մօտիկ ու ապահով տեղը գետի մէկէլ երեսի հնձանն էր, որ կը մօտենք, զլուխներս կազատենք. բանն է՛ս է՛ գետն ի՞նչպէս անց կենանք:

— Թէկուղ իմանամ, որ խեղդուելու եմ, պիտի մտնիմ, ասաց Օնէսն ու արեխները հանեց, փէշերքը բարձրացրեց, փայտը սիւն տալով ջուրը մտաւ: Ես էլ չկոյրի պէս իմ մանածողի ետեից գնացի:

Ազաւանների ուղածն էլ էդ է եղել. քիչ ժամանակ մօտ չեկան, բայց հէնց որ գետի խոր ու խշշան տեղը հասանք, յանկարծ զլխավերենքերովս ծառս եղան, առաջներս կտրեցին և ուղում են աչքներս հանել:

Վրէժ առնելու լաւ տեղն էր. մեզ պահե՞նք, թէ թըշնամու հետ կռիւ տանք, ջուրն էնպէս կատաղած դալիս է, որ եթէ ոտքներս մի քիչ սլքուի, զլխներիս վրայ կունդիկ կունդիկ կանենք ու ջահէլ, ժուռ ու մուռ (անչափահաս) արկներս ձեր չարին փոխ կ'անենք:

Էլի Օնէսի խելքը մեզ պրծացրեց. — հանի՛ր ծոցիցդ լէշը, ջուրը քցի՛ր, հրամայեց նա:

Խոնարհ ծառայի պէս կատարեցի:

Ծնողի սրտին ի՞նչ կը հասնի. ազաւանները տեսան, որ իրանց ճուտը գետի երեսին լողալով դնում է, մեզ թողին ու շտապեցին իրանց ձագի, դռնէ, մեռած մարմինը ջրից ազատելու:

Գնացին ու գնացին:

Մենք վայ ու վախով մի տեսակ դետն անցկացանք, հրնձանը մտանք, ազատուեցինք: Մութը գետինը բռնեց, ժանդառքը կոխեց, մենք զիւղը մտանք:

Օգուան ի՞նչ, հերիք չէր, որ դիշերը մինչև լոյս քունս փախել էր, հերիք չէր, որ երկուսը անիրաւութիւնս օձ էր գառել, ինձ շանթահարում, լոյսը որ բացուեց, դուռը բաց արի, դուրս եկայ թէ չէ, ագռաւները զուլով վռէս ընկան:

Ի՞նչ զլխացաւանք տամ, երկու տարի ագռաւների ձեռից չէի կարողանում գլուխս ծածկի տակից հանել, մեր տան բաշի զլխիցն ագռաւներն ամառ ձմեռ՝ հեռանում չէին. օրը մի անգամ դեռ մինը, յետոյ մէկէլը, կէս ժամով թռչում, գնում էին ուտելիք ճարելու ու էլ յետ դալիս գրլխներիս զուռմ:

Եթէ սրբերի դասը դասակուելու արժանի հայրս թողած լինէր, եղբայրներս վաղուց սպանած կը լինէին. ո՛ւմ ապրանքն էք ուզում ոչնչացնել. ասում էր լուսահոգին, Թուխ-Մանուկինն են դրանք, դրանց սերունդը հուրն յաւիտենական պիտի մնայ մինչև Քրիստոս դատաստան նստի, անհաւատ Մօլլի աչքերն էդ ագռաւներին փորել տայ, նոր հրամայի դժոխքը քցել: Ի՞նչ անենք, կրկնում էր խեղճ հայրս հոգոց քաշելով, մեր անառակ որդու մեղքն է, մենք պիտի քաշենք. մինչև էս ագռաւները մեղանից մէկն ու մէկին, կամ շատ կարելի է, բոլորիս գլուխը չուտեն, հեռացողը չեն:

Դրախտումը ծլվմս, իմաստուն ու արդար ծնող, երկու տարումը մեր լեքը տունը սունկ եղաւ, բոլորին խշկեց, հողը կոխեց: Մնացի ես, էս իմ գետինը մտնելու չոր գլուխը: Աներես էի, կեանքիս թելը կտրուած չէր, ճակատիս զրուածքն էր, մի բոլորակ ամիս պիտի աչքս քուն չըգար, բերանս նշխարք չըմտնէր, պէտք է հիւանդապահ դառնայի, մէկ մէկ մի ամսի մէջ բոլորի աչքը իմ կոտրուելու ձեռովը փակէի, իմ մեղքի համար ծնողների, եղբայրների, մեծ ու մանրի կեանք ու արեւից զրկէի ու ես մնայի գլխակեր բուր—բայցուշ: Ա՛խ, ընչի՞ մի մազ չը կարողանայի դառնալ, նրանց փէշիցը կպչել, նրանց հետ սե հողի մէջ մի կարգում պառկել, քան թէ մնացել՝ եմ կենդանի, էրուելով, տապակուելով: Ի՞նչ անեմ, որ ջուրն ընկնեմ, գլուխս որ քարերին տամ, խղճմտանքս եօթը գլխանի վիշապ է դառել, ինձ քրքրում, քծրծում, ու հարեան բարեկամի ասելատեղ եմ դառել:

Ի՞նչ կարող էի անել, ձե՞զ ղուրբան, ամէնքն ինձանից երես էին թեքել, մի մխիթարական խօսք ոչ մէկից չը լսեցի:

Ճարս կտրեց, գնացի ընկայ ջրաստար ծնողներիս գերեզմանի վրայ, երեք օր երեք գիշեր բերանքս ի վէր կործ եղած մնացի: Է՛լ չը գիտեմ՝ քնած եմ եղել, նղղած եմ եղել, թէ՞ հէնց զարթուն եմ եղել, ուշքս զլիսիցս թռած է եղել. մէկ էլ տեսնում եմ հայրս, ոնց որ կենդանի՝ առաջիս կանգնած:

— Գնա՛, ասում է, մեր ունեցած չունեցած շարժական ապրանքը քո ձեռքովդ գիւղի աղքատներին բաժանիր, իսկ անշարժը բոլորը մեր ժամին վախմ (կտակ) արա՛: Քեզ համար, ասում է, ոչինչ բան չը վերցնես բացի իմ որսորդական հրացանից, միայն մեր ոչխարի հօտի միջից վերցրու մեր չորս եղջիւրանի խոյին, տար Թուխ-Մանուկի գերեզմանի մօտ մատաղ արա, աղքատներին բաժանի ու ինքդ աշխարհքէ աշխարհք ընկի, որտեղ նեղացած ու զբնուած տեսնես, հարարին հասի, որտեղ օգնութիւնի կարօտներ տեսնես՝ զլուխդ նրանց համար մատաղ տուր:

Տօրս հրամանը սրբութիւն էր ինձ համար, մի առ մի կատարեցի, և գիտեմ, որ Աստուած իմ մեղքս ջնջեց:

— Ինչպէ՞ս իմացար, հարցնում էին լսողները:

— Ա՛յ, ի՞նչպէս, հէնց որ ոչխարի զլուխը կտրեցի, ագռաւները, որ մինչև էն ժամանակը թեղու ծառի վրայ թառել էին ու զուում էին, իսկոյն ձայները կտրեցին, ցած իջան, մինն աջ ուսիս կանգնեց, մէկէլը ձախ:

Ես ձեռք չը տուի, աչքս էլ որ հանէին, զիպչողը չէի:

— Փառքիդ մեռնե՛մ, Աստուած, անլեզու թռչուններին էլ խելք ես տուել, ագռաւները թռան, երեք անգամ զլուխովս պտոյտ եկան ու բարձրացան, լուռ ու մունջ իրանց բնի վրայ կանգնեցին:

— Մատաղս բաժանեցի, շարունակեց Բաղդօն ու ճանապարհ ընկայ:

Երեք տարի մեր աշխարհքումը գիւղ չը մնաց, որ չը մտայ: Զեմ ասում, թէ օրտեղ՝ ի՞նչ եմ արել բայց էս կայ,

որ սուտ չի ստա՞ծ՝ թէ մարգարէն իր զաւառումը պատիւ չունի. ամէն տեղ սառնութիւն էի տեսնում:

Առաջ քանի Հօրս տանն էի, քանի ազաւանները Հետս Հաշտուել չէին, մեղքս երեսիս տուողներից չէի նեղանում, բայց էն օրից, որ խղճմտանքս մի քիչ Հանգստացել էր, չէի կարողանում մարդկանց սառնութիւնը տանել:

Միտք արի, որ քաշուեմ, Հեռու աշխարհ դնամ: Ի՞նչ արած, սիրտս լցունց, ոտներս չէին Հեռանում, Հոգիս ինձ քաշում էր դէպի իմ ծնողաց դերեզմանները. եկայ մեր դիւղի կողքովն անց կացայ, գնացի ողջ զիշերը մերոնց Հանգստարանումն երեսս իմ Համար թանգադին Հող ու քարերին քսեցի, լաց եղայ, առաւօտադէմ մտայ ձորը, Թուխ-Մանուկի ու տէրտէրի դերեզմանները Համբուրեցի ու աչքս բարձրացրի դէպի ազաւանների բունը:

— Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ տեսայ:

— Երկու սիրունիկ ձագեր զլուխները բնից Հանել են, ներքե են մտիկ տալիս. իրանք ազաւաներն էլ բնի զլխի ճղքան վրայ նստած՝ ուրախանում են իրանց ձագերով:

Նայուածքներն էնքան քաղցր էր, որ սիրտս չը դիմացաւ, ժպտացի ու լաց եղայ: Յետոյ երկու ձեռս բերանիս տարայ, օդի մէջ քաղցր Համբոյր տուի իրանց ու ճանապարհ ընկայ:

Քսան տարի է անց կացել էն օրից, եօթը տարէնը մի անգամ յետ եմ դառնում իմ Հայրենիքը ծնողացս դերեզմանները լիղում եմ, Թուխ-Մանուկին ուխտ եմ անում. ազաւանների սերնդին օգային Համբոյրս եւմ ուղարկում ու վերադառնում:

Էս է իմ կեանքի պատմութիւնը, վերջացնում էր Բաղդօն, կուղէք, խեղճ եկէք, թողէք էս քարափի ծէրին կուչ դամ, մինչև մի օր Աստուած իր աւանդը յետ ստանայ, չէք ուզել, վերցրէք ինձ ձորը շարակցէք, որ Հոգիս Հանգստանայ:

Ձեզ եմ Հարցնում, Բաղդօյին ի՞նչ պատասխան կը տային:

Կրճ Կաշտայ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՕՏԻԻ

ԻԳԻԹ ՍԱՐԴԱՐ

(ԶՐՈՅՑ ԳԵՂՈՅ ՕՐԵՐԻՑ)

Ա.

Ա. շ. զ. — «Մշուշի պէս մեր թշնամին,
Ծով ու ցամաք պատել է,
Սարգսր, վեր ել, քու սուր թրին
Ժանդ ու փոշին պատել է:
Մեր վաթանը սգի մէջ է,
Ձարն է կապել մեր ասաղին,
Մէր ու մանուկ բանդի մէջ է,
Լուծ է դրած մեր վզին:
Մշուշի պէս մեր թշնամին,
Շէն ու շէմքին հասել է,
Շուտ վեր ելէ՛ք, դուռ ու դրկեց,
Կռուի օրը հասել է:
Հաղար ամօթ ո՛վ ձին դոմում,
Թուրը պատին—մնում է,
Ով զոկերում, եարի զրկում
Վարդ ու զինով քնում է»:

Բ.

Սարի ուսից լուսը շողաց
Արե գիտաւ կաս—կարմիր,
Սարգսրն ելաւ ասպապ մտած
Ձեռքին բայրաղ խոս կարմիր:

Ա. Ն. Ղ.— «Մշուշի պէս մեր թշնամին
Դուռ ու երթկին հասել է,
Տղա՛, վեր ե՛լ, աղջն՛, վեր ե՛լ,
Փառքի օրը հասել է:
Էս ի՞նչ օր է, տարի ու դար,
Որ փախնում էք կռուելուց,
Մեր վաթանի սիրու համար
Վախենում էք մեռնելուց...»

Սարգսար.— «Մնաք բարով, հէ՛րիկ, մէ՛րիկ,
Տուն ու օճախ պապերի,
Մնաք բարով, քո՛ւրիկ, եա՛րիկ,
Այլ վա՛րդ, ալ թո՛ւշ ալ զի՛նի.
Արունս աչքիս կռիւ կերթամ
Դէմ ու զիմաց թշնամուն,
Թիկունք տուէ՛ք—կուրծքս թօշ տամ,
Ջարգեմ, փշրեմ թշնամուն»:

Սանա՛.— «Երթաս բարով, աղիզ եար ջան,
Անճարին չարաց եղնիս.
Սուրբ եօթնանուն քեզ թուր ու թև.
Յեա պառնաս, մուրազդ առնիս»:

Խալիլ.— «Երթաս բարով, իգիթ Սարգար,
Մեր դարդին դարման անես,
Սուրբ եօթըվէրք վէրքիդ մահլամ
Բարով դաս, կոսպանդ կապես...»

Սարգարն եռաց, Սարգարն թնդաց,
Այլ ձին հեծաւ, չափ տուաւ,
Երկինք հանեց թօղ ու դուման,
Ղօշունի զլուխն անցաւ:

Խորունկ ձորը, կռուի ձորը,
Ազաւա՛ւ, ի՞նչ ես վազում,

ՍԱՍԻՆ

Ա.

Այդ ի՞նչ աղաղակ, շփոթ է տիրում
Վիթխարի, բարձր Սասնոյ լեռներում:
Այդ ի՞նչ կրակի բոցոտ ովկեան
Թանձր ծուխի հետ երկինք բարձրանում:
Արդե՞ք այրվում են կոյս, թաւ անտառներ,
Թէ՞ վերը կռվում հսկայ տիտաններ,
Որոնց ոտքի տակ ժայռերն են փլչում,
Ահեղ որոտով ձորերը լցնում:
Որոնց տոփիւնից հուժկու սարաւանդք
Ճնշվում են սաստիկ, տատանվում, դողում:
Գազան անասուն և աղատ թռչունք
Ահից սարսափած՝ ապաստան փնտռում:

Բ.

Այրվում է Սասուն, քանդվում է Սասուն...
Թշնամու անարդ, անողորմ ձեռքից.
Դատարկվում են այդ վայրեր հովասուն
Մնացած մի բուռն հայ կտրիճներից:
Սև սև ծխում են այրող բոցերում
Այդ զիւցաղների զիւղ ու քաղաքներ.
Վերջին օրհասի մի իրարանցում
Տիրում է վերը՝ բնութեան ծոցում:

Առիւծ կարուած լեռների որդին—
Դարերից ի վեր՝ ազատ Սասունցին
էլ հանգիստ չունի սարի կառարին.
Մացառների տակ, ժայռերի ետեւ
Դիտում է շարժուածք թշնամիների
եւ թաղուած ռազմի, վառօտի ծխում,
Քարէ անձրեւ, ցնդակի կարկուտ
եռանդով թափում ոսոխի գլխին:
Նա զիմանում է ցրտին ու քաղցին
եւ ապաւինած իր ջլուտ բազկին,
Սուրբ հայրենիքի սեղանի վրայ
Զոհում է իրան, կին ու զաւակին,
Որ կարողանայ հայի ճակատից
Վախի նախատինք արիւնով սրբել
եւ Սասուն անկախ միշտ ազատ տեսնել:

Գ.

22 սեպտ. 1894 թ.
Ղ. Ղ. լար.

Կ. Բաղ. Վահրամյանի առջեւ:

Հայ ազատամարտի Գր. Գրիգորի երգչի.

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Եթէ կը տեսնէք դուք ջինջ երկնքում՝
Անցնում է լուսին մի տըխուր փայլով,
Ուր որ աստղերը կապոյտ են վառվում
Եւ նայում երկրին լացի հայեացքով,—
Ո՛հ, այդ եղկելի իմ հայրենիքն է:

* * *

Թէ տեսնէք երկիր, ուր արտասվում են
Մարդիկ երկսեռի՝ սըղուորի նման,
Դեռահասները շուտ թառամում են,
Հասուններն անյոյս մըտնում դերեղման,—
Ո՛հ, այդ եղկելի իմ հայրենիքն է:

* * *

Եթէ կը տեսնէք բարձր տաճարներ
Անփոփոխ կանգնած շատ հին դարերից,
Տարածած օդում խաչաձև ձեռներ՝
Փրկութիւն հայցում Վերին Արարչից,—
Ո՛հ, այդ դեռ ապրող իմ հայրենիքն է:

Եռլաւեր.

Ա. Գոլանեանց.

* *

Ծանրը թախիժ պատեց հողուս...
Սիրտըս լըռեց կրճքիս տակ.
Ե՛կ, բարութեան վըսեմ հանձար,
Ե՛կ լուսափայլ սուրբ հրեշտակ:

Անհոգ կեանքիս պերճ օրերին
Տէրն ինձ մի կայծ պարզեց,
Այդ օրուանից արար-աշխարհ
Աչքիս մի դրախտ երևեց:

Ես յուզուեցի և ըսկըսայ
Երգեր երգել խնդութեամբ.
Չարն աչերիս ներկայացաւ
Եւ ինձ ծաղրեց լըբութեամբ:

Եւ ես հիմա է՛լ չեմ երգում
Փռշտ երկրում դրախտի երգ...
Ե՛կ, սուրբ հանձար, փռշուց մաքրի՛ր
Այս աղտեղի տիեզերք...

Ռեպրիսա Ռեպրիսա

185. 94. 1891.

Տ. Սրբաբէկ Կաթողիկոս Արեւիկոյ.
Киликійскій католикосъ Мкртичъ.

Автогипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՍԵՆ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒԿԻՈՅ

(Ի ՏԷՐ ՇԱՆԳՈՒԹԵԱԼ ՆՈՅԵՄԲ. 14, 1894 Թ.)

Ամեն Տ. Մկրտիչ Կաթողիկոսի լեակատար կենսադրութիւնը, Կիլիկիոյ վերջին քառորդ դարուն պատմութիւնն ըսել է, հեաւաբար անոր յարակից բաղմաղան խնդրոց մանրախոյզ քննութիւնը կը պահանջէ: Որովհետեւ այս պայմանները լրացնելու միջոցներն այս պահուս բացարձակապէս կը պակսին ինձ համար՝ յառաջեկայ մի քանի էջերը «Արատ»-ի յարգելի ընթերցողներուն կը ներկայացնեմ ոչ թէ իբրեւ կենսադրութիւն, այլ իբրեւ մի ուրուագիծ պատկեր այն ընդհանուր տպաւորութեան՝ զոր մտքին և սրտին վրայ դրոշմած է Կիլիկիոյ նորոգ հանգուցեալ հովուապետին կեանքը:

Չեմ ենթադրեր, սակայն, որ տեսութեանս հարեանցի հանգամանքն իրաւունք տայ ինձ՝ նուազ ուշադիր լինելու կենսադրի պարտականութեանց: Ընդհակառակն, մի ծանր պատասխանատուութեան դիտակցութեամբ է որ կը բերբերմ աղըային վեհաստիճան մի անձնաւորութեան, մի հոգեւոր պետի յիշատակը: Արդարութեան պահանջն ու ազնուութեան պայմանն է ծայրագոյն խղճմտութեամբ վերաբերուիլ դէպի այլոց համբաւը, մանաւանդ երբ այդ համբաւին աւանդապահ պիտի լինի ոչ թէ խօսքը, որ կը թռչի՝ այլ զի՛րը, որ պիտի մնայ—ինչպէս կը յիշեցնէ մեզ լատին առածը: Եթէ ժամանակիս քննասիրական ոգին կը պրպտէ հին դարերու դէպքե-

րը, կը վերաբնէնէ պատմութեան դատաստանները, եթէ կասկածանօք կ'ընդունի անցեալի հրեշտակներն ու գեները, որ չափ հարկ է ուրեմն, որ ժամանակակից անցքերն ու անձերը ճշմարտութեան լուսով դիտենք և մեր սպաւորութիւնը ողջամիտ դատողութեամբ միայն սպազային յանձնենք:

Իրօք, պատմութեան մէջ չենք դտներ այն բացարձակ ճշմարտութիւնը, որ չափական դիտութեանց բաժինն է, վասն զի բարձրագոյն զարգացման հասած դիտողն իսկ, իբրեւ մարդ, զերծ չէ անկատար կամ անձիշդ ծանօթութեան հետեանքէն և գաղափարի, տեսակէտի, միջավայրի և հակումներու կամուր կամ հարկեցուցիչ ազդեցութիւններէն, որոնք կը խեղաթիւրեն, կ'այլակերպեն ամենապայծառ իրողութիւններն իսկ: Այո, կենաց բարոյական մթնոլորտին մէջ պատճառի և արդիւնքի յարաբերութիւններն այնչափ նրբին, անտեսանելի թելերով կապուած են որ միշտ դիւրին չէ վանաղանել ճշմարիտը ճշմարտակերպէն, արին՝ անարիէն և արդարը անարդարէն:

Այսուամենայնիւ, երբ գրողն իր եսին շրջանակէն ազատ, լիարժեք բարոյական ընդհանուր սկզբունքներու համեմատ դատելու կարող լինի, իր ակամայ սխալներուն համար ներողամտութիւն սպասելու իրաւունք ունի:

Զգիտեմ, ես ալ կրնամ ներողամտութիւն յուսալ: Բայց, այս խորհրդածութիւններս կ'արձանագրեմ իբրեւ նախաբան, խոստովանելու համար թէ վճիռ արձակելու յաւակնութենէ հեռի՝ վկայութիւնս երկիւղածութեամբ կը յանձնեմ պատմութեան դատաստանին:

* * *

Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանաց վըսպ, Մարաշ քաղաքին մէջ ծնած է, հաւանօրէն քսանական թուականներու միջոցին, և իր ամուսնութենէն պրիանալէ յետոյ հոգեւորականութիւն ընդգրկած է: Ս. Երուսաղէմի մէջ վարդապետ ձեռնադրուելով՝ վանքին և մօտակայ քաղաքաց յասուկ պաշտօններ վարած, յետոյ Կ. Պոլիս ուղեո-

րուելով նշանաւոր բարոյչի համբաւ ստացած է: Կ. Պոլիսէն Ս. Էջմիածին դիմելով եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացած և Տաճկաստան վերադառնալէ յետոյ, այլ և այլ վիճակներու առաջնորդ կարգուած է: Իր հալէպի առաջնորդութեան պահուն Սոյ Ս.Թոռը թափուր էր և Նիկողայոս եպիսկոպոսի օծումը Կ. Պոլսոյ Կեդր. վարչութեան կողմէն անվաւեր կը ճանչցուէր: Կիլիկիոյ թեմական ներկայացուցիչներուն քուէարկութիւնը, որ տեղի կունենար Պատրիարքարանի տնօրինութեամբ՝ կը կատարուի 'ի նպաստ հալէպի առաջնորդին և Մկրտիչ եպիսկոպոս Քէֆսիզեան կ'օծուի կաթողիկոս Կիլիկիոյ (27 հոկտեմբեր 1871):

Հետաքրքրական և կարեւոր նիւթերով լին պիտի գտնէինք Կիլիկիոյ պատմութեան այդ շրջանը, եթէ մանրամասնութիւններն ունենայինք մեր առջև: Երկարատե անշարժութեան մատնուած ժողովուրդը կը սթափէր, այդ մոռցուած աշխարհին վրայ աղօտ լոյս մը կը նշողէր, վերջապէս բարեշրջական փոխանցման երեւոյթ մը կը պարզուէր: Թերևս չկար մին որ զգար այս հոգեբանական վիճակը, թէև շատեր ենթակայ էին անոր ազդեցութեան, և եկեղեցական ու աշխարհական պատգամաւորներն ալ այդ հոսանքին մէջ ընտրած էին իրենց նոր գահակալը: Այսչափ միայն բացայայտ էր որ Գողանեան բռնակալներուն քմահաճոյքը և Սջպահեան ժառանգորդներուն թեկնածութիւնը ջնջուած էր այլ ևս: Ս.Թոռին ազատութեան զաղափարը և Պոլսոյ պատրիարքարանին վրայ զրուած հաւատքը խրախոյս կը ներշնչէին այդ բարեմիտ դաւառացիներուն: Ատանայի և Սոյ մէջ հրճուանքի տօներ կը կատարուէին և Հիւրամեծար խնջոյքները եկե-

*) Այս Նիկողայոս եպիսկոպոսն Աջպահեան ցեղէ էր և հալէպի առաջնորդութիւնը կը վարէր: Կիրակոս Բ կաթողիկոսի վախճանումէն յետոյ՝ փութաց Սիւս գնաց և մի քանի համախոհ եպիսկոպոսներու ձեռքով կաթողիկոս օծուեցաւ Կիւսէս Գ. անուամբ (1866): Կեդր. Ատրշութիւնն ապօրէն համարեց այս օծումը, պետական միջամտութեամբ Պոլիս կոչեց անվաւեր կաթողիկոսը և անկէ Արմաշ խրկեց՝ այն տեղ փակուելու համար: Նիկողայոս եպիսկոպոս իր վերջին օրերու մէջ արտօնութիւն ըստացաւ Կիլիկիա դառնալու: Ատանայի մէջ վախճանեցաւ 1880-ին: Սա, հալէպի առաջնորդ եղած ատեն ազգային վէճերէ վայրանալով՝ փոքր մի ժամանակ հռովմադաւան եղած էր:

ղեցական հանդէսներուն կը յաջորդէին: Ամենուն գէմքին վրայ ծիծաղ կը փայլէր, ամենուն վերեւ յոյսը կը սաւառնէր: Վստի-
քը պիտի վերածաղկէր, միաբանութիւնը պիտի վերակաղ-
մուէր և ամբողջ Կիլիկիա մի խնկաւէտ ծաղկաստան պիտի
դառնար...:

Այս հանդիսաւորներուն մէջ, եթէ կար մի անձ որ
Ստոյիկեանի աչքով կը դիտէր իր շուրջը, որ կը նախատեսէր
անհաճոյ յուսախաբութիւնը, որ կը չափէր դաղափարականին
հեռաւորութիւնը, ո՛չ այլ ոք էր, բայց եթէ նոյն ինքն, նոր-
ընտիր Վեհապետը: Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս անուշ բառերը և
ականհաճոյ ձևերը չէր արհամարհէր, հանդիսական յոյսերէ
և հրապարակային ճառերէ կ'ախորժէր, բայց անոնց արժե-
քը դիտէր: Աշխարհը կը ճանաչէր: Իր պատանեկութեան օրե-
րէն իսկ, պղնձադործ վարպետին մուրձը մոքին վրայ բեւե-
ռած էր դործնական աշխարհին անհարթութիւնը և տա-
ժանքը: Եւ այժմ, մինչ ամեն աչք իրեն կը հայէր, ամեն
խունկ իրեն կ'ողողուէր և ամեն բաժակ իրեն կը ձօնուէր,
ինքը՝ մտաւոր թուադիտութեան հաշիւներով կը զբաղէր:
Կիսուեր վանքը, անհոգի միաբանութիւնը, դատարի դան-
ձարանը և անմշակ արտերը կը պատկերնային իր առջև, և
անոնց տեսարանին տհաճութիւնը զոգցես կը հակակշռէր
կաթողիկոսական փառաց հրապոյրը:

Թեմական պատգամաւորներն ու օծման հանդիսաւոր-
ները, իրենց հոգեւոր ծիրոջ ներքին հնչունքներէն անտե-
ղեակ՝ հոգեպարար զոհունակութեամբ մեկնեցան, հայրապե-
տական ողջոյն տանելով իրենց հետ: Աթոռանիստ քաղաքը
վերստին գտաւ իր սովորական վիճակը, լռութիւնը տիրեց
վանքի շրջափակին մէջ և նորընտիր կաթողիկոսը մնաց Սսե-
ցի իշխաններուն հետ: Ասոնք, հեռաբնակ թեմականներուն
չէին նմանէր: Եթէ միեւնոյն յարգանքը կը ցուցնէին աւան-
դական սովորութիւններուն՝ միեւնոյն զղացումը չէին տաժէր
Աթոռին և Աթոռակալին նկատմամբ: Հոգեւորական սքեմն ու
հովուական գաւաղանն իրենց համար չունէին սրբազան նշա-
նակութիւն: Ուխտաւորներուն արտասուքը շարժող յիշա-

տակները, իրենց աչքին հասարակ բաներ դարձած էին: Ասոնք մօտէն դիտէին կաթողիկոսներն ու բոլոր միաբանները, անոնց թերութեանց կամ մոլութեանց քաջածանօթ և երբեմն հաղորդակից լինելով՝ վեղարաւորներէ ակնածելու վիճակէն հեռացած էին: Վերջապէս իրենք էին Աթոռին և Ս. Սջին պաշտպանները. կաթողիկոսները կը փոխուէին, բայց Սսեցին կը պահէր իր պապենական տեղը:

Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս, իր պաշտօնավարութեան այս հաւանական արդիւքները յաղթահարելու ճիգ չը դործեց. շուտ հեռացաւ Սիւէն: Հաճելի կլիմայէ, տեղական նշանակութենէ և հանգստաւէտ պայմաններէ զուրկ մի զիւղաքաղաքի մէջ կաթողիկոսարան պահելու դադափարին հետ հաշտ չէր: Անկուրիայի, Եգիպտոսի և Հալէպի նման փարթամ վիճակներու Առաջնորդը չէր սիրեր փակուիլ Ռուբինեանց ան շքացած ոստանին մէջ և պահպանել այն աւերակները՝ զորս վերականգնելու ոյժ չէր զգար իր մէջ:

Այսպէս սխաւ իր շրջուն հովուապետութեան թուականը և ասով ծագեցաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին հետ անհամաձայնութիւնը: Կեդր. Վարչութիւնը կաթողիկոսէն կը պահանջէր որ Սոյ մէջ հաստատուի և վանքը ծաղկեցնէ: Կաթողիկոսը պայմաններ կ'առաջարկէր և դրամի պէտքը կը յայտնէր: Սիւսոյն տոնն անլոյժ կը մնար իրաւասութեան խնդիրն ալ: Ըստ Մահմանադրութեան, Տաճկաստանի բոլոր հայ վիճակաց զլուխը Պատրիարքն էր, Սոյ կաթողիկոսին պաշտօնն անտես մնացած էր: Ասկէ զատ, Աղգային երեւոյթիւններէ ոմանք մի անմեկնելի հակիրութիւն կը տածէին Սոյ Աթոռին դէմ, կը շարունակէին զայն համարիլ որպէս հետադարձ, հակաՊապ, այնչափ որ Օտեան էֆէնտիի նման քաղաքագէտներու աղբու ձայնը հարկ եղաւ անոր պահպանումը փաստաբանելու համար: Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս թէ և Աթոռին վրայ դժկամակութեան ցոյցերով բազմած և վերջէն քանիցս հրաժարականի խօսքեր կրկնած էր, սակայն, եւսպէս կը պնդէր իր «հայրապետական» իրաւանց վրայ և Կեդր. Վարչութեան կողմէ դժուած «Կիլիկիոյ վիճակաց հրահանգը»

կը մերժէր: Այս պայքարին մէջ կաթողիկոսն երբեմն աւելի կը գրգռուէր Տ. Ներսէս պատրիարքի դէմ, որմէ, իբրեւ Սոց եպիսկոպոսէ, ակնածանք կը սպասէր:

Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի ընտրութենէն սասը տարի անցաւ: Իրաւասութեան վէճը տակաւին անլոյժ կը մնար. վիճակը բարեկարգութենէ հեռի, ժողովուրդը դժգոհ: Կաթողիկոսը մի կարեւոր քայլ առաւ. առկախ խնդիրներու և անհրաժեշտ դարմաններու վրայ խորհրդակցելու մտքով ի Կ. Պոլիս ուղևորեցաւ:

Այս դիմումն ալ չը յանգեցաւ բաղձացեալ վախճանին: Վոսփորի գործող և խօսող դասէն շատերն այնպէս հայեցան Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսին վրայ, ինչպէս առհասարակ նորերը կը հային հիններուն վրայ և պոլսեցիին՝ գաւառացիին վրայ: Պատրիարքական իշխանութիւնն ալ, կարծես թէ, չը յիշեց կաթողիկոսին պաշտօնական զիրքը և ՚ի հաշիւ չառաւ անոր անձնական տրամադրութիւնը, որ ընդունակ չէր իր վեղարին և ստորադրութեան մասին հրահանգ լսելու և ձեական պութեան դասեր կարգալու: Եւ մինչդեռ շաբաթներն ու ամիսները կը սազէին և էական խնդիրը մոռցուած կը մնար, մի օր ալ յանկարծ, Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս թօթափեց Պատրիարքարանի լուծը, թօթափեց իր ոտից փոշին և հեռացաւ Պոլիսէն:

Օսմանեան քաղաքագէտներն այն պահուն նոր կը զօգէին հակա-հայկական արդի ուղղութիւնը և Սոց կաթողիկոսին հակամիտութիւնը շահագործելու մէջ Մաքիավելի հոգւոյն պէտք չունէին: Ուստի, Սուլթանին կողմէն նոր պէրա՞, Մէ-ճիտիյէ շքանշան և 35 ոսկի ամսական ստանալու մօտին Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս բարձր պաշտպանութիւն վայելեց և իր հնօրեայ բարեկամ ծէվտէթ փաշան—արդարութեան նախարարը—վրիժառուի մը հաճոյքով զիտեց այս առթիւ պատրիարքարանի մէջ տիրող իրարանցումը:

Տարակոյս չկայ թէ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի տեսակէտով մի յաղթութիւն էր այս: Նոր պէրաթին և առաջնակարգ շքանշանին շնորհիւ այլ ևս համարատու չէր պատրիարքին,

որ նուիրապետութեան կարգով իր ստորադասեալն էր: Քաղաքացին իշխանութեանց մօտ աւելի կշիռ ունենար, և յետոյ՝ իր թեմականներն իր ձայնը միմիայն պիտի լսէին: Հասարակ ժողովուրդն ալ, նորարծարծ յոյսերով ոգևորուած՝ մեծ բաներ կը սպասէր վեհափառին այս փայլուն յաջողութենէն:

Սակայն, այս յաջողութեան փայլն առերևոյթ և վաղաժամ էր: Ժամանակ անցաւ, տարիներ բոլորեցան և կայսրութիւնը նոյն մնաց: Աթոռը անփառունակ, վեհակները անհոգի, դպրոցները անխնամ...: Կաթողիկոսը նոր քննադատներ ունեցաւ այժմ. իր ժողովուրդն էր որ կսկսէր տըրտունջ բառնալու և զործունէութիւն պահանջելու: Կիլիկիոյ մէջ փոքրաթիւ երիտասարդութիւն մը զոյացած էր. ամեն քաղաք ունէր իր խմբակը, եռանդոտ, աղքատէր և ուսումնատենջ զործիչներէ բաղկացած: Ասոնք իրենց զոյութիւնը կը պարտէին ինքնաշխատութեան, մասնաւոր դպրոցներու, պատահական ուղեւորներու և այլ տեղական շարժումներու, որոնց մէջ անմասն չէր նաև կաթողիկոսը: Ասոնք կը զուգորդային Կիլիկիոյ Աթոռին վրայ, բայց դժգոհ էին կաթողիկոսէն: Միեւնոյն ժամանակ Աղգային Սահմանադրութիւն և Կեդրոնական Վարչութիւն բառերն ուժգին կը հրնչէին իրենց ականջին: Ներսէս պատրիարքի Համբաւը և Պոլսոյ զործիչներուն անունը թունդ կուտային իրենց սրտին, և այս բոլորքած տպաւորութեան ներքեւ՝ Կիլիկիոյ մէջ ախրող անշարժութիւնը դառն տհաճութիւն մը կը զոյացնէր կաթողիկոսին դէմ:

Կարելի՞ բան էր որ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս անտարբերութեամբ դիտէր այս «անպիտան»-ները:—Ի հարկէ ոչ. բայց կը ծիծաղէր անոնց պարզամտութեան վրայ, և անվրդով կը շարունակէր իր ընթացքը: Իրեն համար միշտ Սահմանադրութիւնը տղայական փորձ էր և պատրիարքարանը անկարգութեան բոյն, Պոլսոյ ժողովականներուն մեծ մասը զէլ-զէլ էին և խմբագիրներու շատը փուճ...: Թերեւս ճշմարտութեան տարր մը կար իր այս համոզման մէջ, բայց այդ բաւական

չէր դադրեցնելու դժգոհութեան հոսանքը, որ օր ըստ օրէ կընդարձակուէր ու կը խորանար Սոյ թեմականաց մէջ: Ոչ նուազ դժգոհ էր նոյն ինքն կաթողիկոսն ալ, որ անշուշտ փորձով համոզուեցաւ թէ նոր պէրաթի և շքանշանի առաւելութիւնները բաւական չէին դարմանելու Կիլիկիոյ ցաւերը: Ինչ օգուտ որ փորձառութենէ օգտուելու ժամանակն անցած էր և իր անյաջողութեան զիտակցութենէն զատ ունէր նաև ուրիշ դժբախտութիւններ, որոնք անբաժան մնացին իրմէ, մինչև որ մահը—որ տեղի ունեցաւ հալէպի մէջ—վախճան տուաւ իր քսանհինգամեայ անընդհատ մտահոգութեան:

* * *

Տրտմաստառն զարմանքով կը համակուիմ երբ կը փորձեմ բննել Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի անյաջողութեան պատճառները: Եւ երբ պատճառներ կ'ըսեմ՝ կը հասկնամ, ո՛չ թէ արտաքին անյաղթելի արգելքները՝ այլ ուղղակի կամ անուղղակի հետեւանքը իր նկարագրին—այն նկարագրին՝ որուն մէջ ազնիւ և անազնիւ կիրքերու, բարձր և զուհիկ բնազդներու խառնուրդ մը կը տիրէ:

Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի այլ և այլ խորհուրդներուն և ձեռնարկներուն մէջ մեծագործութեան սաղմը կը նշմարուէր: Աղգասիրութիւն, դաստիարակութիւն, եկեղեցական նախանձախնդրութիւն և Կիլիկիոյ բարօրութիւն,—ասոնք իր սիրական բառերն էին: Նա ունէր այնչափ հմտութիւն որչափ որ կարելի է սպասել Հին դպրոցի սահմանին մէջ մնացած հայ հոգեւորականէն, իսկ կենցաղազիտութեան մասին՝ աւելի յառաջացած էր: Իր շարժումները եկեղեցականի վայելուչ շուք ունէին և լեզուին մէջ աստիճանաւորի մը դոնը կար: Իր հայերէնին հետ խառնուած ռամիկ բառերը և թուրքերէնին մէջ սպրդած սխալները բազմաթիւ չէին: Իբրև բեմբասաց՝ մինչև վերջ կը ժառանգէր իր վաղեմի համբաւէն բան մը, և քարոզները—որոնք յաճախ թուրքերէն լեզուով էին—ախորժելի բնութիւն ունէին. միշտ ձաղկիչ, միշտ կծիչ ակնարկութիւններով, զուարճաւիթ օրինակներով և հռետո-

րական ձևերով կը համեմէր իր վարդապետական հնօրեայ մեկնութիւնները, և Սոկրատեան ոճի պատահական թրթր-ռումներուն ներքեւ նուազ կսկիծ կը պատճառէին իր անխնայ հարուածները՝ տէրտէրներու, վարժապետներու և կիներու դէմ: Նորա փոքրիկ զանկը՝ թափանցող և ձկուն իմացականութեան մը վառարանն էր. աղաղուն դէմքին խորշմներուն հտեւ թաքցուած խորագիտութիւնը՝ դուրս կը ցլանար մանրիկ լուսացնող աչքերէն: Ոչ նուազ նպաստաւոր էր արտաքին կերպարանքն ալ. պարթեւ բարձրութեան մօտեցող հասակը, և հնութեան քուրմերը յիշեցնող տարածեւ խոյրը՝ պատկառալից խոնարհութիւն մը կը խլէին հասարակ մահկանացուներէն: Եւ այս ամենուն վրայ՝ մի շատցուցիչ առաւելութիւն էր անշուշտ իր համբաւեալ և ընդհանրապէս չափազանցեալ հարստութիւնը:

Բայց... հարստութիւն ըսի, հարկ է մի փոքր դադար առնուլ այստեղ: Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի հարստութիւնը մտքիս մէջ կը զուգորդուի այնպիսի դաղափարներով, որոնք իր կարողութիւնները սառեւրի տակ կը ձգեն և իր անյաջողութեան պատճառը կը բացատրեն:

Բանաւոր է ենթադրել թէ հարստութիւնը մղում կ'ընծայէ իմացական և բարոյական գործունէութեանց: Սակայն իրողութիւնը տարբեր եղաւ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի համար, որովհետեւ ինքն իր հարստութեան վրայ չէր իշխէր, այլ հարստութիւնն էր որ կ'իշխէր իր վրայ և այս կրաւորական վիճակի երկար տեւողութեամբ՝ դրամի ըզձանքն իր հոգեկան կազմութեան ամենափափուկ ջիղը դարձած էր: Մի թեթեւ հպում այդ ջիղին վրայ այնպէս կ'ազդէր, ինչպէս մի սլաքի հարուածը Աքիլլէսի կրունկին վրայ...:

Ի հարկէ, այս տկարութիւնն այնքան ծանր հետեանք չէր ունենար եթէ ինքնուրոյն և առանձին գոյացած լինէր: Ինչպէս մարմնոյ խօթութիւնները ֆիզիքական դրութեան՝ այնպէս ալ բարոյական թերութիւնները հոգեկան դրութեան փորձանշան (critérion) են: Դրամի—ինչպէս և փառքի—մոլութիւնը չը կրնար ախրել մի հոգւոյ վրայ, ուր ճշմարիտ

Դեժ—Նի—ն կը թաղաւորէ։ Ահա այս կենսական տարրն էր որ կը պակսէր Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսին։ Ոչ իբր բնածին շնորհ ժառանգած էր այդ հոգեկան ոյժը, և ոչ ստացական դարգացմամբ ըմբռնած էր անոր վեհ նշանակութիւնը, հետեաբար իր ներքին աշխարհին մէջ ճարակ դառն էին այլ և այլ բարոյական սկարութիւններ։ Բայց իր տկարութեանց ամենէն դիւրագգացն, ամենէն սաստիկն և ամենէն տխրառիթն էր մէկ բան, ծնունդ ամենայն չարեաց,—դրամի սէրը։ Դրամ, դրամ։ Այս բառն էր որ կախարդիչ հմայքի պէս կը ցանցէր իր բարեմասնութիւնները և կը սանձէր իր կարողութեանց թռիչքը։ Չեմ յիշեր թէ ի՞նչ բարոյական կը քարոզէր երբ յաճախ դրամ բառին տառերը յեղաշրջելով հարբ դուրս կը բերէր։ Բայց բաղմամբիւ դէպքերէ կը հեռեցնեմ թէ դրամի հրապոյրն անդիմադրելի էր իր վրայ, և եթէ մի կաթողիկոսի արժանի յիշատակ չը թողուց՝ զխաւոր պատճառն այս էր։

Սրգարեւ չպիտի սպասէինք որ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս մի հրաշագործ զօրութեամբ Աւետեաց երկրի փոխակերպէր Կիլիկիոյ դաւառը։ Այն վերածնիչ դէմքերն իսկ, որոնք դարեւո՛ւ ընթացքին մէջ փայլած են պատահաբար, չպիտի կարենային յաջողել եթէ արտակարգ ձիրքերով զօրացած և նպատաւոր պայմաններով շրջապատուած չը լինէին։ Սակայն կը ըստպատէինք—և առանց խտտապահանջ լինելու—որ Սոյո հանգուցեալ կաթողիկոսն արդիւնաւորէր իրեն յանձնուած գանձը։

Եւ ի՞նչ էր այդ գանձը։ Մի պատմական Աթոռ՝ իբր 200,000 թեմականներով, մի հոգեւոր իշխանութիւն՝ գրեթէ անկախ ո՛ր և է համարատուութենէ, մի ծովեզերեաց աշխարհ՝ արագ զարգացման ընդունակ, և մանաւանդ մի ժողովուրդ՝ յուսատու տրամադրութիւններով օժտուած։ Ահ, աշխատութեան աննման դաշտ մ'էր այն, զոր մշակելու չը յաջողեցաւ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս, և իր աթոռակալութեան 25 տարիները, պատուական պատեհութեանց այդ ոսկի շրջանը սահեցաւ դնաց, զրեթէ ամո՛ւլ և ապարդիւն...:

Յօղուածիս ծրագիրը, և Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի նկատմամբ ունեցած զգացումներուս հակումը թոյլ չեն տար ինձ փաստերով պարզելու իր արծաթսիրութեան աւերիչ դերը: Այսչափ միայն յիշեմ որ իր որոշմանց և ձեռնարկներուն վրայ աղբոյ մի հաշիւ էր այն: Վարժարաններ հիմնելու կամ խափանելու, հոգեւորականներ ձեռնադրելու կամ լուծելու և հրամաններ շնորհելու կամ ջնջելու մէջ կը նշմարուէր նոյն շարժառիթը: Հասոյթ դանձելու համար իր ճամբորդութիւնները և պահանջ ապահովելու համար իր գաղտնաբերութիւնները վերջ չը դտան, իր «Մ. Կ.» նշանակը (marque) վաճառականական հակերու վրայ շատ տեսնուեցաւ և իր միաբը առեւտրական տոմարներու քննութեամբ միշտ զբաղեցաւ:

Անուրանալի է որ զրամի անհրաժեշտ պէտք կար: Միայն քանի՝ չպիտի ապրէին փոքրաւորները, և ոչ իսկ մաղթանքով պիտի աճէին Քէրթսանի ամարանոցին ծառերը: Բայց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի զրամասիրութիւնը զսյթակղական տատիճանի հասած էր, զրամն իրեն ոչ թէ միջոց՝ այլ նպատակ էր: Ոսկին կը սիրէր՝ որովհետեւ ոսկի՝ էր, աւելի՛ հաւատք ունէր անոր փայլին քան թէ բանաւոր գրամագլխի, բարոյական յոգերու վրայ: Եւ Մամոնային այս գերակշիռ հեղինակութեան առջև ոչ միայն մոռցուեցան աղբօգուտ հիմնարկութիւնները, — ինչպէս Միաբանութիւն, մամուլ, ուսումնարան և այլն — այլ և խոնարհեցաւ կաթողիկոսին նշանակութիւնը, անդօր մնաց իր ձայնը և այսպէս՝ ոչինչ կամ աննշան յաջողութեամբ վերջացան իր այլ և այլ բարենպատակ ձեռնարկները, — Եղիպատսի աղղայնոց մօտ արած դիմումները, հնգկաստան խրկած նուիրակութիւնը և Անդլիոյ բարձր եկեղեցականաց հետ մշակած թղթակցութիւնը: Անյաջողութեան տեսարանն աւելի տխուր էր ներսը, Կիլիկիոյ մէջ, ուր մօտէն կը ճանաչէին կաթողիկոսը: Ժողովուրդը որ ընդհանրապէս ժլատ չէր բարեգործական նպատակներու համար՝ դժկամակութեամբ վճարեց Աթոռի սովորական տուրքը, անտարբեր եղաւ իր պարտականութեանց: Գանուեցան անձինք՝ որոնք հաշիւներու մէջ կաթողիկոսին վստահութիւնը չարաչար

գործածեցին. նոյն իսկ իր ձեռնասուռները, բարերարեալները դժգոհութեամբ հեռացան: Զուռնեցաւ հաւատարիմներու դաս մը, իրեն յատուկ դադափարի մը պաշտպանները: Ընդհակառակն, գրեթէ ամեն տեղ կաղմուեցան խումբեր, որոնք իրենց շրջանակի մէջ, Պոլսոյ լրագրութեան միջոցաւ, նոյն իսկ Պատրիարքարանին դիմելով՝ կը քննադատէին կաթողիկոսին արարքը և իրենց կարողութեան չափով կը հակառակէին նորա քմածին անօրինութեանց, և այս պարագաներու բերմամբ թէև ամբողջ ժողովուրդը դժգոհ էր իրմէ՝ սակայն յայտնի հակառակորդներն ընդհանրապէս նոր սերունդին կը վերաբերէին, մտքով և տարիքով նոր գործիչներն էին, ուրիշ բառով՝ յառաջդիմականներն էին:

Զեմ կրնար ըսել թէ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս յառաջդիմութեան թշնամի էր: Մի քանի վարժարաններու Հիմնադիր և քաջալեր եղած էր—որչափ որ թոյլ կուտար իր դրամասիրութիւնը, կրթութեան օգուտը կը քարոզէր, դպրոցական հանդէսներու նախագահել, ուսանողները հարցաքննել և վկայականներ կնքել կը սիրէր: Սակայն երկու էական պատճառներով յառաջդիմաաէր գործիչներն էին որ ընդհանրապէս շնորհ չէին գտներ իր մօտ: Նախ՝ որ իր յառաջդիմութեան հորիզոնը յոյժ սահմանափակ էր, «Նշաններու դէմ շատ կը խօսէր, խմացական զարդացման վրայ ազօա դադափար ունէր: Զօրօրինակ, իր երկու կարճատե Հիմնարկութեանց—Սյնթապի զիշերօթիկ վարժարանին և յետոյ՝ Մարաշի ժառանգաւորաց վարժարանին—ուսուցիչներու համագումար ոռձիկը տարին 100 ոսկիէ աւելի չէր, և այս վարժարաններն էին որ հանգուցեալ կաթողիկոսին կարծեօք՝ Գէորգեան ձեմարանին դէմ պիտի մրցէին...: Երկրորդ՝ որ իր արծաթսիրութեան և հակա-Սահմանադրական ողւոյն դէմ բողոքողներն, առհասարակ, կրթական հաստատութեանց—գպրօցի կամ ընկերութեան շուրջը խմբուած կը լինէին:

Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի համար հեշտ չափաի լինէր դահայնել իր քննադատները, եթէ անոնք կրօնքի թշնամիներ լինէին, եթէ հայ եկեղեցւոյ ազգային նշանակութիւնը ու-

րանային, կամ եթէ կաթողիկոսին բարոյական հեղինակութիւնը արհամարհէին: Բայց, կրնամ ըսել թէ, անոնք—սակաւադէպ բացառութեամբ—գովելի զղացումներէ կը մղուէին: Իրենց գլխաւոր ցանկութիւնն էր՝ Կիլիկիոյ վեճակը բարեկարգութեան շաւղին մէջ աեմնել: Իրենց մտածման թէ՛ աստիճանին և թէ՛ տեսակին պահանջմամբն իսկ, աւելի տրամադիր էին ականածանօք վարուելու կաթողիկոսին հետ, քան թէ նորա դէմ տրանջալու, և ապահովապէս կուրօրէն պիտի հնազանդէին նմա, եթէ միայն լսէր պարտականութեան ձայնը և ցուցնէր գործունէութեան նշան մը:

Իժմադաբար Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս չը կամեցաւ կամ չը կարողացաւ ըմբռնել իր քննադատներուն պարզութիւնը և շահագործել անոնց պատրաստականութիւնը, ուստի փոխադարձ պատասխան տուաւ անոնց:

Իժմաբ չէ զուշակել այս պատասխանին բնութիւնը: Երբ եկեղեցւոյ բեմն անմասչելի ամբողջի տեղ կը ծառայէ և Աստուածաշունչը «կարգաւորի» ղէնքին պաշար կը հայթայթէ, երբ ամբօխն նախապաշարումը կը գրգռուի և անհատին փառասիրութիւնը կը փայփայուի՝ բնական է որ կիրքերը գործեն, ժողովուրդը պառակաի, կուտակցութիւններ կազմուին: Եւ ձիշդ այս պայմաններու ներքեւ, պահ մը սովորական դարձաւ Կիլիկիոյ զանազան քաղաքաց մէջ աեսնել սահմանադրական մարմիններ՝ որոնք տեղի կուտային կաթողիկոսի նշանակած ժողովներուն առջեւ, պատրիարքարանէ վաւերացած ընկերութիւններ՝ որոնք կը մաքառէին կաթողիկոսէն օրհնուած խումբերու հետ, և թաղային սնտուկներ՝ որոնք կը մատնուէին կաթողիկոսի Աթոռակալներուն հսկողութեան:

Բայց այս պայքարի ամենավատ հետեանքներն ասոնք չէին: Մէկ զի թողունք ժողովուրդին զղացած զայթակղութիւնը, և նկատենք միայն՝ աղգային—եկեղեցական վարչութեան վըսց ունեցած անբարոյացուցիչ ազդեցութիւնը:

Մենք, որ մեր եկեղեցւոյ ռամկավարական կազմակերպութեան շնորհիւ կարող էինք աւելի արագ ընթանալ դէ-

պի բարոյական վերածնութիւն (régénération)՝ միշտ պիտի շինենք զէպի զեղծում, զէպի վատասերում (dégénération) ամեն անգամ որ նուազի եկեղեցւոյ բարձրագոյն իշխանութեանց միակ զէնքը—բարոյական զօրութիւնը:

Թերեւս, օտար եկեղեցիներու իշխաններուն անձնական նկարագիրն այնչափ չը պիտի ներդործէր նուիրապետութեան ստորադասեալներուն ընթացքին վրայ,—ինչպէս, օրինակի համար հռոմէական եկեղեցւոյն մէջ, ուր բացարձակ իշխանութիւն և խիստ կարգապահութիւն կը տիրեն: Բայց մեր մէջ՝ բարոյական զօրութենէ զուրկ հոգեւորական մը՝ ի զուր հնազանդութիւն պիտի պահանջէ, մինչև իսկ օրինաւոր սահմանի մէջ. իր հրամանները պիտի ցնդին, իր իշխանութիւնը անուանական պիտի մնայ, անարդար քննադատներ պիտի դոյանան, անճարակ լուսարարն ու ապիկար ժամկոչն իսկ պիտի փորձեն ըմբոստանալ, վերջապէս, կարգ կանոնի դէմ բաղմամբիւ Զաքիաներ պիտի դոյանան այնպէս՝ ինչպէս աղտոտ սողունները արեւալուրկ մութ անկիւններու մէջ:

Ահա այսպիսի անիշխանութեան ներքեւ, զարմանալի չէ որ Կիլիկիոյ հոգեւորականութիւնը յոյժ սակաւամթիւ արժանաւորներ միայն պարունակէ, զարմանալի չէ որ վանքը ամայի, քաղաքներ և գիւղեր անհովիւ և ազգային իրաւունքներ անխնամ թողուած լինին, վերջապէս զարմանալի չէ որ մինչև իսկ կաթողիկոսին հարստութիւնը—որուն վրայ կը դուրդուրար—իր վախճանումէն յետոյ վտանգներու մատնուած գտնուի *):

* * *

Կարելի էր թերեւս, այլ և այլ պարագաներով մեղմացնել Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի դէմ բարձրացած ամբաստանու-

*) Զարմանալի է, որ այդպիսի աննպատ պայմաններում՝ գլխաւորապէս շնորհիւ անհատական ջանքերի, առաջ եկաւ այն կրթական շարժումը, որի մի փայլուն ապացոյցը կարելի է համարել Այնթապի մէջ իմբադրուած «Մէնդուր» անունով կիսամեայ ժողովրդական հանգէսը, Վարդանեան ընկերութեան հրատարակութեամբ:

Թիւնները. նոյն իսկ, յանուն արդարութեան պէտք էր իր յիշատակին հետ կցել իր զանազան ծառայութիւնները,— վանքապատկան կալուածոց ոմանց համար արդիւնաւոր ջանքերը, երբեմն Զէյթունի վերաբերութեամբ յուցած արիական ընթացքը, պետական պաշտօնէից հետ համարձակ վարմունքը և Կիլիկիոյ բարօրութեան համար արտայայտած ցանկութիւնները: Բայց ի՞նչպէս արդարացնել այն ծանրակշիռ հարուածները զորս իր զաւակաց դէմ ուղղած է, ի՞նչպէս մեկնել այն թուղթերը որոնց ներքեւ իր կարմիր կնիքը զրոյմած է...:

Ի բաց կը թողում մասնաւոր դէպքեր, որոնք յոյց պիտի տային թէ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս երբեմն ինչպէս կը կարգադրէր իր վէճերը: Կը յիշատակեմ միայն— իբրեւ պատմական նիւթ,— նոյնիմաստ երկու Քաչիւններ զորս Նորին Սրբազնութիւն ասկէ տասը տարի առաջ կ'ուղղէր Օսմանեան Մեծ-եպարքոսին և Դատական նախարարին: Այդ զրութեանց մէջ, հանդուցեալ կաթողիկոսը կը յայտնէ թէ իր Աթոռին իրաւանց դէմ Պոլսոյ պատրիարքարանի կողմէն անիրաւ ձեռնմխութիւն կը լինի 'ի նպաստ Ռոմէոյ (իսկ էջմիածնի) կաթողիկոսութեան, թէ «Միացեալ Ընկերութիւն» անուանեալ մի մարմնոյ կողմէ խռովարկուններ կը խրկուին Կիլիկիոյ քաղաքները, թէ ինքն, Օսմ. պետութեան ծառայելու նպատակաւ միայն ստանձնած է կաթողիկոսական պաշտօնը և թէ իր ամսաթոշակներուն անվճար ֆնալէն յուսահատած՝ վանքը փակելու և բանալիները Ատանայի նահանգապետին յանձնելու պիտի հարկադրուի...:

Ընթերցողին կը թողում խորհրդածել այդ զրութեան վրայ և դատել անոր հեղինակը: Միայն թէ, կը համարձակիմ կարծելու որ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս միակը չէ իր տեսակին մէջ: Անձնական, և նոյն իսկ հանրային արդար կամ անարդար նպատակի մը յաջողութիւնը ապահովելու համար այսպիսի միջոցներու դիմելու դիմադրութիւնը Սոյ հանդուցեալ կաթողիկոսին մենաշնորհը չէր: Հայ ազգը շրջապատող քաղաքական մթնոլորտը փորձութեան աշխարհ մ'է,

ուր երբեմն կ'իյնան մեր հողեօրականները, զօրութեան
զաղտնիք կամ մեծութեան փառք զանելու յուսով: Այդ
միջոցորտէն դուրս, այդ փորձութենէն դերժ կը փնան անոնք
միայն որոնք իրենց հոգիքն մէջ կըզան բարոյական զօրու-
թեան և ճշմարիտ մեծութեան զանձերը: Այսպէս է որ իրարմէ
կը աարբերին կաթողիկոսները կամ եպիսկոպոսները:

* * *

Այժմ, պատմութեան յանձնենք անցեալը և մտախնդիր
որ լաւագոյն օրեր վեճակին Սոյ նսեմացեալ Աթոռոյն:

Իրանք որ Սոյ—ինչպէս և Այթմամարայ—Աթոռը քա-
ղաքական հանգամանաց հետեանքով գոյութիւն ստացած է,
և պատճառ չկայ որ այժմ դադրի այդ գոյութիւնը: Միև-
նոյն ժամանակ ուրախառիթ է որ ոչ ևս կը շարունակուի
այս տարբեր Աթոռներու փոխադարձ պայքարը: Ամենապատիւ
Մկրտիչ Սրբազանի վախճանումէն յետոյ նոյն ինքն Ընդհան-
րական հայրապետն էր որ նախանձախնդիր հանդիսացաւ Սոյ
Աթոռոյն և պատրիարքարանին յանձնարարեց նոր կաթողի-
կոսի վաղընգփոյթ ընտրութիւնը կատարել: Միևս կողմէ,
Սոյ թեմական ժողովուրդը որդիական յարգանք կը տածէ
դէպի Արարատեան Մայր Աթոռը և եթէ նորա Գահակալին
անունը Կիլիկիոյ եկեղեցիներուն մէջ չը յիշատակուիր՝ ապա-
հովապէս կը արիւն ամեն սրտի վրայ, որպէս գերագոյն հով-
ուապետ հայկական եկեղեցւոյ:

Արդարեւ հարկ կայ որ ճշգուիւն Սոյ կաթողիկոսութեան
իրաւասութիւնները և բաւական իրաւունք տրուի կաթո-
ղիկոսին, որպէս զի որոշ ղիտակցութեամբ հոգայ իր պարտա-
կանութեանց կատարումը, բայց և այնպէս տարակոյս չկայ
թէ, օրէնքներէ և կանոններէ աւելի աղբեցութիւն կը դոր-
ծէ Ընտրեալին անձը, և կարող Գահակալ մը ամեն պա-
րագայի մէջ կը յաջողի արդիւնաւոր պաշտօնավարութեամբ
փայլել:

Ամեն յաջողութիւն կը ցանկանք ուրեմն Ամեն Գրիգո-
րիս Սրբազան Ալէքսանտրոսին, և իրմէ կը սպասենք այն ա-

մեն բարեկարգութիւնները՝ որոնք հնարաւորութեան սահմանի մէջ են:

Իցի՛ւ թէ, հայաստանեաց հօտին համար մի բարեգուշակ զուգազիպութիւն լինէր տեսնել Պէֆաւեան Թաւանի թառած Սոյ լեւան զաղաթը, մինչ Վասպուրական Այծիւ կը հսկէ Արարատի բարձանց վրայ:

Լոնդոն.

Ռալֆ-Կան.

Սոյ լեւան և բերդ.

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒՆ Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԼԷՍԹՅԱՆ
ԸՆՏՐԵԱԼ Ի ԳԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԿԵԼԵԿԻՈՂ՝.

ԱՍԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԼԵԱԹԵԱՆ
ԸՆՏՐԵԱԼ 'Ի ԿՍԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ԿԻՒԿԿՈՅ

Այլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոսի կենսագրութիւնը մենք մտադիր էինք տալ մանրամասնօրէն, բայց ի նկատի առնելով Հանդիսի այս գրքի չափից դուրս ուշանալը, այդ պատճառով ստիպուած եղանք առայժմ այս գրքում ղետեղել Նորին Լ. մենապատուութեան միայն Հակիրճ կենսագրականը, որը այնուամենայնիւ բաւականին պարզ ցոյց է տալիս Գրիգորիս սրբազան Լ. էաթճեանի գործունէութեան ճիշտ պատկերը:

Գրիգորիս սրբազան Ալէաթճեանը ծնունդ է Պոլսի Պալատ թաղում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է նախ թաղի դպրոցում և յետոյ Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանի մէջ. այստեղից նա անցել է Ճեմարան, ուր 1856—57 թուին աշակերտել է Վանանդեցի Գրիգոր վարդապետին: Ճեմարանը աւարտելով, նա հրատարակում է 2½ տարու չափ Թ. անձնական գործերով ճանապարհորդում է Ադանայի կողմերը և Տրապիզոնի ճանապարհով Կ. Պոլիս վերադառնում: Բայց իւր գաւառական առաջնորդութիւնից առաջ այս չէ լինում իւր միակ ճանապարհորդութիւնը, այլ մի քանի ժամանակից յետոյ Երզնկայ, էրզրում և Վան էլ է գնում, ուր և վարդապետ է ձեռնադրվում 1866-ին Իգնատիոս սրբազանի յորդորանքով, որ այն ժամանակ Վանի առաջնորդ էր: Սորանից յետոյ Աղթամարայ վանքի մէջ ութ ամսի չափ վարդապետութեան պաշտօն է վարում: Երկրորդ անգամ Կ. Պոլիս վերադառնալով Տ. Պօղոս պատրիարքի օրով՝ նախ Պալատու, յետոյ Ենի-Գաբուլի քարոզիչ և թաղային վարժարանի սեսուչ է նշանակվում և 1869 թ. Տ. Արիստակէս եպիսկոպոսի պատրիարքական տեղապահութեան օրով Բաբերդի առաջնորդ է ընտրվում: 1870 թ. Բաբերդի առաջնորդութիւնը միացվում է Երզնկայի հետ, և այս աւելի ընդարձակ

պաշտօնի մէջ Ալէաթճեանը մնում է մինչև 1873 թ., երբ Քուլիջանի թեմական գործերի առթիւ պատրիարքարանի հրաւիրմամբ Կ. Պոլիս գալով եօթն ամիս մնում է, և այն միջոցին երկու վիճակը դարձեալ միմիանցից բաժանուելով, միայն Երզնկայի առաջնորդութեան պաշտօնով իւր պաշտօնավայրն է դառնում և մնում այնտեղ մինչև 1875 թ.: Մի ժամանակ Պոլսի Սամաթիոյ եկեղեցւոյ քարոզչութիւնը վարելուց յետոյ, 1876 թ. ընտրվում է Մշու առաջնորդ, որի վրայ էլ Գէորգ կաթողիկոսից 1877-ին եպիսկոպոս է ձեռնադրվում: Մինչև 1880 թ. այս պաշտօնը վարելուց յետոյ Պոլիս է դառնում և Հինգ տարուց յետոյ Մուշ գնում, այս անգամ նաև Սուրբ Յովհաննու վանքի վանահայրութեան պաշտօնով: Ապա 1886 թ., որովհետև վանքերի կառավարութեան բաւական փորձառութիւն է ձեռք բերած լինում, երկրորդ անգամ Երզնկայ երթալու առթիւ, ուր թեմի ինն վանքերի տեսչութիւնն ևս վարած էր, Մուշէն ազգային վարչութեան հրաւերով գնում է Վան պատրիարքական փոխանորդի և միանգամայն Վարդայ վանքի փոխ-վանահայրութեան կրկին պաշտօնով, որ վարում է մինչև 1889 թ., սրանից յետոյ էլ իւր գործունէութիւնն է ամփոփում է Կ. Պոլսում՝ կատարելով Ս. Խաչ վանքի քարոզչութեան պաշտօնը: Տ. Գրիգորիս սրբազանն անգամակցած է նաև պատրիարքարանի ժողովներին, և վերջին անգամ ընարուել է Կրօնական Ժողովի ատենապետ:

Նորընտիր կաթողիկոս Տ. Տ. Գրիգորիս սրբազան Ալէաթճեան եկեղեցուն օգտակար լինելու համար պահանջած բարոյական և իմացական կարողութեանց հետ մարմնական առողջութիւն և առողջութիւն էլ ունի և յոյս ունինք որ իւր պաշտօնավարութիւնը հոգեոր, բարոյական ու կրթական տեսակէտներով օգտակար լինի իւր բազմակարօտ հօտին, որ երկար ժամանակ թողնուած լինելով առանց խնամքի, իրօք, գործունէայ և եռանդուն հոգեոր պետի մեծ պահանջ ունի:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԱՍԻՆ ՄԻ ԳԻՐՔ

Ներկայ 1895 տարուան սկիզբը լոյս տեսաւ անգլիերէն լեզուով մի գիրք, որի անունն է. The Armenian Crisis in Turkey, The massacre of 1894, its antecedents and significance. By Frederic Davis Greene. (Հայկական ճգնաժամն ի Թիւրքիա. 1894-ի հոգոտրածը, նորա նախընթացները և նշանակութիւնը): Հեղինակն է պ. Փրէզէրիկ Տէյվիս Կրին ամերիկացի մի միսիոնար, որ 4 տարիի չափ Վան զոնուած է ամերիկեան Պորթ ընկերութեան կողմէ և անձամբ ներկայ եղած Հայութեան կրած ճղնաժամերին և որն, այժմ Ամերիկա դառնալէ ետք, իբր մի անկախ անձ, ներկայ Հրատարակութիւն կանէ Սասունի ջարդերի առթիւ, իբրեւ մի բողոք՝ անպատուած, չարչարուած մարդկութեան կողմէ ընդդէմ սուլթանական բարբարոսութիւններին: Գիրքը նուիրուած է Սասունի նահատակների յիշատակին:

Այս Հրատարակութիւն եղած է Միացեալ Նահանգների մէջ Հայ խնդրի համար աշխատող Հայ-Ամերիկեան մարմնի նպաստովը. իր 20.000 օրինակների մեծագոյն մասը ձրիապէս տարածուէր է անգլիախօս երկիրների մէջ: Գիրքը ունի 180 էջ ութածալ, 18 դեղեցիկ պատկերներով զարդարուած. մին Վեհ. Հայրիկի յաջողուած մի պատկերն է. գրքի սկիզբն ալ դրուած է Հայերէն լեզուով և գրով Ն. Վեհափառութեան մի խօսքը. «Յոսահապելո՛ւ Վեհ», զոր Վեհ. Հայրիկ գրքի հեղինակին ասէր է անձամբ երբ սա ասկէ երկու տարի

առաջ Ս. Էջմիածին հանգիստում, Ն. Վեհափառութեան ներկայացել է: Գրքի արտաքինի մասին այսքանը գրել է եւք, մի քանի քաղաքացիներով և տեղեկութիւններով ալ զրքի բովանդակութիւնը աշխատենք ծանօթացունել հայ ընթերցողին:

Գրքի ընթերցումը ընդհանրապէս լաւ տպաւորութիւն կը թողու և ընթերցողը բոյորովին անձնատուր կը լինի այն յուզումներին որոնք շարժած են հեղինակի մարդասէր և զգայուն հոգին, այս բողոքի ձիւ հասցնելու լուսաւորեալ աշխարհի ոչ թէ միայն ուղեղներին, այլ և սրտերին: Եւ իսկապէս անդիւիսօս ժողովուրդներին հայկական խնդիրը ծանօթացնելու համար ամբիով և միեւնոյն ժամանակ ճշգրիտ և հեղինակաւոր անձերի վկայութիւններով ճոխ մի գիրք է դա. հեղինակը խնամք է տարեր իր բոլոր տեղեկութիւններ և փաստեր բացառապէս անդիւիսի և ամերիկացի ճամբորդների, և միսիոնարների գրածներէն առնել, որով և մեծապէս համոզիչ լինել անդիւիսօս հասարակութեանը համար, որով և հանրային զօրեղ կարծիք մը ստեղծել որ կարենայ ճնշում անել դիւանագիտութեան վրայ, իր քայլերը փութացնելու:

Գրքին Ս. Բլաշկո կը պարունակէ 18 նամակներ, որոնք գրուած են Սրեկեան Թիւրքիայի այլ և այլ քաղաքներէ. Թղթակիցների, ինչպէս և քաղաքների անուաններն չեն յիշուած, որպէս զի գրողները յականէ անուանէ Թիւրք բարբարոսութեան մատնանիշ եղած չլինին, թէև ազոնք ամենքն ալ եւրոպացի կամ ամերիկացի անձեր են: Սակայն որքան ալ անանուն են նամակները, ասով մէկ տեղ դոցա բնագիրները 20 տարուայ ամերիկացիների, քաղաքագլուխ, օրէնսդէտ, եկեղեցական, զրազէտ անձերի ներկայացուած են և ասոնք իրենց ստորագրութեամբ հաստատեր են թէ տպագրուած օրինակները նամակների հարազատ օրինակներն են. բացի այդ, այդ նոյն անձեր այդ նամակների ուշի ուշով ընթերցումը ջերմագին յանձնարարեր են, իբր կատարելապէս վստահելի: Քննիչների այդ յանձնարարութիւն, ինչպէս և իրենց ստորագրութիւններ (Fac-simile փորագրութեամբ) տրուած են նոյն գլխի սկիզբը:

ուած տեղեկագիր մ'է Սասունի գէպըին, այդ տեղեկագիր մեծ նեղութեամբ և զգացութեամբ պատրաստեր են մի քանի անձեր միասին, «սրանցմէ մինչև իսկ մէկն «սորապետ»-ն էր իրեն հեղինակը, բաւական էր ինքնին այդ գրութիւնը պատրաստելու. սորապետներէն մէկը Բարձր Կայսր-Սեան պէր է և ընդարձակ ազդեցութիւն ունի»։ Այդ տեղեկագիր մանրամասնութիւններն այստեղ թարգմանել աւելորդ կը համարուիմ, դոքա կը համաձայնին հայ թերթերի մէջ մասնաւոր թղթակիցների և անզր. թերթերէ թարգմանօրէն տպուած նամակներին։ Բարբարոսութիւնների նկարագիրը շատ կենդանի կերպով դրուած է և ընթերցողը չկրնար առանց տատասուելու և մագերը տնկուելու կարգաւ Ձէքի փաշա կոչուած հրէշի միջոցով կատարուած այդ անդր-դազանական արարքների պատմութիւնը։ Նամակագիրները կը հաստատեն թէ թիւրքիսն Սասունի դործին մէջ իր գէմ ապստամբներ ունեցած է. Ն. 4-ը իր ամբերիկան ունով հետեւալը կը դրէ այդ մասին. «Սուլթանը անհրաժեշտ հրամայեց, որ հեծելաւ և հետեւեալ գոմերը յարձակուին հայ ապստամբներէն ճնշելու և նոսա ալ յարձակեցան, միայն ինչ իրենց դէմ ունէին մի ապստամբներէն ղեկավարէր Երէնը պաշտէր ինչ ճապարհին որ ապստամբ միջոցով հայտնուեցաւ, որ առեւանգուելով մի թիւրք ղայմադամի աղայէ, իր նախկին ուսուցիչ միսիոնարին կը հաղորդէ իր վիճակ. «Եւս նամակս միշտով է, ինչպէս հայտնի, սակայն հասարակեք որ արեւմտ և արապստամբով է գրութիւն»։

Ինչպէս նամակները, այնպէս և հեղինակի տուած ուրիշ տեղեկութիւնները կը ցուցնին որ թիւրքիս իր հալածող և հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ խտրութիւն չէ դրած լուսաւորչականի և բողոքականի միջև. միսիոնարական հաստատութիւնների զարգացման ալ արգելք դրած է։ Բայց այդ բանի պատճառը մասամբ մը պէտք է տալ Ամբերիկայի անտարբեր քաղաքականութեանը դէպի թիւրքիսի դործերը։ Իրաւ է թէ ամբերիկան միսիոնարները իրենք ամեն կերպ ջանացեր են պահպանողական մի դիրք առնել և

մինչև իսկ թրքասէր ալ երևնալ, սակայն այդ չէ արգելեր որ թիւրքիւն շատ տեղեր արգիլէ բողոքական համայնքին հաւաքուել մի տեղ և իրենց աղօթք կատարել և կամ մի եկեղեցի շինել: Այն օրից երբ Պօլսի ամերիկեան դեսպանը չկրցաւ միսիոնար Միստրը Ռէյնօլտսի և ընկերին Մուսա բէգէն ընդունած վէրքերի համար ամենափոքր հատուցում ստանալ և մինչև իսկ մեծ-վէղերի դռնէն 4 անգամ ետ դառնալն մարտեց (նոյն զրքի 161-րդ երեսը) և բացի այդ, երբ Ամերիկայի կառավարութիւնը, նախագահ Քլիվլէնտի բերանով յայտարարեց որ ինքն մինչև իսկ պարտաւոր չէ պաշտպանել ամերիկեան քաղաքացի դարձած թիւրքիացիները, այդ անտարբերութենէ մեծ փնաս կրեցին թէ բողոքական եկեղեցին և թէ նոյն իսկ բուն ամերիկեան հաստատութիւններ և բնիկ ամերիկացիները թիւրքիայի մէջ: Եւ այժմ, ինչպէս կերևի, ամերիկացի միսիոնարների համբերութիւնն ալ հատած է:

Գրքի Բ գլուխը աշխարհագրական և ցեղադրական տեղեկութիւն մ'է հայաստանի երկրին և ժողովրդին վրայ:

Գ գլուխը վիճակագրական տեղեկութիւններով քրիստոնեայ դիւղերի վրայ ի դործ դրուած հարկահաւաքչական հարստահարութիւնների, ինչպէս և երկրին ամեն կողմը տիրող ընդհանուր կեղեքման, հալածման և բնաջնջման պատկերը կը դծէ, յիշելով ի միջի այլոց և Կուռուպաշի դէպքը: (Այս դէպքի մանրամասնութիւնները հրատարակուած են արտասահմանի հայ լրագիրների մէջ. դա ինքնին մի փոքր Սասուն է և նշանաւոր նորանով որ Վանի ժողովուրդը մեծ յուլում ցոյց տուաւ այդ առթիւ. իսկ Վալի Բահրի փաշան, թէև ժողովրդի շարժումը հանդարտեցնելու համար խոստացաւ արդարութիւն անել, բայց յետոյ ոչ միայն մարդասպանները չպատժեց որոնք յայտնի էին, այլ մինչև իսկ շատ մը հայեր ի բացակայութեան դատապարտել տուաւ մահուան, իբր թէ աղոնք կըլած լինին դէպքի հեղինակները, և իրենք դիտամաք կղեւնագործութիւններ արած են և անմեղ թիւրքերի ու դառնուկ քիւրդերի կը վերադրեն աղոնք որ Եւրոպա յուղուի ընդդէմ թիւրք կառավարութեանը:) Հեղինակը այդ զուլսի

մէջ կը յայտնէ նաեւ թէ անիրաւացի է Հայ աղբիւրներէ առնուած տեղեկութիւնները առհասարակ նկատել իբր չափազանցեալ կամ յեղափոխականների շինծու պատմութիւններ. և եթէ ադոնցմէ ոմանք քաղաքների և անուանների մանրամասնութիւնների վրայ անորոշ կերպով կանցնին, դորա պատճառը, կասէ Միսաքը Կրին, լոկ այն է որ թղթակիցները և զոհերը թրքական բարբարոսութիւններն աւելի ևս չճանրացունեն իրենց վրայ:

Հեղինակը այդ զուրի մէջ զրելով թէ չի-անդ Մարդո- (Թիւրքիաի) ակտերը անբժշկելի են, Հայկական խնդրի երեք լուծումներ մէջտեղ կը դնէ: Ադոնցմէ մին է. Ռոսական Գրաս-նո՛ւր որ ուրախ-լեւաճի պիտի ողջանայ, կասէ, ելել թիւր-քիսի և Ռոսիայի պիտակետ-լեւան մեջը լինելու է ընդդէմ-լեւ-նը և լել ինք թիւրքահայաստանէն Ռոսական սահմանը անցած պիտի, որոշողէն արդար-լեւան անցածի պէս է դիպած: Բ' հայ-կական ինքնավար-լեւան որ աշխարհագրական և բազմապիսի պար-ճառներով երազ ճը կը լեւ-ի հեղ ինքնին, Գ' արձապական և զե-րեղ վարչական բարեկարգ-նո՛ւր հարկաւոր երաշխաւոր-լեւաճի: Սո-է Հեղինակի համար ամենէն դործնականը. այսու հանդերձ Հեղինակը տեղ տեղ առաջ կերթայ և հայաստանին Թիւրքիաէն անջատում, չի-անդ Մարդո-ն վրայ վերահասական դոր-ծողութիւն մը կը թելադրէ իբր ամենէն ստոյգ միջոց թէ՛ քրիստոնեայ և թէ՛ մահմետական ցեղերը փրկելու համար:

Դ Գլխի մէջ՝ օսմ. կառավարութեան խոստումների որ-բան անարժէք բան լինելն կը հաստատուի և ցոյց կը դրուի թէ ամեն մի խոստումներ անելէ ետք, Թիւրքիան միշտ գե-պի աւելի ևս դնացած է, կամ Հեղինակին բուն խօսքերովը. «Խոզը լողանալէ ետք, կը վերադառնայ ցեխի մեջ լափլափելու, և լել չի-անդ Մարդո-ն (Թիւրքիային) հաճար ալ նոյնքան ճիշդ է այն բան, ինչ որ Աւստրալիայի մեջ յեղ-նաճ դի-ահարին հա-ճար, որմէ ետք դի-եր հանա-եցան, բայց այդ հարդո-ն վեր-ջինն չար ելեւ քան զաւաճին»: Այսպէս ալ հակառակ 1829-ի Ատրիանուպոլսի դաշնագրին, 1839-ի հաթիի շէրիֆին, 1844-ի Թանդիմաթին, 1856-ի Փարիզի դաշնագրին, 1878-ի

կիպրոսին և նոր թուականի Պերլինի դաշնագրերին մէջ
Բ. դրան յանձն առնուած պարտաւորութիւնների և ա-
րած հանդիսաւոր խոստումների, հպատակ ազգաց մինչև
իսկ կրօնական աղատութիւններն ոչ միայն չընդարձակուե-
ցան, այլ նախկինէն աւելի ևս պակսեցան: Ճեղքնալը զըր-
բի Դ յաւելուածի մէջ մի քանի նմուշներ կը բերէ լոկ կրօ-
նական զրբերի զրաքննութեան մասին Թիւրքիայի ցոյց
տուած ծայրայեղ և ծիծաղելի խստութեանը, որ ցոյց կու-
տայ թէ խղճի տարրական աղատութիւնն իսկ որքան բռ-
նաբարուած է ներկայ սուլթանի օրով: Պոլսի Պայլպլ հաու-
զին ս. զրոց ցանկի մի հրատարակութիւնն արտօնելու հա-
մար, Թրքական զրաքննիչը պահանջներ է որ Երեմիայի 33-րդ
գլխէն հետեւեալ խօսքը «արամութիւնը պիտի փոխուի ու-
րախութեան» ջնջուի: Ջնջուին նոյնպէս և Սաղմոսի 33-րդ
գլխի «Ամբարիշտ խորհուրդները ի չիք դառնան», Եսթերի
4-րդ գլխի «Տրամութիւն պալատի մէջ», Սաղմոսի 38-րդ
գլխի «Տրամութեան ժամանակ յոյս», հռովմայեցոյ 8-րդ
գլխի «Ուրախանալ հալածանքի մէջ» վերնադիրները և ու-
րիշ այսպէս 50-ի չափ խօսքերը: Թրքական զրաքննիչը, հեղի-
նակի բերած մի ուրիշ վկայութեան նայելով, կը ձգտի այն-
պիսի փոփոխութիւններ անել քրիստոնէական զրբերին որ
ասոնք խլամ զրբերի համաձայնին:

Ե ԳԼԽԻ մէջ նախ կը յիշատակուի թէ ինչպէս 1880 յու-
նիս 1-ին հայկական խնդրի մասին, տէրութիւնների ծանուցա-
գրին համեմատ Բ. դուռը նախ խոստումի և փախուստի պա-
տասխան մը տուաւ, բայց շուտով իր դիրքը փոխեց և սեպտ.
11-ի դեսպանների հաւաքական ծանուցագրին, պահանջում-
ներին առանց կարեւորութիւն տալու, բաւականացաւ լոկ
պատասխան մը գրելով թէ ինք մտադիր է այս ու այն բա-
րենորդում անել: Արդէն ետք, թէ ինչպէս ալ տէրութիւն-
թիւնները չարեցին իրենց պահանջման վրայ, իշխան Պիղ-
մարկ յայտարարեց թէ «Ժանդ անպատեհ—խեղճէր Կընան
Ժաֆէլ, Եթէ հայկական խնդրի ճշտութեամբ»։ Անգլիան ալ
լռիկ մէկ կողմ քաշուեցաւ և մինչև իսկ այդ խնդրի մասին

Թէ նա հաւատացեալներն խալիֆայի և պարկեշտ մահմետականի մը պէս վարուած է. սակայն այդ միտք հերքելու համար առանց դրսէն փաստ բերելու պէտք չենելու, նոյն այդ գլխի մէջ միեւնոյն միտքը հերքող տողեր շատ կան. և ինչպէս որ ինքն հեղինակն ալ դրած է, սուլթան համիտը պատմութեան մէջ պիտի ներկայանայ ոչ իբր մի սուլթան որ պետութիւն փրկեց, այլ իբր մի սուլթան, որ կրնար փրկել բայց չբռաւ:

Է գլխի մէջ մի ցուցակ դրուած է այն բարբարոսական կոտորածներն որոնք թիւրքերը միայն այս վերջին 75 տարիներն մէջ ի դործ դրած են իրենց հպատակ հանդարտ բնակիչներն, անպաշտպան կանանց և տղայոց վրայ. այդ ցանկին մէջ չեն առնուած 10.000-էն պակաս զոհ ունեցող ջարդերը: Ահա այդ ցանկ.

1822-ին ջարդուած են Յոյներ, մասնաւորապէս Քիոս կղզու մէջ	50.000 հոգի.
1850-ին Ասորիներ, Հայեր (Քրիստոնեաներն մէջ).	10.000 »
1860-ին Մարոնիք, Սիւրիցիք (Լիւթանանի և Դամասկոսի մէջ).	11.000 »
1876-ին Պուլկարներ	10.000 »
1894-ին Հայեր Սասունի մէջ)	12.000 »
Գումար..... 93.000 հոգի:	

Այս թուերը բոլոր բերուած են հեղինակաւոր և պաշտօնական վկայութիւններէ: Ազոնցմէ դեռ դուրս կը դան 1866-ի Կրէտէի ջարդը, 1877-ին Շէյխ ձէլալէտալինի և Ուպէյտուլլահի հայաստանի մէջ արած կոտորածները, նոյնպէս և 1892-ին Մոսուլի եղիպիներն վրայ եղած ջարդը որմէ միայն այն եղիպիներ ազատ մնացին որոնք զէթ առեցես իսլամութիւն ընդունեցին:

Ը գլխի խնդրին մէջ իսլամութեան կատարած դերի մասին խօսելով, այդ առթիւ Թրիմէն նշանաւոր պատմաբանի խօսքերն ալ առաջ կը բերէ որմէ կը քաղենք հետեւեալ տողերը. «Երբ մենք թիւրք աիրապետութեան չարիքները կը նշանակենք, ոմանք մեզ կառարկեն թէ քրիստոնեայ իշխողներն ալ հին ժամանակները նոյնքան գէշ բաներ արած են. դա մասամբ ճշմարիտ է, բայց ոչ ամբողջապէս. ոչ մի քրիստոնեայ իշխանութիւն այսքան երկար առնէ շարունա-

կեր է գէշ կառավարել ինչպէս թիւրքն արած է: Ճիշտ է, որ քրիստոնեայներն ալ Հին ատենները մասնաւոր գործեր արած են. թիւրքերի արածին չափ վատ, բայց այս կայ որ քրիստոնեայները վաղուց ի վեր թող տուած են այդ տեսակ գործեր, մինչդեռ թիւրքերը կը շարունակին նոյնը և միևնոյնը անել: Ամենայնո՞ւի քրիստոնեայ կառավարութիւնն իսկ այսօր աւելի բարեփոխուած է 100 կամ 500 տարի առաջուայ վրայ. բայց թիւրք կառավարութիւնը այսօր աւելի ևս դէշեր է քան ինչ էր չէր 100 կամ 500 տարի առաջ. ասել է որ ամենավատ քրիստոնեայ իշխանութիւնը կրնայ բարեփոխուիլ, բայց թիւրքիան չկրնար»: Մի քիչ վար ալ կը յարէ. «Թիւրքիան իբր թշնամի և բարբարոս կառավարութիւն եկաւ բանակեցաւ Եւրոպայի հողին վրայ. անկէ ի վեր 500 տարի կանցնի և նա դեռ կը ֆնայ նոյնքան թշնամի և բարբարոս մի բանակ նոյն հողի վրայ, ինչպէս որ էր երբ առաջին անգամ ոտք դրաւ Կէլիպոլուի վրայ»:

Թ Գլխի մէջ պ. Կլադըսթոնի ճառն է դրուած, որսառուղղեց Անգլո-հայ պատգամաւորութեանը, երբ սա այս ձրմբան Մեծ Ծերունիի ծննդեան 85-ի տարեդարձին իրեն ներկայացաւ շնորհաւորելու և սկիհ մը նուիրելու: Նոյն ճառին կցուած է և պուլկարական սարսափների ժամանակ պր. Կլադըսթոնի հրատարակած բրոշիւրէն մի հատուած:

Ժ Գլխի ամիսի և համակրական ծանօթութիւն մ'է հայ ազգի, եկեղեցու և զրականութեան պատմութեանը:

ԺԱ Գլխի բոլորովին նուիրուած է ամերիկեան Պորա ընկերութեան թիւրքիայի մէջ կատարած քրիստոնէական և կրթական դերին, մենք թէև այդ գլուխի մէջ յայտարարուած ինչ ինչ կարծիքներ և եղրակացութիւններն քննադատելի և միակողմանի կը գտնենք, սակայն վիճակագրական մի քանի թուանշաններն այստեղ դնել անօգուտ չենք համարիր:

Սյդ գլուխ մասնաւորապէս բնիկ ամերիկեան միսիոնարների և հաստատութիւնների ի թիւրքիայ պաշտպանութեան խնդիր մ'ալ կը դնէ ամերիկեան ժողովրդի և կառավարութեան առջև:

Հետեւեալ թուանշանները կը պատկանին ամերիկեան Բօնկրէ Կէշընէլ Պորտ և Փրիսպիտերեան Պորտ ընկերութիւններին, $\frac{3}{4}$ -ը առաջինին և $\frac{1}{4}$ -ը վերջինիս:

Ներկայիս մէջ այդ մարմինների կողմէն Թիւրքիաի մէջ կը կարծեն 223 բնիկ ամերիկացի միսիոնարներ և 1.094 տեղացի քարոզիչներ, Հովիւներ և ուսուցիչներ: 1821-էն ի վեր 550 բնիկ ամերիկեան միսիոնարներ եկած են ի Թիւրքիա: Այդ թուականէն մինչև այսօր 10 միլիոն դոլար ծախք տրած են այդ միսիոնարութիւններ, այժմ տարեկան ծախքն է 285.000 դոլար, որմէ 60.000 տեղացի բողոք. եկեղեցիներէ կը հաւաքուի: Բողոքական եկեղեցիների թիւն է 155, իսկ բարոզատեղիները 281: Հաղորդուողների թիւը 13.528 և բողոքական Հասարակութեան անդամների թիւը 60.000: Միսիոնարութիւններն ունին նաև ի Թիւրքիա 5 քօլէճ, 6 աստուածաբանական սեմինարիա, 80 բարձր նախակրթարաններ և զիշերօթիկ վարժարաններ, 530 Հասարակ երկսեռ վարժարաններ: Ուսանողների թիւը 27.400-ի կը հասնի, որմէ 4.085-քօլէճի և սեմինարիաի կը վերաբերին: Կան և բժշկական Հիմնարկութիւններ, Թերթերը Հայերէն, Թուրքերէն, յունարէն, պուլկարերէն և արաբերէն լեզուներով: Իրենց տպարաններ մինչև այժմ 7 միլիոն Հաստոր զիրք Հրատարակած են:

Ահա բովանդակութիւն Մր. Կրինի զրբին որ ժամանակակից մի կարևոր պէտք կը լեցունէ և հայկական խնդրի մասին արեւմտեան գրականութեան մէջ մի զեղեցիկ Հաստոր կ'աւելցունէ: Թէև ունենայ մի քանի քննադատելի տեսութիւններ ալ, սակայն զիրքն ընդհանրապէս առնելով, շնորհալիութեան և դնահատման արժանի է և ինչպէս կը տեղեկացունեն, արդէն իր ազդեցութիւն արած է ամերիկեան և անդլիական Հասարակութեանց մտքին վրայ:

Ա.

Միջոյն հայ երկրագործը բաւարար.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ի ՏԵՐ ՀԱՆԳ. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԿՏԱԿԸ

Մեր ժամանակի անուանի հոգևոր գործիչներից մինի, Ի Տեր Հանգ. Ներսէս պատրիարք Ալարժապետեանի, այս յոյժ շահեկան և կարևոր գրուածքը, որ անշուշտ պատմական մեծ նշանակութիւն ունի, մենք մտադիր էինք զետեղել 1888 թ. «Նրաքս»-ում, բայց այլ և այլ պատճառներով դորա տպագրութիւնը մեր կողմից յետաձգուեցաւ մինչև այժմ, երբ դարձեալ այսօր մեր հանդիսի մէջ է առաջին անգամ տեղ գտնում նշանաւոր հայ վեղարակրի այս շահագրգիռ յիշատակարանը:

«Մտակը» հայերէն բնագրից փրանսերէնի վերածուելով տպագրուել է նախ եւրոպական մի նշանաւոր թերթում, որից և թարգմանելով տպագրում ենք այստեղ հանդերձ այն բացատրութիւնով, որ յիշեալ թերթը նուիրած է այս կտակին:

Մեզ հաղորդել են, գրում է այդ թերթը, մինչև այժմ գեռ չհրատարակուած այս յիշատակարանը և միևնոյն ժամանակ երաշխաւորել են մեզ սորա բնագրի մասին:

Մենք մեր պարտականութիւնն ենք համարում հրատարակել այս՝ ինկատի առնելով այն թարմ հետաքրքրութիւնը, որ նա ներկայացնում է ինչպէս տաճկահայերի, այնպէս էլ ռուսահայերի համար. ամենքը յիշում են այն զրկանքները, որ հայերը կրեցին վերջին տարիներս, ամենքը յիշում են նմանապէս, որ հայերը կարողացան առաջ բերել Բերլինի վեհաժողովում «Հայկական խնդիրը». բայց դժբաղդաբար Բերլինի վեհաժողովի որոշումը նոցա համար քննում է և մինչև այժմ որպէս մեռած տառ:

* * *

Սյն օրից, երբ ես վճռեցի թողնել իմ հասարակական գործունէութիւնը՝ այլ ևս յոյս չունենալով վերստին սկսելու նորան քայքայուած առողջութեանս պատճառաւ, — ես

յաւերիցս թեթեւ զգալու բոպէներին ինձ նուիրում եմ ո՛չ թէ յիշատակարաններ գրելու, այլ մի քանի խորհուրդներ աւանդելու իմ հաւատակից եղբայրներին, որոնց ես այնքան սիրել եմ:

Սահմանադրութիւնը, որի վերայ հիմնուած է հայ ժողովրդի վարչական կազմը, յառաջացրել է անիշխանութիւն, ըստ որում թէեւ մի կողմից նա համապատասխանում է մեր եկեղեցու ժողովրդական ոգուն, բայց և շատ կէտերում նա բացասում է նրա աւանդութիւնները: Սյոք սահմանադրութիւնը կաղմելիս վարուել են այնպէս, որ կարծես թէ, եկեղեցին զոյրութիւն չունենար, և հոգեւորականութիւնը ընդունել է նրան ամբողջապէս՝ առանց ամենեւին իւր իրաւունքները պաշտպանելու: Կարգապահութեան տեսակէտից՝ հոգեւորականութիւնը համայնքի մէջ կազմած է մաքառող տարր, իսկ եկեղեցական աւանդութեանց տեսակէտից՝ հոգեւորականութեան բոլոր անդամների իրաւանց հաւասարութիւնը համահաւասար է հպատակութեան և կարգապահութեան ոչոնչացմանը նրա միջից: Սորա հետեանքը այն եղաւ, որ, իրօք, հոգեւորականութիւնը, որը իր գործունէութեան որոշ սահմանի մէջ պէտք է ղեկավարուէր ինչպէս մի ամբողջութիւն, հեղհեւեալ կորցրեց իւր ներքին կապը, և հասաւ, եթէ չսեմ անիշխանութեան վերին աստիճանին, այլ մի այնպիսի դրութեան, երբ այլ ևս նա արդէն դադարում է հասարակական օգտակար գործիք լինելուց և հետեւապէս ստեղծում է իրենից անկարգութեան մի տարր հէնց այնտեղ, ուր նա պէտք է լինէր հաւասարակշռող և հաշտեցնող տարր:

Գուցէ ինձ մեղադրեն, որ իբր ես ևս նպաստել եմ իրաց այս վեճակին կամ նրանով որ սկզբից համաձայն եղայ դորան, կամ նորանով որ վերջերը չըջանացի մի հնար գտնել այդ դրութիւնից դուրս դալու համար: Սակայն անիրաւացի կը լինէր անտես առնել այն կեղծ վեճակը, որի մէջ ես դրուած էի: Ընտրութեանս ժամանակ արած երդումը՝ պահպանել սահմանադրութիւնը մինչև գործունէութեանս վերջը, ինձ կաշկանդել էր մինչև որ արամաբանական մի խիստ

բացատրութիւն ինձ չարձակեց այդ կապանքից: Ես այս բացատրութեանը սպասեցի շատ երկար, մի քանիսի անտարբերութիւնը դէպի հասարակական դործերը, միւսների կողմնապահութիւնը դրել էին ինձ այնպիսի պայմանների մէջ, որ պէտք էր կամ միայնակ վճռական կռիւ մղել, որով դործել մի ծանր երգմնազանցութիւն, կամ խնդրի ելքը թողնել հանգամանքների ընթացքին, որոնք տեղում էին հասարակութեան վրայ, այն հանգամանքների, որոնք հայ ժողովուրդի համար մահու և կենաց նշանակութիւն ունէին: Ես նախագասեցի վերջին ելքը:

Յայտնի է, որ եկեղեցին զոյութիւն ունէր նախ քան Սահմանադրութիւնը, որ հայ հասարակութիւնը մշակեց իւր համար: Ոչ ոք ի հարկէ նպատակ չուներ փոփոխելու հայ եկեղեցու կազմակերպութիւնը, ընդհակառակը նրա վարչութիւնը և նրա կարգապահութիւնը կարող էին քննադատման լի: Սա լի մի տարածայնութիւն է, որ հարկաւոր է հեռացնել և որի համար բաւական է միայն մի պաշտօնական բացատրութիւն այն մտքով, որ ոչ ոք ցանկութիւն չէ ունեցել դիպչել եկեղեցու աւանդութիւններին: Հոգեւորականութիւնը Սահմանադրութեան արամադրութիւններից միայն այնքան օգտուելու իրաւունք ունի, որքան եկեղեցին այդ թոյլ է տալիս նրան:

Իմ հոգսերի առարկան եղող երկրորդ կէտը այն մարմինն է, որ համարվում է ժողովուրդի ներկայացուցիչ, կամ՝ աւելի լաւ ասած՝ այն եղանակը, որով դա հանդէս է գալիս:

Փոխարինելով մէկի կառավարութիւնը, թէև այդ մէկը ընտրուած լինի հասարակութիւնից, խորհրդականների կառավարութեամբ՝ նոյնպէս հասարակութիւնից ընտրուած, անշուշտ երբէք միտք չեն ունեցել անձնական կամայականութիւնը ոնջացնելու համար հպատակուել անմիտ փոքրամասնութեան նրանով, որ վերջինին միջոց առն իրադործելու ամենաստոր իշխանապետութիւն, որ երբ և իցէ զոյութիւն է ունեցել, սակայն ճիշտ պիտի չհետեանքի հասանք մենք թոյլ տալով մեզ մի քանի շեղումներ նոյա յաճախակի դործադրելով:

Ի՞նչ նշանակութիւն ունի այն ընտրեալը, որ հաղիւ է կենսարոնացնում իր մէջ որոշ շրջանում իրեն ընտրողների տաններորդ կամ քսաներորդ մասի ձայնը: Սա հակառակ է սահմանադրութեան ոգուն, որ պահանջում է, թէ ընտրեալը ընտրողների մեծամասնութիւնը պէտք է ներկայացնի: Բայց այս չարիքին դիւրին է օգնել պահանջելով, որ ընտրողները իրենց լիազօրին ընտրելիս մեծամասնութիւն կազմեն, և՛ մինչև որ այս վերջինս չընտրեալացնէ մեծամասնութիւն, ընտրութիւնը պէտք է համարուի չկայացած և այդպիսի ընտրեալն էլ զուրկ ձայն տալու իրաւունքից: Ծիշտ այսպէս էլ՝ հեռացնելու համար այն ընտրելիներին, որոնք ցանկալի պայմաններին չեն համապատասխանում կամ որ նոյնն է իրանց բարձր կոչմանը արժանի չեն Սահմանադրութիւնը այդպիսիների բարոյականութեան և ընդունակութեան նկատմամբ որոշ պահանջներ է դնում: Սյդպիսի պայմաններով տպահովուած ընտրողական մարմինը երբէք չի շեղուիլ իւր կոչումից, թէև դուցէ ժողովրդականութիւն ձեռք բերելու ծարաւը այդ ժամանակ դառնայ մի աւելի խոր վէրք, որը սովորաբար կրծում է դործի զլուխ կանոնաձևներին:

Դարձեալ մի նկատողութիւն քաղաքական կազմակերպութեան վերաբերմամբ: Զը նայելով Սահմանադրութեան պարզ առաւելութիւններին դրանք ենթարկուելին շեղումների յօգուտ, այսպէս ասած, ներքին կանոնադրութեան, որը իմ կարծիքով ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իւր մօրը լափող մի հրէշ մանուկ: Խոստովանում եմ, որ այս կանոնադրութիւնը երբ որ բննվում էր Ալգային ժողովում, հաւանութիւն գտաւ իմ կողմից, բայց այդ աշխատութեան սկզբնական երեալուն պատասխանատուութիւնը բոլորովին ինձ վրայ առնելով հանդերձ, այժմ ես բողոքում եմ նրա դէմ իմ բոլոր ուժով: Փորձը պարզեց ամեն բան, երբ փաստերը ցոյց են տալիս, որ դործիքը վատ է, այն ժամանակ առողջ դատողութիւնը պահանջում է նրա ոչնչացումը, որովհետև հասարակաց շահը պէտք է առաջին տեղը բռնի: Սյդ պատճառով պէտք է փոխել ներքին կանոնադրութիւնը և նրան փոխարինել մի այլ կանոնադրութիւ-

նով, որ լինի աւելի համեստ, աւելի համապատասխան մեր կարիքներին և ղերծ բոլոր այն բարդութիւններից, որոնք իրենց զոյութեան իրաւունքը կարող են ունենալ զօրեղ կառավարութիւնների մէջ, բայց մեր մէջ ուղղակի ծիծաղելի են: Իմ կարծիքով կանոնադրութեան զծած սահմանից անցնելու ձգտումը առաջ է եկել վարչական մեքենայի բոլոր անիւներում մէկի տեղ կարելի եղածին չափ բաղմամբիւ անձինք գնելու յանկութիւնից: Դրա հետեանքը այն եղաւ, որ վարչութեան մէջ բաղմամբիւ ծառայողների մասնակցութիւնը, որոնք թոշակ չէին ստանում, միշտ թղթի վրայ միայն զոյութիւն ունեցաւ: Բայց տասնհինգ, քսան տարուայ փորձը պէտք է որ արտայայտէր իւր արդար վճիռը այդ տեսակ ձգտման վրայ: Ես բնաւ խորհուրդ չեմ տալիս վերադառնալ հնաւանդ կառավարութեան մոլորութիւններին, բայց անհրաժեշտ կարիք կայ ամենուրեք կրճատել վարչութեան կազմը, իրական և աւելի օրինաւոր վերահսկողութիւն հիմնելով կարելի է հասնել աւելի խիստ բաւականացուցիչ գործնական հետեանքի՝ քան այն, որին հասնում են այդպիսի լոկ արտաբուստ երեացող վարչական կազմի միջոցով:

Հաղորդելով իմ անձնական պիտոյութիւնների հետեանքները այստեղ, ես յոյս եմ տածում, որ միւսները ինձնից աւելի բախտաւոր կըլինին և կըմշակեն մի այլ կանոնադրութիւն աւելի դրական հիմքերի վրայ, քան էր այդ անցեալում:

Այժմ ես անցնում եմ ամենակարեւոր կէտին, այլ խօսքով այն ղեկավարող մտքին, որին ես հետեւում էի ինչպէս համայնքի պետ: Ես պատկանում եմ այն անձանց շարքին, որոնք կարծում են, որ իւրաքանչիւրը վարձատրվում է իւր ծառայութեան համար, որ ժողովուրդը կարող է սկզբում բարւոքել իւր դրութիւնը միայն իւր սեպհական աշխատանքով: Իմ պատրիարքութեան ամբողջ երկար շրջանում, ես դարմանքով նկատում էի, թէ ինչպէս ամեն ինչ սպասում են ուրիշների հովանաւորութիւնից և շնորհից: Այն ինչ ժողովուրդը ժամանակի ոգուն են թարկուելով բարւոք դրութեան աւելի ու աւելի պահանջ էր զգում, ամեն կողմից յարձա-

կումներ էին լինում պատրիարքական իշխանութեան դէմ բա-
 ւականութիւն պահանջելով, մինչդեռ պատրիարքական դաշը
 իւր շուրջը չէր դնում կամ շատ սակաւ էր դնում այդպի-
 սի պէպքերում այն անհրաժեշտ համերաշխութեան ոգին,
 առանց որի ամեն մի ջանք մնում է անօգուտ: Իմ նախորդ-
 ները ինձնից ոչ պակաս էին հասկանում այդ, բայց թէ ի՞նչ
 կարող էինք անել մենք թշուառութեան անունով կատա-
 րուող այդպիսի եռանդուն բուռն պահանջների առաջ, դիմել
 աղգային համերաշխութեանը մի կողմից և մեզ վերայ իշխող
 օրինաւոր կառավարութեան հովանաւորութեանը միւս կող-
 մից: Ես չեմ ասում, որ իմ շուրջս երբէք չէի դնում ազնիւ
 դործակցութիւն, բայց այն ծանր շրջանում, որին մենք են-
 թախաց ենք մեծաւ մասամբ, այդպիսի աջակցութեան կատա-
 րեալ բացակայութիւն էր տիրում, յամենայն դէպս զգաց-
 վում էր նորա պակասութիւնը մինչև վերջը: Սակայն իմ կող-
 մից մեծ ապերախսութիւն կրլինէր մոռանալ այն, ինչ որ
 արուեց հայկական սարահարթում տիրող սովի ժամանակ:
 Եթէ մենք ամեն բանում հետեւէինք անձնուիրութեան այդ
 օրինակին, այն ժամանակ երկրի ներկայ դրութիւնը բոլորո-
 վին այլ կրլինէր, իսկ ինչ վերաբերում է կառավարութեան
 հովանաւորութեանը, ես պէտք է ասեմ, որ ցանկանալ և կա-
 րողանալ երկու բոլորովին տարբեր բաներ են և որ բացար-
 ձակ անարգարութիւն կրլինէր մեղադրել ո՛ւր և իցէ վատ
 մտադրութեան համար՝ նախապէս համոզուած չըլինելով որ
 նա կարող էր անել, բայց չէ արել: Կառավարութիւնը տա-
 տանուելով ամբողջ մի շարք յաճախ միմեանց հակառակ
 պահանջների առաջ, իրաւացի համարելով հանդերձ մեր այդ
 պահանջները, նոցա պատասխանեց անվճռողաբար և խոյս
 տալով: Բայց այսպիսի հետեանքի ներքոյ ես բնաւ չէի նկա-
 տում չոր դիտաւորութիւն, որովհետեւ չեմ կարող ինձ թոյլ
 տալ կարծելու, թէ ո՛ր և է կառավարութիւն դադարի հոգա-
 լուց մի ժողովրդի մասին, ինչպէս էլ լինի այդ ժողովուրդը,
 որ ապրում է նորա իշխանութեան տակ գարերի ընթաց-
 քում: Ես հաւատացած էի նորա հոգատարութեան մասին,

բայց փորձը ցոյց տուեց, որ նա անկարող է մի բաւականութիւն տալ: Կառավարութեան դէպի մեր ժողովուրդը ունեցած ցուրտ վերաբերմունքը աւելի աչքի է ընկնում նորանով, որ նա արդէն ընտելացել է դարերի ընթացքում մեր հաւատարմութեան և որ նա երբէք չէ ունեցել պատճառներ մեղ խնայելու, որպէս այդ անում էր նա կէս դարու ընթացքում այլ տարրերի վերաբերմամբ, որոնք կարողացան իրանց նեցուկներ դնել մեր կառավարչական սահմաններից դուրս: Մեր հասարակութեան պահանջները վերջին քսան տարուայ ընթացքում դարձան աւելի յաճախակի ստիպողական: Այդ նկատմամբ ես միայն ընթանում էի իմ նախորդների շաւղով, և երբ վերջին պատերազմը զանազան ազդութիւնների ազադայի հարցը յարուցեց, ես շտապեցի կառավարութեանը առաջարկել վարչութեան մի նոր ծրագիր, որ ըստ իմ համոզման պէտք է նպաստէր մեր զրութեան լաւանալուն: Կառավարութիւնը չընդունեց այդ ծրագիրը, բայց նա հակառակ բան էլ չասաց: Ես զեռ աւելին եմ ասում: Շնորհիւ միայն կառավարութեան պաշտօնական համաձայնութեան, համաձայնութեան, որ բացատրվում է այն բացառիկ հանգամանքներով, որոնց ժամանակ յայտնած էր պահանջը,— ես նոյն այդ ծրագիրը ներկայացրի նախ մոսկիային, իսկ յետոյ Բերլինի վեհաժողովին: Մեր հրաւերը եւրոպական պետութիւնների մարդասիրական բարձր զգացումները շարժելու՝ արձադանք տուեց: Եւ այժմ իսկ, երբ մի ոտքս դերեղմանում է, ես մտածում եմ գորա մասին հոգեկան յոյզով և չեմ կարող այդ չըսիշել առանց լցուելու ջերմ շնորհակալութեան զգացմունքով դէպի այն ամենքը, որոնք արապայտեցին իրանց կարծիքը յօդուտ մեր զործին: Եթէ իմ փորձերը և եւրոպական պետութիւնների և նոյն իսկ մանաւանդ մեր ողորմած միապետի դէպի մեղ ունեցած բարի արամադրութիւնը չունեցան իբրեւ իրանց հետեանք նշանաւոր փոփոխութիւնների-դրանից չէ կարելի եղրակացնել, որ այդ չըպէտք է լինի և ապագայում:

Իմ փորձը, սակայն, քննութեան ենթարկեցին և այդ երկու կերպ. ոմանց կարծիքով մենք մեր պահանջների մէջ

շատ հեռու էինք դնացել, այլոց ասելով՝ բաւականաչափ. ես աւելացնում եմ, որ մի քանի եսամոլ հոգիների համար էլ լռութիւնն էր այն միակ քաղաքականութիւնը, որին նորահետեւում էին: Իմ փորձի բարոյական տեսակէտից դնահատութիւնը ապագային է պատկանում: Ինչ վերաբերում է անձամբ ինձ, ես կատարեցի իմ պարտքը, ամենայն կերպ ջանալով մեր ժողովրդի վեճակի բարւոյեման մասին: Հասարակութիւնը նեղվում էր, ես էլ նորա արտայայտիչն էի, բայց ոչ մի դէպքում ես չէի քաջալերիլ նորա իւր միապետին հաւատարիմ չմնալու ձգտումները: Բոլոր իմ ծրագիրները վերջ ի վերջոյ հանդում էին այն բանին, որ պէտք է վերջնականապէս պահանջել այնպիսի պայմաններ, որոնց ժամանակ համայնքը կարող կը լինի գոյութիւն ունենալ և զարգանալ:

Անդոր լինելով թափանցել Նախախնամութեան անփոփոխելի վճիռների մէջ, ես, սակայն, պէտք է յիշեցնեմ իմ եղբայրակիցներին, որ գոյութիւն ունին յաւիտենական օրէնքներ և որ միայն այդ օրէնքների տիրապետութեամբ մենք կարող ենք բարեկեցիկ կեանք վարել: Բայց եթէ դուք ձեր ապագան հիմնում էք այս աշխարհի զօրեղների օգնութեան վերայ՝ առանց աշխատելու, որ այդ օգնութեան արժանաւոր լինիք ապա և ձեր դործը կորած է:

Մեր սուրբ եկեղեցին իւր լայն զաղափարներով հաշտեցնում է ժամանակակից ոգին, յառաջադիմութեան և զարգացման ոգին քրիստոնէութեան սկզբունքների հետ. երբէք նա չէ վատաբանել յառաջադիմութիւնը և քաղաքակրթութիւնը, ընդհակառակն մի բան, որին նա միշտ դէմ է եղել, դա անհամբերող ոգին է: Մեր եկեղեցին, որ ամբողջապէս պահպանել է նախնական եկեղեցու բնաւորութիւնը, յառաջադիմական է: Դուք կարող էք այդ մշտական սիւնի լուսով վստահ քայլերով դիմել դէպի լուսաւորութիւն: Յառաջադիմութեան շաւղով, մտաւոր և բարոյական զարգացման շաւղով, դուք կարող էք իբրև աղք դիրք ձեռք բերել: Ներշնչուած համերաշխութեան ոգով՝ դուք կարող էք զօրաւոր լինել, և չեղունելով մեր եկեղեցու սուրբ հայրերի զօած ճանապարհից՝

դուք կարող էք յուսալ ապագայի վերայ: Զարգացէ՛ք, օգնեցէ՛ք միմիանց, և Աստուած կ'օգնէ ձեզ:

Մի խօսք ևս ժամանակակից հարցերի մասին. Ս. Էջմիածնի, Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի թափուր գահերի մասին և այլն:

Ես երախտապարտ եմ իմ բոլոր այն հաւատակից եղբայրներին, որոնք որքան հնարաւոր էր յաջողեցրին Էջմիածնի համար իմ թեկնածութիւնը, չնայելով, որ ես հակառակում էի դորան և՛ խօսքով և՛ գործով: Օգտուելով այս հանգամանքից իմ ջերմ շնորհակալութիւնն եմ յայտնում Ռուսիոյ Օգոստափառ Միապետին, որ ինձ տուեց փայլուն ապացոյց իւր դէպի հայ ազգն ունեցած բարձրադոյն և մեզ համար թանկագին բարեհաճութեան, երկու անգամ իւր ազնիւ ներկայացուցչի միջոցով ինձ համոզելով յետ առնել իմ հրաժարականը և եթէ ես այդ չարի, այդ լոկ նորա համար, որ ես մտածում էի, և մտածում եմ դեռ այժմ էլ, որ իմ գործունէութեան ժամանակը լրացած է այս աշխարհում, մանաւանդ որ ես առաջարկեցի աւելի արժանաւոր և իմ կարծիքով ամեն կերպ աւելի յարմար թեկնածուի, որին, սակայն, ոչ միայն չկարողացայ ցանկը մտցնել, այլ նոյն իսկ անկարող եղայ ինձ ազատել թեկնածութիւնից: Այդ թեկնածուն էր Մակար արքեպիսկոպոսը: Նա բաւականութիւն է տալիս երկու պայմանների, որոնք պահանջվում են կաթողիկոսից, առաջին՝ նա հայոց եկեղեցուն նուիրուած ազնիւ հոգեւորական է. երկրորդ՝ նա հաճելի անձնաւորութիւն է ռուսաց միապետի համար: Ինձ մօտ կան նորա հայրենասիրութեան ամենաջօշափելի ապացոյցներ: Այդ հոգեւորականի կրծքի մէջ բարախող սիրտը հայի սիրտ է: Միւս կողմից՝ ինձ յայտնի է, որ նորա ընտրութիւնը Ռուսիայի սրտովը կը լինէր, որովհետեւ ամենից առաջ կաթողիկոսից պահանջվում է ազնուութիւն (մի՛ հաւատար աս խնդրում շահ ունեցող մարդոց թշուառ խօսքերին): Սուրբ հոգին օգնէ մեր հաւատակիցներին կատարելու արժանաւոր ընտրութիւն: Ամենադիւսաւորը այն է, որ պէտք է տաճկահայերի և ռուսահայերի, ազգի այդ երկու նշանաւոր մասերի մէջ անտարակոյս գոյութիւն ունեցող համերաշ-

խութեան հոգեւոր կապերը պահել և ամրապնդել: Բայց այդ կապերը աւելի ամուր կարող են լինել, եթէ ձեռք առնուին հարկաւոր միջոցները:

Ինչ վերաբերում է Կ. Պօլսի աթոռին, պատրիարքի ընտրութիւնը համեմատաբար նուազ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ վերջինս միայն տեղական կարեւորութիւն ունի: Այնուամենայնիւ այդ ընտրութիւնն էլ պէտք է ընկնի այնպիսի մի հոգեւորականի վրայ, որ նախանձախնդիր է եկեղեցու աւանդութիւններին և ջերմապէս նուիրուած հասասարակութեան շահերին: Ես չեմ ցանկանում մատնացոյց անել մէկին, բայց այդ չի նշանակում որ ինձ դժուարին էր այդ անել. ես միայն չեմ ցանկանում ինձ իբրեւ յաջորդ մէկին յանձնարարել: Փնտեցէք և դուք էլ կը գտնէք: Մօտեցէք ընտրութիւններին առանց որ և է կրքի և մի՛ թողնէք ձեր ուշադրութիւնից այն, որ ընտրեալը այն ժամանակ միայն կանգնած կը լինի իւր կոչման բարձրութեան վերայ, երբ նա կը կարողանայ նախախնամութեան գործիք դառնալ՝ անհետացնելու համար պառակտման և բաժանման այն բոլոր ձգտումները, որ անձնական շահը զրդում է մեղանից իւրաքանչիւրին.—դուք դորան օրինակ ունիք Սսի գահի համար եղած մրցումները, և—պահանջելու եկեղեցու միութիւն և ժողովրդի մէջ համերաշխութիւն:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղէմի պարտուց խնդրին, ես նորան պատուաւոր տեղ եմ տալիս, որովհետեւ սուրբ տեղերը մեզ համար ունին մեծ նշանակութիւն: Այն միջոցները, որոնք մինչև այժմ գործ դրուեցին առանց հետեանքի, շուտով կը տանեն աւելի արմատական միջոցի, վերջինս կարճ ժամանակ կարող է մեզ նեղացնել, բայց ինչ էլ որ լինի անհրաժեշտ է պարտքը վճարել, և այդ գործում խիստ մեծ ծառայութիւն կարող է մասուլցանել այն հոգեւորականը, որ արդէն երկու տարի է գործում է Երուսաղէմում. դա է Յարութիւն արքեպիսկոպոսը: Հարկաւոր է նորան քաջալերել, նպաստել և թեթեւցնել նորա գործը՝ ոչ միայն անմիջապէս պարտքը վճարելով, այլ և միջոցներ ձեռք առնելով

յափշտակութիւնների դէմ, որոնք ս. վայրերը վտանգի ենթարկեցին:

Հրաժարուելով այն ամենից, ինչ որ այսպէս թէ այնպէս կարող է հասարակական գործունէութեան վերաբերել, ես մտածում եմ իմ մնացած օրերը նուիրել վերակենդանեցնելու մի բարեգործական խնդիր, որի վերայ հսկել ինձ կտակել է արժանապատիւ Շահնազարեանը,—այսինքն Խաս գիւղում դպրոց հիմնել՝ որ մի քանի տարուայ գործունէութիւնից յետոյ, ունենալով 300-ից աւելի աշակերտների, ստիպուած էր միջոցների պակասութեան պատճառով փակուել, ծախսելով դրամազուլսը, որ նշանակուած էր նորան պահելու համար:

Այդ հաստատութիւնը, որ կտակողի կամքի համաձայն պէտք է սեմինարիա լինէր, արդէն գնահատուած է իւր արդեանց համեմատ. նա հետզհետէ ստացել է բաւական լայն ծրագիր, ամեն աստիճանի՝ սաներին հնարաւորութիւն տալով տեղ ունենալու իւր նստարանների վերայ: Այդ՝ բառի բուն նշանակութեամբ՝ ազգային հաստատութիւնից թէ՛ հոգեւորականութիւնը և թէ՛ ժողովուրդը ընդարձակ կերպով օգտուեցին: Իմ հրաւերը դէպի իմ ազգակիցները նորան վերականգնելու, թէև լինի այդ աւելի նեղ սահմանով և այդ կերպով բաւականութիւն տալ ամենաստիպողական պահանջին— ունենալ ազգային դպրոց կրթութեան համար ընդհանրապէս և մասնաւորապէս հոգեւորականութեան կրթութեան համար, այդ հրաւերը, պէտք է խոստովանեմ, լսուեց, բայց թոյլ այնուամենայնիւ ես հաւատացած եմ, որ եթէ հետեւեք այդ մոքին՝ դործը զլուխ կը դայ: Եթէ Աստուած ինձ կեանք տայ, ես բոլոր ուժովս պէտք է աշխատեմ դորա համար. եթէ՛ ընդհակառակն՝ ինձ վիճակուած է վերանալ երկրի երեսից, ուրեմն այդ դպրոցում կրթութիւն ստացած սաները չպէտք է մոռանան, որ իրանք իբրեւ որպեղրած զաւակներ անմիջական ժառանգներն են մեր արժանապատիւ Շահնազարեանի, այսինքն՝ նոքա պարտաւոր են պահպանել այնքան օգտակար այդ հիմնարկութիւնը: Ես նշանակում եմ նո-

ցա Շահնազարեանի ժառանգութեան հոգևոր դործակատարներ: Թո՛ղ նոքա կազմեն մի դաշնակցութիւն որը անելու նոքա իրաւունք ունին, որպէս զի կարողանան գլուխ բերել այն դործը, որ իմ ուրախութեան առարկան էր կազմում, քանի դպրոցը դոյութիւն ունէր, և վշտի առարկան իմ կեանքի վերջին օրերում, երբ ես յիշում եմ սորանից շատ տարիներ առաջ նորա վախճանը:

Ես վերջացնում եմ, խնդրելով Բարձրեալի օրհնութիւնը մեր ս. եկեղեցու և մեր Թանկագին ազգի զաւակների վերայ, և ցանկանալով նոցա հաշտութիւն և սէր այժմ և յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

Ներսէս արքեպիսկոպոս Վարժապետեան

Օրթաքեզ, (Միջագիւղ)
1 հոկտեմբերի 1884 թ.

Յայտնի է, որ անցեալ տարուայ վերջում տաճկահայոց վարչական ներքին կեանքում տեղի ունեցան մի քանի կարևոր դէպքեր, որոնք իրենց նշանաւոր արդիւնքով առաջնակարգ տեղ գրաւեցին համայն հայութեան հական խնդիրներում: Այս դէպքերն են՝ նոր պատրիարքի ընտրութիւնը ի դէմս ամենապատիւ Սատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանի և Աղգային Դողովի անդամների նոր կազմութիւնը: Յայտնի է արդէն նորընտիր պատրիարքի եռանդուն և կորովի գործունէութիւնը, որով այնքան կարճ ժամանակում կարողացաւ իր բռնած վստահ ընթացքով վերականգնել արժանայիշատակ Ներսէս Պատրիարքի ազդաշահ քաղաքականութիւնը. միւս կողմից Աղգային Դողովի նոր կազմութեան առթիւ շեշտելու ենք այն ուրախալի երևոյթը, որով առաջին անգամ, այն էլ այնպիսի տագնապալից օրերում, պարզ ժողովրդի ներկայացուցիչները հանդէս եկան, հակառակ նախկին էֆէնտիների, վարելու տաճկահայոց հասարակական գործերը, որը պակաս ազդեցութիւն չունեցաւ աղգային խնդիրների և Ս. Պատրիարքի գործունէութեան վերայ:

Արպէս զի ցոյց տանք, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի վարչական մարմինների կազմութիւնը աղգային ընթացիկ խնդիր-

ների վերաբերմամբ, մենք առաջ կը բերենք մի գրութիւն, որը ներկայացնում է էֆէնտիների տիրապետութեան ժամանակուայ մի կենդանի պատկերը, երբ նորա ո՛չ միայն ազգային այս ու այն խնդիրներն էին ոտնատակ անում կամ իրանց քմահաճոյքին ծառայեցնում, այլ նոյն իսկ պատրիարքներին և ազգային հիմնարկութիւնները իրենց ձեռքին խաղալիկ դարձնում, որոնք, ի թիւս այլ պատճառների, իրենց կողմից պակաս չը նպաստեցին գաւառացոյց այժմեան անտանելի կացութեանը:

Առնի- Բարեկաճ

4. Պոլիս 10/22 օգոստոս 1887 (Թ. *)

Վերջապէս Նուրեանի հռչակաւոր վարչութեան շրջանը լրացաւ: Հիմա կը պատրաստուի իւր մեծագործութեանց համարատուութիւնը բերել Ազգային Ճողովին՝ կանխաւ վստահ ըլլալով անոր մէկ մասին՝ այսինքն Փափաղեան և Ընկերութեան ծափերուն և դափնիներուն վրայ:

Բայց մենք իբրեւ անկողմնակալ ոք՝ ոչ թէ Փափաղեանի նման իւր բերանը նետուած ոսկորին. սիրոյն համար՝ այլ միմիայն մեր հէգ ազգին շահն ի նկատի ունենալով՝ ինքնին պիտի առնենք այս մի քանի տողերուն մէջ Նուրեանի գլուխգործոցները և այնուհետեւ պիտի հարցնեմք թէ խիղճ ունեցող հայ մը կրնայ անոնց հաւանիլ: Երբ Վանայ Պօղոսեան և Ապօղոսեան հին ազգային խնդիրը վերջերս ամենայն սաստկութեամբ արծարծեցաւ՝ Նուրեան ռը կողմ բռնէր կը հաւնիք, տարակոյս չկայ թէ Ապօղոսեանց իրաւացի զանդատներն ի նկատի առնելով խնդիրն ազգին շահուց համաձայն կարգադրելու էր: Ազգին շահը կ'ըսեմք, վասն զի Պօղոսեանց և Ապօղոսեանց խնդիրն անձի խնդիր չէ, այլ յառաջագիւժութեան և յետադիմութեան խնդիր է, լուսոյ և խաւարի մարտին խնդիրն է, միով բանիւ Վարդանի և Վասակի սկըզբանց խնդիրն է: Արդ, Նուրեան այս ամենը զիտնալով հան-

*) Ծանօթ.— Մեր մի աշխատակցի այս գրութիւնը, թէև ուղարկուած էր «Արտ»-ին 1887 թ., սակայն մենք միայն այժմ աւելի քան նպատակայարմար գտանք տպագրելու, հաւատացած լինելով որ Պոլսում յայտնի այս անձի գրութիւնը ամեն ժամանակ կուտենայ իւր հետաքրքրութիւնը:

դերձ՝ ոտքի տակ առաւ ամենայն անհիւ զգացում, թողուց Վարդանի դրօշը և գնաց Վաստկայ դրօշակիրն եղաւ, Պողոսին՝ վանեցւոց սյդ մասնէին պաշտպան դարձաւ, և այնչափ ըրաւ՝ որ բարձրագոյն ակումբներ ալ կասկածեցան Աստուծոյ վրայ։ Աստի կրքերն իրենց վերջին աստիճան սաստկութեան հասան, հաղարաւոր անհատներ հռովմէականութեան յարելու պատրաստութեան, Ազարեան գերերջանիկն ծափ զարկաւ՝ այս աղգաւէր խռովութեանց հանդիսատես կենալով՝ և գուցէ իւր նոր հօտին հովիւներն ալ պատրաստեց։ Բայց շնորհիւ կառավարութեան ճարպիկ ջանից և վանեցւոց աննկուն հայրենասիրութեան՝ խնդիրը վերջացաւ. սակայն մինչև ցարդ իւր աղգափնաս տպաւորութիւնը թողեց կայսերական կառավարութեան մօտաց վրայ, զի վանեցիք՝ այնուհետև կասկածելի դարձան յաջ կառավարութեան։ Ահա Նուրեանի առաջին գլուխ գործոցը։ Երկրորդն է՝ Տիվրիկի հոգաբարձութեան խնդիրը, որուն մէջ Նուրեան՝ կառավարութեան միջամտութիւնը հրաւիրեց, բանտարկութիւններ ի գործ դնել տուաւ՝ և սակայն խնդիրը դեռ անլոյծ կըմնայ տարիներէ ի վեր։ Բայց ահա երրորդն և ամենէն նշանաւորը պատմենք։ Նուրեան Տիգրանակերտի առաջնորդը Մշոյ Ս. Կարապետի Վանուց վանահայր կարգեց՝ գրեթէ բռնի։ Ընթերցողը թող աչքի առաջ բերէ Տիգրանակերտի և Մշոյ հեռաւորութիւնը, արդ այս գործով Նուրեան ցոյց տուաւ որ ինք վարչական ոչընչութիւն ու՞նէ. իւր կարծեցեալ տաղանդը իւր յաղթ հասուկին, հաստ բազկին, զօրաւոր ձայնին վրայ է՝ նոյնպէս ուժեղ ապտակին՝ զոր մերթ ընդ մերթ չնայեց իւր բարձակից ընկերաց՝ ինչպէս ըրաւ Բարաղամեան Տիգրան աղգասէր և արդիւնաշատ անձին։ Այս յիմար գործով, առաջնորդական այս նորանշան կարգադրութեամբ գիտէք, Նուրեան ի՞նչ աղէտ բերաւ աղղին զլիւն։—Տիգրանակերտցի աղգայինք առանց առաջնորդի, առանց ներկայացուցչի մնալով՝ կառավարական ատենից առջև՝ սկսան հաղարներով զիմել ճիւղերիցներու և պապականներու, որպէս զի իրենց ցաւերուն

դարման ընեն՝ իրենց բողոք և զանգատը բացատրեն կառավարութեան: Հիմա, անաղան ուրեմն սթափելով ս. պատրիարքը՝ սախողական խնդիրներ կըմատուցանէ կառավարութեան՝ որպէս զի հրաման տայ զՍ. Հայրիկն ղրկել ի Տիգրանակերտ՝ կրօնափոխութեան դիմած կամ առ այն պատրաստուած հաղարաւոր աղջայինք յետս կեցնելու իրենց ազգաւեր խորհրդէն՝ և անոնց զանգատանաց դարման ընելու: Նուրեանի չորրորդ մեծագործութիւնն եղաւ Տաճկաստանի հայոց կրթական գործին տուած սոսկալի հարուածը: Մինչդեռ ամեն աղջ իւր զրազէտներն, դաստիարակներն կը քաջալերէ, Նուրեան քաջ զիսնալով որ անոնք են ամենէն աւելի սուր տեսնող իւր ազգաւեր գործերը՝ անոնց մահացու հարուած մը տուաւ. և ահա թէ ինչպէս.— դասագրքերու մենաշնորհի, դրոշմի տուրք սահմանեց, և հակառակ կարող և լուրջ մտրդոց քննադատութեանց, հակառակ նոյն իսկ երկրի իշխող կարգերի, բռնի գործադրութեան դրաւ: Ուսուցչական վկայականի խնդիր մը յարոյց՝ ոչ թէ արժանաւորները քաջալերելու, այլ իւր արարածներն յառաջ քաշելու, և իւր խնկարկուաց թիւն ստուարացնելու համար: Պօլսոյ թաղային բոլոր վարժարաններն խանգարեց, թաղային մրցման ոգին սպաննեց, որպէս զի աշակերտներն ստիպուեն երթալ Ղալաթիոյ Կեդրոնական կոչուած վարժարանը, որ իւր վարչութեան արդիւնքը կը կարծէ, մինչդեռ արդէն բարեյիշատակ Ներսէս պատրիարք և Մաքսուտ Սիմոն բէյ տարիներ յառաջ պատրաստած էին անոր բացումը, բայց կարծեմ աւելի օգտակար եղանակաւ: Գիտէք թէ ի՞նչ հետաքրքրական կարգադրութիւն ըրաւ Պօլսոյ և կերպիւ իւրիք բոլոր Տաճկահայոց վարժարանաց բարեկարգութեան համար: Մասիսի նախկին խմբագրապետ Իւթիւճեան պ. Կարապետ Էրեւանի պէտքով անուանեց մեծ թողակով մը. արդեւ նկարագրեամբ այդ անձը՝ և թող համայն հայութիւնն իմանայ թէ ասկէ աւելի աննպաստ ընտրութիւն կրնա՞ր ըլլալ: Իւթիւճեան եօթանասուն տարեկան, ֆիզիքապէս անկարող և բոլորովին անհամապատասխան իր ծանր, պատասխանատու պաշ-

տոնին անձ մ'ը. այս անձը ի՞նչ պիտի ընէ, զիտե՞ք. Պօլսոյ 45
 դպրոցները պիտի այցելէ շարունակ, ուսուցչաց և հոգաբար-
 ձութեանց վրայ պիտի հսկէ, դաւառաց վարժարանաց բա-
 րեկարգութեան հրահանգ պիտի տայ և այլն և այլն: Աս-
 տուած ողորմի այս ազգին: Նուրեանի մէկ ուրիշ նշանաւոր
 դործն ալ եղաւ Ներսէսի յիշերիմ թշնամին՝ Փափաղեանը
 Գում-Գաբուի Կեդրոնական Ուսումնարանին տեսուչ կարգելը:
 Այս պաշտօն առաւ Ստեփան Փափաղեան ի փոխարէն իւր
 հալածանաց զորս ի դործ դրաւ տարիներով և զորս կը շա-
 րունակէ գերեզմանին մէջ իսկ՝ ընդդէմ երջանկայիշատակ
 Ներսէսի. Փափաղեան կատաղութեամբ յարձակուեցաւ նաև
 Նուրեանի վրայ, և պարծենալով կ'ըսէր թէ՛ Վերջապէս Նո-
 րեան պիտի «պիպո» ի՞նչ Բերանոս ոսկոր ճը նեպել ուրպէս զի լուծ.
 և յիրաւի՝ Նուրեանն որ բացէ ի բաց կը յայտարարէր թէ
 կը վախնայ Փափաղեանի չարութիւններէն (չարերն իրար
 լաւ կը կշռեն) լաւ իւզոտ, ուղղալիք ոսկոր մը նետեց Փա-
 փաղեանի բերանը և իսպառ լուցուց զնա: Թէ ի՞նչ արժա-
 նիք ունի Փափաղեան մանկավարժութեան մասին՝ զայն ևս
 յայտնենք կարճառօտ: Այս մարդ քսան տարի Ղալաթիոյ
 վարժարանին մէջ իբրեւ տեսուչ և դասատու հայերէնի պաշ-
 տօն վարած է առանց արդեանց, Ղալաթիոյ հռչակաւոր ճա-
 խը կողմակերպած է, ամեն պատրիարքի դարանակալ, ամ-
 են առաջնորդի խոչընդոտն եղած է՝ իւր անձնական շա-
 հուն համար միայն: Վերջապէս երբ Ներսէս պատրիարքէն
 արտաքսուեցաւ Ղալաթիոյէն և ճախն ալ քանդուեցաւ՝ Փա-
 փաղեան սկսաւ ութ տարիէ ի վեր վայրահաչութեամբ միայն
 պարապել թափառական և նոր ապագայի մը հիմերը գնել՝
 միշտ հայհոյելով Ներսէսի, անոր թշնամիներն որոնելով, ա-
 նոնց հետ դաշնակցելով՝ մինչև որ դաւա զՆուրեան, որ Ներ-
 սէսի օրով պարսաւանաց քուէ առնելով՝ ծակամուտ եղած
 էր, և անոր մահուան կապասէր զլուսը դուրս հանելու հա-
 մար: Եւ այն Փափաղեան որ կենաց մէջ մանկավարժական,
 դրական, գիտնական զրուած մը, թերթ մը ձեռք չէ առած,
 մէկ ժամ, կէս ժամ ուսումնասիրութիւն չէ ըրած՝ ազգին,

զիտութեան, գրականութեան մարդկային անհատական ար-
ժանապատուութեան սիրոյն համար՝ այն Փափաղեան ահա
Կեդրոնական Բարձրագոյն Ուսումնարանի տնօրէն կ'ըլլայ իւր
գաշնակից Նուրեանի ձեռօք:

Անշուշտ պիտի հարցանէք թէ այս ամեն անկարգու-
թեանց մէջ պատրիարքն ի՞նչ կ'ընէ, պատրիարքը պահ մը
կռուելէ յետոյ, տեսաւ թէ պիտի չկրնայ զլուս ելնել՝ մօտաւ
Նուրեանի և Փափաղեանի զրպանը, ձայնը քաշեց և նստաւ:
Շատերն շատ բան կ'ըսեն այդ անձին համար. կ'ըսեն թէ
ազգատեաց է, ուսումնատեաց է, բայց ես ադոր հակառակը
կը պնդեմ: Յարութիւն Ս. պատրիարքը, շատ ազգասէր, վեր-
ջին աստիճան կրօնասէր, ուսումնասէր մարդ մ'է. իրեն
քով պակսածը վարչապետի մը ազգու, անկախ ոգին է, որ
մեծ քանակութեամբ կը գտնուէր Ներսէսի քով:

Կը տեսնես, բարեկամ, որ մեր տաճկահայոց ներքին
գործերը խիստ ողորմելի վիճակի մէջ են: Աւելցուր ասոր
վրայ այս տարուան մէջ պատահած մեծ հրդեհներն, որ ամ-
բողջ Զէյթուն և Կ. Պօլսոյ բաղմահայ մէկ թաղն իւր եկե-
ղեցոյն ու Հինօրեայ վարժարանով մոխիր դարձուց, բարդէ
ասոր վրայ նաև փոքր և մեծ հայաստանի ամեն կողմեր տի-
րող երաշտութիւնը, չքաւորութիւնը, սովի երկիւղներն և
սովը՝ և ահա ճշգրիտ պատկեր մը կունենաս մեր վիճակին:

Իբրև մի այլ հետեանք մեր տնտեսական, վարչական
անկեալ վիճակին, գրականութիւնն ալ ողորմելի կերպարանք
մ'ունի: Հակառակ բանդազուշանաց բաղմածանօթ թեթեա-
մաի մը (Գ. Արփի), որ կը յաւակնի զինք մերթ Պայրընի, մերթ
Կէօթէի և Յիւկոյի համեմատել, և այս տղայական տենչանօք
ամիսն հատորի մը չափ թուղթ մրօտել՝ մեր գրական երակը
տակաւին չը գտնուեցաւ: Ըստ իս այս երակը, այս աղբիւ-
րը պիտի չգտնուի, մինչև որ մեր երկրին անտեսական վի-
ճակը չբարւոգի, մինչև որ նոր, լուրջ սերունդ մը չկազմուի՝
աւելի յուսով պարարուած, աւելի լուսով ողողուած:

Արճա-իք.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՎԻՃԱԿԸ

(ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԲԱՖՓՈՒ ԱՆՏԻՊ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ)

Այդ անտաքորբոք ողևորութեամբ
Պատանի ճւղ ես դու յափշտակուած,
Արդեօք զէպի երկինք քո միտք սրաթուիչ
Յեթերս ճախրելու կոչում է Աստուած:

* *

Հրեշտակաց հետ հրձվում ես դու,
Եւ մոռացել ես քո բոլոր շրջան
Քո հոգեղուարձ այդ ցնծութիւնը
Չունի բնաւ վերջ ու ոչ իւր վախճան:

* *

Այդ ոսկի ժամուկ բոպէք սրբաղան
Այդ խորհրդական զբաղմունք հանգարտ,
Արհամարհանօք ծաղրում է խուժան,
«Չունի ասում է, դա նախանձ կամ դարտ»:

* *

«Տե՛ս, որքան անհոգ, յիմար է այս մարդ,
Թէ՛ւ նա չունի հաց և ապրուստ:
Արբուած է միայն իւր ցնորքներով,
Եւ թափառում է մերկ և անհագուստ»:

Բայց զո՛հ է քո սիրտ աշխարհի փառքէն,
Քեզ չէ՛ հրապուրում կեանքի ճոխութիւն.
Եւ ո՛չ հարստի մամոնի սէրը
Դառնացնում է քո աղքատութիւն:

* * *

Դու նուիրուած ես քո ազգի օղտին,
Եւ նորա շահուն, հաստատուն ուխտով,
Ձոհել ես նորան քո կեանք և վաստակ,
Բոլոր զոյութեամբ և քո չար բախտով:

* * *

Իսկ այդ սրբազան զոհաբերութիւն
Ինչո՞վ վարձատրեց ազգը քո պաշտօն,
Նա դրե՞ց արդեօք որ և իցէ զին
Քո անդին զոհար խօսքերուդ զգօն:

* * *

Ո՛չ... Հայհոյեց քեզ այն ապերախտը,
Զլացաւ յարգանք և ոսկու քսակ,
Քո անզուգական ճգանց փոխարէն,
Կապեց ճակատիդ նա փշեայ պսակ:

* * *

Արհամարհելով ուամկի չարութիւն,
Դու վրէժխնդիր չեղար բանաստեղծ,
Քո քնար հնչեց դարձեալ քաղցրաձայն,
Երգեցիր քո երգ անաչառ, անկեղծ:

* * *

Թշուառ է, պօհա, քո կեանքը անգին,
Դու նմանում ես խեղճ թիթեռնակին,
Որ, սիրահարուած լուսով ճրագին,
Սյրում է թեքեր, փչում է հողին:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Արաբ»-ը միշտ իւր սրտին մօտիկ ունենալով Հայութեան ու Հայաստանին վերաբերեալ խնդիրները, ամեն ժամանակ աշխատել է մանրամասն կերպով հաղորդել Հայի ներքին կեանքում կատարուած նշանաւոր դէպքերի և փոխոխութիւնների մասին, որքան Հանդամանքները այդ թոյլ են տուած եղել. սակայն, դժբաղդաբար, այս անգամ նա՝ իրանից անկախ պատճառներով՝ չկարողացաւ իւր ժամանակին ընթերցող Հասարակութիւնը ծանօթացնել տաճկահայի կեանքում տեղի ունեցած մի շարք կարեւոր և ծանրակշիռ իրողութիւնների հետ, որի պատճառով էլ այժմ նա ստիպուած է աւելի քան կարճաժամ խօսել այդ խնդիրների մասին, մանաւանդ որ «Արաբ»-ի սոյն զրքի անսովոր մեծութիւնն ու չափից աւելի ծաւալը չեն ներում դոցա մասին ընդարձակ կերպով յիշատակել, որպէս այդ ցանկալի էր: Համաձայն մեր այս մտադրութեան այստեղ կ'արձանագրենք լոկ փաստերը, որոնք տեղի ունեցան անցեալ 1894 թ.-ի վերջին ամիսներում և նորանից յետոյ, սոյն ներկայ տարում:

Օրէցօր դաւառներից և կեղրոններից հասած լուրերը աւելի և աւելի տխուր ու տագնապալից էին դառնում, հայ ժողովուրդը ամեն տեղ ծանր և իսկապէս անտանելի վիճակի մէջ էր տաճիկան բռնութիւնների և հարստահարութիւն-

ների երեսից, դրութիւնը կրիտիկական էր. Սասունը արեան
ու կրակի ծով էր դարձել, հազարաւոր անմեղ մարդիկ թըր-
քական ու քրդական անյաղ սրին զօհ էին գնացել, տասնեակ
շէն զիւղեր աւերակ ու ամայի էին դարձել, կրակի մատ-
նուել, շատ գաւառներ իրանց բնակիչներից զրկուել ու դա-
տարկուել էին անվերջ գաղթականութեան շնորհիւ. ամեն
կողմ տիրում էր յուզում, իրարանցում. ամենուրեք յուսահա-
տութիւն, ծանր ճգնաժամ էր նկատուում: Կառավարութիւ-
նը իւր սեւ և պատմութեան մէջ յաւէտ իւր անուան ան-
ջնջելի արատ դարձող եղեռնագործութիւնները և դժոխային
գաղանկութիւնները ծածկելու և լարուած մաքերը մի քիչ
խաղաղեցնելու համար թոյլ տուեց Ազգային ժողով զու-
մարել և պատրիարքական ընտրութիւն կատարել Ազգ.
Սահմանադրութեան տրամադրութեան շնորհիւ, Սահմանա-
դրութեան, որ՝ շնորհիւ նախկին ազգադաւ և պետութեան
գործիք դարձած պատրիարքի՝ բոլորովին ունատակ էր տըր-
ուած և ոչնչացրած: Տխրահռչակ և իրանց պաշտօնից հալա-
ծուած ազգամիաս էֆէնտիների տեղ անցնող ժողովուրդի ցա-
ւերին ճշմարիտ կարեկից ու հոգատար և նորա իսկական
ներկայացուցիչ ընտրելիների միջոցով՝ ձայների բացարձակ
բաղմութեամբ պատրիարքական դահ է բարձրանում՝ բուռն
պահանջների և սպառնալիքների ազդեցութեան տակ ափա-
մայ տեղի տուող և հեռացող Աշդեանի փոխարէն՝ տաճկահայ
հոգևորականութեան արժանաւորագոյն ներկայացուցիչ սրբա-
ղան Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, որի մանրամասն
կենսագրութիւնը՝ այլ կարևոր տեղեկութիւնների հետ միասին՝
«Արաքս»-ը առաջինն էր որ տուեց արդէն իւր ժամանա-
կին ընթերցող հայ հասարակութեանը: Գործունեայ, ան-
շահասնդիր, հեռատես և կորովամիտ պատրիարքի առա-
ջին գործն է լինում բարձրացնել իւր նշանակութիւնն ու
ազդեցութիւնը կորցրած պատրիարքական պաշտօնը թէ՛
իւրայինների և թէ՛ օտարների աչքում, և արդէն շատ շու-
տով մենք տեսնում ենք, որ նա ամենի ուշադրութեան և
համակրութեան առարկան է դառնում. ամբողջ հայ ժողո-

վրդի սէրն ու հաւատն է գրաւում զէպ ինքը իւր արդիւնաւոր և աղօղոլտ ձեռնարկութիւններով, գրացի ազգերի նախանձն է շարժում իւր անկեղծ և անդրդուելի գործունէութեամբ, իսկ եւրոպացիների հիացման և յարգանքի առարկան է լինում իւր անկաշառ և անվհատ բնաւորութեան շնորհիւ և արժանանում է «Երկաթէ պատրիարք» բարձր անուան: Վերանորոգւում են պաշտօնական և բարեկամական յարաբերութիւնները օտար պետութեանց ներկայացուցիչների և դեսպանատների, օտար եկեղեցիների և դաւանութեանց հոգեւոր պետերի հետ. ամեն անգ պատրիարքը ընդունւում է մեծ պատուով իրրեւ հայ ազգի գլուխ: Անմիջական յարաբերութիւններ են սկսւում պատրիարքարանի ու վաւաճների մէջ, ամեն կողմերից մանրամասն տեղեկութիւններ են թափւում դաւառացի ժողովրդի թշուառ վիճակի մասին, հանուում են փոշու տակից տարիներով պատրիարքարանում հաւաքուած և անուշադրութեան մատնուած թղթերն ու բողոքադրութիւնները, և այդ բոլորի հիման վերայ խմբագրւում է հայ ժողովրդի իրապէս դառն, անելանելի ու հալածուած դրութիւնը բովանդակող մի տեղեկագիր, որը ներկայացուում է տաճիկ կառավարութեան և եւրոպական դեսպանութիւններին և որի հետեանքը՝ եւրոպական միջամտութեան աղօղացութեան տակ՝ լինում է տաճիկական բանտերը և աքսորավայրերը լեցնող հազարաւոր անմեղ հայերից մի խումբ հոգեւորականների և ապա աշխարհականների հետգհատէ աղատ արձակուելը:

Սակայն Բ. Դուռը չէր կարող հաշտ աչքով նայել այս բոլոր գործողութիւններին, որոնց միակ նպատակն էր հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել ապահով և անդորր վիճակ կանոնաւոր զարգացման համար. նա տեսաւ, պատրիարքի գործունէութեան ազդեցութիւնը նորա օրէցօր աւելի և աւելի սթափուող և կենդանութեան նշաններ ցոյց տուող հօտի վերայ. նա պատրիարքի անձնաւորութեան մէջ գտաւ իւր շահերին խիստ վտանգաւոր և վնասակար մի մարդ, որի հետ չի կարելի խաղ անել, ինչպէս նորա նախորդի հետ: Նա սկսեց

միջոցներ որոնել պատրիարքի գործունեութիւնը կաշկանդելու, չեզոքացնելու համար, ամեն տեսակ որոգայթներ լարեց նորա դէմ, հնարներ սարքեց, արգելքներ հանեց, բայց երբ տեսաւ, որ պատրիարքը իւր հեռատեսութեամբ և խորագիտութեամբ այդ բոլորը ոտնատակ տուաւ և անցաւ առանց ընկճուելու, փորձեց ազգի մէջ երկպառակութիւն ձգել մի քանի սղգավաճառ և տկարամիտ եկեղեցականներ իրան գործիք դարձնելով, որոնք այն ժամանակ, երբ հայկական խընդիրը դիպումատիայի օրուայ հարցն էր դարձել, երբ տաճկահայի ապստան էր վճռուելու, երբ հասարակաց շահը և հանդամանքները պահանջում էին միաբան և համերաշխ գործակցութիւն յօգուտ ընդհանուր հարցի,—կուրացած փառասիրութեամբ և անձնական շահերով, յանդգնեցան հայի արիւնը բամոզ և նորան հայաստանից բնաջինջ անելու ձգտող տաճիկ կառավարութեան բողոքել Կիլիկիայի Սկրտիչ կաթողիկոսի մահուամբ թափուր քնացած դահի համար օրինաւորապէս ընտրուած արժանաւոր և յառաջադէմ հոգեւորական Գրիգոր եպիսկ. Ալէաթճեանի ընտրութեան դէմ, ամբաստանել իւր հօտի անձնուէր պաշտպան սրբազան պատրիարքին իբրեւ յեղափոխական, այն պատրիարքին, որի շնորհիւ միայն մի քանի օր առաջ կարողացել էին թրբաց բանտերի մութ ու ապականուած խորշերից դուրս դալ և ազգի կողմից փառաւոր ընդունելութիւն գտնել և այլ մէկը միւսից ծանր զրպարտութիւններ և դատապարտելի քայլեր կատարել: Սակայն այս մեծ փորձութեան առաջ ևս անյողգող պատրիարքը չընկրկեց, չըխոնարհուեց. իրաւ է, նա ունեցաւ ծանր, մտայոյղ ըուզէներ, բայց նա.մի վայրկեան անգամ չըտարեց և իւր հեռատես ու խոհուն քաղաքականութեամբ կառավարութեան վերայ արած արտաքին ազդեցութեան շնորհիւ կարողացաւ խաղաղ ճանապարհով չիք դարձնել Բ. Դրան և իրանց ճակատի վերայ դաւաճանի անարդ կնիքը կրող հոգեւորականների մեքենայութիւնները և դաւերը:

Մինչ այս, մինչ այն, երբ ամեն օր միմիանցից տարբեր և յաճախ հակասական լուրեր էին հասնում երեք պետու-

Թեանց Ռուսիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից Տաճկահայաստանի համար Բ. Դրան առաջարկած բարենորոգութեանց ծրագրի ընդունելութեան և դործադրութեան մասին, զաւառացի ժողովուրդը օրհասական կռիւ էր մղում խստութեամբ վերայ հասնող սովի և անվերջ յափշտակութիւնների դէմ, յափշտակութիւնների, որոնք անարգել շարունակուում էին՝ չնայելով եւրոպական քննիչ յանձնաժողովի հայաստանում լինելուն։ Սրբազան պատրիարքը բերանացի թէ գրաւոր հրաւէր է կարդում բոլոր աղղայիներին՝ օգնութեան հասնելու իրանց կարօտեալ և սովամահ եղբայրներին։ Ամեն կողմ պատրիարքի հրաւէրը արձագանք է գրտնում՝ չնայելով տաճիկ կառավարութեան հակամարդկային և անարգ վարմունքին, որով նա սկսեց արգելքներ և խոչնդոտներ դէմ հանել այս մարդասիրական դործի—հանգանակութեան դէմ։ այսու ամենայնիւ պատրիարքարանը կարողացաւ ըստ կարելւոյն օգնել անտուն, անտէր, քաղցածութիւնից մեռնող գաւառացիներին, թէև նպաստի և օգնութեան պահանջը համեմատաբար խիստ մեծ է լինում։ Այս ամենի հետ միասին՝ սրբազան պատրիարքը չի մոռանում հոգալ և ընդհանուր տաճկահայ հոգեւորականութեան վիճակի բարւոքման և ուսումնարանների դրութիւնը բարձրացնելու մասին՝ հիմնուելով Սահմանադրութեան վերայ ու նորա համեմատ ուղղելով իւր գործունէութիւնը, իւր ձեռնարկութեանց պատուանդան ունենալով ազգը, նորա համակրութիւնն ու սէրը։

Այստեղ ընդհատելով մեր խօսքը՝ հարկաւոր ենք համարում աւելացնել, որ եթէ մի բոպէ ինկատի առնենք այսքան կարճ ժամանակում կատարուած բոլոր եղելութիւնները, զարմանքով պէտք է տեսնենք, որ տաճկահայը այս վերջի մի քանի տարում մեծ յառաջադիմութիւն դործեց աղղային ինքնաձանաչութեան, զիտակցութեան տեսակէտից և անշուշտ պէտք է ձգտել այդ զգացմունքը—զիտակցութիւնը միշտ վառ և կենդանի պահել ու զարգացնել։

Մեր «Բնութագրող Կենսա-Մեխանիկ» մէջ արդէն ընդհանուր կերպով յիշեցինք Սասունի կոտորածի և աւերածութիւններն մասին. այստեղ ուղղում ենք այդ և այլ մի քանի տեղերում կրօնութեան նման տխուր անցքերի վերաբերմամբ մի քանի կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդել, անցքեր՝ որոնք անպատիժ կերպով դործուեցան թիւրք կառավարութեան ձեռքով և, կարելի է նոյնպէս, կը կրկնուեն դարձեալ, եթէ բոլոր առաջ եւրոպական միջամտութիւնը հայկական բարենորոգութեանց ծրագիրը իրագործելու և հայերին ապահովելու համար վըճուական միջոցների չգիտէ:

Թիւրք կառավարութեան վերջին տարիներում՝ դէպի հայերը բռնած ընթացքը շատերին տեղի էր տուել կարծելու, որ նա վճռել է հետեւել մի քաղաքականութեան, որի նպատակն է հայերին ոչնչացնել հայաստանից և դրանով վերջ դնել անդադար իւր մեռելային հանդիսաւր լուրջով չայկական հարցին: Բայց շատերն էլ, որոնք ծանօթ չէին Բ. Դրան դործունէութեան, կասկածանքով էին վերաբերուում այդ կարծիքին, չկամեալով հաւատալ, որ մի ահրուածիւն, որը իւր դոյութիւնը պահպանում է համարեա միայն այդ աշխատասէր ժողովրդի ճակատի քրտինքով, անհաշիւ տուրքերով և չափից դուրս հարկերով, կարող էր մի այդպիսի հրէշաւոր միտք յղանալ և յղանալուց յետոյ էլ՝ դեռ ևս իրողործել: Սակայն վերջին երկու տարուայ ցաւալի դէպքերը եկան հաստատելու ծանր ճշմարտութիւնը: Հազիւ թէ մըտքերը մի քիչ հանգստացել էին Սեբաստիոյ տեղի ունեցող արիւնահեղ յուզումներից յետոյ որոնց հետեւանքն եղաւ տասնեակ անմեղ հայերի գլխատուելը, աքսորուելը, կամ բերդարդելութեան դատապարտուելը, թիւրք կառավարութիւնը ձեռնարկեց վերջնականապէս ի գլուխ բերել մի զաղանային դիտաւորութիւն ևս, որը իրագործելու համար մի քանի անգամ կատարած փորձերը անյաջող էին անցել—այն է՝ սրի և հուրի միջոցաւ ճնշել, ստրկացնել Սասունի լեռներում նահապետական ազատ կեանքով ապրող մի բուռ քաջ հայերին: Իւր այս մտադրութիւնը իրագործելու համար՝

պատրուակ բռնելով Հայերի և քրդերի մէջ պատահած մի փոքրիկ սովորական ընդհարումը, Բ. Դուռը հրաման է արձակում Դ.դ զօրաբանակի հրամանատար Զէքքի փաշային, Բաղէշի կուսակալ Թահսին փաշային իրանց զօրքերով և թնդանօթներով,—որոնց հետ միանում են շրջակայ քիւրդերը՝ հրապուրուած զանազան վարձատրութիւններով և խոստումներով,—յարձակուել անխնայ կերպով Սասունի վրայ։ Սասունցիք իմանալով թշնամու միտքը հաւաքուում և իրանց զիւղերի կողմից ներկայացուցիչներ են ուղարկում կառավարութեան՝ հասկացնելու համար, որ իրանք թուրքաց կառավարութեան հաւատարիմ հպատակներն են։ Թիւրքերը նոցա բոլորին չարաչար տանջելուց և նոցա վրայ ամեն բռնութիւններ դործելուց յետոյ՝ անասելի միջոցներով նոցա սպանում ու կոտորում են։ Ապա սկսում են իրանց համարձակ արշաւանքը Սասունի զիւղերի վրայ։ Նոցա ձեռքն անցած ոչ մի անձ կենդանի չէ մնում.—տղայ, աղջիկ, ծեր թէ մանուկ հաւասարապէս զոհ են գնում տաճկական անլուր գազանութիւններին և խժղժուլթիւններին, սրի պակաս թողածը հրացանն է լրացնում, իսկ երկուսի պակասը կրակը. մարդիկ կենդանւոյն կրակի մէջ են ձգուում, ամբողջ զիւղեր կրակի են մատնուում։ Լեռնային Հայերը աշխատում են իրանց լեռների անառիկ և անմատչելի վայրերը փախչելով աղատուել թշնամու ձեռքից, բայց պոստեղ ևս նոքա հանդիստ չեն գտնում։ Թշնամին չորս կողմից պաշարում է նոցա. սկսում է երկու կողմից կռիւր։ Հայերը քաջաբար պաշտպանուում են. նոքա առանց սեռի և հասակի խտրութեան երդուում են մինչև վերջին րոպէն դէմ դնել թրշնամուն և թոյլ չտալ մահմետականներին իրանց պապերի աղատ երկիրը պղծելու։ Բայց Հայերի վիճակը կրիտիքական է դառնում, երբ սախպուած են լինում մաքաուել և՛ սովի դէմ, որովհետև ամեն կողմից կտրել էին նոցա յարաբերութիւնները մերձակայ զիւղերի հետ, որտեղից նոքա կարող էին ուտելիք և այլ պաշարներ ստանալ, իսկ իրանց ունեցածն էլ արդէն սպառուել էր։ Վերջին անգամ նոքա նետուում են առաջ հաստա-

տապէս որոշելով մեռնել կամ ազատուել. սակայն սովը կատարում է իւր դործը. թշնամին տանում է յաղթութիւնը, շատերն ընկնում են կռուի դաշտում, մնացածներն էլ կամ զերի են տարուում թշնամու բանակը կամ նորա վրէժնդրութեան զոհ դառնում, իսկ մի չնչին փոքրամասնութիւնն էլ ցրուում է շրջակայ անմարդաբնակ և ամայի վայրերը ապաստարան գտնելու, որոնց մէջ է լինում և այս կռուի հերոս՝ զաղափարական երիտասարդ Մուրադը իւր արի եօթն ընկերներով, որոնք ևս արիւնհահեղ կռուից յետոյ իրանց առաջնորդի հետ միասին թշնամու ձեռքն են ընկնում յանկարծական կերպով, երբ մի այրում ապաստանած ուտելիքի էին սպասում:

1894 թ.-ի օգոստոսի 13-ն էր երբ այս դաղանային դէպքը տեղի ունեցաւ: Թիւրք կառավարութիւնը հասած էր իւր նպատակին. այլ ևս Սասունի լեռների վրայ չէր իշխում նորա ազատ որդիների ազատ, անկախ ոգին, ո՛չ մի տեղ չէր երևում կենդանութեան նշոյլ. տասնեակ գիւղեր այրուած, վարուցանքը աւերուած, հազարաւոր բնակիչներ սրի և կրակի մատնուած, ամէնուրեք տիրում էր արհաւիրք ու սոսկում: Եւ Բ. Դուռը այս բոլոր դաղանութիւնները ու չարիքները անմեղ սասունցիների գլխին թափելուց յետոյ, դեռ անամօթաբար քաջութիւն ունեցաւ համայն լուսաւորեալ աշխարհի առաջ յայտնելու, որ սուլթանի կառավարութիւնը «միայն խանգարուած կարգն է վերականգնել»: Սակայն շնորհիւ մերձակայ եւրոպական հիւպատոսների իրանց պետութիւններին ներկայացրած զեկուցադրերի և եւրոպական մարդասէր ու ազգեցիկ զանազան թերթերի անվիճեր և յանուն ճշմարտութեան դործող թղթակիցների, — որոնց մէջ չենք կարող յատկապէս չոխշել Daily Telegraph-ի անմոռանալի թղթակից յարգելի պ. Դիլլօնին, որ չնայելով թիւրք կառավարութեան եւրոպացիների դէմ յարուցած դժուարութիւններին ու արգելքներին, ամեն վտանգ յանձն առնելով՝ մտաւ հայաստանի խորքերը, ուսումնասիրեց այն երկիրը, որ պատահել էին այդ անօրինակ դաղանութիւնները, — խնդիրը պարզուեց և քաղաքակիրթ եւրոպան մար-

դասիրութիւնից շարժուած, առանձնապէս Անդլիան, ձայն բարձրացրեց յօգուտ մի ընդունակ, բայց հալածուած ժողովուրդի, որ այդ բոլոր զրկանքները կրում էր մահմետականներից իւր քրիստոնեայ լինելուն պատճառով, և մինչև իսկ չսպասելով երեք մեծ պետութիւնների Ռուսիայի, Անդլիայի և Փրանսիայի ներկայացուցիչներից և տաճկաց կառավարութեան կողմից նշանակուած անձերից բաղկացած Քննիչ Յանձնաժողովի վերջնական եղբակացութեան, — Յանձնաժողովի որի դործունէութիւնը Բ. Դուռը ամէն կերպ ձգտեց այնպիսի պայմանների մէջ պահել, որպէս զի վկայութիւնները և ցուցմունքերը յօգուտ իւր լինին, թէև այս դէպքում, ի մեծ ցաւ իւր, այդ չյաջողուեց և վերջ ի վերջոյ դարձեալ Ճշմարտութիւն վերահաստատուեց, — վերոյիշեալ երեք պետութիւնները Բ. Դրան առաջարկեցին հայաստանի համար բարենորոգութեանց ծրագիր, դորան հիմք առնելով Բերլինի վեհաժողովի 61-ր յօդուածը: Բ. Դուռը՝ իւր աւանդական քաղաքականութեան համեմատ՝ օգտուելով պետութիւնների մէջ հայկական հարցի առթիւ նկատուած քաղաքագիտական հակառակ շահերից և ընդհանրապէս նոյա դէպի իրար ունեցած անարամադրութիւնից, սկսեց ձգձգել և՛ երկար ու բարակ բանակցութիւններ յօրինելով՝ քննադատել բարենորոգութեանց ծրագիրը ընդունելու և իրադրծելու խնդիրը, որի լուծումից կախուած էր հայ ազգի ապագան: Այս բաւական չհամարելով՝ միւս կողմից շարունակում էր նա իւր ոչնչացնող քաղաքականութիւնը, և ահա՛ մի զինուորականի Կաճախի մօտ (Երզնկայից քիչ հեռու) աւազակների կողմից կրած յարձակումը և սպանութիւնը հայերին վերագրելով, զօրքերով և թնդանօթներով, որոնց հետ դարձեալ միանում են թիւրք մոլեռանդ ամբօխը և քիւրդերը շրջապատում են Երզնկան, Կամախը և դոցա շուրջը զանուած վանքերն ու գիւղերը, եկեղեցիներն ու վանքերը պղծում են և աւերում, նոցա հարստութիւնները յափշտակում, բնակիչներին կողոպտում, առնջում և չարչարում, իրանց սովորական անլուր միջոցներով կանանց ու աղջկերանց բռնաբարում, իսկ շատերին տեղն

ուստեղը կոտորում, կամ ծանր շղթաներ վզները ձգած բանտերի մոլթ ու խոնաւ անկիւններն են նետում: Հարիւրաւոր անմեղ հայեր լինում են բանտերը առանց ո՛րեւէ քննութեան, առանց պատճառի: Մինչ դեռ Եւրոպան սոսձկական օրօրներին հաւատացած շարունակում էր իւր անվերջ բանակցութիւնները և լո՛կ խօսքերով ու խոստումներով յոյս էր տալիս արդէն յուսահատ և օրհասական կռիւ մղող հային, այս կողմ թիւրք կառավարութիւնը՝ հայկական հարցի վճիռը դանկելով հայերի ոչնչացման մէջ՝ համարձակ կերպով դիմում էր իւր նպատակին, մինչև որ վրայ էր հասնում Պօլսի մեծ արիւնահեղ ցոյցը (Սեպտեմբ. 18-ին 1895 թ.), երբ Պօլսի հայերը այլ ևս չկարողանալով դիմանալ ահրող կարգերին և անիրաւութիւններին, վճռում են գիմել Բ. Դուռը և պահանջել իրանց վիճակի բարւոքումն: Բ. Դուռը ոստիկանութեան միջոցաւ արգելում է նոցա իրանց պահանջը ներկայացնելու. տեղի է ունենում մեծ ընդհարում ոստիկանութեան և հայերի մէջ, որի ժամանակ երկու կողմից շատերը սպանուում են և վիրաւորուում: Ցոյցերը շարունակւում են մի քանի օր: Զօրքին միանում է և թիւրք ամբօխը. հայերը անխնայ կոտորուում են, իսկ շատերն էլ ձերբակալւում և բանտարկուում առանց որեւէ յանցանքի և քննութեան: Ամբողջ Պօլիսը տալն ու վրայ է լինում, ամեն կողմ ահրում է ահ ու սարսափ: Հայերը իրանց կեանքը վրկելու համար լցուում են եկեղեցիներն ու պատրիարքարանը:

Պօլսի դէպքը կրկնուում է և գաւառական գտնադան կենտրոններում և այս բոլորի հետեանքը այն է լինում, որ երեք պետութեանց զեպականները խիստ կերպով պահանջում են Բ. Դանից ընդհանուր կարգը վերականգնելու և բարենորոգութեանց ծրագիրը ընդունել: Ահա՛ այդ խիստ պահանջների և սպառնալիքների առաջ միայն Սուլթանը և Բ. Դուռը ահամայ համաձայնեցին ընդունել և դործադրել առաջարկած բարենորոգութեանց ծրագիրը:

Լոնդոնից երկաթուղիով 4½ ժամ հեռու է գտնվում Չեսթըր քաղաքը, որի քաղաքապետութեան ապարանքի (Town Hall) մէջ տեղի ունեցաւ օգոստ. 6-ին երեքշաբթի օր հայերի համար եղած միթինկը, Ուէստմինիստրի դքսի նախագահութեամբ:

«Daily News» լրագիրը գրում է թէ պ. Գլադստոնը յատկապէս պահանջած էր, որ սովորականից փոքրիկ ժողովասրահ բռնեն, որպէս զի իւր ձայնը լսել տալու համար շատ չը նեղուի: Այդ պահանջը դժուար կացութեան մէջ էր դրել կարգադիր յանձնաժողովը, որ ստիպուած էր մերժողական պատասխան տալ Անգլիայի զանազան կողմերից իրեն դիմող և միթինկին ներկայ գտնուելու համար մուտքի տոմսակ խնդրող հազարաւոր անձանց: Երկու երեք և մինչև անգամ իսկ հինգ անգլիական ոսկի տուօղներ դանուեցան այնտեղ, որ մէկ մուտքի տոմսակ ձեռք ձգեն. բայց ի զուր, տոմսակ ունեցողները չէին ուղղում դրամի հետ փոխանակել միթինկին ներկայ գտնուելու և պ. Գլադստոնի ճառը լսելու բաղ-դաւորութիւնը: Շատ հեռու տեղերից եկածներից ոմանք յուսահատուած յարձակուեցան վերջապէս իրենց աղաչանքն-րին չը լսող դռնապանների վրայ ու ուժով ներս մտան դո-նէ գաւթի մէջ կանգնելու համար:

Երբ պ. Գլադստոնը ներս մտաւ սրահը Ուէստմինիստր դքսի, Չեսթըրի և չէրֆօրդի եպիսկոպոսների, Լորդ Քէ-նիրի և իրեն հրաւիրակ գնացած չ. Ս. Պարոնեանի և ու-րիշ անձերի հետ մէկ անգ, ամբողջ ժողովը մէկ մարդու պէս ոտքի վրայ կանգնեցաւ իսկոյն և ամենամեծ ոգևորութեան ցոյցեր անելով ծափահարեց: Ուէստմինիստրի դքսուհին աի-կին Գլադստոնի հետ մէկ տեղ սրահը ներս մտաւ. նրանց յետեից եկան ճաւարդընի երէցը՝ պատ. Ստեփան Գլադստո-նը և իւր օրինիւր, պ. չերբերտ Գլադստոնն, պ. Նարրի Օրէ-վոն և Իթըն չօլի ու ճաւարդընի մարդիկը: Երկու սեռից էլ այնչափ բաղմութիւն էր լցուել սրահը, որ պարապ նստա-րան չը գտնելով, շատերը ստիպուած էին ոտքի վրայ կանգնել:

Պ. Գլադստոնը քայլելիս ձեռնացուպի վրայ էր կրթնում, բայց չընայելով իւր 86 տարեկան հասակին, շատ քաջաւորջ էր երևում: Երբ ուրիշները ճառում էին, պ. Գլադստոնը

Հանդարտութեամբ նայում էր նրանց և Ուէստմինիստրի դքսի խոսած ճառի զանազան մասերին իւր հաւանութիւնն էր ցոյց տալիս զլիւի շարժումներով:

20-ից աւելի լրագրների թղթակիցներ շարունակ էին բեմի առաջ, երբ ժամի 3½-ին ատենանք բացեց Ուէստմինիստրի դուքսը իւր ճառով: Թղթակիցները շուտ շուտ սղադրում էին խօսուածները և ամեն մէկը 5 վայրկեանից իրենց դրածը հեռադրատուն էին ուղարկում յատուկ պաշտօնեայների ձեռքով: Բեմի վրայ նախագահի աջ կողմը բազմել էր պ. Գլադստօնը, իսկ ձախ կողմը Չեսթըրի եպիսկոպոսը: Բեմի վրայ էին նաև գեր. Ս. Վ. Պարոնեան, իբրև հայ ազգի ներկայացուցիչ, նաև մի հայ վաճառական:

Ուէստմինիստրի դուքսը յայտնեց թէ համակրական նամակներ է ստացել մեծ. Ջէյմս Բրայսից և պ. Երպուրկից, որոնք ցաւ էին յայտնում միթինկին ներկայ գտնուիլ չը կարողանալու համար: Խորհրդարանի անդամ պ. Ջէյմս Բրայսը, որ Լոնդոնի անգլո-հայկական ընկերութեան հիմնադիրն է եղած, դրած էր հեռակալը:

«Շատ ցաւում եմ որ ստիպուած եմ Լոնդոն մնալ «Բոյլ Գլոբլը»-ի միթինկի պատճառով, որի նախագահն եմ. հետեւապէս անկարելի է ինձ ներկայ գտնուիլ Չեսթըրի մէջ ձեր նախագահած միթինկին, ուր նկատողութեան պիտի առնուի հայկական խնդրի ներկայ վիճակը: Այդ խնդիրն այս րոպէիս իւր ամենատաղնապալի մէկ շրջանի մէջն է: Ոչ միայն Հայաստանի հայերին, որոնց ոչնչացնել ինչպէս երկիւղ կայ, որոշել են թիւրքերը, եթէ իրենց թոյլ տրուի, այլ և ամբողջ Արեւելեան Թիւրքիայի վրայ գտնուած քրիստոնեայ ժողովրդի ապահովութիւնը վտանգի մէջ է: Եւրոպական տէրութիւնները և մասնաւորապէս Սնդլիան կարուկ դիրք բռնելով միայն կարող են հեռացնել այդ սպառնացող վտանգները: Երբ հրատարակուին Հիւպատոսների տեղեկագիրները, որոնք նկարագրում են թիւրքերի արած սարսափելի և դարձելի անդթութիւնները, յայտնի պիտի տեսնուի, որ շատ շուտով բարենորոգումներ մտցնելու պէտք կայ և թէ դրանց գործածութեան համար անհրաժեշտ է որ ամենամեծ խնամքով հսկողութիւն լինի: Առ այժմ դոհացուցիչ է տեսնել, որ ամեն անգլիացիներ, ինչ կուսակցութեան էլ պատկանեն, համաձայն են այդ բարենորոգումների գործադրութիւնը պահանջելու համար և պատրաստ են աջակցելու այժմեան կառավարութեան որ նա պնդէ, ինչպէս որ արաւ-

Ռոզբերրի մինխտրութիւնը, Սուլթանին ընդունել տալու համար բարենորոգումների ծրագիրը, որ հանգամանքների ծանրութեանը յարմարացնելով կազմուած է, և որ կարող է արգելել Սասունի մէջ կատարուած հարստահարութիւնների և անդթութիւնների կրկնուիլը»:

Ձեյն Բրայս.

Այնուհետև դուքսը կարգաց լորդ Սոլսբըրի կողմից պ. Սանդըրսէնի իրեն ուղղած մի նամակը, որով իմաց էր տալիս թէ Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը հեռագրում է որ հայերին նպատամատոյց ժողովից ուղարկուած 1000 անդղիական ոսկին ստացուած է, որի բաշխումը մասնաժողովը յանձնած էր Նորին Վսեմութեան դեսպանի կարգադրութեանն:

Ուէստմինստրի դուքսը միթինկի բացման ճառը խօսելով ասաւ թէ իրենց առաջ ներկայացուած խնդիրը մի այնպիսի մեծ, մի այնպիսի ծանր նիւթի համար է, որ չի կարելի կուսակցական ոգով վերաբերուիլ նրան, որովհետև ոչ թէ կուսակցական, այլ էապէս ազգային մի խնդիր է այս, որ անգլիական ազգի պատիւն է շօշափում (թափ): Որ սա շատ լուրջ մի խնդիր է, նրա մէկ ապացոյցն էլ սա է, որ իրենց անուանի դրացին էլ միացած է այս ազգային ազադակին՝ յետ պահելու համար թիւրք կառավարութեան ձեռքերը (և ի՞նչպէս կարելի է նկարագրել այդ ձեռքերը), մի ազադակ, որ շատ քիչ ազդեցութիւն պիտի ունենար, եթէ մեր կառավարութիւնը իւր բոլոր ուժով չողնէր նրան (թափ):

Սասունի կոտորածները, նրանց մանրամասնութիւնները, որոնք թէև կամաց կամաց, բայց ճշտութեամբ հասան մեր լրագիրների մասնաւոր թղթակիցների միջոցով, որոնց ճանապարհի վրայ զանազան խօչնդոսներ էին դրուած և դրանց ճշմարտութիւնը ստուգելու համար Ռուսիայի, Փրանսիայի և Սնդղիայի կողմից ուղարկուած պատուիրակների տեղեկագիրները նորից սարսափահար յուղեցին Եւրոպայի հանրային խիղճը և մի անգամ ևս ազգի առաջ ներկայացրին Բ. Դրան դարչելի բռնութեան սոսկալի տեսարանը և 40 տարուց աւելի առաջ Բ. Դրան դաշնագիրներով պետութիւններին տուած խոստումներից պարզապէս փախուստ տուած լինելը: Երեք պետութիւնների պատուիրակները հաստատեցին որ այդ նահանգի մասին տրուած տեղեկութիւնները չափազանցրած չէին և անհրաժեշտ հեղինակութեամբ հաստատուեցաւ որ զարհուրելի թուով—10,000—անմեղ և ան-

սլաշտպան քրիստոնեաներ, որոնց մէջ այր, կին և երեխաներ կային, շաւերի վրայ չը լսուած բարբարոսութիւններ կատարելուց յետոյ, կոտորուել են: Եւ ո՞վ է արած այդ: Ոստիկանութիւն ասուածը և սուլթանի զօրքերը: Բայց այդ չէ ամէնը: Տեղական հիւպատոսները իրենց վկայութեամբ հաստատեցին որ հազարաւորներ կան երեսի վրայ լքուած քնայած որոնք կոտորածից փախած սարսափահար խեղճ վիճակի մէջ են ապրում և օգնութիւն ազազակում: Սյդ վիճակը դրեթէ յուսահատական էր երեւում, երբ քրիստոնեայ տէրութիւնները միջամտեցին անմիջական համաձայնութեամբ և դաւան, որ ընդհանուր մարդկութեան շահերին և բազմութիւն հաշտութեանը պայմանների համեմատ, հարկաւոր է վայելուչ և ընդարձակ ապահովութիւններ տրուին թրքահպատակ քրիստոնեայների կրօնը, պատիւը, ստացուածքը և կեանքը պահպանելու համար: Անցեալի պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս որ, սրանից աւելի քիչը չէր կարող բաւականութիւն տալ (Հափահարոնի):

Պ. Գլադստոն, այդ պատկառելի ծերունին, երիտասարդական աշխոյժով ոտքի կանգնելուն պէս, արժանացաւ որոտազին ծափահարութիւնների: Նախ հանդարտ, իսկ յետոյ այնպիսի ուժգին ձայնով և ողբորութեամբ սկսաւ խօսել, որ սրահի մինչև հեռաւոր անկիւնները կը թնդացնէր: Ահա այդ ճառը.

ԳԼԱԴՍՏՈՆԻ ՃԱՌԸ

Ի՞նչ լարդ Գլադստոն, փէլինէր և պարոնէր.

Անձամբ համոզուած եմ ես, թէ պ. նախագահի արած հիւանալի դիտողութիւններն այնչափ բացայայտ էին, որ բաւական են այսօր այստեղ ձեզ առաջարկելիք եղբակացութիւններին առաջնորդելու: Ես՝ որ նախագահի հրաւերին անսալով ձեզ մի ճառ խօսելու կը համարձակուիմ, աւելի ուրիշների յոյսերին և պահանջներին համապատասխանած լինելու համար է, քան թէ ձեր միթինկի նպատակին նկատմամբ ձեզ աւելի կարեւորազոյն բաներ հաղորդելու համար: Իմ առաջին պարաւորութիւնս է շեշտել այս կէտի վրայ, որ

արդէն ասուեցաւ— թէ այս միթինկն որն է կուսակցութեան շահի նպաստելու համար զուամարում մի միթինկ չէ (Զափ) և թէ բնաւ որն է վերաբերութիւն չունի այն կարծիքների ու կուսակցական տարբերութիւնների հետ, որոնք այսպիսի ազատ երկրներում բնականապէս և ի հարկէ կարող են կազմուիլ, երբ դործերի խառն դրութիւն է ներկայանում և ինչ ինչ խնդիրների մէջ մարդիկ միմիանցից բաժանվում են: Բայց և զոհացուցիչ է տեսնել, որ կարծիքների այդ ազատութիւնը, մի քանի խնդիրների համար եղած նոյն իսկ բաժանումները, մի աւելի ծանր կշիռ են տալիս մի ամբողջ ազգի միաձայն պահանջներին այսպիսի հանգամանքների մէջ, ուր ընդհանուր մարդկութեան և ընդհանուր արդարութեան սկզբունքները վտանգի են ենթարկուած:

Կուսակցական կամ կրօնական խնդիր չէ այս.

Իմ լորդ դուքս, յօժարակամ կը կրկնեմ ես ինքս էլ ինչ որ արդէն դուք յայտարարեցիք և ինչ որ արդէն բաւականացաւ կը հաստատեն այստեղ այսօր զուամարումների կարծիքներն ու զազափարները: Շատ գոհ եմ որ կարող եմ կրկնել այս, որովհետեւ այսպիսի յայտարարութիւն անել կարողանալը շատ հաճելի բան է ինձ համար: Սրա համար է որ ուղում եմ մի քիչ աւելի բացատրութիւն տալ այդ յայտարարութեան և ես ասում եմ թէ ինչպէս որ քաղաքական կուսակցութեան մի խնդիր չէ այս, նոյնպէս էլ կրօնական խնդիր չէ ամենեւին: Արդարեւ այն կառավարութիւնը, որի արարքը ամբաստանում ենք, մահմեդական մի կառավարութիւն է և նրանից հարստահարողներն ու նախատուողները բրիտանականներ են: Թիւրքիայի մահմեդական հպատակներն էլ շատ նեղութիւններ են կրում, բայց նրանց նեղուելու պատճառները իրենց կաշկանդող և վատ կառավարութեան — որ զուցէ աշխարհիս վրայ դանուած ամենից վատ կառավարութիւնն է — թերութիւններն ու յառաջագիւմութեան մէջ զանգաղութիւններն են: Իսկ այն խնդիրը, որի մասին մենք պէտք է խօսենք այժմ այստեղ, յաւելով եմ ասում, որ բոլորովին մի առանձին բան է ներկայացնում: Սովորական օրէնքների վատ կամ լաւ կերպով դործադրուած լինելուն վրայ չէ խնդիրը. վարչական խտութիւնների կամ զեղծումների խնդիր չէ այս, այլ աւելի հեռուն կերթայ կը հասնի մինչև մարդիկների ամենամտանական պայմանների մէջ տարելու իրաւունքներին. բայց այս պէտք է ասեմ, որ եթէ

փոխանակ թիւը կառավարութեան հետ դործ ունենալու և իւր քրիստոնեայ հպատակներին արած վատութիւնների համար իրեն ամբաստանելու, մենք դործ ունենայինք մի քրիստոնեայ կառավարութեան հետ, որ կարող եղած լինէր իւր մահմեդական հպատակներին պղպիտի վատութիւններ անել, մենք պիտո՞ւնայինք պակաս չը պիտի բարկանայինք և նոյն իսկ սրանից էլ աւելի (Յաֆ.): Ինչ որ ասում ենք, ասում ենք, ոչ թէ կրօնական կապերի շահերի համար, այլ նրանցից աւելի առաջ գոյութիւն ունեցող մարդկային ընկերական կապերի շահերը աչքի առաջ ունենալով: Ես պիտի համարձակուիմ կարգաւ այն առաջարկութիւնն, որ ինձ յանձնուեցաւ և որ կարծեմ թէ ազգու, բայց չափաւոր լեզուով ներկայացնում է այն կարծիքները, որոնց ապահով եմ, թէ այս ժողովը պիտի ընդունէ, և այս ժողովն էլ ղրանց ընդունելով ամբողջ ազգի կարծիքը ներկայացրած կը լինի: (Յաֆ.): Աւելի առաջ զնալով, ես ասում եմ թէ ամբողջ երկիրը այս դադափարները ընդունելով քաղաքակրթութեամբ մարդկութեան ներկայացուցիչը եղած կը լինի և ես այս ասում եմ հիմնուելով մասամբ իմ անձնական ծանօթութիւնների վրայ, նաև այն կարծիքների և հիմունքների վրայ, որոնք յայտնուած են քրիստոնեայ աշխարհի այս մասի մէջ, որ այնչափ հեռու է հայաստանից, ասել եմ ուղղում՝ Միացեալ Նահանգների անդրադաշնային մեր եղբայրների մէջ: Վերջին դէպքերի պատճառով Ամերիկայի մէջ տիրող զգացումները, եթէ կարելի է այսպէս ասել, պիտի ասեմ, որ այս երկրի ժողովուրդին մէջ բարձրագոյն զգացումներից աւելի եռանդուն և աւելի զօրաւոր են:

Ա. — Վարչ. — Ե. — Ն.

Ահաւասիկ, իմ լորդ դուքս, այդ առաջարկութիւնը եղած է հետեւեալ բառերով:

«Միջինին իւր հաճողութիւնն է յայտնում, որ Նորին Մեծաշնորհաւորութեան հաւանութեանը սիրայեշտ պիտի անհաշիւ անխղճ ազգի առանց հոգաւորութեան խորութեան, որպէս զի այնպիսի միջոցներ չենք տեսնում թրքական հայաստանի մէջ բարենորոգումներ հրդեհելու, որ իրական երաշխաւորութիւններ չենք նրանց կենսութեան, պատիւի, հրէն և արարչութեան պահպանելու համար. և ինչ որ մի բարենորոգում չէ իրաւորութեան, եթէ եւրոպական միջ պիտոյն չենք հայտնում հաշիւութեան արդարութիւն չէ լինի»:

Այդ նշանակումէ անտարակոյս որ եւրոպացի բոլոր մեծ պետութիւնները ուզում են մասնակցիլ այս դործում, իսկ եթէ այդպէս չըլինի, յիշատակելի են այն մեծ պետութիւնները, որոնք բարեբաղդապէս միացած են արդէն և իմ կարծիքով, ինչպէս իրենց ղորութիւնը, նոյնպէս և իրենց պատիւը մէջ տեղ են արած մեր առաջարկած նպատակին հասնելու համար (Ձափ.): Սրանից կարծեմ վեց ամիս կամ տւելի առաջ ես խօսեցայ մի քանի (ոչ հանրային ժողովի մէջ, այլ սահմանափակ թուով) հայ անձնաւորութիւնների և հայաստանով հետաքրքրուող անձնաւորութիւնների առաջ: Այն ժամանակ ես ցոյց տուի իրենց թէ մեր պարտաւորութիւններից մինն էր ղզուշանալ կանխադատ մի վճիռ տալուց: Մեր այն ժամանակ ասածը վճռական և անկողմնակալ մի յայտարարութիւն չէր աշխարհի առաջ Սասունի կոտորածի ծանօթ խնդրի վրայ, այն կոտորածի, որին ակնարկութիւն արաւ աղնիւ ղուքսը մի այդպիսի կոտորածին վայելուչ եղած յարգանքով, և ինչպէս որ ամենանշանաւոր վկաներից մէկը յայտարարեց, թէ կամաց կամաց երեւան եկած էին մթի մէջ մնացած այն անասելի սարսափները, որոնք բերանէ բերան և շաբաթէ շաբաթ ու օրէ օր տարածվում էին հայաստանի այլ և այլ նահանգների մէջ: Մեր պարտաւորութիւնն էր ղզուշանալ կանխաւ մի դատավճիռ տալուց և կարծում եմ թէ ղզուշացան: Մեծ խոհեմութիւն պէտք էր որ միջոց գտնուէր հանդարտութեամբ մի քննութիւն կատարելու, և երբ այդ միջոցը գտնուեցաւ, մի ուրիշ տեսակ պարտաւորութիւն էլ պիտի ծնէր, որ ընդհանրապէս շատ կարեւոր է այսպիսի պարագաների մէջ, բայց այս մասնաւոր դործի մէջ իրեն համար տեղ իրօք չը դտաւ:

Զափաղանցութեանը կարելի չէ.

Ուզում եմ խօսել չափաղանցութիւնից ղզուշանալու պարտաւորութեան վրայ, սրբազան պարտաւորութիւն, սակայն շատ փոքր կամ բնաւ տեղ չը կայ իրեն՝ մեր առաջ ներկայացուած այս պարագայի մէջ, որովհետեւ նրանք, որոնք ուզում են իրենց կարողութիւնը փորձել եղելութիւնները նկարագրելու, պիտի տեսնեն, որ մարդկային լեզուն արդէն դժուարութեամբ կարող է ներկայացնել ինչ որ եղած է և կըլինի. չափաղանցութիւնը այս պարագաների մէջ մեր կարողութիւնից վեր է, եթէ նոյն իսկ ուզենանք չափաղանցել (Ձափ.): Այս դժուար կատարելիք մի պաշտօն է:

Պարտաճանաչութեան ամենազօրաւոր զգացմունքն է միայն, որ կարողացել է մեզ ամենիս հաւաքել այստեղ այս չորս պատի մէջ, կարողացել է այստեղ բերել իմ հասակիս մի մարդ, որ կռուելու համար ուրիշ դժուարութիւններէ չէ ազատ չէ բոլորովին և որ սակայն այս բոլորիս մէկ կողմ թողած իւր հանգստութիւնը ու խաղաղ վիճակը, որոնք իրեն մնացած երկրային բարիքների միակ վախճանն են, եկած է հրաւիրել ձեզ նկատի առնելու այս խնդիրը. չեմ ասում ձեզ հրաւիրելու, որ դուք այս խնդրի ունեցած զղուելի մանրամասնութիւնների տակ ճշշուիք: Ես չը պիտի փորձեմ ձեզ մանրամասնութիւնների այդ սոսկալի կէտի վրայ առաջնորդելու. բայց արիւնքներ և պարոններ. ձեզ ուղղում եմ այս հրաւերը. թող ձեզանից ամէն մէկը աշխատէ իւր դիրքի և վիճակի համեմատ անձնապէս տեղեկութիւններ ըստանալ (լսեցէ՛ք, լսեցէ՛ք): Վկաներից որք բերեմ ձեր առաջ: Ես կարծում եմ թէ հոգ չէ որն էլ որ լինի: Ամէնքն էլ իրար համաձայն են: Ժամանակին երբ նրանց մասին խօսեցայ, 5—6 ամիս առաջ, մասնաւոր վկաներ կային: Նրանից յետոյ, թէ և մենք կառավարութիւններից հրատարակուած մանրամաս վաւերագիրներ տեսած չենք, այսուամենայնիւ զիտենք որ ստուգուած և հաստատուած են մինչև այժմ պատմուած այն բոլոր եղելութիւնները, որոնք այս խաղաղ աղղի արիւնք թափուելու արտաճառն եղած են: Դրանք ոչ չափազանցեալ և ոչ այլափոխուած էին, այլ իրենց ամբողջութեամբ, իրենց ողբալի մանրամասնութիւններով հաստատուած:

Կողոպտող, սպանութիւն, բռնաբարութիւն և քանգանդ.

Միայն եւրոպացի վկաների հետ չէ այժմ մեր դործը: Մենք ունինք ամերիկացի վկաներ էլ և ամերիկացիին տուած վկայութիւնն էլ եւրոպացիի վկայութեանը համաձայն է: Ամէն մարդ զիտէ, որ ամերիկացին Արևելքի դործերի մէջ ոչ մի կերպով բաժանարար կամ փաստակար մի շահ չունի: Ես կատարեալապէս պարկեշտ կերպով և առանց մի կասկած ներշնչելու ներկայանում է այս դատի համար ատենանի առաջ և այս դործի համար նրա տաածները կրկնակի կշիռ ունին: Արդէն լսած էք իմ գերապատիւ բարեկամիս Քանոն Մաք Քօլի տեղեկագիրը, որ միւսների հետ միևնոյնն է հաստատուած է: Կարծում եմ որ ամէնքն էլ բոլորովին համաձայն են իրար հետ և նշանակութեան արժանի մի տարբերութեան ստուերն անգամ չը կայ դրանց մէջ: Ես պիտի աւելացնեմ

այդ վկաների շարքի վրայ և մէկը, որի անունը պատուով
կրցիշատակեմ, դոկ. Դիլլոն (Ֆաֆ.)—որի անունը 3—4 օր
առաջ երեւեցաւ անսովոր երկարութեամբ մի յօդուածի տակ
—(և այդպէս երկարօրէն զրելու էլ շատ իրաւացի պատ-
ճառ ունէր)—«Contemporary Review» ամսագրի մէջ (Ֆաֆ.):
Թերեւս պիտի հարցնէք, ինչպէս որ ես ինքս էլ եմ հարցրել,
թէ ո՞վ է այդ դոկ. Դիլլոնը: Կարող եմ նրան ներկայացնել
ձեզ իրեն պատուաբեր կերպով: Դոկ. Դիլլոն այն մարդն է,
որ սրանից մի քանի ամիս առաջ, «Daily Telegraph» լրագրի
իբրեւ մի մասնաւոր յանձնակատար, վարպետութեամբ և աշխա-
տանքով, նոյն իսկ իւր կեանքը վտանդի ենթարկելով (լսեցէ՛ք,
լսեցէ՛ք) գնաց Թիւրքիա և յատկապէս ծպտեալ կերպարանք-
ներ ընդունելով յաջողեցաւ մտնել հայաստան, որտեղ կարո-
ղացաւ անձամբ տեղեկանալ բոլոր եղելութիւններին: Նա իւր
տեղեկութիւնների արդիւնքը հրատարակեց մի հանրային
իշխանութեան առաջ, որ նրա մասին իւր դիտողութիւնները
յայտնեց և այդ տեղեկութիւնները՝ որոնք կարծում եմ թէ
շարունակական ձեռով յայտնուած առաջին տեղեկութիւննե-
րն էին և հետեւապէս իբրեւ կանխահաս նկատուեցան, կա-
տարելապէս ստուգեցին և հաստատեցին յետոյ երեք տէրու-
թիւնների, Անգլիայի, Փրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից
յատկացրած պատուիրակների քննութիւնները (Ֆաֆ.): Ասա-
ցի թէ իւր կեանքը վտանդի ենթարկելով՝ իրաւունք ստա-
ցաւ ձեր հաւատարմութեան արժանանալու և արդէն իւր
ներկայացրած տեղեկաւորը ճշմարտութեան ամէն նշանները
կրում է իւր մէջ. այսուամենայնիւ այդ ճշմարտութիւնը
դժուարահաւատալի պիտի թուի ձեզ:

Իժեպիտաբար այսպիսի անհաւատալի փաստեր ճշմա-
րիտ և հաւատալի են դառնում այդ տեսակ քմահաճ կառա-
վարութիւն ունեցող և տարօրինակ աշխարհի մէջ և մարդ
զարմանում է թէ մարդկային բնութեան մէջ կարո՞ղ է զրա-
նուիլ այն տստիճան գիւական չարամտութիւն, ինչպէս որ
ներկայացնում են դոկ. Դիլլոնի նկարագրութիւնները: Ես ման-
րամասնօրէն չը պիտի ներկայացնեմ ձեզ այդ պատմութիւն-
ները, այլ մի քանի հատուածներ միայն, որոնք եթէ կարելի
է այսպէս ասել, աւելի սկզբնական քան թէ մանրամասնու-
թեան հատուածներ են, բայց երբ սկսէք ծանօթանալ նրանց
հետ, պիտի հասկանաք, որ ասածս ճշմարիտ է եղած՝ թէ
կառավարական զեղծումի կամ թերութիւններ ունեցող կա-
ռավարութեան վերաբերեալ հասարակ և սովորական խնդիր

չէ որ մեզ զբաղեցնում է: Այս խնդիրը շատ աւելի ծանր, աւելի ընդարձակ մի բան է, որ մեզ առաջնորդում է և, թոյլ տուէք ինձ ասել, որ ձեզ ևս պիտի առաջնորդէ և տանէ դէպի աւելի ծանր պարաւաւորութիւններ: Այդ նշանաւոր յօդուածը, որ ինչպէս ասացի, Համաձայն է մի ուրիշ վկայի վկայութիւններին, ամբողջ նիւթը կարող է ամփոփուիլ Հետեւեալ սոսկալի չորս բառերի մէջ. *հոգոյս-ս, սպան-իւն, բռնաբար-իւն և սանջանք*: Պատմուած բոլոր դէպքերն միմիանց Հետ չլծայի օղակների պէս միանում են այս սոսկալի չորս բառերով: Պիտի մտածէք թերեւ թէ կողոպուտ և ըսպանութիւն բաւական են արդէն. բայց դրանք դեռ թեթեւ բաներ են առեանգութեան և չարչարանքներ տալու գործերի Հետ Համեմատած, որոնք նկարագրուած են դոկ. Դիլլոնի յօդուածի մէջ, որ ուրիշներից էլ ամբողջովին վաւերական է Դանաչուած (Ձափ): Ես իմ տուած խոստմանս տէր պիտի մնամ և չը պիտի փորձեմ մանրամասնութիւնների մէջ մշտնելու կոտորուած ողբերգական գործերի չափազանցութիւնների Հետաքրքրաշարժ լինելուցը Հրապուրուելով: Բայց ձեզ՝ որ այս խնդրի մանրամասնութիւնները չէք ստուգած, այս ասում եմ որ ձեր վստահութեան վարկը շնորհէք ինձ ասածիս ճշմարտութեանը Համար, մինչև որ ցոյց տամ ձեզ թէ որոնք են այս չարագործութիւններ անողները: Ոճրագործութեան սովորական դէպքերի մէջ, երբ այդպիսի մարդասպանութեան ոճիրներ ենք լսում, մինչև իսկ շատ սոսկալի ոճիրներ, ինչպէս օրինակի Համար՝ Զինաստանի մէկ մասի մէջ պատահած կոտորածը, որ այսօր լրագիրները Հրատարակած են, մտածում ենք թէ «օհ, այո՛, ամեն երկրի մէջ էլ դժբախտաբար կան չարագործներ, գողեր, մարդասպաններ»: Բայց այս ժողովրդի մէջ, որի չարագործութիւնները ներկայացնում եմ ձեզ, միեւնոյն բանը չէ: Այստեղ Հասարակութեան վտանգաւոր ասուած դասակարգերի Հետ չէ մեր գործը. նրանց վարմունքի եղանակները չեն որ դուք ուզում էք իմանալ, այլ Կ. Պոլսի *հաւաքար-իւն և իւր հորթա-հապարիւնի վարձուքը*: Այստեղ կատարուած չարագործութիւններից բնաւ մէկը չը կայ, որի Համար Կ. Պոլսի կառավարութիւնը բարոյապէս պատասխանատու չը լինի նրա Համար (Ձափ): Որոնք են իւր գործակատարները: Թոյլ տուէք ինձ ասել ձեզ կարճ կերպով: Երեք կարգի են բաժանվում նրանք: Առաջին կարգի անունը տուեց արդէն աղնուափայլ դուքսը, այսինքն *Իւրիւր*, որոնք դժբախտաբար Հայերի

զրացիներն են, հայերի՝ որոնք վաղուց քաղաքակրթութեամբ
ցեղերից մէկի ներկայացուցիչն են և բնաւ տարակոյս չը կայ
որ աշխարհիս ամենից խաղաղասէր և խելացի ժողովուրդ-
ներից մէկն են (Ձափ)։ Իսկ այդ քիւրդերը վայրենի ցեղեր են։
Այս առիթով, իմ լորդ դուքս, խօսքս ձեզ ուղղելով ցանկա-
նում եմ քննադատել ձեր այն ասածը, թէ սուլթանը կաղ-
մակերպել է այդ քիւրդերը։ Իմ կարծիքով, զրանք բնաւ կաղ-
մակերպուած չեն։ այն՝ ինչ որ կաղմակերպութիւն է ասվում,
աւագակներն խմբի մէջ եղած կաղմակերպութիւնից տարբե-
րութիւն չունի։ նրանք ուրիշ կաղմակերպութիւն չունեն և
իրենք էլ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ աւագակների մի խումբ։

Ս — լ ռ ա ն ի ղ օ ր + ե ր ը .

Սուլթանը և Կ. Պոլսի կառավարութիւնը անունով
միայն զինուորադրութիւն են արել, չմտնելով զինուորական
կարգապահութիւն հեծելազօրքերի այդ անուանական բա-
նակների մէջ և նրանց թոյլ են տուած որ Սուլթանի ա-
նուան ազգեցութեամբը կողոպտեն և ջնջեն հայաստանի ժո-
ղովուրդը։ Ուրեմն այս սոսկալի գործի մէջ, իբրեւ գործա-
կատարներ, առաջին տեղը բռնում են քիւրդերը։ սրանց
յետեւից կը դան Ռե-յո՛ւ Գըր+եյը, որոնք իմ կարծիքով քիւրդե-
րից ամենեւին պակաս չեն մնալ իրենց չարագործութիւնների
մէջ։ երրորդ տեղն էլ բռնում են Ռե-յո՛ւ Կառավարութեան Կա-
րաւորները, Կարիւհան-Ռե-ն և Կարիւհանները։ Ինչ [թուում է] թէ
մի սոսկալի և անողոք մրցում կայ այդ երեք դատակարողերի
մէջ այն բանում, թէ ո՞վ աւելի եռանդ ցոյց կտայ իրենց
վիճակուած այդ զարշէլի և գլխաւորին աշխատանքի մէջ։
Բայց սրանցից շատ աւելի յանցաւոր են թիւրք կառավարու-
թեան բարձր պաշտօնեաները (Ձափ)։ Եթէ դու, Իլլտին յո-
գուածը քննութեան առնէր, պիտի տեսնէր, որ ամեն մէկ
կէտի վրայ ինքն իրեն պիտի հակասէր, եթէ ասածները
սխալ և անստոյգ լինէին։ Նա ամեն բան յայտնած է ականէ
յանուանէ, տեղերը, թուականները և ամեն մանրամասնու-
թիւնները նշանակելով, այնպէս որ թիւրք կառավարութիւ-
նը եթէ ուզէ, կարող է հետազօտել, հասկանալ և նրանց
հասարակական կարծիքի նախասխիւնքի ենթարկել։ Բայց մի
յուսաք բնաւ որ թիւրք կառավարութիւնը այդ յոգուածին
պատասխանէ։ Մինչև իսկ, համարձակութեանս համար ներո-
ղութիւն խնդրելով, հաստատ կերպով կարող եմ ասել թէ
թիւրք կառավարութիւնը ոչ մի պատասխան չը պիտի տայ

այդ յօդուածին, որ իւր անձնական փորձառութիւնները վրայ է հիմնուած մանրամասնութիւնները մէջ: Ինչպէս արդէն ասած եմ, ես չեմ ուզում ձեզ ակրեցնել այդ մանրամասնութիւններով: Բայց դու, Դիլլոնի գրածներէց մէկ հատուած եմ ուզում մէջ բերել, որովհետեւ շատ յարմար է կարճ կերպով մի բաւական ընդարձակ գաղափար տալ գործերի դրութեան վրայ:

Այնուհետեւ Մեծ Ծերունին մէջ է բերում դուկա. Դիլլոնի գրուածքից յայտնի չարագործ Մոնթիկոյ անունով մի քրտի պատմութիւնը: Դուկա. Դիլլոն փողի ուժով նորանից անդնկութիւններ է քաղել և մեծ վարպետութեամբ գրաւել է նորա վստահութիւնը՝ պատահելով Կարլինում, ուր նորան մահապարտութեան վճիռ էր տրուած: Այդ քուրտը մեծ հիացմունքով և հպարտութեամբ պատմել է դուկա. Դիլլոնին իւր սարսափելի շահատակութիւնների, առևանգութիւնների, աւարառութիւնների և կողոպուտների մասին, որոնց, նորա խօսքով, եթէ լսէին Եւրոպիոյ մեծ պետութիւնները, կը փշաքաղուէին: Դուկա. Դիլլոնի հարցին՝ թէ հայերը արդեօք ձեզ չէին դիմագրում, երբ նոցա հօտերը և կանանց յափշտակում էիք, Մոնթիկոն սառնասրտութեամբ պատասխանում է, որ նոքա եթէ նոյն իսկ ուզենային էլ չէին կարող դիմագրել, որովհետեւ զէնք չունէին և հէնց կառավարութիւնն էլ միացած քրտերի հետ նոցա իսկոյն բնաջինջ կանէր: Քուրտի այսպիսի բացարձակ արած խոստովանութիւնները շեշտելով, Դլադստոնը միթինկի ուշադրութիւնըն էր հրաւիրում դոցա վերայ և իրեն յատուկ ճարտարութեամբ պատկերացնում էր այդ բարբարոսների բտմանելի արարքները քրիստոնէսի հայերի մէջ:

Դուկա. Դիլլոնի նկատողութեանը, թէ ահա այդ իւր ծանր չարագործութիւնների պատճառով ստացած էր մահապարտութեան վճիռը, Մոնթիկոն հեզնօրէն պատասխանում է այսպէս. «Հայերը ո՞վքեր են որ նոցա համար ինձ նեղացնեն կամ պատժեն, այլ եթէ ինձ կախեն, այդ նորա համար է, որ որ ես բռնաբարել եմ մի թիւրքի կնոջ, և մի թիւրքի էլ կողոպտել եմ»:

Բ. Դուկա. Բուլգարիայի Կոստանիւնէն էլ «—բայ—».

Ի՞նչ ընդունելութիւն կը գտնեն Կ. Պոլսի մէջ գրանց համար ուղարկուած տեղեկագիրները: Եթէ մի ամենափոքրիկ հիմք ունենային այն վարդապետն յոյսերը որ 40 տարուց

աւելի սնուցւում էին Թիւրքիայի մէջ մի լաւ կառավարութիւն մտցնելու համար, անշուշտ, այդ տեղեկագիրները մեծ փութաշանութեամբ պիտի ընդունուէին չարագործներն ու ասպատակները ձեռք ձգելու համար: Բայց ընդհակառակն, այդ տեղեկութիւնները ընդունուած են նախ և առաջ իբրեւ սուա հերքուելով: Այդ օսմանեան կառավարութեան նոր հնարած բանը չէ: Ճիշտ միւսնոյն բանն եղաւ 1876-ին Բուլղարիայի մէջ բուլղարական կոտորածներէից յետոյ, որոնք ի վերջոյ հաստատուեցան անգլիական կառավարութեան կողմից նշանակուած ներկայացուցչի՝ լորդ Կրոմբրի՝ վաւերական քննութիւններովը: Լոնդոնի թրքական ղեսպանը մի յատուկ տեղեկագիր տակլ տուեց և յրուեց Անգլիայի մէջ—նրա մի օրինակն իմ մօտս էլ կայ—որով բոլորովին ուրանում էր Բուլղարիայի մէջ եղած կոտորածները, ասելով թէ բուլղար ժողովուրդը մի քիչ անհնազանդ ժողովուրդ է, որին հարկ եղած էր կարդ-կանոնի բերել. իսկ միւս բոլոր պատմուածները սուտ են: «*Պատմութիւն*» «*պատմութիւն*» է» խօսքը թիւրք կառավարութեան մի ղէնքն է: Նա այս պարագայի մէջ էլ զործածեց իւր այդ ղէնքը. բայց տէրութիւնները հսկում են և անկողմնակալ պատուիրակներ ուղարկուեցան Ռուսիայի, Անգլիայի և Փրանսիայի կողմից: Յայտնի են ձեզ այն վաւերագիրները՝ որոնք ընդարձակօրէն կատարելապէս խօսում են կատարուած բոլոր չարագործութիւնների մասին. բայց երբ այդ ստեղծելու բռնաբարութիւնները հրատարակուեցան ու իմացուեցան Կ. Պոլսի մէջ, օսմանեան կառավարութիւնը ի՞նչ ուղեց անել. միմիայն ուղեց ծածկել այդ բռնաբարութիւնները ստութեամբ, խարդախութեամբ և յետաձգութեամբ: Մինչև այժմ մի երկու ամիս է արդէն որ յանձնաժողովը իւր տեղեկագիրը ներկայացրել է. չեմ կարծում որ մեծ պետութիւնների կառավարութիւնները և պատուիրակները մեղադրելի էին սրանից առաջ. որչափ ինձ յայտնի է, այդ ամիսները անցել են ձեռնարկութիւնների, հարցաքննութիւնների և տեղափոխութիւնների դժուարութիւններին յաղթելով, որովհետեւ ամեն մէկը քայլափոխում խոչընդոտներ էին առաջ բերում թիւրքերը: Երբ պատուիրակները վերջացնում են իրենց տեղեկագիրները, այն ժամանակ ահա, սուլթանը հրամայում է մի ժողով կազմել և այդ ժողովին դիմել քննութեան զործի համար. բայց երբ տեսնում է, որ այդ ժողովը բան չէ անում, այն ժամանակ էլ վեր է կենում և ասում թէ այս ինչ բաները ընդունում եմ, այն ինչ կէտերը մերժում: Լաւ. հիմայ

այս խնդրի վրայ մեր ունեցած վերջին տեղեկութիւնները ի՛նչ են. ի՛նչ օգուտ կարողացանք ստանալ սուլթանից: Նախ պարտաւոր եմ յիշեցնել ձեզ իմ բարեկամ Ուէսթմինսթար զբախ առաջ բերած դաշնագիրները: Այդ դաշնագիրները 1856 թ. եւրոպական տէրութիւններին իրաւունք տուին, իրաւունք,— որ այժմ բոլորովին պարզ և անվիճելի է,— չայաստան մտնելու և կառավարութիւնը թիւրքի ձեռքից առնելու (Ձափ.), քանի որ ինքն Հանդիսաւոր կերպով խոստումներ տուած է եւրոպային, բայց իւր

յանձն առած պարտաւորութիւնները չէ կատարած: Բացի սրանից մենք մասնաւոր դաշնագիր ենք կնքած 1878 թ, որով թիւրքիան պարտաւորեցաւ բարենորոգումներ մտցնել չայաստանի մէջ. եթէ այդ բոլոր բարենորոգումների զէթ մէկ մասը իրագործուած լինէր, այսօր մեր խնդրի առարկայ եղած սարսափելի գործը չէր կարող պատահել: Այդ դաշնագիրը իրաւունք է տալիս Անգլիային որ

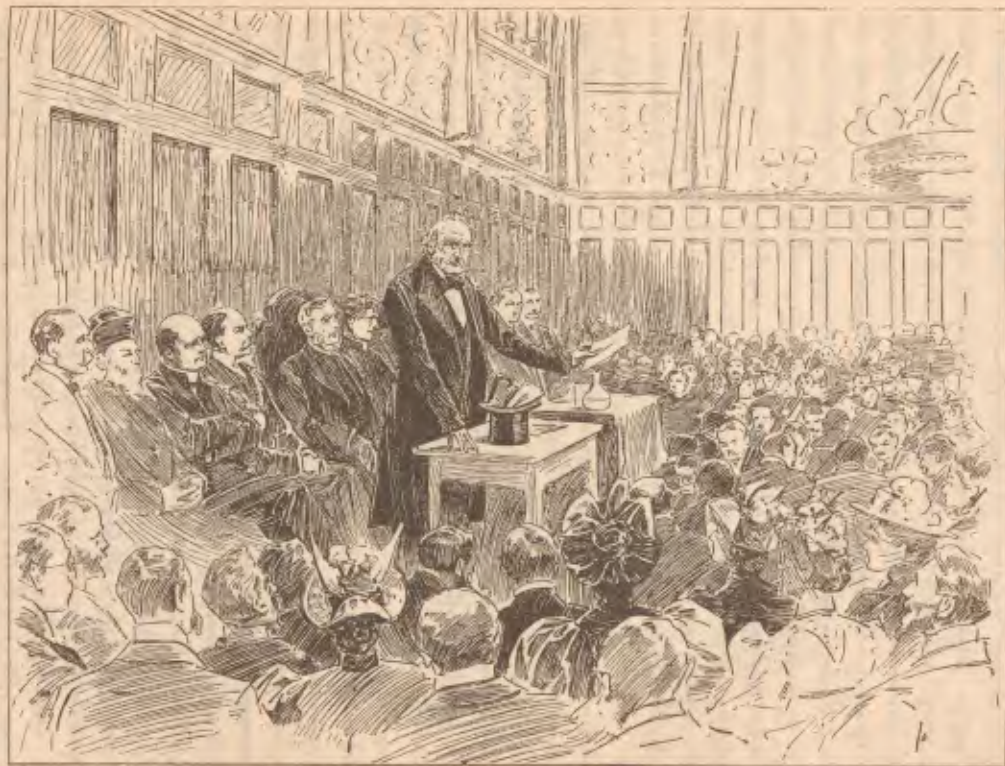

Վ. ԳԼԱԴՍՏՈՆ.

Right Hon. W. E. Gladstone.

նրա գործադրութեան համար հարկ եղածն անէ, իրեն վերայ յանձն առնելով այդ չարագործութիւնների վերացնելու գործը և այնպիսի լեզուով խօսի հետը, որ թիւրք կառավարութիւնը հասկանայ և վերջ դնէ այդ անիրաւութիւններին: Այժմ թոյլ տուէք ինձ յիշեցնել ձեզ որ այդ դաշնագիրները մեզ իրաւունքներ տալով, իրաւունքների հետ պարտաւորութիւններ էլ են դնում մեզ վրայ: Երբ թիւրք կառավարութիւնից վստահութիւն և խոստում էք առնում թէ ղեղձումները պիտի վերացնէ և քաղաքային և կրօնական աղատութիւն պիտի հաստատէ, և երբ այդ խոստումները չեն կատարվում, պարտաւոր էք նրանց գործադրութիւնը ապահովելու համար աղբարարել որ յարգուին այդ խոստումները, թէ չէ հակառակ դիպուածքում ձեր սեպհական իրաւունքները գործ կը դնէք:

Ի՞նչ են ասում ձեզ Հասած տեղեկութիւնները: Վերջին լուրը այս էր թէ սուլթանը զայլթակողեւել է տէրութիւնների արած պահանջների սահմանափակ լինելուց, թէ ինքը տեսնում է որ բացի Հայաստանից միւս նահանգների մէջ էլ իւր կառավարութիւնը կատարեալ վիճակի մէջ չէ: Ինձ էլ թրքական կայսրութեան զանազան նահանգներից հեռագիրներ են գալիս, Հայաստանից եկածների քիչ շատ նմանող զանգատներով, բայց ինչպէս որ առաջուց ասած եմ ես, երբէք Հանդէս չեմ դալ, բայց է ի բաց չեմ բողբոլ այդպիսի գործերի դէմ, եթէ շատ վստահելի կերպով ստուգուած և անկողմնակալ իշխանութեան մանրախոյզ քննութեամբ Հաստուած չը լինին: Հաղորդուած լուրին նայելով, սուլթանն ասել է. «Ձեր ուղած բարենորոգումները բոլոր Թիւրքիայի Համար ենք ուզում մենք»: Բայց ի՞նչ է նշանակում այդ խօսքը: Այդ նշանակում է թէ քննութիւնների անվերջանալի մի շարք պիտի Հանէ մէջ տեղ և զանազան դէպքերի պատահման վրայ պիտի դնէ իւր յոյսը որ բարենորոգումների խնդրից բոլորովին խոյս տալու մի ճանապարհ գտնէ: Թոյլ տուէք ինձ որ ասածս գէթ թեթեւ կերպով բացատրեմ: Ի՞նչ պիտի մտածէիք մեր երկրի կառավարութեան վրայ—այժմ ուանը լինի թէ մի ուրիշը—եթէ ենթադրենք որ Խորհրդարանի մէկ մասնաւոր որոշմամբ մի շատ ծանր զեղծում Հաստատուած լինի և ինչպէս զիւրահասկանալի է, դուրս գանք ու Խորհրդարանի այդ որոշման բարենորոգելու Համար ստիպողական մի միջոց ձեռք առնենք և երբ այդ որոշման բարենորոգելու Համար դիմում լինի Հանրային Խորհրդարանին կամ կառավարութեան, Հանրային Խորհրդարանը կամ կառավարութիւնը մեզ պատասխանէ. «Օ՜հ, ո՛չ, ձեր ուղածը շատ փոքր բան է, միայն այդ օրէնքը չէ որ թերի է»: Տարօրինակ Հրէշային խօսք: Բայց թիւրք կառավարութեան Համար սովորական մի ջնջին բան է այդպիսի խօսք ասելը և երբ նա նեղն է ընկնում, այդպիսի միջոցներին է դիմում այնպիսի սարսափելի եղելութիւնների մէջ մեղադրուելուց իրեն ազատելու Համար, ինչպիսին է այսօր ձեզ ներկայացուածը: Այդ մեզ Հասած առաջին լուրն էր, սրանից երկու օր յետոյ մի ուրիշ տեղեկութիւն էլ եկաւ. թէ օսմանեան կառավարութիւնը մտադիր է մերժել Հայաստանի Համար առաջարկները, բայց թէ յօժարում է քիւրդերին զինաթափ անելը: Լա՛ւ, ենթադրենք որ հաւանում էք սրան և ասում էք. «Ձենք կարող ձեռք բերել մեր բոլոր ուղածը. գէթ պէտք է

Ձեռքը քաղաքի միջինը պատասխի 6-ին Ա. Գլադստոն արտասանում է իւր
հաշակաւոր ծառք ամենահայտնի պարհն

մէկ մասով բաւականանաւ: Քիւրդերի զինաթափութիւնը մեր ամբողջ ուղածը չէ, բայց մեր ուղածի մէկ կարեւոր մասըն է և այժմ յետ կը կենանք Եւրոպայի վերահսկողութիւնից»: Լաւ. ի՞նչ յոյս ունիք դրանից. հաւանօրէն 50 կամ 100 քիւրդերի ձեռքից կառնեն զէնքերը և կը տան նրանցից աւելի աւաղակ եզող ուրիշ ցեղերին (Ձաֆ): Եւսիսն կէտը այս է, որ ինչպէս ինքն օսմանեան կառավարութիւնն էլ շատ լաւ գիտէ այդ, այնչափ խոստացուած բաների վրայ չէ խնդիրը, որչափ խոստացուածը դործագրելու երաշխաւորութիւնների վրայ (Ձաֆ): Այսօր մի նոր լուր է եկած, պարոններ, որ ես միայն «Մանչեսթըր Գաղղիանի» մէջ կարդացի. չեմ իմանում ուրիշ լրագիրների մէջ էլ կար թէ ոչ:—Այդ լուրին նայելով, տէրութիւնները թիւրքերի խուսափողական պատասխաններից յուսահատուած, որոշել են վերջ տալ այդ վեճակին, որ օրէցօր յետաձգուելով չափազանց երկարանում է (Ձաֆ): Տէրութիւնները կատարեալ իրաւունք և իշխանութիւն ունին մի յանձնակատար (commissioner) ուղարկելու հայաստան և նրան լիազօրութիւն տալու որ սուլթանի անունով կառավարէ այդ նահանգները և այդ պաշտօնի համար էլ մեծ պետութիւնները նշանակել են մի անձնաւորութիւն—ոչ անդլիայի և ոչ էլ այնպիսի մի ազգից, որ կարող է կասկածելի համարուել իւր ունեցած սաստիկ համակրութեան համար դէպի Թիւրքիայի բրիտանականները: Այդ անձն է Փոն-Կալլան, որին յանձնուած էր Բօսնիան և Տերցեզովինեան բարեկարգելու գծուարին պաշտօնը, որ իրեն համար շատ պատուաբեր կերպով կատարեց: Նա մի հունգարացի է. հունգարացի մաճառները Թիւրքիայի բրիտանական ցեղերի համար սաստիկ համակրութիւն ունեցող չեն համարուիլ: Ի՞նչ կը լինի այս կերպով: Եթէ նա մի բարի մարդ է և հասկանում է թէ ինչ պէտք է անել և կորող է անելու, մենք չենք նախանձիլ մերիկների համար և չենք միջամտիլ դործերին աւելի գոհացուցիչ ընթացք տալու պահանջումով: Տիկիներ և պարոններ, ես որեւէ հեղինակութիւն չունեմ ձեզ հաւատելու համար թէ այդ լուրը ճիշտ է, բայց տայ Աստուած որ ճիշտ լինի: «Մանչեսթըր Գաղղիանի» մի նուրբ զիտողութիւն արած է թէ սա այնչափ մի լաւ բան է, որ ճիշտ լինելը կասկածելի է դառնում: Բայց ինչ որ լինի, իրողութիւնը այս է որ վաւերական տեղեկութիւններ չունինք և հաւանական է որ կառավարութիւնը չի կարող կամ իրեն պարտաւոր չի համարում վաւերական տեղեկութիւն մեզ տալու:

Երեւոյն խառնարկները:

Շատ երկար ժամանակ է որ մեզանից գաղանի են պահում տեղեկութիւնները: Ենթադրում եմ, քանի որ Հաստատ չեմ իմանում, որ նախորդ կառավարութիւնը զօրաւոր պատճառներ ունէր գաղանի պահելու համար: Դեռ դուցէ ժամանակը հասած չէ մի վճիռ տալու այս խնդրի վրայ: Սակայն որչափ էլ չունենանք այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնց վրայ կարողանանք հաստատապէս կրթել, այսուամենայնիւ ես կարծում եմ թէ կան այնպիսի փաստեր, ինչպէս նրանք, որոնք այսօր վիճաբանութեան ենթարկուեցան և արդէն ուրիշ մի քանի ձևերով էլ ենթարկուած են վիճաբանութեան, որոնց մասին կատարելապէս կարող ենք մեր որոշումները տալ: Եւ ես կաւելայնեմ որ դրանց ամբողջութիւնը կարելի է ամփոփել երեք կարճ առաջարկութիւնների մէջ: Ձեմ իմանում թէ այս առաջարկութիւններից որին աւելի կամ պակաս նշանակութիւն պէտք է արուի: Ինչ թուում է թէ նրանք ամենքը բացարձակապէս անհրաժեշտ են: Առաջին առաջարկութիւնը այս է. պէտք է լաւագոյն յեր պահանջները:

Դուք պիտի պահանջէք այն ինչ որ անհրաժեշտ պէտք է և կարելի եղածին չափ յարմարվում է մեզնից առաջ եղած առաջարկութիւններին: Ձեմ վարանիլ ասելու, տիկիներ և պարոններ, թէ այս խնդիրը լուծելու ամենալաւ և ամենապարզ կերպը կը լինէր ասելու թիւրքին որ հայաստանից դուրս գնայ (աստիճան): Նա բնաւ իրաւունք չունի այնտեղ մնալու և խնդիրն էլ լուծելու ամենալաւ կերպն էլ այդ է: Բայց հաւանական չէ երևում որ Երոպան կամ նոյն իսկ երեք պետութիւնները համաձայնուելով այդ եզրակացութեան դան: Ուստի յետ քաշուինք այդ ամենից և պահանջենք միայն այն ինչ որ անհրաժեշտ է: Վերջապէս դալիս եմ միւս երկու առաջարկութիւններին, որոնցից առաջինը այս է որ պէտք է լաւագոյն լինի իրաւունք խոստումները (լեւել, լեւել): Նրանք բացարձակապէս և բոլորովին անարժէք են: Եւ անարժան լինելուց զատ այս վատութիւնն էլ ունին, որ կարող են խաբիլ անտեղեակ կամ անփորձ մարդկանցից ոմանց, որոնք ենթադրում են թէ երբ խոստում կայ, նշանակում է և խոստումը կատարելու դիտաւորութեան պէս մի բան էլ կայ: Իմացէք որ ոչ մի ծրագիր արժէք չի ունենալ, եթէ հիմնուած չէ թիւրք կառավարութեան խոստումներից դուրս եղող աղբեղիկ երաշխաւորութիւնների վրայ

(Ձափ): Մի խօսք էլ կայ որ պիտի ասեմ ձեզ: Շատ մի՛ք վախենալ երբ տեսնէք թէ իմ ճառիս մէջ մտցնում եմ մի բառ, որը ընդունում եմ թէ սովորական հանգամանքների մէջ դիւանագիտական գործողութիւններից դուրս պէտք է ձգել. այդ բառն է *հիւստիս* (coercion) բառը: Ծնշում բառը շատ լաւ են հասկանում Կ. Պոլսի մէջ և մեծ նշանակութիւն են տալիս նրան: Այդ մի ազդու դեղ է (Ձի՞շաղ) որ միշտ նպատակին է ծառայում, երբ այնտեղ գործ է ածվում: Պարոններ, այդ բառը չէի գործ ածիլ, եթէ ես ինքս անձամբ երկար փորձառութիւն ունեցած չը լինէի կառավարութեան վարմունքների մասին: Ես ասում եմ որ քննեցէք նախ թէ ձեր պահանջը բարի՞ է թէ ոչ և երբ բարի է նա, վճռեցէք թէ նա պէտք է յաղթանակի (Ձափ): Քերականութիւնն էլ այստեղ գործ ունի: Յիշեցէք որ երբ Կ. Պոլսում «*պիպի*» բառն է հնչվում, օգի մէջն է ցնդվում և ոչ էլ ոյժ և ոչ էլ հաստատութիւն է ունենում այն ամենը, ինչ որ նրա հետ է կցուած լինում: Ընդհակառակն, նրա քոյր կամ եղբայր եղող «*պիպի* է» բառը շատ լաւ է հասկացվում այնտեղ (Ձափ): Սա յայտնի մի իրողութիւն է դրական փորձառութեամբ հաստատուած որ կարող է ստուգուիլ Եւրոպայի քարտէզների վրայ, թէ մի բառի իւր յարմար ժամանակ և արդարացի կերպով գործածուիլը երբէք իւր ազդեցութիւնը չի կորցնիլ: Պարոններ, պէտք է ասեմ ձեզ որ արդարեւ մի շատ տագնապալի վիճակի հասած ենք այժմ. եւրոպական երեք մեծ պետութիւնները որոնք 200 միլիոն ժողովուրդ են կառավարում, որ Թիւրքիայի ժողովրդից թերեւս ութ կամ տասն անգամ աւելի է, որոնք Թիւրքիայից հինգ անգամ աւելի ազդեցութիւն և կարողութիւն ունին և Թիւրքիայից քսան անգամ աւելի հարստութիւն, աշխարհի առաջ իրենք էլ բռնուած են այսօր այս գործի մէջ. եթէ յետ քաշուին անիրաւ դիմադրութեան առաջ—յիշեցնում եմ, ինչպէս սրանից առաջ էլ ասել եմ թէ մեր պահանջը բարի, իրաւացի պէտք է լինի—եթէ նրանք սուլթանի և օսմանեան կառավարութեան անիրաւ դիմադրութեան առաջ յետ քաշուին, իրենց պատիւը կը կորցնեն աշխարհի առաջ: Պարտաւորութեան ամեն մէկ շարժառիթը կապ ունի արժանապատուութեան զգացման հետ և, իմ լորդ դուքս, իսկ այժմ արտասանեցիք մի բառ, որ սարսափեցուցիչ է և դժբախտաբար ոչ բոլորովին անտեղի՝ «*էքստերմինացիոն*» (extermination) բառը: Մինչև հեռաւոր տեղեր—ես ինձ ձեռ հաս չեմ համարիլ այդ խըն-

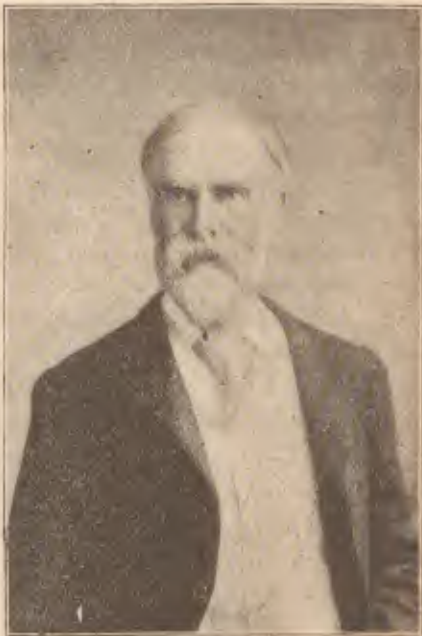
զիրը զատելու, — մինչև հեռաւոր տեղեր ընդհանուր կերպով համոզուած են թէ թիւրք կառավարութեան վերջին գործերը հայաստանի մէջ մասնաւորապէս, բայց ոչ մի միայն հայաստանի մէջ, հիմնուած են թրքաբնակ բոլոր քրիստոնեաները բնաջինջ անելու վճռական որոշման վրայ:

Թիւրք կառավարութեան երէն վրայ շուրջներ:

Կը ցանկայի որ ճշմարիտ չը լինէր յիշեալ համոզումը, բայց միևնոյն ժամանակ պէտք է ասեմ որ այդ հաստատող ապացոյցներ կան, (լեցէ՛ք, լեցէ՛ք) և գլխաւոր ապացոյցն էլ թիւրք կառավարութեան իրեն վրայ շուրջած լինելն է (infatuation): Կար ժամանակ որ թիւրքիան կառավարվում էր պարկեշտ և ճարպիկ մարդկանցով: Կարող եմ ասել որ մօտաւորապէս 30 տարի ա-

ռաջ կարելի էր թիւրք կառավարութեան խօսքերին վստահիլ իրրեւեւ րոպական մի կառավարութեան. կարելի էր չը հաւանիլ նրա ընթացքին, բայց կարելի էր վստահիլ նրա խօսքերին. բայց աւանդ, այժմ կարծես թէ իբրեւ պատիժ է իրեն վերայ տիրել իւր կարողութեան մասին մի տեսակ շուրջումը: Ի՞նչ է պատահել թիւրքիային: Եթէ նայէք իւր խօսքերին, կը զարմանաք թէ ինչպիսի հեղինակութեամբ է խօսում իւր կառավարութեան մասին, ինչպիսի հպարտ զիրք է բռնում երբեմն ոսկով թէ չի կարող իր արժանապատուութեանը վտանգել, չի կարող հրաժարուիլ իւր իրաւունքներէ:

Ի՞նչ եղան իւր այդ իրաւունքները կայսրութեան մէկ երրորդ բաժնի մէջ: Իմ կեանքի միջոցին թիւրքիան կորցրեց իւր երկրի մէկ երրորդ մասը և 6 կամ 8 միլիոն ժողովուրդ, որոնք աշ-

ՋԵՅՄՍ ԲՐԱՅՍ.

Right Hon. James Bryce.

խարհի ամենադեղեցիկ, ամենահիանալի և հռչակաւոր տեղերում էին բնակվում և օսմանեան կառավարութեան տակն էին գտնվում, իսկ այժմ նոյնպէս ազատ են, ինչպէս որ մենք. (Ձափ): Օսմանեան կառավարութիւնն ինքն էլ մեր չափ լաւ զիտէ այդ յիմարական ընթացքը: Միւս կողմից լորդ դուքսը շատ արդարացի կերպով յիշեց այն վարչական ծրագիրը, որ 1861-ին հաստատուեցաւ Լիբանանի մէջ և որով տեղային վարչական հիմնադրութեան և վերահսկողութեան (control) դործի մէջ ժողովուրդին իրաւացի կերպով բաժին տրուեցաւ: Թիւրքիայի այդ մասի մէջ հետեւեալն էլ շատ զոհացուցիչ եղաւ: Երկրի փոքրիկ մի մասն է այդ, ուր տեղական ինքնավարութեան նման մի բան թոյլատրուած է և իւր վիճակի մէջ շատ յուսալի է: Բայց երբ տեսնում ենք այս ամենը որ արդարութեան դադափարով մէկը միւսի յետեւից յաջորդաբար կատարուած փորձառութիւններ են և միւս կողմից էլ երբ տեսնում ենք թէ յոյները, բուլղարները և չորս կամ հինգ տէրութիւններ երեւան են եկել Թիւրքիայի իւր այդ նահանգները կորցնելուց, այդ ժամանակ ես ասում եմ թէ Թիւրք կառավարութիւնը յայտնապէս ինքն իր վրայ շտանալից էլ յիմարացած այնպիսի վիճակի մէջ է, որ մարդ ստիպուած է հաւատալ թէ ինչ ինչ պարագաների մէջ նա կարող է իւր ոյժի վրայ շտացած յիմարանալ այնպէս, որ քրիստոնեայ ազգերը ընաճեն շտանելու ծրագիր կազմէ: Այս շատ ախուր և սոսկալի պատմութիւն է և ես երկար ժամանակ զբաղուեցի ձեզ պատմելու համար. բայց նրա շատ մի փոքր մասն է այս և ես յոյս ունիմ թէ ձեզ ներկայացուած որոշ ման բանաձեւը լսելով ձեր համաձայնութիւնը պիտի շնորհէք նրան (Ձափ): Ես ուրախ պիտի լինէի եթէ ուրիշ խառնակութիւններից խուսափելու համար Թիւրք կառավարութեան խելքը զլուխը դար, եթէ միայն Փուստի և Ալի փաշայի պէս մարդիկ, որոնք Խրիմի պատերազմից յետոյ Թիւրք կառավարութեան զլուխ էին անցել, կարողանային յարուսթիւն առնել և իրենց ոգին ու սկզբունքները ներշնչել Թիւրքիայի քաղաքականութեան: Այս է իմ կարծիքը և ամենքս էլ այս պիտի փափաղինք, և թէպէտ շատ աւելի հաճելի է լուսաւորել Թիւրքիան քան թէ նրան յանցաւոր դատել սոսկալի ամբաստանութիւններով, սակայն եթէ ունինք ամենափոքր մի յարգանք մարդկութեան համար, եթէ զգում ենք մեր պատիւը, վերջին տասներկու կամ ութ ամիսների մէջ արած այնչափ զիմումներից յետոյ, պէտք է

որ այս գործի մէջ առաջ երթանք: Պէտք է հոգ տանել որ իրաւացի եղածից աւելին չըպահանջենք—բայց վերջապէս ինչ որ պէտք է և պէտք է հաստատ զիտենանք որ Աստուծոյ օրհնութեամբը պիտի շնորհուի, ինչ որ կարեւորն է և ինչ որ իրաւացի է»:

Այնուհետեւ Կանոնիկոս Մակ-Քօլը կրկնեց ժողովի որոշումը և ասաց, որ ինքը վստահ է, թէ լորդ Սոլսբերին կը հաւատայ, որ Ձեռքերի այս միջինը իւր ձեռքերը կը զօրացնէ գործելու համար այս խնդրում: (Զափ):

Որոշումը ընդունուելու մեծ ոգևորութեամբ:

Ձեռքերի եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ, որ կրկնեց նաև լորդ Քէնիէն, երեք անգամ ծափահարութեամբ շնորհակալութեան քուէ արուեցաւ պ. Գլադստոնին իր ճառի համար: Մեծ Ծերունին շնորհակալ լինելով յոյս յայտնեց, որ Թագուհու կառավարութիւնը բարեկամական աչքով կը նայէ այս ժողովի ջանքերին, որը կ'օգնի հայաստանի նկատմամբ նոյա վերայ ծանրացած մեծ պատասխանատվութեան բեռը թեթեւցնելու:

Միջինի վերջանալուց յետոյ, պ. Գլադստոնը անվերջ ծափահարութիւններով և կէցցէներով ազաղակներով նստեց կառք և մեկնեց՝ անցնելով խուռն ժողովրդի միջեց:

Աստուծոյ հայ.

Լոնդոն, «Անդ Բեյք» սրահի մէջ մայիսի 7-ի մեծ միաժողովը: Արեւելի Դուքսն է խօսում, իրեն նախագահ:
 1. Պրեզ. Սաուրի, 2. Մշտոր Եսթին, 3. Բիլլզ Էմ Զեմեր, 4. Լորդ Պրեմ. Էդմոնդսոն, 5. Մշտոր Արեւելիսոն, 6. Լեյք Էդմոնդսոն:

ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ, ՈՐ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ Է ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 17-ԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՎԻԼԼԱՅԷԹՆԵՐ ԵՎ ՄՈԼԹԷՍԱՐԻՓՆԵՐ (ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՆԱՀԱՆԳԱՅԵՏՆԵՐ). Յօդ. 1.—Ըմեն մի վիլայէթում նշանակւում է մօսվին-օգնական ոչ-մահմեդական, 1286 թ. շեվալ ամսի 9-ի վիլայէթները կառավարելու օրէնքի Տ. գլխի որոշումների համաձայն: Այս օրէնքի հիման վերայ, օգնականի պարտաւորութիւնը կայանում է վիլայէթի գործերի մասնակցութեան և կառավարութեան մէջ և գործարավարութիւնը դիւրացնելու:

Յօդ. 2.—Ոչ-մահմեդական օգնականները սանձաղներում և զազաններում օգնում են մահմեդական մութէսարիֆներին (նահանգապետներին) և գայմագմներին (գաւառապետներին), ուր այդ պահանջում է քրիստոնէական ազգաբնակչութեան քանակութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԳԱՅՄԱԳԱՄՆԵՐ. յօդ. 3.—Վայմագմները ընտրւում են առանց կրօնի խտրութեան ներքին գործոց նախարարից քաղաքական դպրանոցի վկայական ունեցողներից և հաստատւում են կայս. հրովարտակով:

ՍՈԼԻՍԲՐԻ.

Lord Salisbury—The New Prime Minister.

Յօդ. 4.—Պաշտօնի մէջ այժմ գտնուող ծառայողները, որոնց ընդունակութիւնը անժխտելի է, կըմնան իրենց պաշտօններում, եթէ մինչև անգամ վկայականներ չունենան: Եթէ որոշ թուով վկայականներ ունեցողներ չեն գտնուիլ ոչ-մահմեդականներից, այն ժամանակ կընշանակուին և վկայական չունեցողներից, երբ նոքա ընդունակ կը գտնուեն գայմագմից վարելու պաշտօնները:

ԳԼՈՒԽ Գ. ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԻՒՆԸ: Յօդ. 5.—Վարչական պաշտօնները կը վարեն մահմեդական և ոչ-մահմեդական հպատակները համեմատ նոցա թուին ամեն մի վիլայէթում: Ոչ-մահ-

մեդական պաշտօնեաների թիւը ոստիկանական և ժանդարմական ատեաններում կ'որոշէ մշտական հսկող մասնաժողովը:

ԳԼՈՒԽ Դ. Սանջաղներում և ղազաններում խորհուրդ: Եօդ. 6. Սանջաղներում և ղազաններում վարչական խորհրդները, որոնք կազմվում են ընտրուած և պաշտօնապէս նշանակուած անդամներից, գոյութիւն կունենան առաջուան պէս և կը կատարեն իրենց պարտաւորութիւնները 1286 թ. վիլ. ընդհ. կառավ. օրէնքի 61-դ, նոյն և 1867 թ. վիլ. մասին 77 և 78 յօդուածների հիման վերայ, որոնց համաձայն այս խորհուրդները հաստատուած են եղել: Արցա իշխանութեան սահմանը որոշուած է վիլ. ընդհ. կառավարութեան օրէնքի 90, 91, 92 յօդուածներով և 1293 թ. ընդհանուր կառավարութեան վերաբերեալ հրահանգների 38, 39 և 40 յօդուածներով:

ԳԼՈՒԽ Ե. Նահիա. (համայնական շրջան). Եօդ. 7. Վահիաները պէտք է կազմակերպուեն 1287 թ. վիլ. ընդհ. կառ. օրէնքի 94 — 106 յօդ. որոշումների և 1292 թ. մարտ 25 համայնական կառավարութեան օրէնքի 1—19 յօդուածների համաձայն:

Եօդ. 8. — Ամեն մի նահիա կը կառավարուի մի մուտիրից և տեղացի ժողովրդից ընտրուած 4 անդամէ խորհրդից: Այս խորհուրդը իւր միջեց կ'ընտրի մի միւտիր և մի օգնական: Մուտիրը բնակիչների մեծամասնութիւն կազմող տարրիցն է լինելու, իսկ օգնականը փոքրամասնութեան ներկայացուցիչ: Խորհուրդը ունենալու է իւր ատենադպիրը:

Եօդ. 9. — Աթէ նահիայի բնակիչները միւսոյն ազգիցն են, խորհրդի անդամները բացառապէս ընտրուելու են նոցանից: Աթէ համայնական դաւառի ազգաբնակութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ներկայանայ համաձայն իւր համեմատական նշանակութեան, սակայն այն պայմանաւ, որ այդ փոքրամասնութիւնը 25 ծուխից պակաս չի լինի:

Եօդ. 10. — Վահիայի միւտիրները և ատենադպիրները ստանում են ռոճիկ:

Եօդ. 11. — Վահիայի խորհրդի անդամները պէտք է յարմարուեն այն պայմաններին, որոնք նախատեսուած են համայնական կառավարութեան օրէնքի 18 յօդուածում:

Եօդ. 12. — Խմամները, քահանաները, ուսուցիչները և պետութեան ծառայութեան մէջ գտնուող բոլոր անձինք չեն կարող միւտրուիլ միւտիր:

13. — Լւրաքանչիւր տարի խորհրդի անդամների կէսը նորոգվում է: Խնչպէս միւտիրը, այնպէս և անդամները կարող են վերընտրուիլ:

14. — Մուտիրի և նահիայի խորհրդների իրաւասութիւնը որոշվում է համայնական կառավ. օրէնքի 20—27 յօդ.

Վիւղերը նահիաներում. Եօդ. 15. — Լւրաքանչիւր գիւղ

նահիայում կունենայ իւր մոլութարը (գիւղապետ): Աթէ գիւղում մի քանի թաղեր են և մի քանի ազգութեան բնակիչներ, այդ դէպքում ամեն մի թաղ և ամեն մի ազգութիւն կունենայ իւր մոլութարը:

16.—Այ մի գիւղ չէ կարող միաժամանակ գտնուիլ երկու նահիաների իրաւասութեան ներքոյ:

ԳԼՈՒԽ 2. Աւրդարադատութիւն. 17.—Աւրաքանչիւր նահիայում աւագների խորհուրդ է լինելու մոլիտարի նախագահութեամբ: Այս խորհրդի պարտաւորութիւնն է դատաստանական օրէնքների հիման վերայ բնակիչների մէջ խաղաղութեամբ լուծել վէճերը:

18.—Աշտարար դատաւորների պարտաւորութիւնները գիւղերում կատարում է աւագների խորհուրդը, իսկ համայնքներում՝ համայնական խորհուրդները: Այդպիսի իշխանութեան իրաւասութիւնը որոշուած է օրէնքով:

19.—Գոտաստանական հսկիչները, որոնց թիւը 6-ից պակաս չէ կարող լինել (հաւասար թուով մահմեդական և ոչ-մահմեդական), հաստատվում են ամեն մի վիլայէթում բոլոր ընթացիկ գործոց դատավարութիւնը արագացնելու համար և գիտելու բանտերի վիճակը քաղաքացիական դատարանների կազմութեան օրէնքի բ. գլխի որոշումների համաձայն: Այս երաշխիւնութիւնը կատարվում է միաժամանակ երկ-երկու հսկիչների կողմից՝ մի մահմեդականի և մի ոչ-մահմեդականի:

ԳԼՈՒԽ Է. Ոստիկանութիւն. 17. 20.—Ոստիկանական պաշտօնեաները ընտրվում են հպատակ մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից համեմատ վիլայէթի երկրի ստորաբաժանմունքի բնակիչների թուական կարեւորութեան:

21. Ամեն մի վարչական բաժանմունքի համար, այստեղ առնելով և նահիան, կ'որոշուի այս պաշտօնեաներից բաւական թուով: Ահաջիայում ոստիկանութիւնը ստորադրվում է միւտիին և յանձնակատարի գլխաւոր իշխանութեան ներքոյ է: Ոստիկանների համազգեստը լինելու է սովորական:

ԳԼՈՒԽ Ը. Ժանդարմերիա. 17. 22.—Ժանդարմերիայի սպաները, ենթասպաները և զինուորները առնվում են հպատակ մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից իւրաքանչիւր վիլայէթում նոցա քանակութեան համեմատական չափով: Ժանդարմերիան կրպահպանուի իւրաքանչիւր վիլայէթի գանձատան հաշուով: Ժանդարմիաների ռոճիկը պէտք է բանակի մէջ գտնուող զինուորի ռոճիկից աւելի լինի, իսկ ժանդարմերիայի սպաների ռոճիկը հաւասար բանակի սպաների ռոճիկին:

23.—Ժանդարմերիային յանձնարարվում է կարգի պահպանութիւնը և փոստին ուղեկցելը:

ԳԼՈՒԽ Թ. Գիւղական ոստիկանութիւն. 17. 24.—Այս

Հիայի խորհուրդը հաւաքելու է գիւղական ոստիկանութիւնը բնակիչների ամեն ազգերից: Ոստիկանների թիւը որոշում է մշտական հսկող մասնաժողովը ամեն մի նահիայի կարիքների համաձայն և միւտիրի զեկուցման հիման վերայ և նոյնպէս վալիի առաջարկութեամբ: Համազգեստը և զէնքը մատակարարում է նոցա համար զինուորական ատեանը:

ԳԼՈՒԽ Ժ. Բանտերը և ժամանակաւոր բանտարկուծեան մասնաժողովներ. 104. 25.—Վոյուժիւն ունեցող օրէնքները բանտերի և բանտարկեալների վերաբերմամբ պէտք է ճշտութեամբ կատարուին:

26. Ժամանակաւոր բանտարկութեան մասնաժողովը ընդհանուր վարչութեան վերաբերեալ հրահանգների համաձայն հրավիրում է կատարել իւր պարտաւորութիւնները ամենաճիշտ կերպով:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Հսկողութիւն քուրտերի վերայ. 104. 27. Վուրտերի տեղափոխութեան համար կանխօրէն ցոյց կըտրուին որոշ տեղեր, բայց ի նկատի կառնուի այն, որ չուող ցեղերը ֆնաս չը հասցնեն մերձակայ բնակիչներին: Վուրտերի տեղափոխութեան ժամանակ նոցա կ'ողբկցէ մի սպայ, որ իւր ձեռքի տակ կուենայ մի գումարտակ և ժանգարմներ: Սպայի հետ կը լինի ոստիկանական յանձնակատարը: Վուրտերը իշխանութեանը պէտք է ներկայացնեն երաշխաւորութիւն իրենց լաւ վարքի համար: Անցածների մասին որոշումները և զինաթափ անելը կըգործադրուի և քրտերի վերաբերմամբ: Չուող և թափառող ցեղերին կառաջարկուի բնակուիլ տէրութիւնից նշանակուած հողերում:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Համիտէի հեծեւազօրքը. 104. 28.—Օսաւայութիւնից դուրս զէնք և համազգեստ կրելը արգելվում է: Այս շրջանից դուրս Համիդիէ հեծեւազօրքը սովորական դատարանների հսկողութեանն է ենթարկվում: Հատ շուտով այս հեծեւազօրքի ծառայութեան վերաբերմամբ կըհրատարակուին զինուորական կանոններ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Կալուածագրերի վերաբերեալ հարցը: 104. 29. Լձին մի վիլայէթի կամ սանջաղի գլխաւոր քաղաքում կըհաստատուին յանձնաժողովներ կալուածների վերաբերեալ ապացուցագրերը վերաքննելու համար: Լձյս յանձնաժողովները կըբաղկանան չորս անդամներից՝ երկու մահմետական և երկու ոչ-մահմետական, դիւանի կառավարչի կամ պետական կալուածոց պաշտօնեայի նախագահութեամբ: Նոցա վճիռները վարչական խորհրդաների քննութեանը կըյանձնուին, բացի այդ, ամեն տարի Պոլսից կ'ուղարկուին վիլայէթները վերաքննելու համար չորս պաշտօնեաներ, թէ արգեօք, գոյութիւն չեն ունեցել որ և է անկանութիւններ սեպհականութեան վերաբերմամբ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Հարկահանութիւն. 104. 30. Հարկերը ժողովելու ժամանակ ոյժ գործադրելուց խուսափելու համար նշա-

նակուած են մասնաւոր գործակատարներ, որոնց իրաւունք չի տրուի պահանջել հասոյթ կամ պաշար և նոքա ոչ մի գործ չեն ունենայ փողի հետ, բայց նոցա կը յանձնարարուի յանձնել գիւղերի և թաղերի բնակիչներին ընտրուած մուխտարներին և հարկահաններին անուանացուցակները, որտեղ կը գրուի թէ որքան պէտք է առնել այս ինչ բնակչից: Սուխտարներին և հարկահաններին կը յանձնարարուի ժողովել հարկերը և յանձնել պետական գանձատունը:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. Տասանորդական հարկ. յօդ. 31. Տասանորդական տուրքի ժողովելը պէտք է տեղի ունենայ կապալով: Հարկը ընդհանուր կապալով վեր առնելը արգելւում է և փոխարինւում է իւրաքանչիւր գիւղից առանձնապէս՝ նորա բնակիչների անունից տեղի ունեցող հարկահանութեան եղանակով: Ար և է դժուարութեան դէպքում բնակիչները կարող են դատարանին դիմել: Ստիպողական աշխատանքները արգելւում են, իսկ փոխարինութիւնը արդիւնքով և փողով մնում է: Ժողովը պական կը թուութեան ամեն մի վիւայէթի համար հաշուէկշիւը որոշւում է հանրային կը թուութեան նախարարից: Պետական կամ մասնաւոր անձի պարտքի համար պարտապանի տունը, հողը, որոնք անհրաժեշտ են նորա գոյութեան համար, աշխատանքի գործիքները, տնային գրաստը և հացաբոյսերի ծախելը, արգելւում են:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. Մշտական մնայուն վերահսկող ժողով ՊՈԼՍՈՒՄ. յօդ. 32. Մշտական վերահսկող ժողով հաստատւում է Բ. Գրանը մահմեդականի նախագահութեամբ և բաղկանում է հաւասար թուով մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից և պէտք է հետեւի բարենորոգումների կանոնաւոր իրագործման: Դեսպանները իրենց թարգմանների միջոցով կարող են այդ ժողովին ներկայացնել խորհրդներ, հաղորդագրութիւններ և զեկուցումներ, որոնց նոքա անհրաժեշտ կը համարեն այս արձանագրութեան մէջ յիշուած միջոցներին ու բարենորոգումներին օրինական ոյժ տալու համար: Երբ Բ. Գոււը և դեսպանները միասին կը գան այն եղրակացութեան, որ ժողովը իւր գործը աւարտել է, այն ժամանակ նա կը փակուի:

Որոշումներ, որոնք կը ընդունեն Եսքենորդոմներ յայտարարող հրովարդակի մէջ:

Ե. Բարենորոգումներ ի գործ ադրմանը հսկող Բարձրագոյն լիազօր: Կառավարութիւնը ընտրում է ամեն կողմից արժանի մի պաշտօնեայ, որը կը կրէ բարձրագոյն լիազօրի կոչումը (մուֆֆէտիէ) և կ'ուղևորուի զանազան կողմեր մասնաւոր նպատակաւ բարենորոգումների գործադրութեանը հսկելու և այն գործադրելու: Եյս բարձրագոյն պաշտօնեայի բացակայութեան կամ անընդունակութեան պատճառով, նորան փոխարինում է սուլ-

Թանից նշանակուած մի ուրիշ մահամեղական բարձրագոյն պաշտօնեայ: Խարձրագոյն լիազօրին կողղեկցէ նորա պաշտօնավարութեան միջոցին ոչ-մահամետական օգնականը:

Բ. Բնդհանուր ներումն: Վ. Սեծութիւն սուլթանը յունիսի 23ին 1895 Թ. քաղաքական յանցանքների համար մեղադրեալ կամ դատապարտեալ հայերին ներումն շնորհեց: Այս հրամանը տարածուելու է մինչև ներկայ Թուրքի բոլոր բանտարկուածների վերայ, որոնք դեռ գտնվում են բանտում և չեն մեղադրվում սովորական յանցանքներ գործելու մէջ:

Գ. Փախստականների վերադարձը: Իրենց երկրից փախած և հեռացրած կամ օտար երկիրներ դաղթած հայերը իրաւունք են ստանում վերադառնալ Տաճկաստան, եթէ ապացուցեն իրենց տաճկահայատակութիւնը և լաւ վարքը:

Դ. Ոչ-մահամեղականների վիճակը Փոքր-Ասիոյ միւս վիլայէթներում: Սերոյիշեալ սկզբունքների վերայ հիմնուած միջոցները գործադրուելու են ամեն տեղ, ուր ոչ-մահամեղականները բնակիչների ստուար մեծամասնութիւնն են կազմում:

Սեծ եպարքոսի առ Լըզէրումի, Սանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Մամուրէտ-ու-Ազիզի և Սեբաստիոյ կուսակալներին ուղղուած հրամանի մէջ, նոյն և նորերս վերահսկիչ-գեներալ նշանակուած Շաքիր փաշային տեղեկագրուած է, որ սուլթանի հրովարտակի յօդուածների իրագործումը տեղի ունենայ ամենայն խնամքով և միշտ գործադրուած միջոցների մասին հաղորդել սուլթանին:

Հայտնի իրենի բնակարանը.

Նսրէն Բաղճրաւիւն Արժեղեալապա Ֆէնդըղըի:

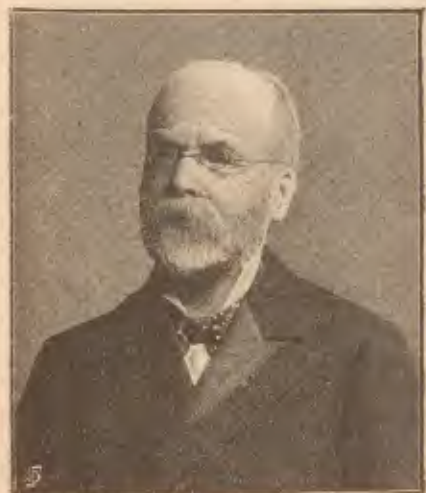
Նսրէն Բաղճրաւիւն Արժեղեալապա Ներքի:

Լաբոյ Ռադըղըի, Նախկին Նախարարապետ:

Նսրէն Բաղճրաւիւն Դատ Ռախարապետ:

«Դեյլէ Նիւ» Լրագրի Խմբ. Սըր Ճոն Ռաֆէնզոն:

Լաբոյ Ֆինդըղըի, Նախկին Նախարարապետ. Գործ:

ԱՅԿԱՐԱՐ

ԹԻՐԱՅ ԱՄՍՈՅ

1794

Բարեպաշտ Պարոնաց և
Մաքրականցադ Տիկնաց } Մադրասի Հայոց:

Կատե լով իմով եթէ զօժանդ տկուի տաբարանին՝ և եթէ
բարե պէս յառաջ եկե տն ուսումնասիրաց . յարմար վար
կայ նսւ իրե լ առաջի՝ ձե բուսդ . ազգասիրուե , դիտկմունս
նարդ և նիս , ք տպեցմամբ . ի լոյս ածե լ զտե տրկ մի յամում վե բջնոց
ամաց , ժնոճ անեալ ազգարարող . յարմէ իմոցունն ինե լոցե ըն
թե բցողաց , ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ , եթէ 'ի վանազան կա
զէթաց , եթէ 'ի զանաղան , քարտիպաց , և եթէ այլոց զանազան
գրոց , նաև քանք հարկաւորք և քաղցրաւորք , և 'ի վե բջնունն
տե տրակին , զօրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ , պարունակեալ 'ի նմա
պտօն սրբոց , և զաւուրս ծննդեան և լրման լուսնոյ և սոյն :

Արդ

ԱՆԿՐԱՆԻԿ ԼՐԱԳԻՐ ՀԱՅՈՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԸ

Ի ՄԱՐԿՈՍ 1794-6 .

Ի

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔՅ. ՇՄԱԻՈՆԵԱՆԷ

«Աղբար» անդամն է լրագրէ երեւ ինով չափ քաղցրաբ.

1794 թուականի հոկտեմբերը 16-ը հայկական կեանքի համար կաղմում է մի խոշոր դարադրուխ, որովհետև այդ ժամանակ է ծնունդ առնում մի նշանաւոր ձեռնարկութիւն, որը ժամանակակից թանձր խաւարի մէջ փայլում է որպէս մի լուսաւոր աստղ: Այդ օրը, սորանից ուղիղ հարիւր տարի առաջ, հեռաւոր ճնդկաստանում, Մադրաս քաղաքում, լոյս է տեսնում առաջին անգամ «Աղբարար» ամսագիրը, հայ մամուլի այդ երախայրիքը, որով և սկիզբ է առնում մի նոր շրջան:

Այդի առաջ ունենալով «Աղբարար»-ը և խորը թափանցելով անցեալ դարու հայ կեանքի ներսը, իսկոյն տեսնում ենք, թէ ինչպէս համատարած հայութիւնը Գանդէսի ափերից մինչև Նեւայի ափերը խաւարի ու տղիտութեան մէջ է մրափած, և միայն մի քանի անհատներ աստ ու անդ դեգերելով՝ որպէս է և անմոռանալի Մեսրովը Թաղեաթեան, յուսահատ հառաչում են ընդհանուր վիճակի վերայ, և դոցանից համարեա ոչ ոք իւր մէջ զոժ ու կարողութիւն չէ զգում ժողովրդի մաււոր մահաբունը ընդմիջելու: Ահա այդ ժամանակն է ինչ հայ եկեղեցւոյ հարազատ սպասաւորը, Տէր Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանը, վեհ աւանդութիւններով հրապարակ է նետվում ու իւր ամսագիր «Աղբարար»-ը հիմնում:

Զընայելով ժամանակի խոչընդոտներին, որ հայ լրագրութեան նահապետը, անշուշտ, մեծ քանակութեամբ պէտք է ունենար իւր առաջ, այնուամենայնիւ, նա իւր վեհ նպատակը առաջ մղելու համար ամենայն անձնուիրութեամբ մեծ ծիւղ ու ջանք է դործ դնում «Աղբարար»-ը օգտակար դարձնելու համար, և արդարեւ իւր հրատարակութիւնը համարեա առաջին իսկ ամիսներից սկսում է ծառայել ամենուրեք յրուած հայերի շահերին, որքան ժամանակակից հանգամանքները դորան առիթ էին տալիս:

Հայ մամուլի անդրանիկ խմբագիր-հրատարակչի՝ բարեյիշատակ Յարութիւն աւագ քահ. Շմաւոնեանի վերայ, հայադղի գրագէտ Թադէոս Աւետումեանը իւր Արամայէս հրատարակութեան մէջ (եր. 118—120) հաղորդում է հետեւեալը:

«Տէր-Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցի քահանայութեան ժամանակ դժբաղտանում է՝ կորցնելով մի շաբաթուայ ընթացքում իւր երկու զաւակներին, ու այնուհետեւ վերաւոր սրտով նա առանձնանում է Բաբաքուայ լեռը, ուր ապրում է գերվիշներ ի հետ եօթը տարի: Այս լեռը Շիրազեց երկու ժամուայ չափ հեռաւորութիւն ունի, որի ստորոտում գտնվում է հայոց գերեզմանատունը:

Լեռան վրայ այս աշխատասէր քահանան ուսումնասիրում է պարսկերէնը, որի մէջ հայոց ազգին յատուկ ընդունակութեամբ մեծ հմտութիւն է ցոյց տալիս: Բաւական ժամանակից յետոյ զերջանելով իւր ընտանիքի բուռն թախանձանքներին, կրկին անգամ իջնում է քաղաք (Շիրազ), իսկ այնտեղից անցնում է Մադրաս՝ քահանայական պաշտօնով:

Այս քահանան, ինչպէս երևում է, իւր անսովոր յատկութիւնները ստացած պէտք է լինի գերվիշներից: Սորա մասին ասուած է, որ նա չէր ներում կարօտեալներին, երբ նուրա ողորմութիւն հաւաքելու համար էին շրջումայլ յորդորում էր նոցա աշխատութեան, և մի անգամ պատրաստել տալով մի սափոր ուղարկում է մեծատունների մօտ, որով և հաւաքում է առատ ողորմութիւն կարօտեալների համար: Սա մի բարի օրինակ է ընդհանրութեան համար:

Տասնութերորդ դարու վերջը սկսում է «Աղլարաբ» ամսագրի և այլ գրքերի տպագրութիւնը, սակայն, դժբաղդաբար, ինչպէս միշտ պատահում է մեր մէջ, որ յարմար մարդկանց պակասութիւնից գործը վերջանում է իւր սկսողի հետ միասին, սոյնպէս և Մադրասի տպագրութեան գործը վերջանում է այս բարեյիշատակ ազգասէր անձի հետ:

Պարսից լեզուի գերազանց հմտութեան շնորհիւ, այս ազգասէր անձը արժանանում է Արկաթի և Մադրասի նաբաբի Վալաջայ Մահմադ Ալի խանի շնորհներին, նրանից հրաման է ստանում տպագրել նաև պարսկերէն և արաբերէն գրքեր: Այս հրամանագրի պատճէնը պարսկերէն և արաբերէն գեղեցիկ տառերով տպագրուած է յիշեալ «Աղլարաբ»-ի 253 և 254 երեսներում:

«Աղլարաբ»-ի առաջին զիրքը սկսվում է մի ազգով, որը նախապէս հրատարակուել է առանձին մի երկու ամիս առաջ, օգոստոսի 9-ին, առ «Քարեպաշտ պարոնայ և Տաքալէն-յաղ արիւնայ Մադրասի հայոց»:

Այստեղ Հայ մամուլի նաՀապետը լայտարարում է, որ «Նկատելով եթէ զօժանդակութիւն տպարանին և եթէ բարեպէս յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նուիրել առաջի ձերումդ աղգասիրութեան ղևակմունս նարդենիս, այսինքն տպեցմամբ ի լոյս ածել զտետրակ մի յամենայնում վերջնոց ամսոյ, անուանեալ Աղբ արարող յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց ծայրաքաղ անցքն նոյն ամսոյ, եթէ ի զանազան կազէթաց եթէ ի զանազան քարտիսաց և եթէ այլոց զանազան գրոց. նաև բանք Հարկաւորք և քաղցրալուրք, և ի վերջումն տետրակիս զօրացոյց մի Հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց, և զաւուրս ծննդեան և լրման լուսնոյ և այլն: Գինն տետրակի մի Հուն Հաստատեցի»: Այս գրքի մէջ ասուած է, որ «տպարանն մեր և դպրոցն ՚օր է յօր ծաղկի, յառաջանայ և պաղարբերէ»:

Այնուհետև արժանայիշատակ Յարութիւն քահ. Շմաւոնեանը խօսելով Մադրասում մի ամսով առաջ լոյս տեսած անգլիական ամսագրի Հրատարակութեան մասին, ասում է, որ ինքը ևս Հետեւելու է այդ ամսագրի օրինակին՝ «Աղբ արար»-ը, օգտակար և Հետաքրքրական դարձնելու Համար ընդ ամին ուրախութիւն է յայտնում, որ իրեն խոստացել են օգնել տեղւոյն Հայ երիտասարդները՝ ամսագրի Համար թարգմանութիւններ անելով, կամ լուրեր, տեղեկութիւններ Հաղորդելով: Միևնոյն ժամանակ նա խնդրում է ընթերցողներէից շատ էլ խստապահանջ չլինել դէպի խմբագիրը, «քանզի խոստովանիմ յայտնապէս զի ոչ ես և ոչ օգնականք եմ ոչ են Հմուտ իսկապէս քերթութեան արհեստի և ոչ բուն Հմուտ գրոց...: Յաղագս այսորիկ Հայցեմ արժանի առնել յուղարկելով որոք լուր, ախորժ շարագրութիւնք, ոտանաւորք, և որոք գրուածք որ իցէ պիտանի և Հաճելի Հասարակութեան, խոստանամ տպել զայն ամենայն (որ չիցէ անպատեՀ գրուած) որքան զկարս իմ խոստանայ առ ի պարծանս շարագրողաց և երջանկութիւն ազգին մերոյ»:

«Աղբ արար»-ին Ռուսաստանից աշխատակցած են. Յովսէփ արքեպ. Արղութեանց և Ստեփաննոս Յովհաննէս Գուլամիրեան: «Սրբոյ և Մեծի Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի ծայրագոյն Նուիրակս Ռուսայ երկրի ամենայն Հայոց աղգին Առաջնորդ և Հիմնադիր Նոր-Նախիջևանայ ու Գրիգորու Պոլսու Յովսէփ արքեպիսկոպոսը» գրում է Ս. Պետերբուրգից ժամանակակից քաղաքական անցքերի մասին ի Կովկաս

և Անդրկովկաս, Ռուսաց պատերազմները և Հայոց անցքերը: Նոյնպէս տպուած է Դրիգորիսի քաղաքի շինութեան Համար Եկատերինէ կայսերուհւոյ տուած Հրովարտակը, Եկատերինէ կայսրուհու, Հայոց և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ղինանշանները: Նաև տպագրուած է գաղղիական մեծ յեղափոխութեան մասին տեղեկութիւններ: Հետաքրքիր է աշխատակցութեան վերաբերմամբ «Աղբարար»-ի յայտարարութիւնը: Խմբագրութիւնը յայտնում է որ եկեղեցու զանգակատան տակ Հաստատուած է մի արկղ, ուր կարող ամեն մէկը «Աղբարար»-ի մէջ տպագրելու Համար լուրեր և այլ յօդուածներ ձգել: «Մեք բանալոց եմք, ասուած է, զսնդուկն ամենայն աւուր և զոր ինչ գտանիցիմք անդ զրեցեալք, յուղարկելոց եմք վաղվա՛վակի առ ի վեր կարգեցեալք վերակացուս, որպէս զի նոքա վերահասու լեալ գրուածոյն, զոր ինչ ի նոյանէ յարմար վարեցին, առաքեսցեն ի տպարանն զի տպեսցուք»:

«Աղբարար»-ը, ինչպէս երևում է յայտնի գրասէր, արժ. Յովհ. աւագ քահ. Մկրեանի ամբողջական օրինակից, գոյութիւն է ունեցել մէկուկէս տարի, և այս ժամանակամիջոցում կանոնաւորապէս լոյս է տեսել իւրաքանչիւր ամիս մի մի տետր, հետևապէս ընդամենը Հրատարակուել է 18 ամսատետր, որից չորսը՝ 1794 թ., տասնութերկուսը՝ 1795 թ. և երկուսը՝ 1796 թ. առաջին երկու ամսում: Այնուհետև մեղանշայտ պատճառներով դադարում է:

1894 թ. հոկտեմբ. 27-ին լրացաւ Հայ լրագրութեան Հարիւրամեակը, որի առթիւ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնը Հրատարակեց 1894 թ. բոլոր Հայ լրագրների խմբագրների պատկերները և Հայ Լրագրութեան պատմութիւնը ի «Կէսանէ մինչև մեր ժամանակները»:

Մենք կարծում ենք, որ Հայ լրագրութեան Հարիւրամեակը այնքան նշանաւոր, խրախուսիչ և ցանկալի շրջան էր աւետում Հայ ժողովրդի նորաբողբոջ գիտակցութեան Համար, որ Հայ մտքի ու բարոյականի առաջնորդները պարտաւոր էին այնպէս թոյլ չանցկացնել, որպէս այդ տեղի ունեցաւ: Հայ լրագրութեան Հարիւրամեակը պէտք է Հայ ժողովրդի Համար ցնծութեան ու ուրախութեան Հանդէսներ ծնեցնէր, մանաւանդ այժմ, երբ աղգային գիտակցութեան շարժման զօրեղ նշաններ ենք տեսնում Հայ ժողովրդի մէջ:

Է. Դր.

1863

[illegible]

Վեհ. Հայրապետը Թիֆլիսից մեկնում է գեղի Ռաֆուսի (Անդրեասյան լեռների տունում):

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՊԵՏԵՐՔՈՒԻԳՈՒՄ

Մայիսի 18-ին մայրաքաղաքումս յայտնի եղաւ, որ Նորին Վեհափառութիւն ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ժամանելու է Նոր-Նախիջևանից Պետերբուրգ: Այս ուրախալի լուրը արագութեամբ տարածուեցաւ տեղւոյս ազգայնոց մէջ և ամեն ոք, մեծ ու փոքր, սրտատրոփ սպասում էր այն օրուան, երբ Նորին Օծութիւնը մտնելու է Ս.-Պետերբուրգ:

Եկեղեցական ժողովը սկսեց պատրաստութիւն տեսնել Վեհափառ Հայրապետին շքով ընդունելու համար: Կիւրակէ պատարագից զինի ծխականաց կողմից ընտրուեցին 12 հոգի Նորին Օծութեան ընդ առաջ գնալու համար. բայց ինչ ինչ պատճառներով Մոսկուա գնացին՝

Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Գ. Եաղուբեան և Ս. Գուլամիրեանց, որոնք և այնտեղից ուղեկցեցին Վեհափառին մինչև Պետերբուրգ: Նորին Օծութեան արտակարգ գնացքում կային նաև Ն. Նախիջևանու քաղաքապետը՝ պ. Մ. Բալարանեան, Մոսկուայից՝ պ. Մ. Պօպովեան, Բազումից՝ պ. Ա. Թումայեան:

Նորին Սրբութեան շքախումբը կազմում էին՝ զեռ. Կարապետ եպիսկ. Սյվազեան, արժ. Բարթողեմէոս, Յուսիկ՝ Բեսարաբիոյ թեմի կառավարիչ, Նահապետ, Յուսիկ՝ Վեհափառի քարտուղարը, Մխիթար՝ Ն.Նախիջևանի յաջորդ, վարդապետները ու Վահան ստրկաւագ. նաև Խորէն և ֆ. Խրի-

մեան: Բալլադոյէ կայարանում Նորին Օծութիւնը բարեհա-
ճեցաւ 6 ժամ հանդիսաւ առնել զիշերելու համար: Լիւբան
կայարանում Վեհափառին ներկայացան Պետերբուրգի եկեղե-
ցական խորհրդի անդամները. պ. պ. բժ. Ս. Յարութիւնեան,
բժ. Վ. Վարդանեան, էմ. Սուբաշի և Գ. Տիգրանեան:

Մայիսի 25-ին, ժամի 2½-ին, Նորին Օծութեան ղնայքը
Պետերբուրգ հասնելուն պէս՝ կայարանում խռնուած ժողո-
վրդի ոգևորութեանը սահման չկար. «կեցցէ հայրիկ», «կեցցէ
Վեհափառ» և այսպէս հայ ժողովրդի ցոյցերը վերջ չունէին:
Արքայական սենեակները անցնելիս՝ կառավարութեան կողմից
ողջունեցին Նորին Սրբութեանը. օտար գաւառներէն ղե-
պարտամենտի կառավարիչ գաղտնի խորհրդական՝ Մասալով,
զենեակաւ մայօր Տիմօֆեէֆ, ղնդապետ Դորբովոյսկի և Ռիգարդ,
իսկ Պետերբուրգի հայերի կողմից ղիմաւորեցին Նորին Օծու-
թեան՝ ղենեակ-ինֆ. Ալիսաղեան, պ. պ. Կ. Եղեան, Քեյխու-
ղեան և տեղական հայ հասարակութիւնը: Վեհափառը մի
քանի խօսքով նոցա ողջունելուց յետոյ՝ նստեց քառաձի մի
շքեղ և հանդիսաւոր կառք և ուղեորուեց ղէպի հայոց եկե-
ղեցին: Վեհափառի կառքի առաջից ղնում էին կառքով եր-
կու վարդապետներ հայրապետական գաւաղանը ու խաչը
ձեռքներին, իսկ յետեւից՝ գեր. Կարապետ սրբադան և շքա-
խմբի միւս անդամները: հայրապետական կառքի մեկնելու
րոպէին այնպիսի իրարանցում, բուռն ոգևորութիւն տեղի
ունեցան, որ երկար ժամանակ ուրախ հասարակութիւնը չէր
կարողանում հանդարտուիլ. ուսանողների ընդունելութիւնը
ևս սքանչելի էր. տեսնելու էր թէ ինչպէս մի քանի ուսա-
նողներ ոգևորուած Վեհափառի կառքը շրջապատելով՝ դո-
չում էին բարձրաձայն. «հայրիկ ջան», «կեցցէ մեր Վեհա-
փառ», «կեցցէ հայրիկ» և այսպիսի սիրային ղեղումնե-
րով լի ճանապարհ դրին իրենց պաշտելի հոգեւոր Պետին:
Վեհափառին յետևում էր հայ ժողովրդից այնպիսի մի բաղ-
մութիւն, որ Նեւսկի պողոտայում կառքերի անցուղարձը
կանգ առաւ և ուստիկանները ստիպուած էին հայ հասարա-
կութեան սրարշաւ քշող կառապաններին կարգապահութեան
հրաւիրել: Այդ օրը Նեւսկու վերայ, որ տօնի պատճառաւ
դրօշակներով ղարդարուած էր, օտարազգի ժողովրդի հե-
տաքերբութեան չափ չկար, աւելի ևս երբ տեսնում էին հայ
վարդապետներին ձեռքներին բռնած հայրապետական խաչ ու
գաւաղանը և Վեհափառի կարմրազգեստ հագուստով շաթիր-
ներին: Երբ Վեհափառի կառքը մօտեցաւ հայոց եկեղեցուն,

պողոտայի վերայ գտնուած բաղնիւթիւնը անընդհատ օդը
թնդալնում էր. «կէցցէ Հայրիկ», «կէցցէ Վեհափառ»: Նո-
րին Օծուիւնը, եկեղեցու բազում կառքից իջնելով, մտաւ
ամաշտնու տակ, որ բռնել էին զեն. Ալխաղեան, պ. պ. Եղեան,
Խորհրդարանին նախագահող բժ. Յարուիւնեան և տեղւոյս
եկեղեցեաց երեցփոխ Ն. Թաղիանոսեան ու կարմիր մահուտի
վրայով ժողովրդական ցոյցերով և եկեղեցական երգեցողու-

Նորին Վեհափառութեան հանդիսաւոր եւքը Պետերբուրգի եկեղեցուց, մայիսի 25-ին.

Թեամբ մտաւ ուղղակի տաճար, անցնելով Թարմ ծաղիկների
վրայով, որ ցրվում էին հայ կանայք և օրիորդներ: Եկեղեցու
արտաքին երեսը զարդարուած էր գեղեցկահիւս Թարմ բոյ-
սերով, որոնց մէջ նկատվում էին Նորին Սրբութեան անուան
սկզբնատառերը: Վեհափառը աղօթելուց յետոյ, բարձրացաւ
բեմ և ժողովրդին ողջունելով ու օրհնելով մի քանի կար-
ճառօտ խրատական խօսքեր ուղղեց, որ ցաւօք սրտի սղա-

զրաժ չլինելով, անկարող ենք առաջ բերել այստեղ նոյնութեամբ: Սակայն յիշելու ենք, որ Վեհափառ Հայրապետը աղօթեց Կայսերական գերդաստանի արեւշատութեան Համար և յայտնեց իւր ուրախութիւնը, որ մտնում է Պետերբուրգ Նորին Մեծութեան Կայսրուհու ծննդեան տօնախմբութեան օրը:

Այնուհետև նոյն ընդհանուր կէցցէներով Վեհափառը եկեղեցուց ուղևորուեց Միլիոնեան փողոցի վերայ պատրաստուած բնակարանը, որտեղ ներքին գործոց նախարարի կողմից եկաւ ողջունելու զազանի խորհրդական Մասալովը և Պետերբուրգի քաղաքապետ Փոն-Վալը: Երկար ժամանակ վեհարանում խոնուած բազմութիւնը չէր հեռանում: Միւս օրը, 26-ին, Վեհափառը իւր շքախմբով այցելեց Ս. Պողոս Պետրոսի տաճարը և Աղէքսանդր Գ-ի զերեզմանի վերայ Հանդիսաւոր Հոգեհանգիստ կատարեց: Նոյն օրը, 26-ին, Նորին Օծութեան առաջին անգամ այցելութեան եկաւ Հանրային կրթութեան նախարար կոմս Յ. Դելեանեան: Այդ օրը Վեհափառը այցելեց ներքին գործոց նախարար Դուրնովցին, որը և իսկոյն փոխադարձ այցելութեան եկաւ Վեհ. Հայրապետին, նաև փոխադարձ այցելութեան զնաց կոմս Դելեանեանին: Մայիսի 31-ին Նորին Վեհափառութիւնը պատիւ ունեցաւ ներկայանալու Նոյին Մեծութեանց՝ Կայսեր և Կայսրուհուն, Նոր-Պետերբուրգում: Երբ Նորին Օծութիւնը, Նորին Մեծութեան արարողապետ Ա. Վօնլարլեարսկու և կամէր-իւնկէր Վ. Կոնիարի ուղեկցութեամբ հասաւ Պետերբուրգ իւր բոլոր շքախմբով ու արտաքին գործոց նախարարութիւնից նշանակուած թարգման մեծ. պ. Եզեանի հետ, տեղւոյն քաղաքապետի ողջոյնը ընդունելուց յետոյ՝ հրաւիրուեցաւ նստելու Աղէքսանդր Բ.-ի պատմական կառքը վեց սպիտակ ձի լծուած, չորս ձիաւոր և մի սպայ յետեից ունենալով: շքախմբի առաջից երկու վարդապետներ առանձին առանձին պալատական կառքերի մէջ նստած տանում էին Հայրապետական խաչ ու զաւազանը, յետոյ Նորին Օծութեան կառքը, իսկ այնուհետև չորս պալատական շքեղ կառքերով հետևում էին գեր. Կառապետ սրբազանը պ. Կ. Եզեանի հետ և միւս վարդապետները: Իսկ վերջին կառքում շաթիրները:

Պետերբուրգ Հայ հասարակութիւնից եկած էին հանդէսը ղիտելու. իշխ. Կ. Բեհրուդեան, պ. պ. Առ. Մատուրեան, Գր. Սալթիկեան, բժ. Վ. Վարդանեան, բժ. Յ. Զաւրեան, Մ. Պոպովեան, Ա. Թումայեան և Ս. Դուլամիրեանց:

Նորին Վեհափառութեան Հանդիսաւոր Էւքը Նոր Պետերգոֆի կայսրանից դէպի կայսերական պալատը.

Նորին Օծութիւնը Վեհափառ Կայսեր և Կայսրուհուն բախտ ունեցաւ ներկայանալու Պետերգոֆի մեծ ապարանքում, որի առաջին հռչակաւոր շարքուանները, ի պատիւ Վեհափառ Հայրապետի, բացած էին և որոնք այդ միջոցին սքանչելի տեսարան էին ներկայացնում մինչև Բալդիկ ծովը, ջրանցքի երկարութեամբ:

Վեհափառը երբ հասաւ կայսերական ապարանքը, առաջնորդուեցաւ Կանաչ դահլիճը, իսկ շքախումբը մնաց Զինական սրահում: Այս միջոցին կայս. ապարանքը եկան. Կայսերական ծան նախարարութեան կառավարիչ գեներալ-լէյտենանդ բարոն Վ. Փրիդերիկս, օբէր-հոֆմարշալ իշխան Ս. Ն. Տրուբեցկոյ, աւագ արարողապետ իշխան Ա. Դոլգորուկիյ, հոֆմարշալ կոմս Հ. Բէկկէնդորֆ և ուրիշները: Ժամի 11½-ին Ալէքսանդրիայից ապարանք եկան Կայսր և Կայսրուհին: Աւագ արարողապետ իշխան Ա. Դոլգորուկին այդ ժամանակ զալով Վեհափառ Հայրապետին՝ հրաւիրեց Նորին Օծութեանը Նորին Մեծութեան առանձնասենեակը: Այստեղ ունկերութեան միջոցին Վեհափառը շնորհաւորեց Նորին Կայսերական Մեծութեանը Նրա ի Դաշ բարձրանալը, ապա հաղորդեց ի սփիւռոս աշխարհի հայոց անձնութիւնութեան զգացմանց արտայայտութիւնը: Թագաւոր Կայսրը իւր գոհանակութիւնը յայտնեց Վեհափառին, որ տեսնում է Իւր մօտ Նորին Օծութեանը և շնորհակալ եղաւ Վեհափառ Հայրապետից Նոցին Մեծութեանց այցելութեան համար:

Ընդունելութիւնից զինի, որը տեւեց կէս ժամ, Վեհափառ Հայրապետին և շքախմբին առաջարկուեցաւ կայսերական ապարանքում նախաճաշել: Նորին Օծութեան համար առանձին սեղան էր պատրաստուած. սակայն Վեհափառը յետոյ բարեհաճեց հրաւիրել սեղանակից լինելու գեր. Կարապետ սրբազանին, Կայս. արարողապետ Ա. Վոնլեարլեարսկուն, գաղտ. խորհրդ. պ. Կ. Եղեանին և հանդիսակատարութեանց գործերի վարչութեան կառավարիչ Կոնիարին:

Նախաճաշից յետոյ նոյն հանդիսով պալատական կառքերով, Վեհափառ Հայրապետը իւր շքախմբով վերադարձաւ կայարան, որտեղից Ն. Օծութեանը ուղեկցեցին մինչև Պետերբուրգ արարողապետ Վոնլեարլեարսկին և կամեր-իւնկէր Կոնիարը:

Յունիսի 1-ին Նորին Օծութիւնը այցելութեան գնաց Մեծ իշխան Միքայէլ Նիկոլաեիչին և արտաքին գործոց նախարարին: Այնուհետև, միւս օրը, ամսի 2-ին, Վեհափառը բարե-

Նորին Ա. Ն. Հափառուի փառաւոր զնացքը զէպի կայսերական սպառաւ.

Հաճեց այցելել Պետերբուրգի միտրոպոլիտ Պալլադիին, որը շքեղ Հանդիսով Վեհափառին ընդունելուց յետոյ իսկոյն եկաւ փոխադարձ այցելութեան: Այդ օրը Վեհ. Կաթողիկոսը այցելեց նաև Օբէր Հոֆ-մարշալ իշխան Տրուբեցկոյին և աւագ արարողապետ իշխան Դոլգորուկուն: Յունիսի 3-ին այցելեցին ազգիս հայրապետին արտաքին գործոց նախարար իշխան Լոբանով Ռոստովսկին և աւագ արարողապետ իշխ. Դոլգորուկին: Յունիսի 9-ին Նորին Օծութիւնը Հրաժեշտի այցելութեան գնաց ներքին գործոց նախարարին, որը նոյնպէս իսկոյն փոխադարձաբար եկաւ Վեհափառին. այնուհետև, յունիսի 12-ին, փոխադարձ այցելութիւն տեղի ունեցաւ Նորին Օծութեան և պարսից դեսպանի մէջ:

Բացի պաշտօնական այցելութիւններէց՝ Նորին Օծութիւնը այցելեց և զանազան հաստատութիւններ, ինչպէս նաև ռուսական անուանի տաճարները: Յունիսի 7-ին այցելեց իւր շքախմբի ուղեկցութեամբ Պետերբուրգի Էրմիտաժ կոչուած կայսերական թանգարանը, ուր մանրամասնօրէն դիտեց աշխարհահռչակ Հին և նոր նկարիչների գործերը, ինչպէս և Մեծն Պետրոսի պատմական դահլիճը: Հետեւեալ օրը, յունիսի 8-ին, Նորին Օծութիւնը այցելեց ս. Իսահակեան աւագ եկեղեցին և մանրամասնօրէն դիտելուց յետոյ՝ բարեհաճեց շքախմբի հետ գնալ բուսաբանական այգին, ուր մօտ մի ժամ մեծ հետաքրքրութեամբ տեսնելուց զինի հարաւի և հիւսիսի դիտաւոր բոյսերը, վերադարձաւ վեհարան: Ամսի 10-ին բարեհաճեց արքունի շոգենաւով պտոյտ անել Նեւայի վրայ դէպի Ելագին կղզիների ուղղութեամբ: Ամսի 11-ին, կիրակէ, ս. պատարագից զինի, այցելեց ս. Ղազանու տաճարը, ուր խոնուած մեծ բազմութիւնով շրջապատուած՝ դիտեց մի առ մի տաճարի նշանաւոր հնութիւնները: Նորին Սրբութեանը տաճարի դռան մօտ դիմաւորեց եկեղեցու աւագ երէցը, որը և մեծ ականածութեամբ հաղորդում էր Վեհափառին հարկաւոր տեղեկութիւնները: Ամսի 12-ին Վեհափառը այցելեց Լեռնային ձեմարանը, որտեղ Նորին Սրբութեան ուշադրութիւնը զրաւեց ձեմարանի մեծաքանակ լեռնային և հանքային հաւաքածու ընտիր բարերը և նիւթերը:

Վեհափառ հայրապետի մօտ, վեհարանում, մի երկու անգամ նիստեր տեղի ունեցան օտար դաւանութեանց վարչութեան կառավարչի գաղտնի խորհրդական Մոստոլովի մասնակցութեամբ: Այստեղ քննվում էին համարեա բոլոր կարեւոր խնդիրները հայ եկեղեցու կառավարութեան վերաբերմամբ:

Նաև Վեհ. Հայրապետը մի կարգ կարևոր խնդիրներ ժողովրդին զանազան պաշտօնական թղթեր ներկայացրեց ներքին գործոց նախարարութեան:

Մոռացանք յիշել որ գաղանի խորհրդ. Մոստովին, որ մայիսի 25-ին ներք. գործ. նախարարի կողմից կայարանում պիմաւորեց Վեհափառին և ապա այցելեց վեհարանում, Նորին Օծութեան կողմից նոյն օրը այցելեցին արժ. ՆաՀապետ և Յուսիկ վարդապետները: Վեհափառը ևս այցելեց մի քանի օրից յետոյ:

Նորին Վեհափառութիւնը մի քանի անգամ եղաւ եկեղեցում, որի շնորհիւ առանձին շքեղութեամբ անցան Ս. Հռիփսիմեանց, Գայիանեանց և Ս. Լուսաւորչի ու Ս. Էջմիածնի

Վեհափառի հանդիսաւոր դարձը կայսերական պալատից դէպի կայարան.

տօները: Մայիսի 28-ին և յունիսի 4-ին, ըստ բարեհաճ թոյլտւութեան Վեհափառի, պատարագեց Կարապետ սրբ. Սյվազեանը, որին Ս. Էջմիածնի տօնին պատարագի ժամանակ սպասաւորում էին 4 վարդապետ. այդ օրը Վեհափառի հրամանով դեր. Կարապետ սրբազան աւուր պատշաճի մի քարոյ խօսեց:

Ամեն անգամ Վեհափառը եկեղեցում մխիթարում էր իւր հօտին Հայրապետական քարոզներով, որոնցից ուրախութեամբ առաջ ենք բերում միայն երկուսը:

ՍԵՐԵԼԵ ԺՊՂԻՆ-ԵՐԴ

Որքան որ յոգնած ու դադրած եմ, սակայն հովուական պարտքս կ'ստիպէ զիս, որ դարձեալ խօսիմ ձեզ հետ: Անցեալ օր երբ մտայ այս Տաճար, ողջունեցի զձեզ. իսկ այսօր հարցնում եմ ձեզ թէ ո՞ղջ էք, ինչպէս երբեմն Փրկիչն մեր հարցնում էր իւր աշակերտաց: Արդարեւ ողջ լինել՝ եթէ մարմնապէս ըմբռնենք՝ կընշանակէ այն որ մարդս կենդանի է կեանքի մէջ. զօր օրինակ. կուտէ, կը խմէ, կը գործէ, կ'ապրի և այլն: Այլ տեսնամ զձեզ ամէնքդ այսօր այստեղ ողջ և առողջ եկեղեցում կանգնած. ես կը խօսեմ և դուք կը լսէք, բայց իմ հարցմանս միտք այլ է, թէ ինչպէս մարմնով՝ ո՞ղջ էք նաև հաւատքի մէջ. ո՞ղջ էք նաև քրիստոնէական պարտիքներ կատարելու մէջ. ո՞ղջ էք աստուածսիրութեան և ընկերսիրութեան մէջ, վասն զի հաւատք առանց գործոց մեռեալ է, կասէ առաքեալ: Եթէ քրիստոնէայ անուն կրող հաւատացեալ չունենայ նաև քրիստոնէավայել գործք, այլ միայն անունով երևնայ որպէս քրիստոնեայ, եկեղեցի յաճախէ, սաղմոս ասէ և չ'առնէ միտք, Աւետարանին լսէ և չը կատարէ պատուէրներ, այդ չի նշանակիր քրիստոնեայ լինել կատարեալ կերպով, զի այդպէս էր երբեմն Խորայէլի ժողովուրդ, որոյ դէմ կը դանդատէր Տէր Աստուած մարգարէի բերնով. «Թէ այս ժողովուրդ միայն շրթունքով զիս կը պատուէ, իսկ իրենց սիրտ հեռացած է ինձմէ»: Սոսկ հաւատք գիտէ՞ք ինչ բանի կը նմանի. ճիշտ ներսը փտած ծառի, որ դրսի կողմէն միայն կեղեւեր ունի, և կանաչ տերեւներ, մարդիկ արտաքուստ նկատելով կը կարծեն թէ ծառն իսկապէս ողջ է: Պէտք է գիտնաք որ գործն է որ զհաւատք կենդանի կը պահէ. և մենք գործէն պէտք է կըշտենք մարդոյն հաւատքը, և ապա դատինք թէ նա կեղծ կամ ճշմարիտ քրիստոնեայ է. հաւատք հաւատացելոյն համար մինչև ի դերեզման կը տևէ, բայց բարի գործոց յիշատակ, գերեզմանէն յետոյ ևս կը մնայ աշխարհի վերայ:

Ահա ձեզ մի կենդանի ասպցոյց. այս հոյակապ եկեղեցին և տաճար, որ շինուած է Ազգարեանց մեծատոհմիկ գերդաստանի շնորհիւ, պատմութիւն ցոյց կուտայ մեզ որ Պարսկաստանից դադարած է ժամանակին և եկել այս մայրաքաղաք և յաջողութիւն գտնելով կառուցած է սոյն եկեղեցին՝ մշտնջենական յիշատակ թողնելով գնացած է այս աշխարհէն. այս մեծ ազգատոհմի մասին պիտի խօսիմ դարձեալ:

Այս այսպէս, դառնանք այժմ երկրորդ հարցին. ես ձեր ողջութիւն հարցուցի, և փոքր ի շատէ հասկցուցի ձեզ, թէ ինչպէս պէտք է իսկապէս քրիստոնեայ լինել և ողջ լինել: Աս կարծում եմ որ դուք ևս ինձ կը հարցնէք, թէ, Հայրիկ, Պաւ ուստի դաս, ասա մեզ, արդեօք ո՞ղջ է մեր Սայր Հայաստան, ո՞ղջ են իւր հայ որդիներ: Վիտեմ, կան թերահաւատ մարդիկ որք յուսահատ են

և յուսահատաբար կը խօսեն. կասեն թէ Հայաստան մեռած է, և կիսամեռ ընկած: Իսկ ես կ'աւետեմ ձեզ, թէ Հայաստան կենդանի է և կենդանի պիտի մնայ: Եթէ Հայաստան շատ բան կորուսեր է, սակայն ի չորս հազար ամաց հետէ Աստուածային պահպանութեամբ տակաւին կ'ապրին նորա ճիւղեր, այո՛, Հայաստան կայ և պիտի մնայ, երբ նորա գրացի մեծ ազգեր Մարք և Ասորիք անցեր գնացեր են և միայն պատմութեան մէջ հետք թողեր են: Երբեմն Խորայէլի ժողովուրդը երբ տարագիր եղած էր ի Բաբելոն, Երուսաղէմ գնացողներէն կը հարցնէր Երուսաղէմի ողջութենէն և շինութենէն: Գուր ևս, ո՞վ գաղթական ժողովուրդք, որ այժմ Կիւլա գետին քով կը բնակիք, գիտեմ գուր էլ նոյն հարցում կ'ընէք ինձի: Գուր քաջ գիտէք որ այսօր Հայաստան բաժանուած է երկու դրացի պետութեանց մէջ, Գուր բաղդաւոր էք, ձեզ վիճակուած է ազատաբար վայելել մեր ամենաողորմած Արայսեր մեծին Ուստիոյ հզօր հովանին և պաշտպանութիւն: Իսկ մի մաս, որ ինկած է Տաճկաց իշխանութեան ներքոյ, այսօր հեծում է բազմատիմի ղըկանաց և տառապանաց մէջ, այլ որովհետեւ ամեն բան իւր վերջն և վախճանն ունի, հասած է ժամ որ վերջ պիտի դուրս վշտակրեալ Հայ ժողովուրդին: Կը հաւատամք թէ Աստուածային նախախնամութիւն բաւական համարելով իւր հաւատացեալ ժողովուրդին չարչարանքը, իւր այցելութեան ձեռքով շարժեց քրիստոնեայ տէրութեանց սիրտը որք այսօր միանալով համերաշխարար, ոչ միայն կը յուսանք, այլ և աներկմիտ կը հաւատանք որ վերջ տան թուրքիոյ հայոց աշխարհի ներկայ դրութեան և վերանորոգեն երկրի վարչական նոր բարեկարգ վարչութիւն, կը հաւատանք նաեւ որ նոյն իսկ Սուլթանն ևս զգալով այս պէտքը, որ իրապէս իւր երկրի պետութեան շահն է, հաճութեամբ կը համակերպի հաստատել վերանորոգ բարեկարգութիւն:

Ելլ որովհետեւ թէ Ուստիոյ և թէ թուրքիոյ համայն ազգայինք միևնոյն հաւատք միշտ կենդանի պահում են իրենց սրտին մէջ և գիտեն որ ի սկզբանէ անտի քրիստոնեայ ժողովուրդին պաշտպան հանդիսացեր է արեան ղոհերով ինքնակալ Այսրութիւն Մեծին Ուստիոյ, և առ այս կը վկայեն անցեալ պատմութիւնք: Որա համար բովանդակ հայոց ակնկալութեան աչք կը յառին դէպի Մեծ գատաւոր և թագաւորն Ուստիոյ, որ իւր բարեացակամ հաճութեամբ պսակէ և վախճան դնէ հայոց վաղեմի և հնացեալ խնդրոյն, որով առաւել ևս փառք և պարծանք կը յաւելու Մեծին Ուստիոյ Աստուածապաշտ թագաւորութեան:

Եւ որպէս ուսոյց մեզ Քրիստոս այսպէս աղօթել առ Երկնից Հայր, եղիցին կամք ձօր որպէս յերկինս և յերկրի: Ըմեն:

Միւս երեսում գնում ենք Վեհափառի մի այլ ողբելից ճառը, որ խօսեց եկեղեցում մեկնելուց 2 օր առաջ, յունիսի 11-ին:

ՍԻՐԵԼԻ ԺՊՂԼՆԻՐԴ.

Այսօր մի վերջին պարտք ունիմ կատարելու. այն է տալ իմ վերջին հրաժեշտ: Երիտասարդական հասակէս մինչև ցարդ տուածս հրաժեշտները չափ չունին. Ս անէն ի Պօլիս, Պօլսէն ի Ս ան, Ս անէն ի Մուշ, դարձեալ ի Պօլիս և անտի Երուսաղէմ ուրիշ շատ տեղեր: Եւջնարքիս վերայ ամեն մարդ մի պարտականութիւն ունի իւր վրայ գրուած, որ պիտի կատարէ, սկսեալ թագաւորէն մինչև վերջին շինական. հարուստէն մինչև աղքատը, իւրաքանչիւր ոք ըստ իւր չափու. հարուստի պարտքն է օգնել աղքատին, կարեկցութեամբ նայել զէպի թշուառը, իսկ աղքատն էլ ունի իւր պարտք. կը տեսնես որ ընկերիդ գրաստ ճանապարհի վրայ ինկած է, և նա միայնակ շուարեր մնացեր է. օգնական չունի. այստեղ հարստութեամբ օգնելու պէտք չը կայ, միայն ուժ և օգնութիւն պէտք է. ահա թէ ինչ կերպով կարելի է ընկերին օգնիլ: Եւտարանի մէջ Քրիստոսի խօսած մի առակ կայ, որ ցոյց է տալիս թէ ինչպէս պէտք է օգնել ընկերին: Ինչպէս երևում է սամարացիներ և հրէաներ սաստիկ ատում էին իրարու, որ Քրիստոսն էլ այդ օրինակ բերաւ առ հրեայս խօսած ժամանակ: Եւսկն ասում է, «Մէկ մարդ Երուսաղէմից իջնում էր Երիքով. այդ ճանապարհորդը ընկնում է աւաղակաց ձեռք, որոնք կողոպտելով նորա ամեն ունեցածը և մերձ ի մահ վերաւորելով՝ այդպէս կիսամեռ կը թողան ճանապարհի վերայ և կերթան. քիչ վերջ այդ տեղէն կանցնի մի ղեղացի և անփոյթ մնալով կանցնի կերթայ, նաև մի քահանայ էլ. նա ևս առաջինին նման առանց կարեկցելու կը մեկնի. վերջէն կուգայ մի սամարացի՝ որ մօտենալով կը դարմանէ նորա վէրքեր, կը կապէ և իւր գրաստի վերայ գնելով՝ կը տանի կըյանձնէ մի պանտոկապետի խնամոց և կը պատուիրէ որ պէտք եղած խնամք տանի մինչև իւր վերադարձը. ահա ձեզ մի ճշմարիտ օրինակ մարդասիրութեան, մի թէ ամէնքս պարտաւոր ենք միայն մեր ընկերին օգնել. քաւ լիցի, այն՝ որ մարդ է, այն՝ որ անկեալ է, լինի դա հրէայ կամ սամարացի կամ մի այլազգ, իւրաքանչիւր ձեռնհաս մարդու պարտաւորութիւնն է իւր կարողութեան չափով օգնել: Մեր Հայաստանն էլ այժմ մի վերաւոր է, որ կիսամեռ ինկած է, տեսնենք թէ ո՞վ պիտի օգնէ նորան իւր այդ վիճակից ազատելու համար, և ո՞վ պիտի լինի աւետարանի յիշած ճշմարիտ և գթած սամարացին, որ իւր բարի գութ, ուշք դարձնէ նորա այժմեան ողբալի գրութեան վերայ. ի հարկէ գրացին գրացիի վիճակ առաւել մօտիկէն կը ճանաչէ և կը հասկանայ քան թէ օտարը: Հայաստան Ռուսական լայնածաւալ պետութեան գրացի մի երկիր է և ամենից առաւել քաջ տեղեակ է Հայաստանի վիճակին մեր ամենաողորմած և մարդասէր ինքնակալ Հարը, թէպէտ Եւրոպայի ամեն կողմէրէ ձայներ բարձրացրել են Հայաստանի համար

և գիտեն նորա վիճակ, բայց Ռուսական հզօր արծուի սրատես աչքը աւելի լաւ է տեսնում և գիտէ ամեն ինչ: Իբրև ընդհանուր քրիստոնէից պաշտպանին և մանաւանդ դրացի մի հզօր պետութեան մեր յոյս նորա վրայ է և նրանից ենք ակնկալում ամեն ինչ:

Իսկ ինձ վերայ, շատ շատ պարտքեր դրուած են իբրև Հայոց կաթողիկոսի և ես չը գիտեմ, սիրելի ժողովուրդ, վայ ինձ թէ ինչպէս պիտի կարողանամ այդ իմ անթիւ պարտքերս կատարել, երբեմն ինքնիրենս մտածում եմ, ահ, Տէր Աստուած, ես մի ծերա-

Նորին Օծուծինը Պետերբուրգի եկեղեցու գաւթում:

ցած մարդ եմ ծանրաբեռնուած շատ պարտքերով ու դրած է իմ վերայ իմ պաշտօնս. օգնիր ինձ և խնայիր գոնէ որչափ կարելի է իմ պարտքերիցս թւածացած, կատարած մեռնիմ. պարտական չը մնամ քո և քո ժողովրդի առաջ: Քանի որ ս. Եղմիածնունն էի, աշխարհքի չորս կողմից նամակներ, հեռագրներ կը թափէին ի վեհարան, թէ Հայրիկ, մի նստիր, շարժուիր, դիմիր Ռուսիոյ ինքնակալ Յարին, ինդերի դարման քո ժողովուրդի համար, Վա մարդասէր է: Այդ

մի մեծ պարտականութիւն էր ինձ համար, իբրև ամենայն հայոց կաթողիկոսի, արդարև, եթէ ի նկատի ունենանք Բեթղէհէմի մանկանց կոտորածի մասին շուքելի լացն ու ողբը, շատ շնչին կը գտնենք Հայաստանի կոտորածի հանդէպ, այնտեղ կոտորեցին միայն երեսններին և մնացին դարձեալ հայրեր և մայրեր, բայց Հայաստանում ոչ ոքի խնայեցին. թէ՛ հօր կոտորեցին, թէ՛ մօր սպանեցին, թէ՛ ծերին և թէ՛ երեսներին նոյն իսկ իրենց մօր արգանդի մէջ. միայն այս վերջին կոտորած չէր որ տեղի ունեցաւ, այլ տասը տարիէն աւելի է որ կը սպանեն և կը սպանեն: Ես չէի կարող անտարբեր նայել դէպի այն ամեն կատարուածներ և պարտաղանց գտնուիլ. դիմեցի Կորին Վայսերական Սեփեթեան ամենաողորմած Կիկոլայ Բ. Վայսեր, որ իւր մարդասիրական կարեկցութեամբ ընդունեց զմեզ և սիրովեց մեր վիշտ, այնտեղ էր նաև մեր գթառատ Թագուհի Վայսերուհին, որի իմաստութիւն և կատարելութիւն ամեն ինչ յայտնի է: Ի հարկէ նա ևս իւր մայրական բարեսրտութեամբ և գթութեամբ կը կարեկցէ հայ ազգի վիճակին: Գիտէք, կիներ և մայրեր շատ գթոտ կը լինեն: Ես այժմ ոչ միայն կը յուսամ, այլ և կը հաւատամ թէ Աստուծոց այցելութեան ժամ հասած է. մի այցելութիւն պիտի լինի Հայաստանի ժողովրդոց, և մեր խնդիրը պիտի կատարուի, միայն Կորին Վայսերական Սեփեթեան բարեհաճ ուշադրութիւն կը խնդրենք դէպի մեր տառապեալ հօտը, վասն զի բարերարէն կախեալ է իւր բարութեան չափն, զի խնդրողին չէ կարելի ասել, թէ ինչպէս իրան պէտք է ողորմել, դա կախուած է ողորմողի մեծահոգութենէն: Ես է հայոց կաթողիկոսի, և այս է նաև ժողովուրդի խնդիրը, այս այսպէս:

Իսկ գուք գիտեմ պիտի ասէք, է՛հ, Հայրիկ, եկար և կերթաս. հապա մեզ ի՛նչ կտակ կաւանդես, մեզ ինչ կը թողուս. ես ոչինչ չունիմ ձեզ տալու, հարուստ չեմ որ ձեզանից ամեն մէկուդ հարկւր հազար տամ, և ասեմ ելեք գնացէք ձեր տեղեր, աղէկ գիտեմ որ ամենքդ էլ մի մի գործով այստեղ եկած պարապում էք: Մեր Աւետարանի աշակերտներու կտակն Աւետարանն է, և ես էլ, իբրև Աւետարանի աշակերտ, ձեզ միայն մի բան կը կտակեմ, այն է «սիրեցէք զմիմեանս» այսինքն իրարու սիրեցէք: Եթէ ճշմարիտ աւետարանական սիրով զիրար սիրէք, էլ ձեզ ոչինչ չի պակասիր, մանաւանդ օտարութեան մէջ շատ աւելի պէտք ունիք իրար սիրելու: Յիսուսի սիրելի աշակերտ Յովհաննէս Աւետարանիչ երբ շատ ծերացեր էր, այլ ևս չէր կարող երկար կայնել և քարոզել իւր ժողովուրդին, նա մի օր ցանկացաւ եկեղեցի գնալ, երբ այլ ևս իւր ժամանակ հասած էր և պիտի թողնէր այս աշխարհը, այնտեղ հաւաքած հաւատացելոց խօսեց. սիրելիներ, ցանկացայ վերջին անգամ ևս ձեզ հետ խօսել, ձեզ Աւետարան բացատրել, բայց կարճ և երեք տառերով պիտի ասեմ, ինչ որ Աւետարանի ընդհանուր բովանդակութիւնն է, այն է «սէր» այո՛,

Մետաքսի ամբողջ իւր մէջ սէր է բովանդակում, զի Մստուած սէր է։ սիրոյ հետ կաւանդիմ նաև ձեզ Քրիստի խաղաղութիւն, զխաղաղութիւն իմ տամ ձեզ, ոչ որպէս աշխարհս տայ, տամ ես. ուր տեղ սէր կայ այն տեղ կը տիրէ նաև խաղաղութիւն. կը տեսնաք որ ամբողջ աշխարհի տէրութիւններ միշտ կաշխատին որպէս զի խաղաղութիւն լինի, և ամենք անդորրութեամբ ապրին։ Աթէ կան ձեր մէջ անբաւականութիւններ, զանազան կուսակցութիւններ, հեռացրէք ձեզանից այդ ոգին, իրարու հետ սիրով և խաղաղութեամբ ապրեցէք, և պիտի տեսնաք որ երջանիկ պիտի լինիք։

Ի հարկէ վատեր ամեն տեղ կը գտնուին, որոնց գործն է չարութիւն. բայց Մստուած չարին առանց պատժի չի թողուր, և աւետարան էլ կասէ. մի դատէք զի մի դատիցիք, որով չափով չափէք չափեսցի ձեզ։ Մարդս ինչ կերպով էլ որ ուղենայ ուրիշին չարիք հասցնել, նոյն չարիք մի օր էլ նորա գլխին պիտի դայ։ Աշխարհքիս ամեն պատահարներ առանց Մստուծոյ գիտութեան չի լիներ, թէպէտ կան արդի իմաստուններ, բնագէտներ, որոնք ամեն ինչ բնական պատահարներ կը վերագրեն, բայց մենք Մետաքսի աշակերտներս ամեն ինչ սուրբ գրքէն կը հասկնանք, և այնպէս էլ կը մեկնենք, ինչ որ ցոյց է տալիս մեզ սուրբ գիրք իւր բաղմատեսակ կենդանի օրինակներով։ Նարայէլի ժողովուրդ երբ Մստուծոյ օրէնքից դուրս էլ գալիս և կամբարշտէր, այն ժամանակ Մստուած էլ կը խրկեր նոցա վերայ հօր թագաւորներ, որոնք կուգային կ'աւերէին և ամբողջ ժողովուրդ ալ միասին գերի կը տանէին, իսկ երբ կը զըշջային և բոլորով սրտիւ առ Մստուած կը դիմէին, այն ժամանակ շատ անգամ կուպաշտ թագաւորների իսկ սիրտ կը շարժէր և նոցա վերայ գլխաւով կարձակէին գերութենէն և կը վերադառնային իրենց տեղեր, ինչպէս Աիւրոս, Արտաշէս, որոնք հրամայեցին Օօրաբաբէլին առաջնորդել ժողովուրդին և շինել իրանց տաճար և քաղաքը։ Արցա մէջն ևս կային սուտ մարգարէներ, որոնք սխալ մեկնութիւն կուտային, և չէին հաւատար Մստուծոյ արդար գաղափարներն և հատուցման և ամեն ինչ իրանց գիտցածին պէս կը բացատրէին։ Այստեմ պիտի տեսէք միթէ Մստուած ևս կամենում է իւր ժողովուրդի չարչարանք և կը պատժէ նոցա։ Աթէ կարգաբարձարութիւններ, այնտեղ պիտի հանդիպիք այն ասացուածքին, որ մարգարէն գրեր է, արդեօք չը կան քաղաքներ, որոնց ամբարշտութիւն իսկ պատճառ տուած է իւր կործանման։

Առանց Մստուծոյ կամքին ոչինչ չի լինիր. մի հոսանք կայ երկնքից դէպի երկիրս, որով կառավարվում է այս աշխարհը։

Այսքանս բաւ է, սիրելի ժողովուրդ, ես շատ կը ցաւիմ որ տկարութեանս պատճառաւ չը կարողացայ երկար խօսիլ, Մստուած յաջողէ, վաղ թէ միւս օր, որ երեքշաբթի է, պիտի մեկնիմք ձեր քաղաքէն. ուրիմն կուտամ ձեզ իմ վերջին օրհնութիւնս և կասեմ մնայք բարեւ, շատ շնորհակալ եմ ձեր ընդունելութիւնէն և հիւ-

րասիրութիւնէն. զձեզ չեմ մոռանար և դուք էլ մի մոռանաք Ձեր Սուրբ Եջմիածին, Սայր ԼԹուր: Երեքշաբթի թերևս դարձեալ մի.բանի խօսք խօսիմ ձեզ մեկնած պահուս: Ըռ այժմ այսքան բաւ է:

Եկեղեցական ժողովի կողմից վեհարանի կառավարիչ նշանակուած էր պ. բժ. Վ. Վարդանեանը, որը խիստ մեծ հաճոյքով և արտաքոյ կարգի սիրալիբ պատրաստականութեամբ առաւօտուց մինչև կէս զիշեր ոտքի վերայ հսկում ու կարգադրում էր վեհարանի առօրեայ կառավարութեան վերաբերեալ գործերը: Սոյնպիսի մի կարգ այլ գործերում յիշելու է նաև ժողովի միւս անդամ՝ պ. Էմ. Սուբաշու ծառայութիւնը:

Նշանակելու ենք նաև, որ Ս. Էջմիածնի տօնին, ս. պատարագից զինի, տեղիս հասարակութիւնը խմբովն դիմելով վեհարան բազմ ունեցաւ ներկայանալու ազդիս հայրապետին և շնորհաւորել Նորին Օծութեանը՝ հայկական սրբավայրի, հայ սրտերի այդ մոգական կենտրոնի, տօնախմբութեան առթիւ: Մայիսի 28-ին ս. պատարագից յետոյ, Վեհ. հայրապետը բարեհաճեցաւ ընդունել հայ կանանց, օրիորդներին և ուսանողներին, որոնց և Իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ ըստ պատշաճի մի կարգ իմաստալից խօսքեր ուղղեց, որ, անշուշտ, խիստ մեծ տպաւորութիւն ներգործեց բոլորի վերայ:

Յունիսի 13-ին Նորին Սրբութիւնը բարեհաճեց մեկնել դէպի Մոսկուա: Հայ ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ ժողովուել էր եկեղեցի ու այնտեղից կայարան: Վեհափառի արտակարգ զնայքը շարժուեց տեղից ընդհանուր կէցցէների դղրդիւնով: Ներքին գործոց նախարարի կողմից կայարան էր եկել Նորին Օծութեանը ճանապարհ ձգելու դադա. խորհրդական Մոստոլով: Մինչև Մոսկուա ուղեկցեցին. իշխան Միք. Բէհրուպեան, որը ժողովի կողմից արտակարգ զնայքի կառավարիչ էր նշանակուել, որ և մեծ սիրով կատարեց իւր ստանձնած պաշտօնը, Պետերբուրգի երեցփոխ Ն. Թաղիանոսեանց, պ. պ. Էմ. Սուբաշի, Գ. Տիգրանեան և Ս. Գուլամիրեանց, նաև Մոսկուայից եկած պատգամաւորները. Մեծ. պ. Յովհաննէս Ժամհարեան և պ. Ստ. Մամիկոնեան, Մոսկուա կայարանում Վեհափառին սպասում էր խիստ մեծ բազմութիւն, որի կէցցէների դղրդիւնի ներքոյ, Վեհափառը նստելով վեց ձիանի շքեղ կառքը ուղևորուեց եկեղեցի և այնտեղից Տփերեան փողոց, ուր պատրաստուած էր արքայազայել բնակարան: Մոսկուայում ևս ընդունելութիւնը ցնծազին և եռանդալից էր:

Հոկտեմբեր ամսի 23-ին Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնը տօնեց իւր Ընդհ. Աբբա՛հօր, գեր. Այանեան Արսէն արքեպիսկոպոսի քաջանայութեան և զրական զործունէութեան 50-ամեայ յոբելեանը:

Գերապատիւ Արսէն վ. Այանեանը ծնուած է 1825 թ. յունուարի 7-ին Պոլսում, ուր և ստանալով իւր նախնական կրթութիւնը անդէոյն Մխիթարեան միաբանութեան զըպրօյներում, 1835 թ. մեկնում է Վիեննա՝ ուսումը կատարելագործելու այդ միաբանութեան վանքի ուսումնարանում: 1845 թ. ստանում է

քաջանայական կոչում և այդ ասպարիզում մինչև օրս, ամբողջ 50 տարի, ծառայելով՝ հասնում է մինչև արքայադրական բարձր պաշտօնին: Յիսնական թուականներից սկսում է և նորա զրական և մանկավարժական բեղմնաւոր զործունէութիւնը, որով նա արժանանում է թէ՛ միաբանութեան և թէ՛ հայ ժողովուրդի համակրութեանը: Բաւական է միայն յիշել յոր 1866 թ. լոյս է տեսնում նորա «Քննական փերական-նութիւն ապրի հայերէն լեզուի», որի մէջ մեծ

ԳԵՐ. ԱՐՄԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏՆԵԱՆ.

հմտութեամբ պաշտպանելով աշխարհաբար լեզուն և նրա քաղաքացիութիւնը, ամենուրեք մեծ քերականի և հայկաբանի պատուաւոր տիտղոսն է ստանում: Բացի զրական և մանկավարժական օգտակար զործունէութիւնից՝ նա մեծ ծառայութիւն է մատուցել ազգային տպագրական և երաժշտական գործին:

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

«Դէյլէ Նի-յ» անուանի լրագիրը, որ Անգլիոյ ազատական կուսակցութեան առաջին օրդանն է, իր հիմնարկութիւնից ի վեր միշտ հզօր պաշտպան է հանդիսացել ճշունած ազգութիւններին: Բուլղարիայի վիճակի մասին տարիներ առաջ իր հրատարակած բաղմաթիւ և ազգեցիկ խմբագրականները ահազին ներգործութիւն էին առաջ բերել քաղաքակիրթ աշխարհում:

Հայկական խնդրի առաջին ծագումից ի վեր՝ «Դէյլէ-Նի-յ» անդադար դրել է հայոց համար նպաստաւոր յօդուածներ, իսկ վերջին դէպքերի առիթով, առաջին անգամ «Դէյլէ-Նի-յ»-ն էր որ ձայն բարձրացրեց, մինչև որ «Դէյլէ-Թէլէգրաֆ» և ուրիշ թերթերն ևս իրենց մասնաւոր թղթակիցների նամակներով հաստատեցին իրողութիւնները: Մի ճշմարտութիւն է, որ հայոց խնդիրը պաշտպանող բոլոր թերթերի մէջ «Դէյլէ-Նի-յ»-ն է, որ հայերիս մասին նուազ խոտապահանջ և մեր իրական կամ կարծեցեալ թերութիւններին աւելի ներող աչքով է նայում:

Հայաստանի կարօտեալների համար Լոնդոնում բացուած հանգանակութիւնը «Դէյլէ-Նի-յ»-ի էջերում էր հրատարակվում ամեն օր: Թերթը ձրիաբար կատարում էր հաշիւների արձանագրութեան և փոխանցման գործերը և իր վարչութեան կողմից էլ, ինչպէս յայտնի է, 100 անդլիական ոսկի ստորագրուեց:

«Դէյլէ Նի-յ» լրագրի Տնօրէն-Խմբագիր Սըր Ճոն Ռոբինզօնը, մեր խնդրի համաձայն իր լուսանկար պատկերն «Արապ»-ի խմբագրութեան նուիրելու առթիւ՝ հետեւեալ երկտողն է ուղղած մեր Լոնդոնի յարգելի աշխատակցին:

The Daily News Office
London, May 27, 1895.

Dear Sir

I have to thank you for your kind expressions. I have always felt the utmost sympathy with the Armenians and have lost no opportunity of urging their claims upon the governments of civilised countries. I like to think that the end we have in view is nearer than it was and that the sufferings of the dead have not been in vain.

Very faithfully yours

J. R. Robinson.

A. Pagouran Esq.

«Դէյլի-նիւզ»

Լոնդոն, 27 մայիսի 1895 թ.

Սիրելի պարոն

Շնորհակալ լինելու էմ Ձեր արեւել-բայադրանքների համար: Եւ հայերի մասին վերին աստիճանի համակրանք գիտցել էմ Ձեր և նոյն ժողովուրդի երկրների կառավարաններից ունեցած պահանջանքների այդ դաշն-մեջ արեւել լին իրաւել: Կը պիտի լորտել թէ Ձեր ուղի որով սանեցած նպատակն, այնքան որովանելու արեւել ճօրի է, և թէ միասնորդի էնիւրիւնած արաւայանքը դուր Դէյլի է:

Ամենայն համարմանեմ Ձեր

Յ. Ռ. Ռոբինսոն.

Ա. Մէք. Ա. Բախարան.

Սեպտեմբերի 18-ին Պոլսում տեղի ունեցած մեծ ցոյցից յետոյ՝ նոյնպիսի արիւնշալի զէպքեր և սոսկալի ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև զաւառներում—Տրապիզոն, Բաբերդ, Էրզրում, Երզնկա, Խարբերդ, Տիարբէքլի, Մալաթիա, Սրաբկեր, Ակն, Կեսարիա, Սամսիա, Սերաստիա, Հալէպ, Մարաշ, Զէյթուն և այլ տեղերում: սոցանկից մասնաւորապէս շեշտելու ենք Զէյթունը, ուր մի քանի հազար լեռնականներ ապստամբելով պաշարեցին թիւրքական զօրանոցները և ստիպեցին այնտեղ ամրացած զինուորներին անձնատուր լինել: Տաճկաց կառավարութիւնը Մուսթաֆա փաշայի առաջնորդութեամբ մեծ քանակութեամբ զօրք է ուղարկել ապստամբների վերայ, որոնք մինչև օրս, երբ այս առիւրը զրկում է, քաջաբար դիմադրում են թշնամուն: Ինչպէս երևում է, զէյթունցիք անսպարաստ չեն:

Զէյթունցոյ անցեալի և ներկայի մասին «Արա+»-ի 1887 թ.-ի առաջին զրքում զետեղուած են երկու ընդարձակ շահեկան և զեղեցիկ յօդուածներ: Խորհուրդ ենք տալիս մեր ընթերցողներին կարդալ այդ յօդուածները: Նմանապէս կարելի է ընդարձակ տեղեկութիւն ստանալ Զէյթունի մասին մօտերս հրատարակելիք «Կիլիկիա» մեր հրատարակութեան մէջ:

Յայտնի է, որ Հայկական խնդրի վերաբերութեամբ Անգլիայի թէ կառավարութիւնը և թէ Հասարակական կարծիքը մեծ ջանք գործ դրեց տաճկահայերի վիճակը ապահովելու և տաճկական ու քրդական անիրաւութիւններէյ պաշտպանելու ու աղատելու համար: Տեղի ունեցան այլ և այլ տեղերում ի պաշտպանութիւն Հայերի զանազան ժողովներ, բեմերից խօսեցին հոգեւորական և աշխարհական յայտնի հրապարակախօսներ և քաղաքական գործիչներ: «Արաքս»-ի այս գրքում տալիս ենք պղպիսի մի քանի նշանաւոր ժողովների և ականաւոր անձանց պատկերները:

Հայկական խնդրի ծագած օրից եւրոպական մամուլի հետ ռուսական մամուլն ևս զբաղուած է այդ հարցով. թէև գիտատարար ասելու ենք, որ ռուս մամուլը ընդհանուր առմամբ իւր կոչման բարձրութեան վրայ չը կանգնեց. նոյնիսկ եղան թերթեր, որոնք հրէշաւոր մոգեր յայտնեցին տաճկահայերի և եւրոպական միջամտութեան վերաբերմամբ, որոնց թուում չենք կարող մասնանիշ չանել Ա. Սուլօրինի օրգան՝ Новое Время-ն, Московскій Вѣд, Гражданинъ, Свѣтъ և այլ մի կարգ նոյն իսկ անունները յիշելու անարժան թերթեր: Զրնչին փոքրամասնութեան մէջ, որոնք մասամբ հետեւողկանաբար պաշտպանեցին թշուառ Հայերին և նոցա արգար խնդրի արագ լուծումը պահանջեցին, կարող ենք յիշել. Биржевыя Вѣдомости, Новости, Недѣля, С.-Петербургскія Вѣдомости, մասամբ և Сынъ Отечества. Ժամանակի ընթացքում լոյս տեսան նաև արժանաւոր յօդուածներ ռուս ամսագրներում:

Հայ ընթերցող Հասարակութեանը ծանօթ երիտասարդ ռուս ճանապարհորդ և գրող պ. Սա. Միկլաշևսկին այս տարի երկու անգամ դասախօսութիւն արեց տաճկահայոց մասին իւր վերջին երկու անգամ արած ճանապարհորդութիւնների առիթով ի Փոքր Ասիա: Առաջին անգամ դասախօսեց դարնանը Կայսեր. Աշխարհադրական Ընկերութեան դահլիճում, իսկ երկրորդ անգամ նոյեմբ. 4-ին Տնտեսագիտաց ժողովում: Յարգելի դասախօսը տխուր գոյներով պատկեցացրեց տաճկահայոց անել վիճակը: Հանդիսականների միջեց պ. դասախօսի այս ու այն յայտնած մոգի առիթով խօսեցին մի քանի անձինք: Իշխան Կոստանդին Բէհրուդեան մասնաւորաւորապէս մի կարգ կարեւոր բացատրութիւններ առեց

կովկասեան տրանզիտի մասին. պ. Գր. Նիկողոսեան մեծ աշխոյժով խօսեց տաճկահայոց նշանակութեան ու նոցա խաղած դերի մասին ծածկաստանում, ուր նոքա մինչև ներկայ դարուս կէսը համարեա միակ կերակրողն են եղել թիւրք պետութեան: Վերջում այն միտքը յայտնեց, թէ ծածկահայաստանի արդի սոսկալի պատճառը Եւրոպան է եղել:

Ինչպէս յայտնի է, անցեալ դարնան Պետերբուրգում բացուած էր համառոտական պապարական գործի առաջին ցանկանդէսը: Յուլյահանդիսին զանազան երկրներից ու կողմերից բաղմաթիւ մասնակցողների թուում կային և մի քանի հայ տպարանական հաստատութիւններ. առաջին տեղն էր բռնում էջմիածնայ տպարանը, որը ի ցոյց էր դրած գրեթէ իւր բոլոր հրատարակութիւնները. այնուհետև մի քանի կտոր դիրք և տպարանական թերթեր արուած էին Բագուից՝ «Սյուր»-ի և Սղէքսանդրապօլից՝ պ. Մալխասեանի տպարանների կողմից: Սնշուշտ հայ տպարանների այս խեղճ մասնակցութիւնը աւելի աչքի էր զարնում, երբ համեմատում էինք զրացի օտար ազգի տպարանական արտադրութիւնների հետ: Նրապարակական քաջնո՛ւ հայերի կողմից մասնակցում էր միայն մեր խմբագրութիւնը. «Սյուր»-ի շքեղ կազմած գրքերը ու այլ բոմները այցելուների ուշադրութիւնն էին դրաւում, մանաւանդ գոյնզգոյն զանազան պատկերները, որ երևեք արշնաչափ տարածութեան վրայ ոսկէշջանակում կայրած էին պատի վրայ ընտիր ճաշակով: Երկու ամսուայ ընթացքում, «Սյուր»-ի պատկերներից վաճառուեցաւ ուսս այցելուներին 678 օրինակ և 7 հատ այլում: Նկարներից զխաւորապէս պահանջում էին Նորին Օծութեան պատկերը, մի քանի հայկական տեսարաններ և տիպեր, իսկ զեղարուեստական նկարներից մեծ քանակութեամբ վաճառվում էր Յ. Սյւվաղովսիու և Սեմիրադսիու նկարների արտատիպ օրինակները: «Սյուր»-ը իր շքեղ հրատարակութեան համար արժանացաւ գովասանական թերթի. մեզալ շնորհելու արգելքը մասնաժողովի կողմից հանդիսացաւ այն հանդամանքը, որ «Սյուր»-ի կլեշանները պատրաստվում են արտասահմանում և ոչ Ռուսաստան: Այնուհետև պապարական քաջնո՛ւ օտարազգեայ պարբերական թերթերի հետ շրջանակի մէջ զետեղուած էին և Թիֆլիսի մեր բոլոր հրատարակութիւններից մի մի օրինակ. իսկ մի այլ պահարանի մէջ արեւելեան գրքերի շարքում տուած

էին և հայերէն այնպիսի գրքեր, որոնք մի որ և է կողմից, մանաւանդ տպագրական, ուշադրութեան արժանի էին: Այսպէս այստեղ զրուած էր «Կովկաս» ռուսահայոց առաջին թերթը, «Արարա» Թիֆլիսի պարբերականը, «Ճառագող», հին Աստուածաշունչներ և այլ գրքեր: Առաջին հրատարակութիւնները մեր գրագարանից առաջարկուած լինելով, հանդիսիս անօրէնը ցուցահանդիսի կողմից շնորհակալութեան թերթ ընդունեց:

Նորին Օծութիւն Վեհափառ կաթողիկոսը, նախ քան Պետերբուրգ ժամանելը՝ բարեհաճել էր Նոր Նախիջևանից իւր մեծադիր լուսանկարից մի մի օրինակ ուղարկել իւր սեպհական ստորագրութեամբ. պ. պ. Կ. Եղեանցին, Լ. Մազիրեանին և հանդիսիս խմբագիր Ս. Գուլամիրեանցին, որոնք իսկոյն նամակաւ իւրեանց որդիական երախտագիտութեան հաւաստիքը յայտնեցին Նորին Վեհափառութեանը, Նոր Նախիջևան. իսկ Պետերբուրգում Վեհափառ հայրապետը բարեհաճեց շնորհել իւր լուսանկարներից մի մի օրինակ պետական բարձրագիւր պաշտօնեաներին, եկեղեցական ժողովի անդամներին, իշխան Կոստ. Բէհբուդեանին և տեղւոյս երեցփոխին:

Տեղւոյս ծխականների այս տարուան ժողովին, որ կայացաւ մայիսի 29-ին, ներկայ էր 73 հոգի: Հերթով թողին իրենց պաշտօնը եկեղեցական խորհրդի անդամութիւնից՝ պ. բժ. Սր. Յարութիւնեան և պ. Գ. Եաղուբեան: Ծխականների ձայների ստուար մեծամասնութեամբ այդ օրուայ ընտրողական ժողովի նախագահ ընտրուեց բժ. պ. Սր. Յարութիւնեան, որի, ի դէպ է ասել, յաճախակի նախագահ ընտրուելը ցոյց է, տալիս, որ պ. Յարութիւնեանը վայելում է ծխականների համակրութիւնը: Ձայների մեծամասնութեամբ վերընտրուեց պ. Սր. Յարութիւնեան և ընտրուեց իշխան Միքայէլ Բէհբուդեան, իբրեւ խորհրդի անդամներ, իսկ փոխանդամ ընտրուեց Սիմէօն Գուլամիրեանց: Ժողովի միւս չորս անդամներն են հետեւեալները. պ. պ. բժ. Վարդան Վարդանեան, Ձերոն Ձերոնեան, Էմմանուէլ Սուբաշի և Գրիգոր Տիգրանեան. իսկ փոխանդամ՝ պ. Քերովբէ Խօջայեանց: Կանոնադրութեան համաձայն ժողովի մշտական նախագահն է՝ պատուաւոր հոգաբարձու, իշխան Սիմէօն Աբամելիք-Լազարեան, որի փոխարէն վերջինիս կողմից ժողովի նիստերին նախագահում է պ. Յարութիւնեանց:

Պետերբուրգի Հայ ծխականների ցանկութեան Համաձայն տեղւոյս եկեղեցական խորհուրդը բանալու է եկեղեցական-ծխական դպրոց, որի վերջնական կարգադրութեանն է սպաս-վում թեմիս կառավարիչ բարձրապատիւ Յուսէի վարդապե-տից: Դպրոցը լինելու է երկսեռ, ուր տղայք և աղջկերք սո-վորելու են միասին և ունենալու է երեք տարուայ դասընթացը:

Ի Տէր Հանգուցեալ Աղէքսանդր Գ. Կայսեր դազադի վե-րայ տեղւոյս Հայ Հասարակութիւնը 1894 թ. նոյեմբերի 3-ին, Ս. Պօղոս Պետրոսի տաճարում դրեց արծաթեայ պսակ իւր երեք ներկայացուցիչների՝ երեցփոխ պ. Նիկողայոս Թա-ղիանոսեանցի, թնդանօթաձիգ զօրաց Հազարապետ Պօղոս Սուլթան-Շահի և Հանդիսիս տնօրէն Ս. Գուլամիրեանցի ձեռ-քով՝ այս մակագրութեամբ. Պաշտելի կայսեր Աղէքսանդր Գ-ին Պետերբուրգի Հայերի կողմից: Նոյն պատգամաւորութիւնը հրաւիրուեցաւ ներկայ լինելու Նոյին Կայսերական Մեծու-թեանց ներկայութեամբ տեղի ունեցած Հոգեհանգիստին:

Յայտնի Լազարեանց տոհմի վերջին շառաւիղ իշխան Սիմէօն Աբամելիք-Լազարեանը սոյն հոկտեմբերի սկզբին այ-ցելեց Ս. Էջմիածին, իջևանելով վեհարանում, ուր նորա համար յատկապէս պատրաստուած էր սենեակ: Իշխանը ս. Էջ-միածում մի օր քնաւով այցելեց Ս. Տաճարը, ձեմարանը, շրջակայ վանքերը, և այլ հետաքրքրական վայրեր, և շնոր-հակալութիւն յայտնելով Նորին Վեհափառութեանը իրան ցոյց տուած ընդունելութեան համար, մեկնեց դէպի Պետեր-բուրգ: Իշխանը Ս. Էջմիածնում նուիրել է 1000 ռ. մայր տա-ճարին, 300 ռ. խաչահամբոյր և 200 ռ. ս. հռիփսիմի վանքին:

Կուբանեան շրջանի Եյսկ քաղաքից ստացանք մի թղթ-թակցութիւն, որի մէջ մեծ դովեստով են խօսում տեղւոյն աւագ քահանայ Մարգար Սուքիասեանցի մասին: Հայր Սու-քիասեանը 25 տարուց ի վեր նուիրուելով տեղւոյն Հայերի հոգեւոր մխիթարութեանը, մեծ եռանդով աշխատել է իւր հօտի մտաւոր և բարոյական յառաջադիմութեան վերայ, միև-նոյն ժամանակ տեղւոյն պետական դպրոցներում վարելով Հայ կրօնուսոյցի պաշտօնը: Նաև նորա յորդորանքով է, որ հանգ. Եղիա Նազարեանը տեղւոյն Հայերի հետ միասին ձեռ-նարկեց տեղական մատուռը ընդարձակել և բարեզարդել: Այժմ Եյսկի Հայ Հասարակութիւնը իւր հոգեւոր հովուին բարոյա-

պէս վարձատրելու համար՝ նոյեմբերի մէջ տօնելու է նորա քահանայական գործունէութեան 25-ամեայ յորելեանը: Արժ. Մարգար քահանան արժանացած է և Վեհ. հայրապետի բարձր գոհունակութեանը սովելոյ օգտին արած ժողովարարութեան համար և 1894 թ. հոկտ. 12-ի կոնգակաւ նաև վարձատրուած է վարդապետական խաչով: —

1873 թ. Երևան քաղաքում պատահած մեծ հեղեղից յետոյ, մեղ յաջողեցաւ հեղեղից բերած քարերի ու տիղմի մէջ ձեռք անցնել մագաղաթի վրայ գրուած մի փոքրադիր ձեռագիր ընտիր գրչագրով: Այդ ձեռագիրը տօնացոյց էր. սրա յիշատակարանից յայտնի եղաւ, որ այս տօնացոյցը գրուած է Կաֆա (Թէոփոսիա), Օդեսնո աւանում մի կրօնաւորի ձեռքով հայոց 883 թ. (1434):

ՁԵՅԹՈՒՆՅԻ.

Այս ձեռագրի երկարութիւնն էր մօտ 1 վերշոկ, իսկ լայնութիւնը $\frac{3}{4}$ վերշ. 6 գեղեցիկ քանդակներով, որոնք զարդարուած էին ոսկով պատած կարմիր ու կանաչ գոյներով: Գրքոյկը կաշուէկաշմ էր և բաղկացած 258 Կրեսից:

Այս հաղուագիւտ ձեռագիրը տեսած էին մեր անուանի հայ հոգեորականներից շատերը, նաև մի քանի աշխարհական անձինք: Պոլսում, 1888 թ. հանգ. Նար-Պէյ արքեպիս-

կոպոսը քննելուց յետոյ խորհուրդ տուեց հրատարակել, թերեւս շեշտեց, թէ այժմեան տօնացոյցի նկատմամբ երեւի ինչ ինչ տարբերութիւններ ունենայ. նոյն կարծիքը յայտնեց և ամեն. Մեքքիսեդէկ եպիսկ. Մուրադեանը: Անշուշտ այս տօնացոյցը մենք ցոյց էինք տուած և ազգիս հայրապետին, երբ այն ժամանակ ղեռ Պոլիս էր: Հանգ. Գաբր. արքեպ. Այվազեանը

քանիցս խնդրեց իրան թողնել այդ տօնացոյցը, ինչպէս և պ. Աղէքսանդր Երիցեանը, սակայն մենք այս ձեռագիրը շատ էինք գնահատում, որպէս Հին դարերի մի դուզնաքեայ յիշատակարան, որ կարող լինէինք զիջել ուրիշին: Մինչև ներկայ մայիսը այս ձեռագիրը առանձին արկղիկի մէջ պահւում էր մեր սեղանի վերայ, որին կարող է վկայել և պ. Տ. Նաղարեանը, որ Տպարանական Ժողովին մասնակցող երկու այլ ուսուցիչներէն Հետ ապրիլին առիթ ունեցաւ նրան տեսնելու մեզ մօտ. բայց որքան մեծ եղաւ մեր զարմանքը և անհանգստութիւնը, երբ մի քանի օր անցած դարձեալ կարեւորութիւն ծագեց տեսնելու այս գրքոյի, բայց նրան չգտանք իւր թղթէ պահարանում և մեր բոլոր ջանքերը գտնելու այդ ձեռագիրը ի զուր անցան և ահա այսպէս անյայտացաւ 15 դարու կիսի այդ կարեւոր և ընտիր յիշատակարանը:

Անցեալ տարի լոյս տեսաւ Պետերբուրգում դանիացի յայտնի գրող Անդերսէնի «Մայր» առակը 22 լեզուով, ի թիւս որոց է և Հայերէն թարգմանութիւնը: Հետաքրքիր ընթերցողաց խորհուրդ ենք տալիս ձեռք բերել այդ խիստ շքեղ հրատարակութիւնը, որ իր տեսակի մէջ հազուադէպ է: Գինն է 1 ր.:

Շուրհանի Վերդ սարկաւազ Աւրէրճեանի պատրաստած երգեցիկ խումբը
Նոր-Նախիջևանում, որը երգում էր Վեհ. Հայրապետի պիտեղ եղած ժամանակ:

Այն անձինք, որոնք սովորութիւն ունին խժբժել մեր Հանդէսը, չարութեամբ այս և այն պակասութիւնը վերագրելով նորան, ինչպէս վերջերս ի միջի այլոյ թոյլ էր տուել իրեն Մոսկուայի Հանդէսը, այդպիսեաց պատասխանելու փոխարէն՝ բարւոք ենք համարում ներկայացնել արտասահմանի մի երկու թերթերի կարծիքը՝ «Արաքս»-ի մասին:

Echo. II փետրուար, 1895 թ.

Լոնդոնի անգլիական «Եփո» լրագրի մի խմբագրականի թարգմանութիւնը.

Ս' երջին մէկ երկու օրերս մամուլի մէջ բազմաթիւ ակնարկութիւններ եղան Շէքսպիրի Հայերէն թարգմանութեան ձեռնարկի նկատմամբ: Բայց, որչափ որ տեսանք, ո՛չ դժ յիշատակած էր Ս'իլտոնի «Սորոսեալ Վարստ»-ի Հայերէն թարգմանութիւնը, որ տարիներից ի վեր գոյութիւն ունի արդէն: Ս'ենք անհամբեր կ'սպասենք տեսնել թէ այդ երկը, կամ գրական ո՛ր և իցէ մի հրաշակերտ, ե՞րբ պիտի թարգմանուի Հայոց կեղեքիչներու լեզուով, այսինքն թիւրքերէնի: Լոգային ազատ կեանքի ընդունակութեան աւելի մեծ ապացոյց չի կարող լինել, և ազգային բեղուն հնարաւորութեանց համար աւելի համոզիչ փաստ չի պահանջուիր քան այս իրողութիւնը թէ, նոքա ուր որ ազատ մնացած են օսմանցու ձեռքից, ուր որ անարգել թողուած են իրենց բնական հակումները, այն տեղ ցոյց տուած են ուրիշ ազգաց լաւագոյն և բարձրագոյն մտածութեանց հետեւելու մի ցանկութիւն, և ո՛չ միայն ցանկութիւն՝ այլ և իրագործում: Ոչ սակաւք զարմանք պէտք է զգան տեսնելով այն երկասիրութիւնների ցանկը, որոնք թարգմանուած և սպագորուած են Ս' ենետիկի Սան Ջ'իօրձիօ (°) կղզու հայկական վանքի մէջ, ուր Բայրոնի յիշատակը քաղցր կը մնայ և իր գործածած գրիչն ու գրասեղանը պատկառանքով կը պահուի: Վարձեալ, թիֆլիսի մէջ, երկար ժամանակից ի վեր հայ գրականութեան մի անընդհատ հոսանք է սկիզբ առած: «Արաքս»-ը տոնով բարձր և մտքով յառաջընթաց՝ արեւմուտքի առաջնակարգ հանդէսներից յետ չի մնար և այս հանդէսը՝ դեռ մինն է այլազան երևոյթների այն ազգային հանճարի՝ որ հակառակ ջախջախիչ ճնշումների և ամենաձախորդ ներգործութիւնների՝ երբէք չէ բթացած և վաղ կամ անագան՝ աշխարհի մէջ իր արժանաւոր դիրքը գրաւելու ճանապարհը բռնած է»:

Ահա «Արաքս»-ին նշանակալից բնութիւնը.

«The Arax, high in tone and advanced in thought, holds its own with the first class reviews of the West, and it is only one among many manifestations of a national genius, which, in spite of the most crushing repression and the most untoward influences, has never been extinguished, and is bound, sooner or later, to take its proper place in the world».

Ս' ժամ գետեղում ենք Ամերիկայում մինչև ցարդ հրատարակուող հայ լրագրի մէջ տպուած հետեւեալ դատողութիւնը նոյնութեամբ մեր հանդիսի մասին:

«Շնորհակալութեամբ ստացանք «Արաքս» Պատկերազարդ Հանդիսի երրորդ տարւոյ Բ. գիրքն, որ կը բաղկանայ 140 երեսներէ և 18 ընտիր պատկերներէ: Հոն կը գտնենք Հայկական Խնդրոյ վերայ կարևոր գրուածներ, հայ քաղաքաց տեղագրութիւն, երևելի հայերու կենսագրութիւն, կարևոր գրքերու վերայ մատենախօսութիւն և հայկական ընտիր բանաստեղծութիւններ: Վկարներն կամ հայկական տեսարանաց են կամ հայ ականաւոր նկարչաց, Այվազովսկիի, Բաշենջաղեանց գործ ընդհանրապէս: Ամբողջ «Արաքս» հմուտ հայ հեղինակներու աշխատակցութեամբ գրուած է, և կը ծառայէ իւր նպատակին՝ որ է «Հայի անցեալ և ներկայ կեանքի և հայ աշխարհի բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ նպաստել հայ անհատի մտաւորական զարգացման և ինքնաճանաչութեան, իբրև հայ ազգայնութեան անդամի»:

«Արաքս»-ն տեսնելով մեր առաջին տպաւորութիւնն եղած է սքանչացում և ուրախութիւն, զի այդ հանդէս հսկայ յառաջդիմութիւն մ'է հայ մամուլի մէջ, և իբրև տիպար օրինակ կրնայ նկատուիլ թէ որպիսի պարտին լինի այժմու հայ հանդէսներ: Մեր երկրորդ տպաւորութիւնն եղաւ տխուր, կարգալսվ «Արաքս»-ի նիւթական անձկութեան մասին, որ իւր ծախքերն չկրնար ծածկել: 663 ռուպլի փնտ և՛ ընէ հրատարակիչն այս տարի:

Չերմապէս կը յանձնարարեմք այս գերազանցապէս հայկական Հանդէսն մեր հայրենասէր երիտասարդութեան, և մեր ունեւոր դասակարգին, բաղձալով որ մեծ, Վուլամիրեանց ծախուց ներքև չընկճի, այլ քաջալերեալ շարունակէ իւր գերընտիր հրատարակութիւնը:

ԽՄԲԱՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄԷՋ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԵՆ ԱՅՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բաֆֆի.—Խամանայի մելեքութիւնները, նիւթեր հայոց նոր պատմութեան համար (1600—1827). Բ. տպ. Թիֆլիս, տպարան Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1895, 8⁰. էջ 319+XXVIII+3. գինն է 2 ռուպլի:

Բաֆֆի.—Պարոյր Հայկազն (Պրոյերեսիոս). Թիֆլիս, տպարան Մ. Վարդանեանի, 1895, 16⁰. էջ 116. գինն է 20 կ.

Մէսրոպ Վարդապետ Ուղղութեան.—Պատմութիւն հայոց դաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոնիոյ քաղաքի հանդերձ յաւելուածով: Վենետիկ, ի տպարանի Միխիթարեանց, 1891, 8⁰. էջ 326:

Սարգիս Բահալլեանց.—Հողային և անձնական իրաւունքը Հին Հայաստանում (Հայկական շրջան). Թիֆլիս, տպարան Մ. Դ. Ռոտինեանցի, 1895, 8⁰. էջ 76+2. գինն է 40 կ.

- Բրոֆ. Հեման Գլէս.—Մայրը (ֆիզիքական տեսակէտով).
Թարգմ. գերմաներէնից Մ. Նազիկեան, Պոլիս. տպագր. Յ.
Մաթէոսեան 1894, 8. էջ 2+105+5. գինն է 3 ղուռշ.
- Ե. Ղ.—Քննական չայեացք. Թիֆլիս, տպարան Մ. Վարդա-
նեանի 1894, 16°. էջ 45. գինն է 20 կոպ.:
- Գարեգին Զեւանի Լեոնեանց.—Չայոց պարբերական մամուլը,
պատմական տեսութիւն, սկզբից մինչև մեր օրերը
(1794—1894) ընդարձակ ծանօթութիւններով. Ալէք-
սանդրապոլ. տպարան Աբրահամ Մալխասեանի. 1895,
4. էջ 8+1+570+1. գինն է 3 ղուռլի (8 ֆրանք):
- Դրժ Կր.—Մեղքի զղջումն. Թարգմ. Խոջէն Կահ. Խանդավառ.
տպ. Ս. Էջմիածնի, 1894, 16. էջ 27. գինն է 5 կ.:
- 1894 Տեղեկագիր.—Չայ ընթերցարան Զմիւռնիոյ, Հաստ. 1869.
Շրջան 25-դ, Զմիւռնա. տպ. Թադիկեան 1895, 8. էջ 14.
- Իւան Տոբէնէլ.—Արձակ բանաստեղծութիւններ. Թարգմա-
նեց Ալէքսանդր Ծապրուեան. Մոսկուա, տպարան Բ. Բար-
խուդարեանի, 1895 էջ. 164+2. գինն է 50 կ.:
- Գ. Լեֆոր.—Դրօշակ. Թարգմ. Գեորգ Կահ. Մկրտումեանց, Թիֆլիս.
տպ. Մ. Վարդանեանի 1895, 8°. էջ 52. գինն է 8 կ.:
- Հորեյն.—Դրականական Հանդէս. 1894, տպ. Յ. Մարտիրոսեանի,
Թիֆլիս, 8° երես 2+216. գինն է 1 ղուռլի:
- Minas Tchérax.—Notes sur la mythologie Arménienne. London 1893.
Frederick Davis Green, M. A.—The Armenian Crisis in Turkey 1895.
8° p. XIX×180.
- Theodore Isaac, First Encyclical Letter of His Holiness Mgrtitch I,
Catholico of all Armenia Translated into english with an intro-
duction by Theodore Isaac, Calcutta. 1894, 8.
- Н.Маффе.—Сказание о католикоѣ Петрѣ и ученомъ Іоаннѣ Козер-
иѣ. 1895. Тип. Академіи Наукъ, in folio Էր. 24.
- Н. Маффе.—Грузинскій изводъ сказки о трехъ остроумныхъ брать-
яхъ изъ „Русуданиани“. 1895. Тип. Акад. Наукъ, in folio Էր. 19.
- Левонъ З. Мсерианцъ.—Էջ интерпретацин ванскихъ надписей.
Ենտէ Թեյեան.—Նախատարերը ընդհատական և բնագաղափարական գիտութեան Տար-
րական դասընթացը. Բ. տարի. Պոլիս, 1895 թ. տպարան Յ. Մաթէոսեանի 8°:
- Պ. Պալեանց գրատան գրացուցակ, Պոլիս, տպ. Յ. Մաթէոսեան, 1895 թ. 16°, Էր. 96:
- Ն. Գալստիանց.—Պատմութիւն Բազումայ աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան
Հրատ. Դր. Յ. Դեղաբեանց, Բազում, տպ. «Արօր» 1895 թ. 16°, Էր. 70 գինն է 25 կ.:
- Բեյլի Սիմեօն Շահ-Նազարեանց.—Երեցիփոխանութեան հարցը Մոսկուայում. Մոսկուա
տպարան Բ. Բարխուդարեանի, 1895 թ. 8° երես 31+1:
- Զեւեկեթեան.—Հարիւր ամենալաւ գրքեր, հին և նոր ժամանակի. Թարգմանեց Աբղաթ
Երեմիայեան. Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1895 թ. 8°. Էր. 15, գինն է 8 կ.:
- Հ. Դաբբի.—Վ. Մեդիւլեան. Յինամեայ յօբելինի առթիւ. Վնասագրական ակնարկ
գեր. Արսէն արքեպիսկոպոսի Այսնեան, ընդհանրական արքայի Մխիթարեանց
Վիեննայ կենաց և գործունէութեանց, գեր. Աբրահամ չորս պատկերով. Վիեննա
Մխիթարեան տպ. 1895 թ. 8° երես 47. գինն է 35 կ. կամ մի ֆրանկ:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ „ԱՐԱՔՍ“ ՀԱՆԳԻՍԻ

Աղէսանդրասյւ	Պ. Կարապետ Յակովբեանց.
Ալէէրծան.	Պ. Լևոն Ասվարդուրեանց.
Արծաւիւր.	Արժ. Գաբրիէլ քաչ. Թուէլեանց.
Ասիւսէս.	Պ. Առաքել Ոսկանեանց.
Ասորասիւս.	Պ. Գերասիմ Փարմանեան.
Բագրու.	Պ. Արշակ Թումայեան.
„	Պ. Նիկողայոս Դովլաթեանց.
Բալուս.	Պ. Մկրտիչ Մէհրամովեանց.
„	Պ. Բրիստափոր Մարտիրոսեանց.
Եկապետիւնդաս.	Պ. Աւետիք Մամիկոնեան.
„	Պ. Յարութիւն Զօրեանց.
„	Պ. Բրիստափոր Թովալեանց.
Երեւան.	Պ. Արզար Գուլամիրեանց.
„	Պ. Դմիտրի Պօպով.
Թիֆլիս.	Պ. Կենտրոնական զրաւաճառանոց.
Իգլի.	Տ. Սաթենիկ Զաքարեանց.
„	Պ. Ստեփան Դովլաթեանց.
Կրասնովոդսկ.	Պ. Առուշան Յարութիւնեան.
Հարս.	Արժ. Խորէն քաչ. Ստամբուլեանց.
„	Պ. Խաչատուր Մառանկոզեանց.
„	Պ. Արամ Մելիքեանց.
Մարտանայաս.	Պ. Սեդրակ Լուսիկեան.
Մելի.	Պ. Պ. Գաբր. Լ Միք. Մխիթարեանք.
Մուլի.	Պ. Միքայէլ Յովհաննիսեան.
Մոսկու.	Պ. Գէորգ Մ. Կարօտեան. Черкасский переул.
„	Պ. Յովհաննէս Մուսիսեան.
„	Պ. Անուշաւան Մկրտումեանց.
„	Պ. Լուսեղէն Խալայճեան. Никольская, Шеремет. подв. кв. № 54.
Ն. Մալիւլեան.	Արժ. Սարգիս քաչանայ Ոսկերչեան.
„	Արժ. Պօղոս քաչ. Բեղելեան.
Շուլաւիւր.	Պ. Արշակ Պապեանց.
Շուշի.	Պ. Յովսէփ Յարութիւնեանց. « Սիւնի ».
Պիլիպէոս-րժ.	Խմբագրութիւն « Արաքս » Հանդիսի. Книжный магазинъ „Новаго Времени“.
Սև Ժաղատ.	Պ. Նիկողայոս Դանիէլեանց. Միայն մայրաքաղաքում ստորագրողները համար.
Վաղարշապատ.	Պ. Աղէքսանդր Բընունի.
Օւլի.	Արժ. Վարդան քաչ. Սառաֆեանց.

ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ «ԱՐԱՔՍ»-Ի

Ա. Ֆրեյլիս.— Նի.— Եզր. College Point, N. I. Պ. Յակովլե. Ազատեան.
Անգլիս.— Մանչեսթըր. Պ. Ս. Եալաղճեան.
Բոլղարիս.— Ռուսոն.— Պ. Գառնիկ Տէօքմէճեան.
Եգիպտոս.— Գահիրէ. Պ. Երուանդ Փափաղեան, Boite Postale. 374
Պարսկաստան.— Թաւրիզ. Պ. Աւետիս Սարգսեանց.

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Սորբոն յիշու յարգելի անին 1895 թւականի
«Արաքս»-ի գրգռելի և օրինակ նախաձեռնեալ յայտարարութիւններն.
ԱՍՏԻՍԱՅՄԱՆԵԱՆ. Ազատեանի Մանչեսթըր.— Աստիսայանու աղայոց և օրինորդաց,
նաև Բանաբեւ ու Ռեզմալ զիւղերի զպրօցներն.
ԹԵԼԱՒԻՑ Յովսէփ Բաղդասարեան.— Թելաւի Հայոց զպրօցին.
ՄՈԶԻՈԳԻՑ. Յովհաննէս Օրբելեանց.— Մոզգոյի Հայոց զպրօցին.
ՎԱՐՇԱՒԻՑ Միլոշ Զաքարեան.— Ղազարու դաւառի Կարաշալի գիւղի
զպրօցին, Ղազարու գիւղի զպրօցին և գիւղական հասարակութեան, Վաղարշապա-
սու օրինորդաց և Կողպի աղայոց զպրօցներն.
Մնացեալ նուիրատուութիւնք երկրորդ գրքում:

«ԱՐԱՔՍ»-Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ. Թիֆլիս.— Ն. «Երազ»ը չի տպուի
Պարսկաստան.— Ա. Եր «Սալմասի ներկայից» գրուածքը կը տպուի Բ. գրքում:
Թիֆլիս.— 2. Մեր կիլիաները վարձու կամ փոխառութեան չենք տալիս.
Խմբագրութեան մէջ գտնուած բազմաթիւ բանաստեղծութիւններէ չի տպուի և ոչ մէկը:
Ներողութիւն ենք խնդրում, որ մեզ ուղարկուած յայտարարութիւնները տեղի
սղութեան պատճառաւ անկարող եղանք զետեղել այս գրքում:

«Արաքս»-ի սոյն գիրքը պարունակում է 20 1/2 տպագրական թերթ և 64 նկար,
փոխանակ 12 թերթի և 24 նկարի, մանաւանդ որ շարուածքն էլ փոքր բացառու-
թեամբ առանց շարունակ և Ս. յաւելումը մի կամ երկու հարիւր ռուբլու խնդիր չէ,
այլ մօտ հազարի: Պէտք է իմանալ, որ գեղարուեստական հրատարակութեան ծախսը
չի կարելի դառնել միայն լոյս տեսած գրքի չափով և պարունակութեամբ, որ միանգա-
մայն սխալ է, ինչպէս որ մեր ընթերցողներէ մէկը գրած է մեզ. այլ լոյս ընծայած
գրքի հաշուի չափով էլ մի այլ ծախս հաշուելու է փաստաւ, անկախ պատճառներով
չմտած կիլիաների, շարուած յոգուածներէ համար, որոնք զգալի մեծ ծախսեր և ժամանակ
են պահանջում:—

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„НОВОСТИ“

политическая, литературная и экономическая ежедневная газета, выхо-
дить одновременно в двухъ изданияхъ.

Подписная цѣна большаго объема.

На годъ въ свѣ. . . . 16 р. въ др. г. 17 | На 6 мѣ. въ свѣ. . . . 9 р. въ др. г. 10 р.
Вмѣстѣ съ иллюстрированнымъ журналомъ „Петербургская Жизнь.“ 17 — 18

Подписная цѣна втораго изданія, въ меньшемъ объемѣ: на годъ: въ С.-Петербургѣ 9 р.
(вмѣстѣ съ „Петерб. Жизнью“—10 р.), въ другихъ городахъ 10 р. (вмѣстѣ съ „Петерб.
Жизнью“—11 р.), на 6 мѣс. въ Петербургѣ и др. гор. 6 р., на мѣс. въ Петербургѣ и др. г. 1 р.

Подписка на „Новости“ вмѣстѣ съ „Петерб. Жизнью“ принимается только на цѣлый годъ.

Адресъ: С.-Петербургъ. Въ контору газеты «Новостей» Б. Морская, домъ № 33.

«БИРЖЕВЫЯ ВѢДОМОСТИ»,

общественная, политическая и литературная ежедневная газета съ органомъ
финансовъ и торговли.

Подписная цѣна въ Россіи съ доставкой и пересылкой:

На годъ 15 р. | На 6 мѣсяцевъ. . . 9 р. — к.

ПОДПИСКА СЪ РАЗСРОЧКОЮ: Въ Россіи—съ уплатою при подпискѣ
5 руб., въ концѣ февраля—4 р., въ концѣ апрѣля—3 р., въ концѣ юня 3р.

АДРЕСЪ: С.-Петербургъ, въ Контору «Виржевыхъ Вѣдомостей». Невскій пр., 28.

ԱՐԱՔՍԻ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԲԱԺԻՆԸ

Հրեշտակներ, նկար Ռեյն-լադի.

ՄՈՒՐԻԼԻՈՅ.—Յգո՞ւմ Ս. Աստուածաշնչի: ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ.—Աստուածաշնչի մէջ
 էնտան: Հ. ՍԵՄԻՐԱՆՍԿԻ.—Ապրիլի 5-ը: ԶԻՆԵԼ.—1) Զրբեր եգիպտացի էին, 2) Ապրիլի
 երեքշաբթի: ՕՐԵՐ.—Անտառ արշալոյսը: ԲԻՍՍՈՆ.—Սպասե՛ք: ԶԻՆՍ.—Առաջին
 երբ: ԳԵՅՈՅԼԻ.—Հրէշտիկների խաճճը: ՊՈՂՈՍ ՏԵՐ.—ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՅ.—Հայտնի
 ապրիլի 5-ը:

Աստուածաշնչի
Յգո՞ւմ Ս. Աստուածաշնչի՝ նկար Մուրիլիոյի—Փեղարու

այս սպանիացի նկարչի մեծագոյն գործերից մինն է, որը նա
 կրկնել է մի քանի անգամ: Այս նկարը դանվում է Դրէզդէնի
 Հռչակաւոր Թանգարանում: Նրա միւս օրինակը պահվում է
 Պետերբուրգի Էրմիտաժ կոչուած Թանգարանում, մի եր-
 րորդն էլ Մատրիցում: Բայց այս բոլոր նկարների մէջ նկատ-
 վում է չնչին տարբերութիւն, որը նոյանից իւրաքանչիւրին
 տալիս է կատարեալ ինքնուրոյնութիւն: Նկարչին վերին աս-
 տիճանի յաջողել է Մարիամ Աստուածածնի դէմքի արտայայ-
 տութիւնը՝ իբրեւ մարմնացումս մաքրութեան և սրբութեան,
 ինչպէս և Հրեշտակների ոգևորուած կրօնական զգացմունքը,
 որոնք որպէս լոյս շրջապատում են Սուրբ Կուսին:

Աստուածաշնչի մէջ էնտան. Մեր անխոնջ նկարիչ Յովհաննէս
 Այվազովսկին, որին բնութիւնը մեծ տաղանդի հետ պարգեւել է
 նաև կատարեալ առողջութիւն, 1893 թուականին, չնայելով
 իւր 75 ամեայ հասակին, ինչպէս յիշել էինք, ճանապարհորդեց
 դէպի Ամերիկա, ուր նորան վաղուց ի վեր ձգում էր նորանոր

տպաւորութիւնների փափաղը: Այս ճանապարհորդութեան հետեանքն էր Նիազարայի ջրվէժի մի քանի հրաշալի տեսարանների և Ատլանդեան ովկիանոսի նկարները, որոնք նոյն թուականին դրուեցան ի ցոյց Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի ապարանքում: Այս վերջին նկարը, որի աւտոտիպական միջոցաւ պատրաստած օրինակը դնում ենք այս գրքում, ներկայացնում է ովկիանոսի ալիքների կատաղի շարժումը: Շուգենաւի մի մասը նկարուած է պատկերի ներքեւի անկիւնում. նրա տախտակամածի վրայ տեսնվում է մի խումբ մարդիկ, մէջտեղում ինքը նկարիչը, որին ռուս բանաստեղծներից մէկը անուանել է «Մոլի Ռաբա—ոյ», իսկ նորա մօտը կանգնած է իւր գեղեցիկ ամուսինը: Այս նկարը յետոյ ի ցոյց տրուեցաւ Բերլինում և այժմ կազմում է Բերլինի ռուսաց դեսպանի ապարանքի թանկագին զարդը, որտեղ նրանով սակաւ զուարճութիւն չէ ստացել գերմանական երիտասարդ կայսրը, որ, ինչպէս յայտնի է, ծովի մեծ սիրահար է:

Ապրիլի 5-ը՝ նկար Հ. Սեմիրազսկու: Այս նկարը ևս հռչակաւոր նկարչի անուանի գործերի այն շարքին է վերաբերում, որոնց մէջ նա երեւան է բերում հին կլասիքական աշխարհից այլ և այլ տեսարաններ: Նկարի գոյների փայլը, նրանց պայծառութիւնը, կանանց կազմուածքի գեղեցկութիւնը, անդորր կեանքի և բախտաւորութեան պատկերացումը, որոնք կազմում են այս նկարչի տաղանդի հիմնական յատկութիւնը, մեզ ներշնչում են այն իդէալական արտայայտութիւնը, որ մենք երեւակայութեամբ պատկերացնում ենք հին հելլենական աշխարհի մասին:

Ձեռք եգիպտացի կնիք՝ նկար Զիխելի: «Արաբս»-ում այս առաջին անգամը չէ, որ մենք տալիս ենք Վիեննայի այս նշանաւոր նկարչի յայտնի պատկերների արտատիպ օրինակները,

նկարչի՝ որ իրեն մասնագիտութիւն է ընտրել զլիսաւորապէս արեւելեան կանանց պլաստիք գեղեցկութեան արտայայտութիւնը գեղարուեստի միջոցաւ:

Մեր առաջ կանգնած է ոչ միայն Աստուածային քնքոյշ մի ստեղծագործութիւն, բայց և ուժով ու եռանդով լի մի կին: Սափորը, որին նա կռթնել է, ապացուցում է որ այդ կինը ներկայացնում է այն իգէալը, որի մէջ գեղեցկութեան գաղափարը միանում է մայրական գաղափարի հետ, որը պահանջում է ոյժ և կարողութիւն: Յաւօք սրտի այս իգէալեց շատ հեռու է ժամանակակից կինը, որը կամ փափկասէր է և Ֆիզիքական գործունէութեան անընդունակ, թէև զրաւիչ ու գեղեցիկ, կամ կոշտացած է ոյժից վեր Ֆիզիքական աշխատանքից և կորցրած Նախախնամութիւնից իրան պարգեւած գեղեցկութիւնն ու կանացիութիւնը:

Աղփար Երաճչոյ—հէ նկարի մէջ Զիւնէլը ձևացնում է մի աղջիկ զարմանալի գեղեցկութեամբ, Համեստ Հազուստով, որ մի ձեռքով բռնած է երաժշտական գործիքը, իսկ միւսը կարկառած: Նկարչի այս երկին նայելով, կարծես թէ նորա ձրգտումն է եղել ցոյց տալ թէ ամենածայրայեղ չքաւորութիւնն անգամ անձեռնմխելի է թողնում Աստծուց շնորհած գեղեցկութիւնը, եթէ միայն աղջիկը պահպանել է իւր բարոյական և Ֆիզիքական մաքրութիւնը:

Սպասում է, նկար Բիստոնի: Կինը ամեն դարու բարոյագէտներից և փիլիսոփաներից Համարվում է ստեղծագործութեան պսակ, նրա կոչումն է մարդկային բնաւորութիւնը մեղմացնել, ինչպէս իւր գեղեցկութեամբ, այնպէս և Հրապոյրներով, որոնք ամփոփվում են նրա սիրող սրտի մէջ: Ահա ինչու Համար նկարիչները շատ յաճախ իրենց նկարների առարկայ են ընտրում կինը գաղափարականի վերածելով նորա հոգեկան և արտաքին գեղեցկութիւնը: Իտալական և սպանիական Հին

նկարիչները կնոջ գեղեցկութեան բոլոր հրապոյրները պատկերացնում էին Մարիամ Աստուածածնի և ս. կոյսերի մէջ, տալով նրանց նաև աստուածային սիրոյ և խորին հոգեկան արտայայտութիւն: Սրա հետ միասին շահագործում էին առասպելական նիւթեր, որոնք նկարիչներին միջոց էին տալիս առանց բարոյական զգացմունքը վերաւորելու ներկայացնել կանացի մերկութիւնը: Ժամանակը փոխեց այս ուղղութիւնը: Անցեալ դարում, երբ կինը երկրպագութեան առարկայ դարձաւ և բնաւորութիւնները չափազանց թուլացան, սկսեցին ներկայացնել կիսամերկ կազմուածքներ կրքի և զգայնութեան արտայայտութեամբ: Մեր ժամանակը կանացի գեղեցկութեանը վերաբերվում է աւելի լըջօրէն: Մեր ժամանակամիջոցի գեղարուեստագէտները գաղափարականացնելով կնոջ գեղեցկութիւնը, աշխատում են նրա մէջ մարմնացնել նկարի ներդաշնակութիւնը հոգեկան տրամադրութեան այս կամ այն նուրբ արտայայտութեամբ, այս կամ այն գաղափարով: Այս վերջինների շարքին է պատկանում և Բիսսոնի նկարը: Այս սքանչելի գեղեցկուհին ոչ միայն երեսի զծաղրութիւնով, բայց և իւր ամբողջ կազմուածքով արտայայտում է հանգիստ սպասողական դրութիւն: Նա՝ հեռուն դիտելով, մտածում է, բայց ակամայ նկատում ես, որ նա երկմտութեամբ սպասում է դեռ անյայտ մի որ և է բանի: Մտաղ սրտի մէջ առաջին սիրոյ զգացման զարթնելը չէ՞ արդեօք սա. արդեօք չէ՞ սպասում նա անծանօթ հեռուից լուծումն այն անյայտ զգացման, որը նրան տիրել է ամբողջովին:

Ահա—ըստ այսպէս—դիտւած, նկար Օբերի,—որի մէջ երիտասարդ աղջիկը, բնութեան զրկում արձակում է սիրոյ չարաճճի Աստուծուն հանդստանալու,—պատկանում է այնպիսի դործերի, ինչպէս և նախընթացը, որի մէջ աղջկայ մաքրութիւնը և անմեղութիւնը կազմում են նրա գեղեցկութեան լրացուցիչը:

«Տըւղաւնէն իս—ճը»՝ նկար Ռէյնոլդի: Մենք զետեղում ենք այստեղ ամենամեծ անգղիացի նկարչի ստեղծագործութեան արտատիպ օրինակը, որ կարող է ծառայել իբրեւ բնորոշ նմոյշ մի այնպիսի երկրի գեղարուեստական հմտութեան, ուր ոչ մի ժամանակ գեղարուեստները չեն եղել առանձին մշակման առարկայ: Ռէյնոլդը իւր բոլոր ստեղծագործութիւնների մէջ յոյց է տալիս նկարի անսովոր կանոնաւորութիւնն և ամբողջացումն, կոլորիտի ոյժն ու պայծառութիւնը և խիստ շարժուածք: Ս. Պետերբուրգի թանգարանում գտնվում են այս նկարչի մի քանի նշանաւոր գործերը, որոնցով մեծ իրաւամբ պարծենում են անգղիացիները: Այս պատկերը, որի արտատիպ օրինակը զետեղում ենք այստեղ, ներկայացնում է Հրեշտակների մի խումբ, որոնց գեղեցկութիւնը սքանչելի է: Այդ Հրեշտակները մեզ յիշեցնում են այն գեղեցիկ մանուկներին, որոնց այնպէս սիրում են նկարել անգղիացի գեղարուեստագէտները և որոնց թիւը, կանոնաւոր Ֆիզիքական դաստիարակութիւն ստանալու համար, այնքան մեծ է այս մէզի և ծխի աշխարհում:

Գերմանացի Զիւս նկարչի գործը՝ «Ասպնի «Էր» պատկանում է ժամանակակից գեղարուեստագիտութեան այն չնաշխարհիկ ստեղծագործութիւնների թուին, որոնք կարծես թէ նպատակ ունեն հակակշիռ լինելու ներկայ դարուս նիւթապաշտական ուղղութեանը: Երկու գողարիկ սիրոյ աստուածներ, օճառի փամփշտի վրայ նստած, միացած են ջերմ, երկարատեւ համբոյրով: Սէրը, որի արտայայտութեան նշանակըն են կազմում այս երկու գեղեցիկ մանուկները, նրանց համար կարծես թէ կազմում է կեանքի միակ նպատակն ու նշանակութիւնը, բայց այդ սէրը այն խորին զգացուած սէրը չէ, որ ամբողջովին կլանում է երիտասարդի սիրտը, այլ դա մի թուուցիկ Հրեշտակային զգացում է, որ բնազդօրէն յայտնվում է երախայի սրտում և իսկոյն օդն է ցնդում այն օճառի փամփշտի պէս, որի վրայ նոքա նստած են:

Հայոց հին աղբիւրի հետ, Պ. Տէր-Աստուածատրեանցի: Մենք ուրախ ենք, որ մեր երիտասարդ նկարիչները ձգտում են ներկայացնել իրենց գործերի մէջ զանազան կողմերի մեր հայկական տիպարները, կենցաղը և բնաւորութիւնները, այս պատճառով և մենք ուրախութեամբ զետեղում ենք Պ. Տէր-Աստուածատրեանի այս նկարը, որը ներկայացնում է Հայ կնոջը Հայաստանում աղղային տարազով: Իւրաքանչիւր Հայ այս աշխատաւոր կնոջ վրայ նայելով իւր մտահոգ արտայայտութեամբ, անշուշտ կը յիշէ իւր մօրը կամ քրոջը:

Լ. Մ.

Նկար Զեւեթ.—Առաջին սեր.

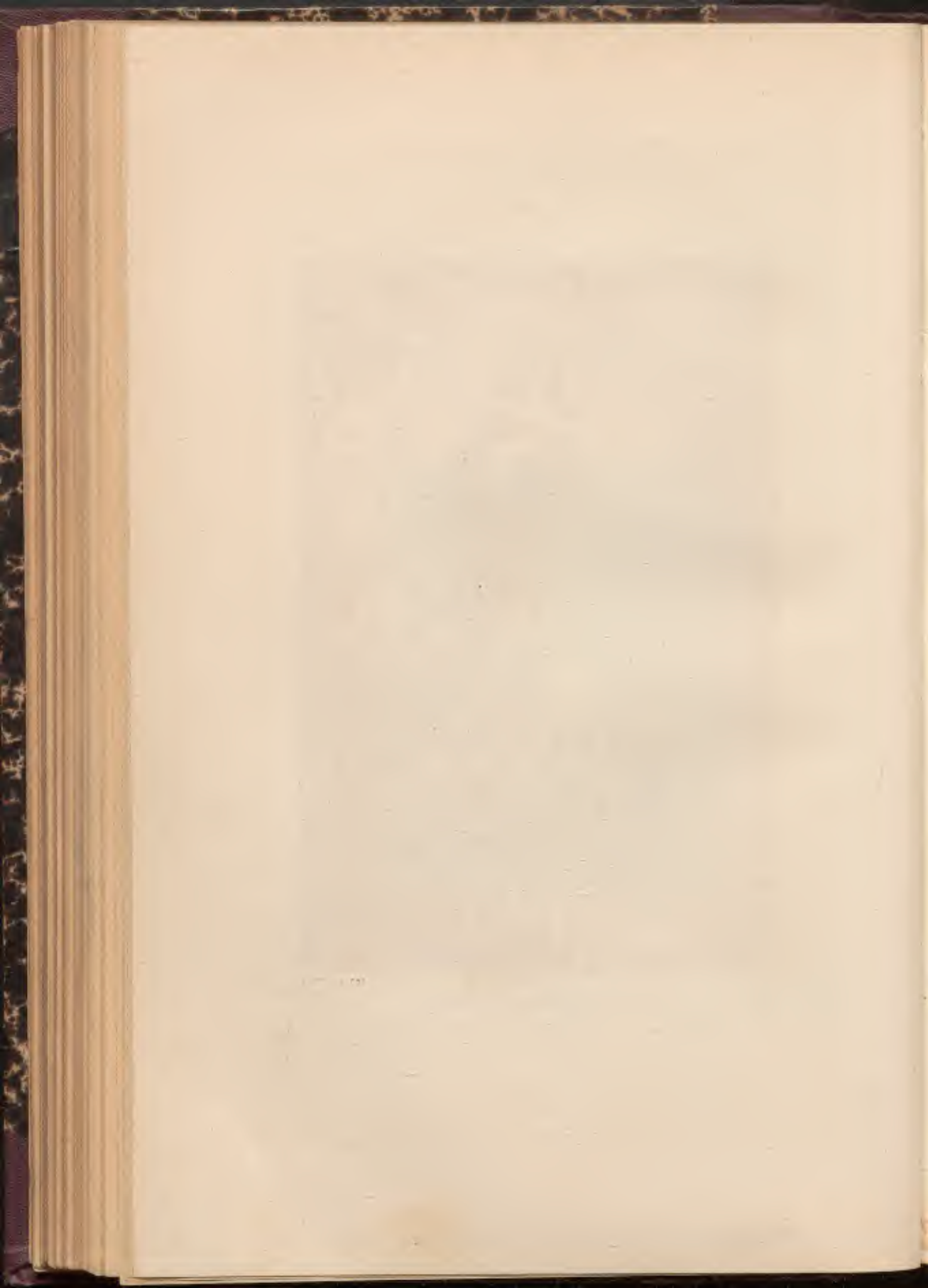
УМ. 82 ГОЛД.

Ум. 82 ГОЛД.

УМ. 82 ГОЛД. УМ. 82 ГОЛД.

Муралъ. — Зачатіе Божьей Матери.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ГЛ. 92. Голос

3. ИЗЧУДИТЕЛНО — ИЛИСТИКО ПОЧУТИЕ.

И. Айвазовский. — Атлантический океанъ.

Автопия Ангерера въ Вѣнѣ.

Сам. Анкерера 5-го 1874

Изд. 1-го 1874 Анкерера

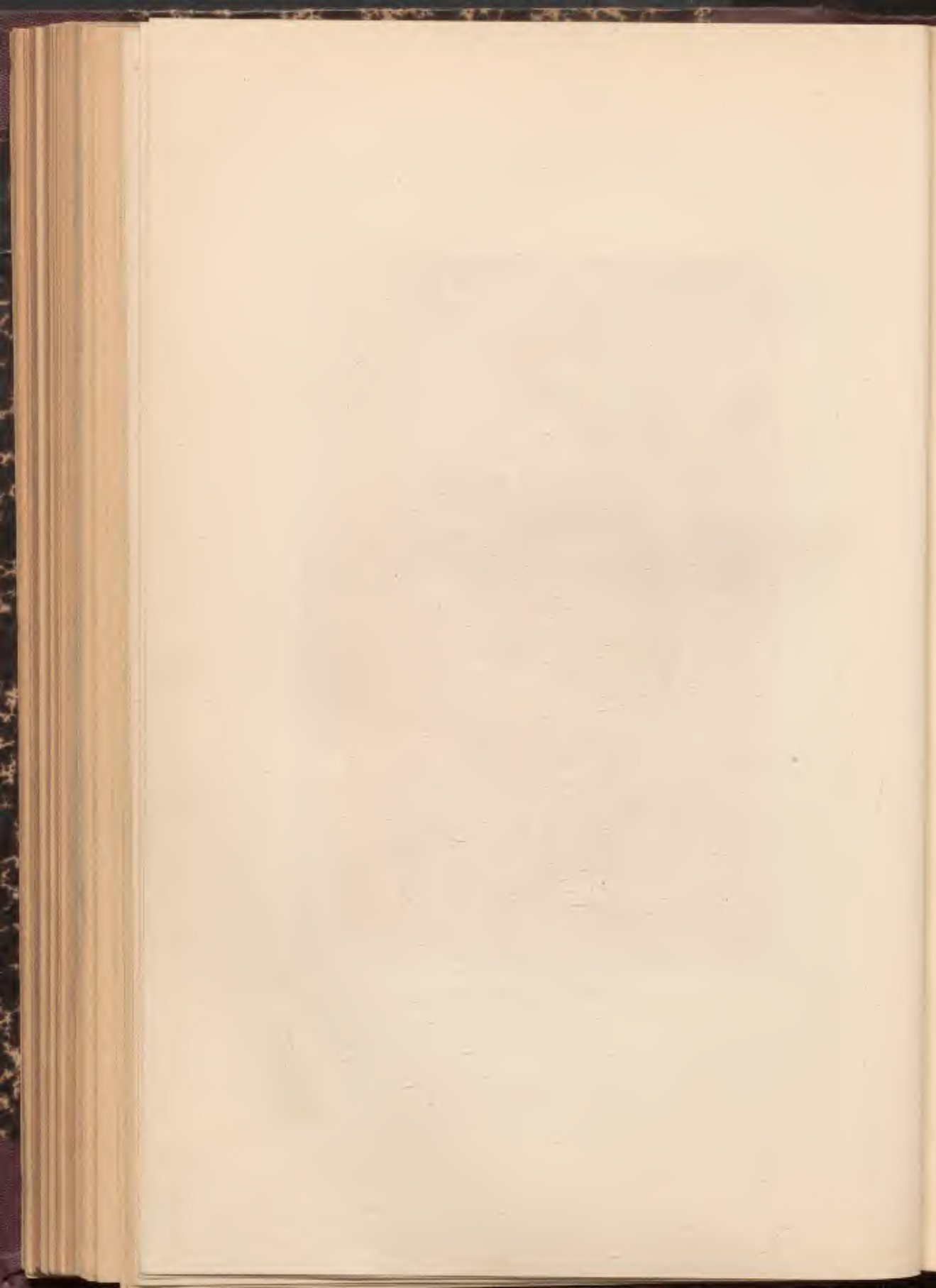

ТРИ ВЪЗРАСТА

2. ВЪЗРАСТЪ — ПЕРВЫЙ ВОЗ.

Г. Семирадский. — У фонтана.

Антонина Ангерера из Вѣны.

№ 100 10000

Ն. ՋԻԽԷԼ — ԵԳԻՊՏԱՅԻ ՁԻՐԵՐ ՎԵՆ.

Н. Зихель. — Водоношица феллашка.

Автогипс Ангера в Вѣнѣ.

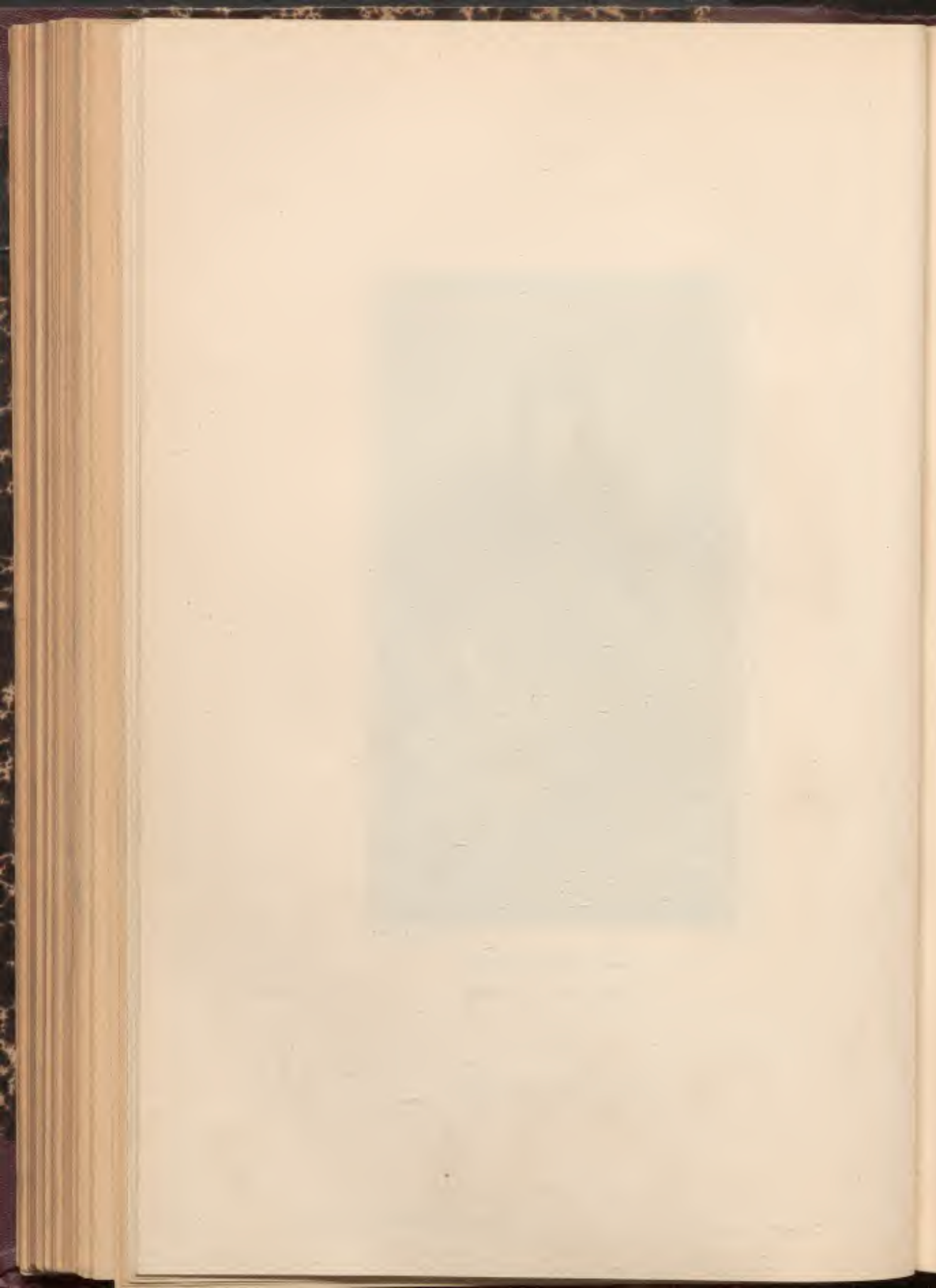

В. П. Д. ГОРЬКА

Ն. ԶԻԽԵԼ — ԱՂԲԱՏ ԵՐԱԺՇՏՈՒԻՆ.

Н. Зихель. — Нищяя.

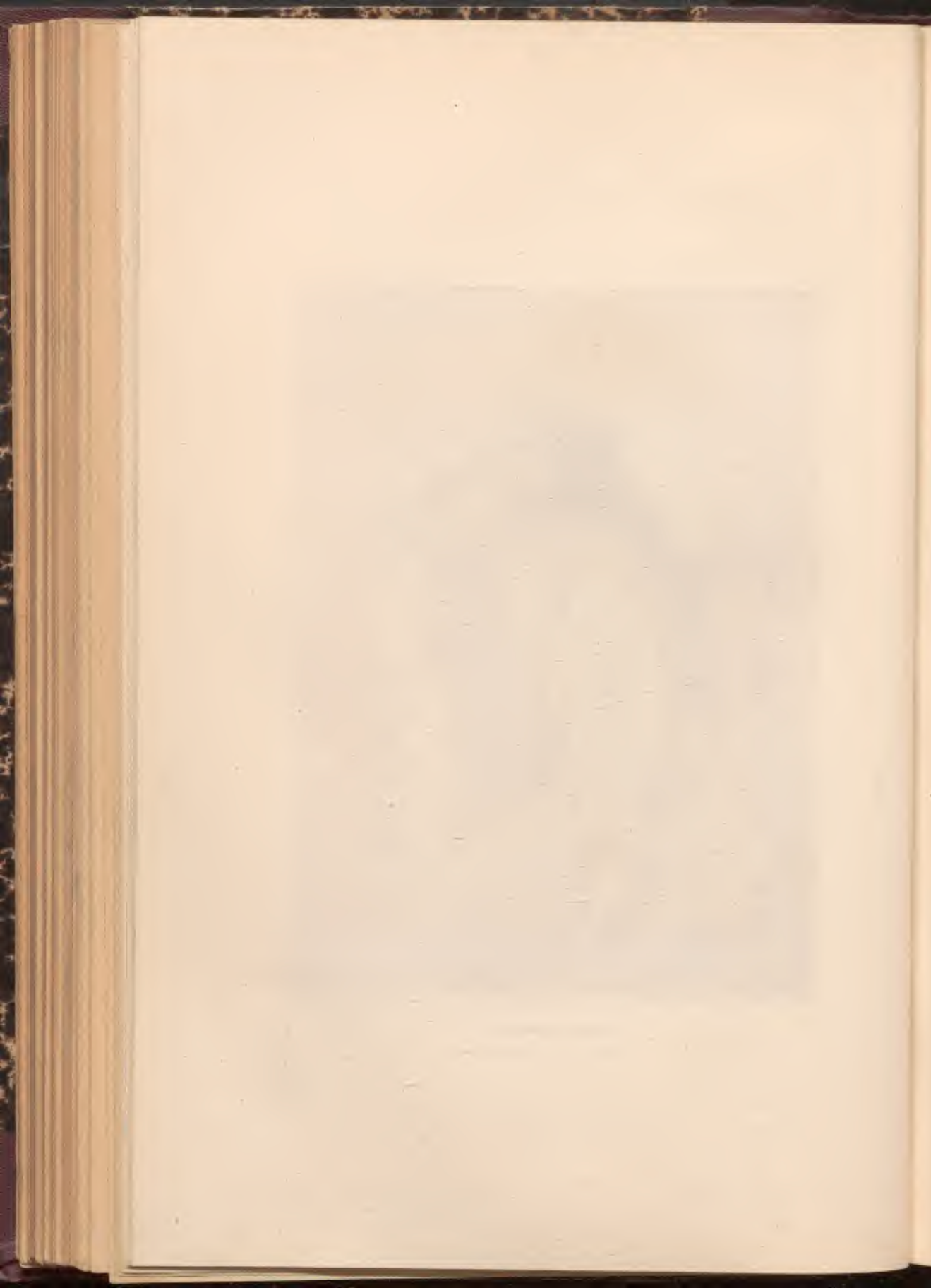
Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Рисунокъ.—Училище Е.
Биссонъ. — Ожиданіе.

Августиня Ангерера въ Вѣнѣ.

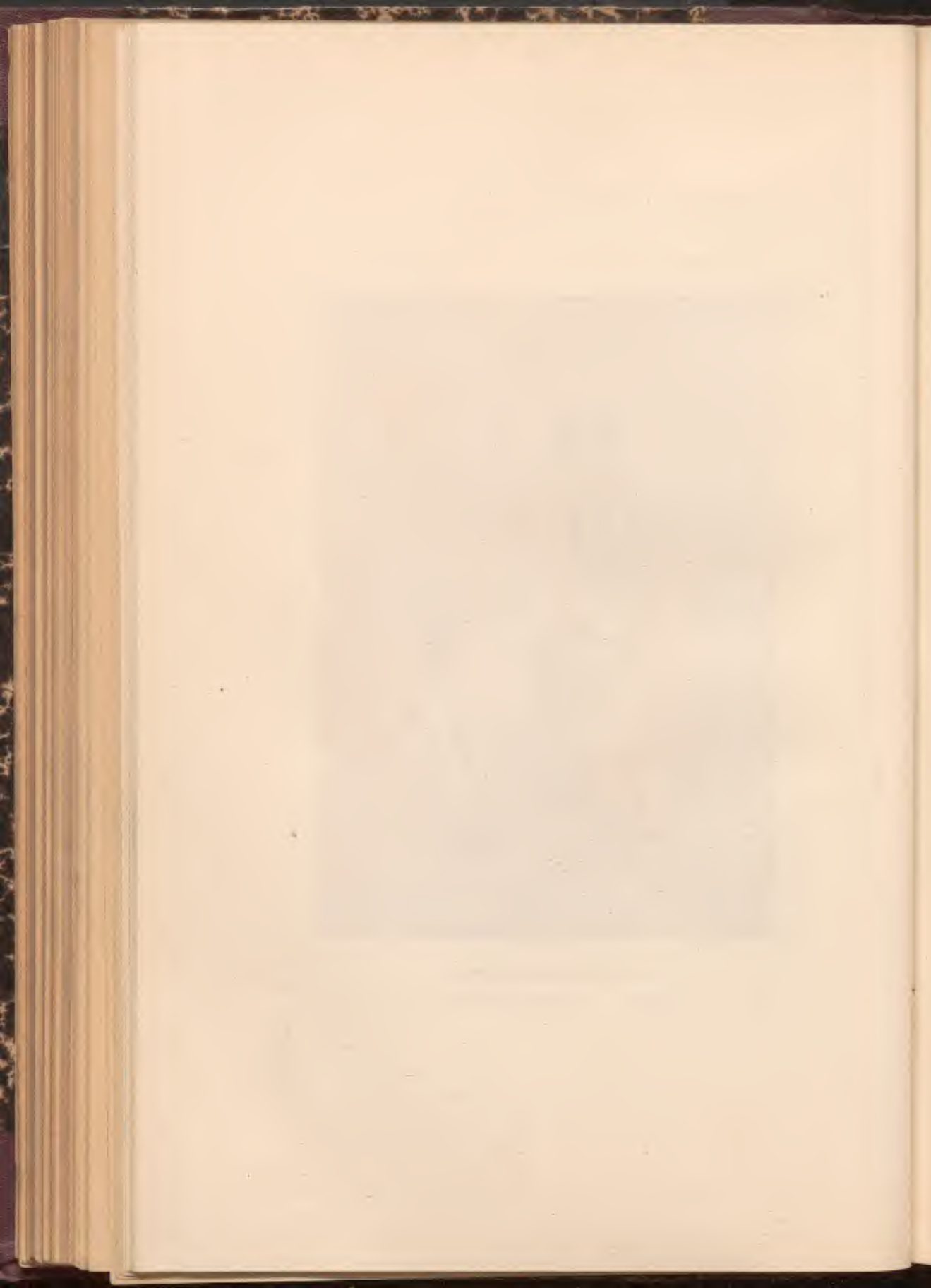

ТРО. ВА. ГОР. РЕ.

В. ОФЕР. — АМУРЪ НА КАПИКУЛАХЪ.

1. Оберъ. — Амуръ на капикулахъ.

Автогипія Ангелера въ Вѣнѣ.

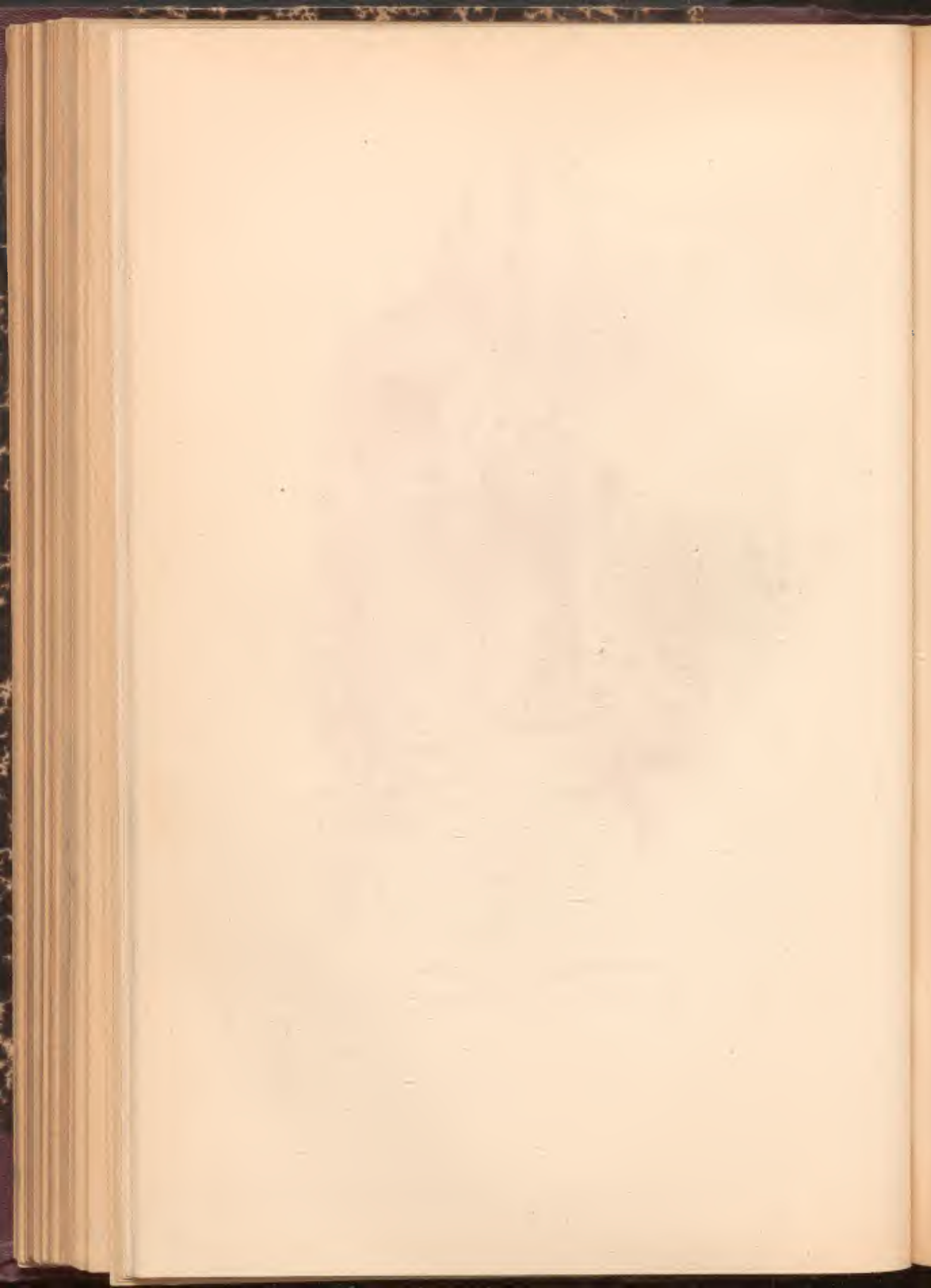

Պ. ՏԵՐ ԱՍԱՏՈՒՐԻԱՆԸ. — ԶԱՅ ԿԻՆՔ ԱՂԵՐԻՐԻ ԴԵՏ.

II. Теръ Асатуріанцъ. — Армянка у фонтана.

Авторизія Ангелера въ Вѣнѣ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՏԵՍԱՐԱՆ-

ՆԵՐ ԵՒ

ՏԻՊԵՐ

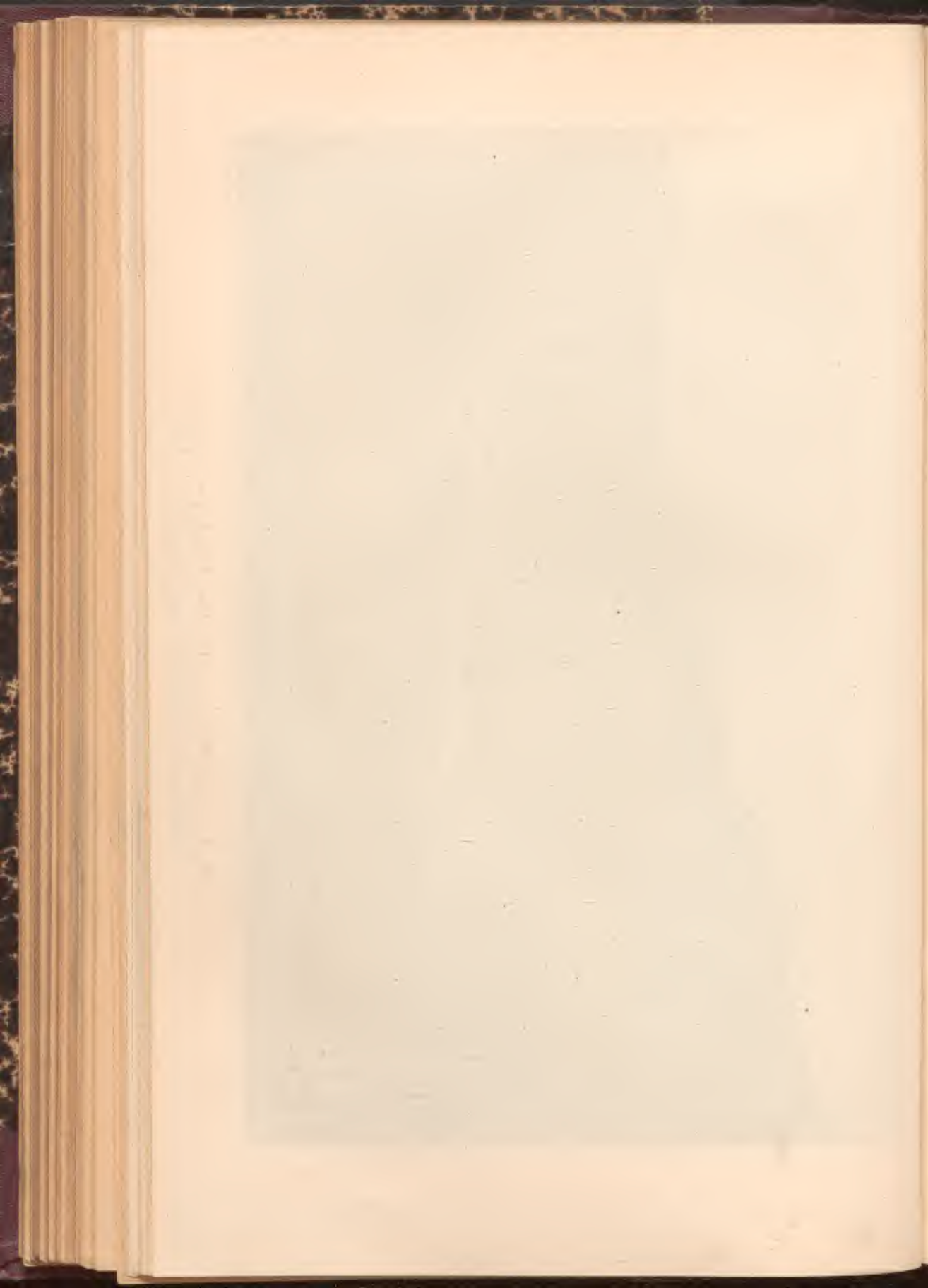
Եւսոյ գործողիւն լաւեւի վիշտ.

125. 82. 10118.

Ան Ջուլայի մացորդը. Մ. Գադեանցի լուսանկարից.
Развалины Старой-Джульфы на берегу Аракса.

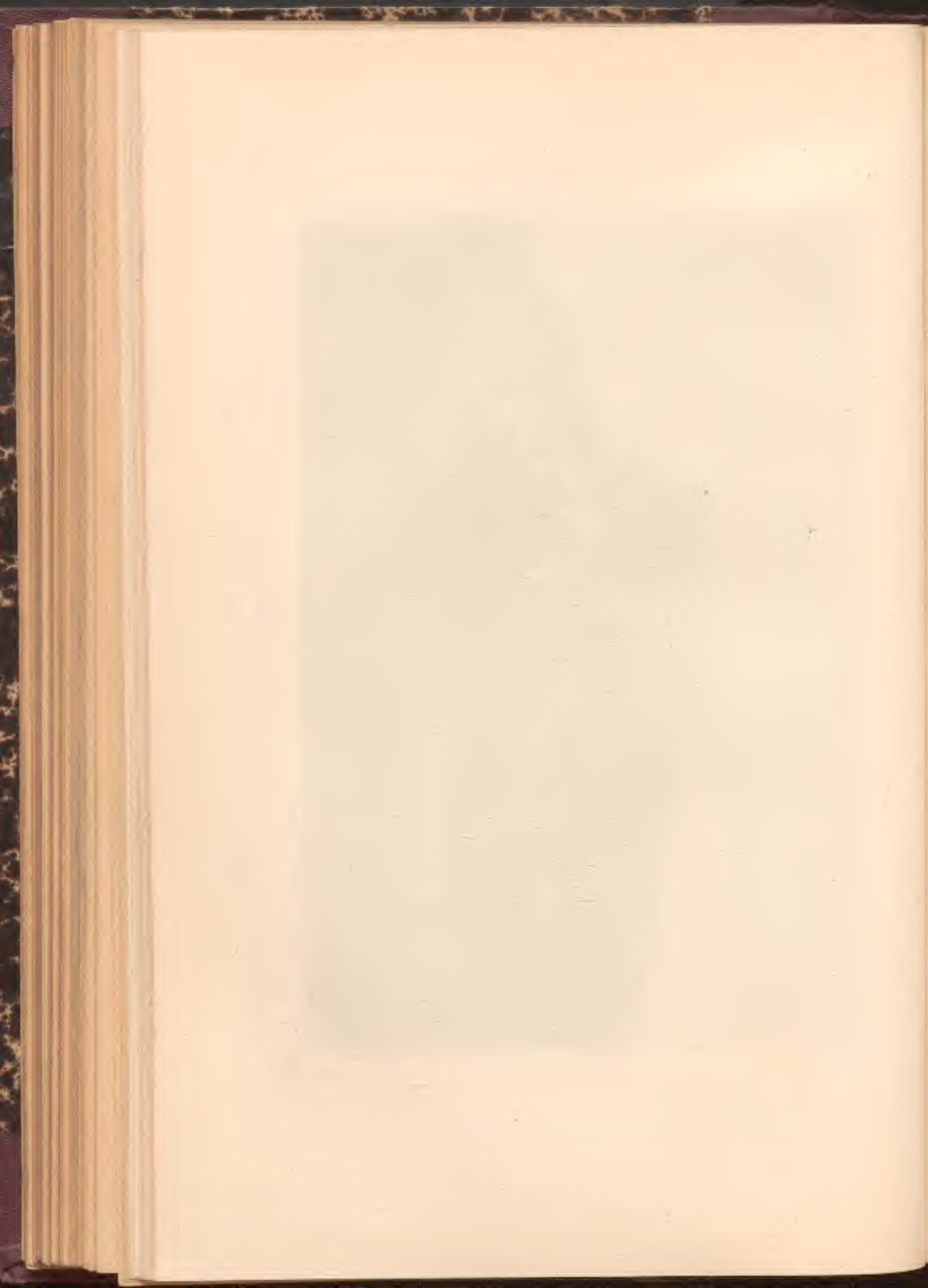

188. 85. 10188

Կտուց Դևապատ մենաստանի տեսարանը.
 Видъ монастыря Ктуцъ Анапатъ на Ванскомъ озерѣ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

189. 36. 10106

Արտիստները նստած Ա յնայ ծովում Արտիստների եղբրուհի:
Лодка богомольцевъ-армянъ въ Ванскомъ озерѣ на монастырскомъ
берегу Ахтамаръ.

Анатолия Ангелера въ Ванѣ

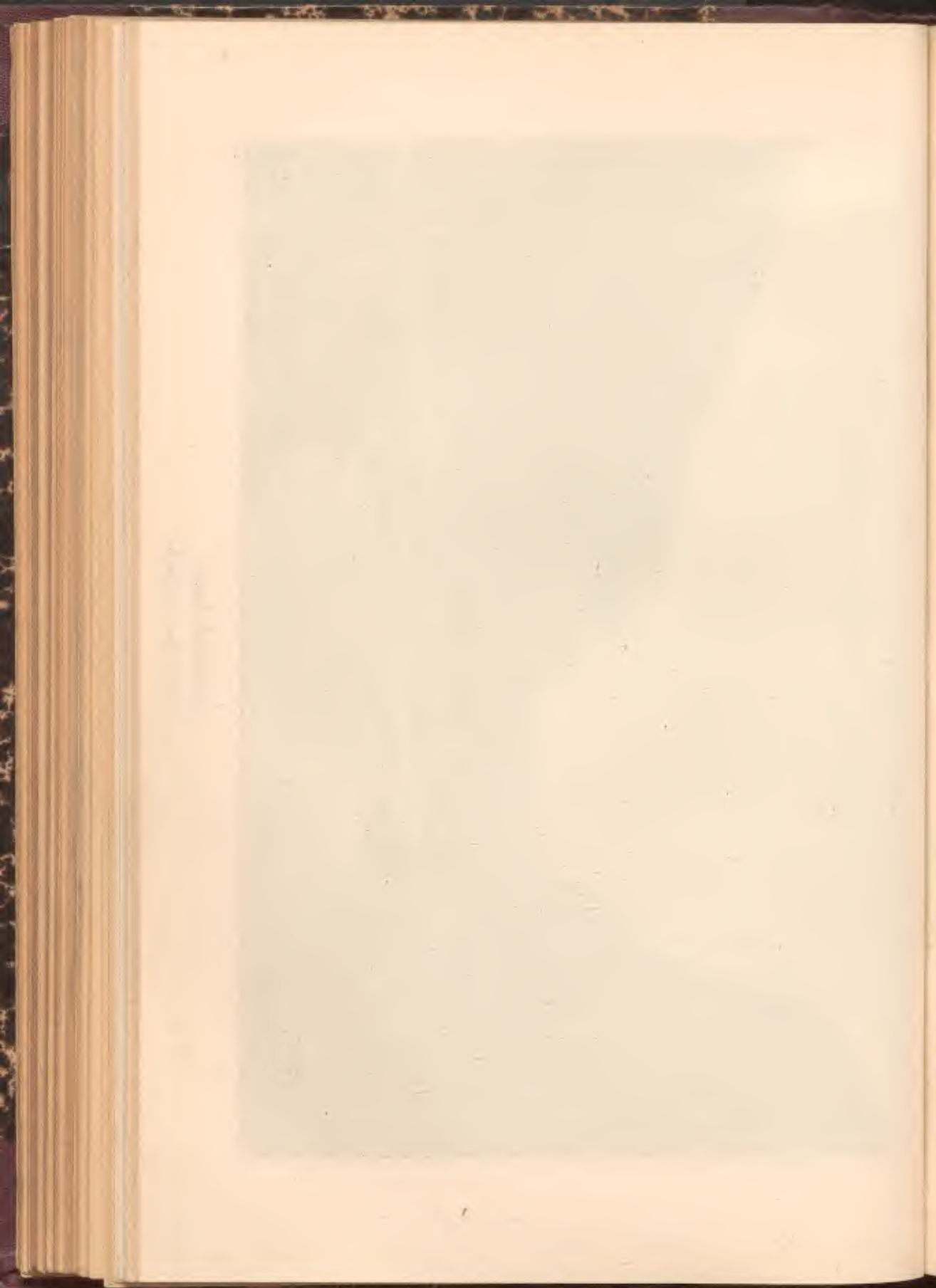

187. 82. 10118

Արգինյի ձորը.
Ущелье въ Аргинѣ.

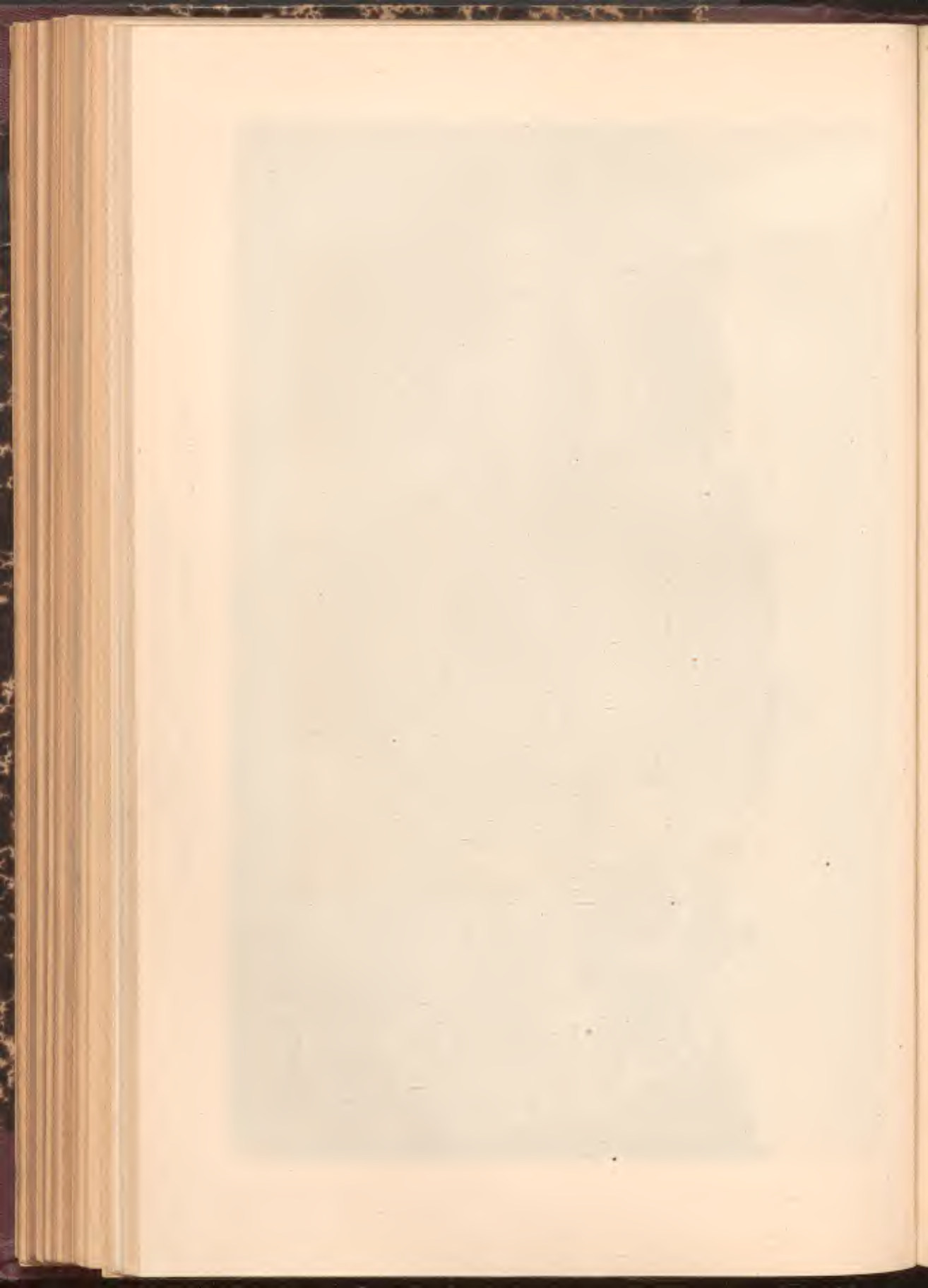

195. 92. 1908.

Վառիժ բէգի բերդը. Մ. ֆափազեանի լուսանկարից.

Развалины крепости Давидъ-Бека.

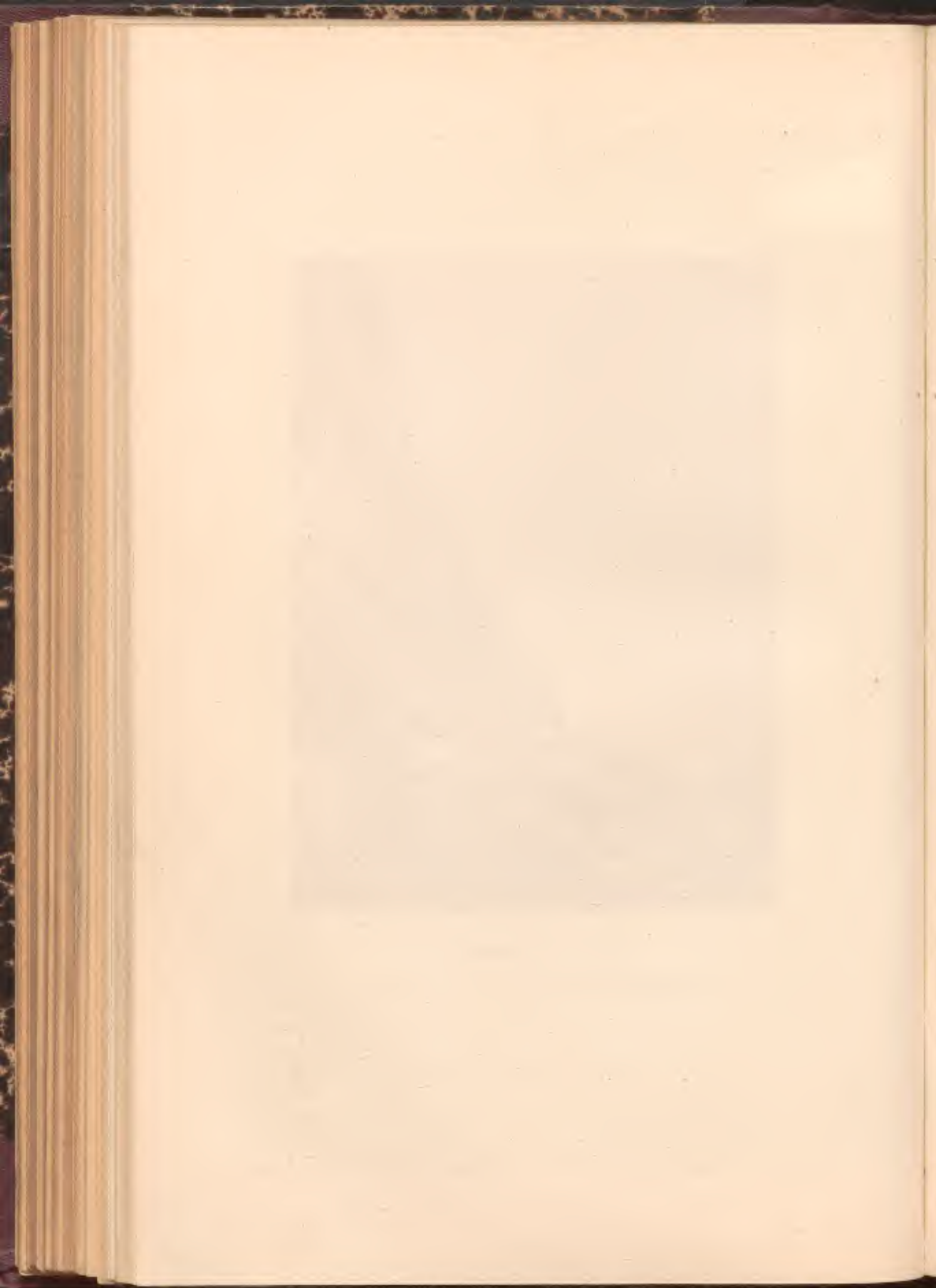

PH. 12. 10000

Թորթումի քարոփը

Скала въ Тортумѣ, Тур. Арменія.

Автопортретъ Ангерера въ Визнѣ.

— 80. —

Նախաձեռնող և փախուսող Երազ գետի վերայ 1891 թ.

Ս. Փափազեանի լուսանկարից

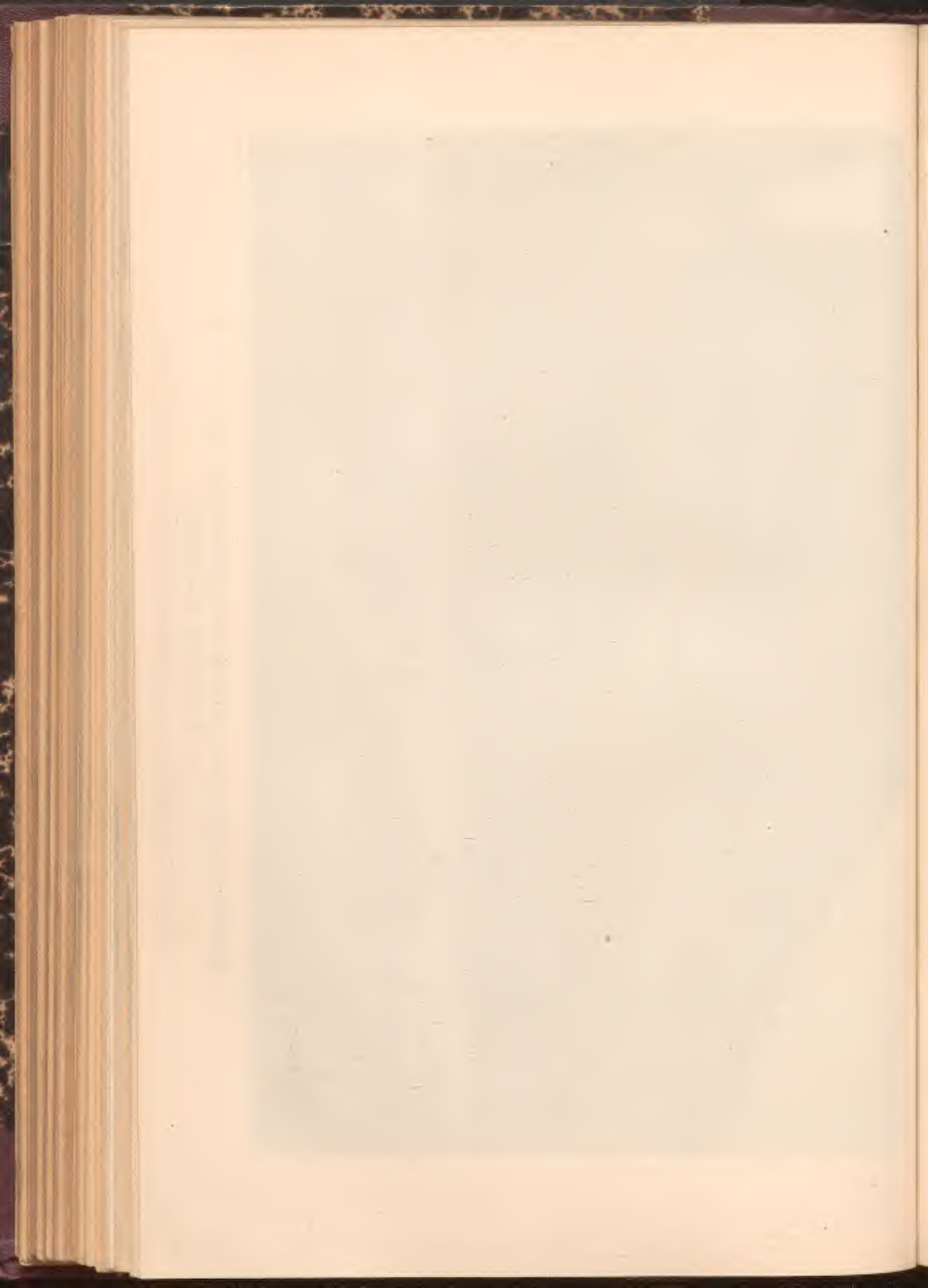
Бѣгство богомольцевъ изъ монастыря Нахавка на берегу Аракса.

U.S. Capitol

Washington, D.C.

1901

Սևանայ լճի ընդհանուր տեսարանը.

Մ. Դադեանցի լուսանկարից.

Островъ Севангъ на Геокчинскомъ озерѣ.

Սևանայ լճի մի մասը.

Часть Геокчинскаго озера съ монастыремъ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ՀԱՐԱՐԱՆԻ ՏԱՅ ՉԻՆԸ.

ԲԵՐԻՍԱՆԻ ՏԱՅ ՉԻՆԸ.

Типы армянскихъ женщинъ въ Закавказіи.

ТИП. 84. ГОЛД.

ՍԷՔԱՆԱԴՐԱՊԼՆԻ ՏԱՅ ՉԻՆԸ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

THE END

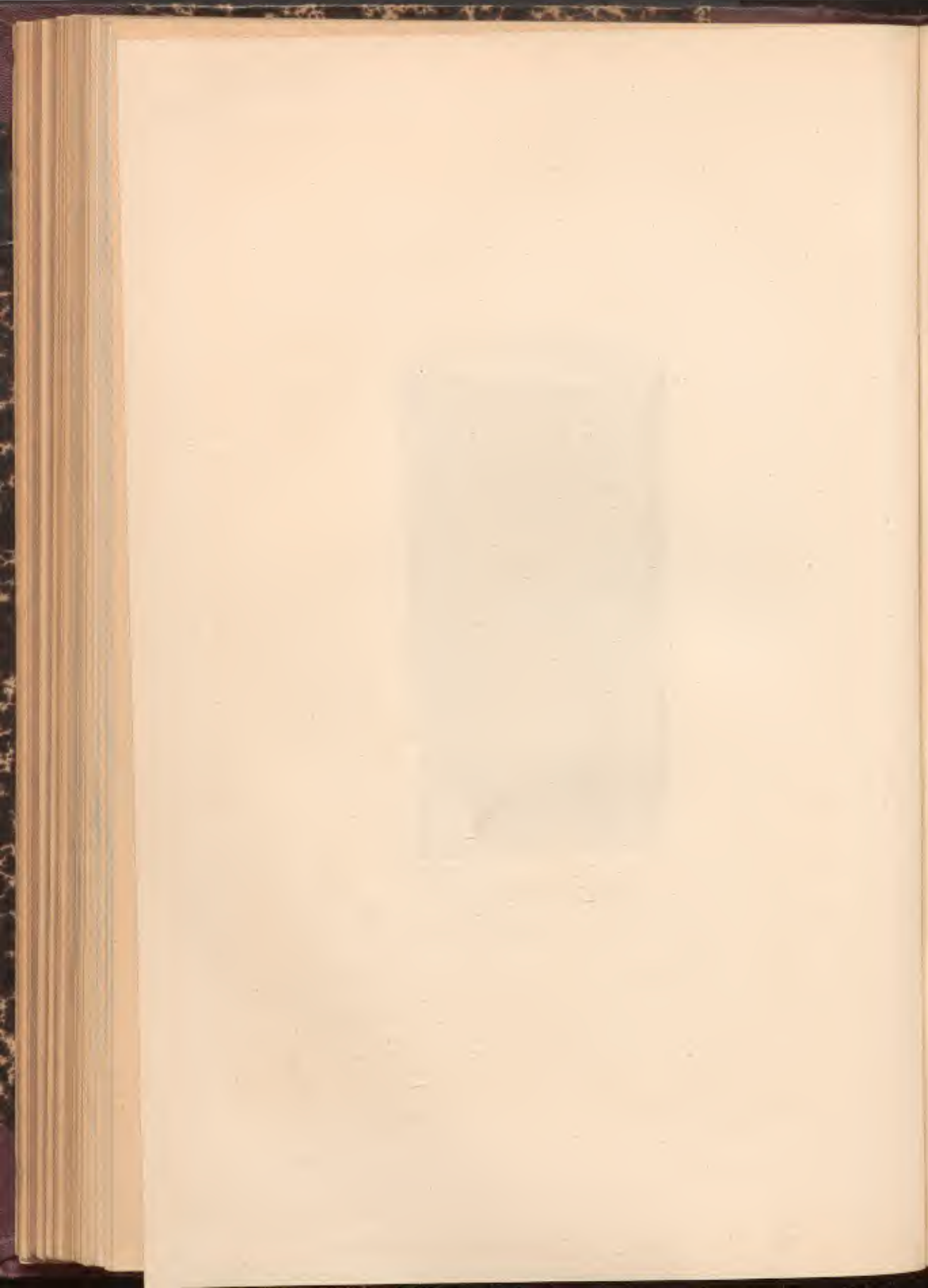
THE END OF THE WORLD

100 40, 10000

Հայկական հին Խաչքար.
Назгробный памятникъ.

Анголлия Ангерера въ Вѣст.

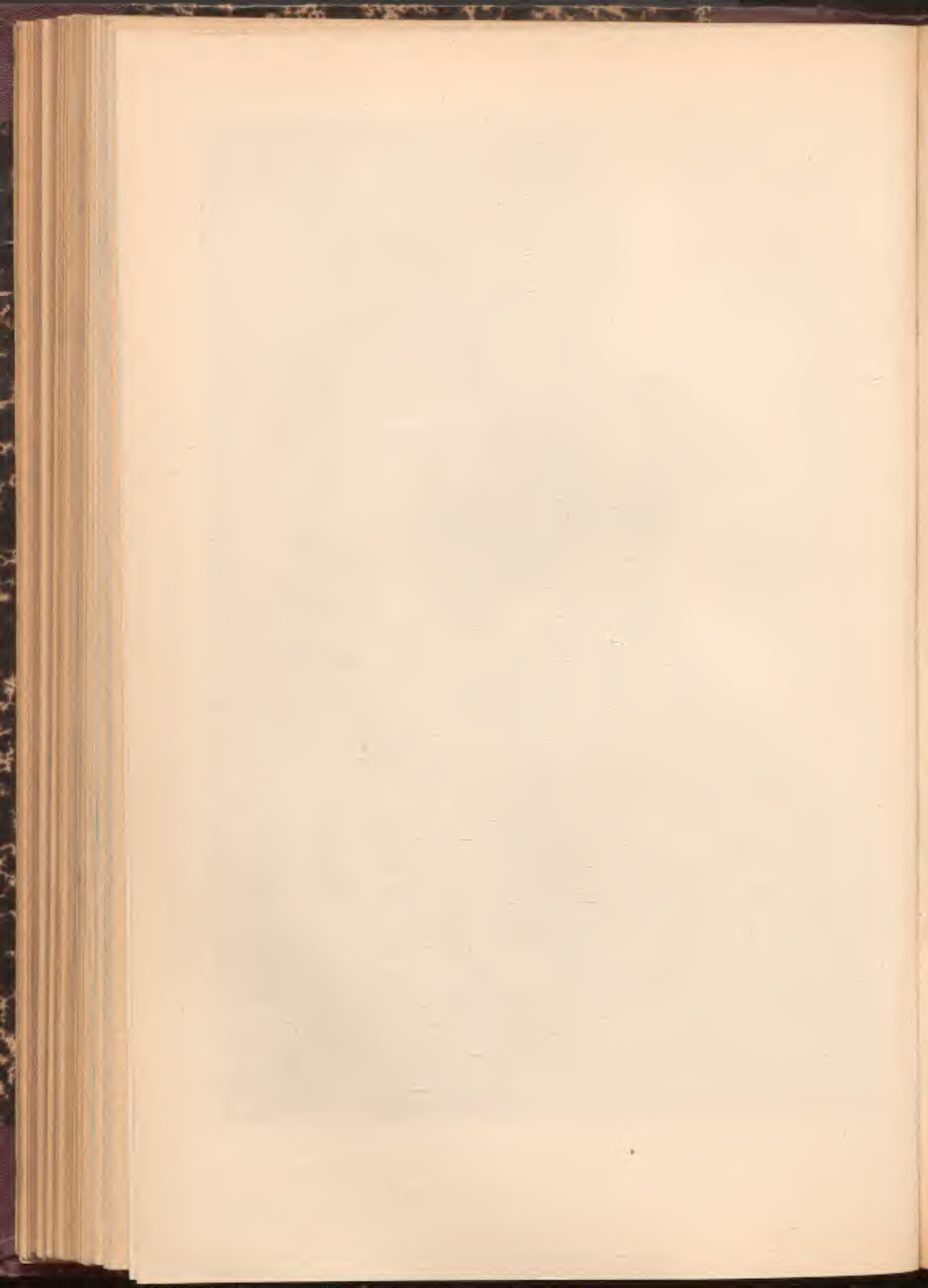

Արտանայ Գևորգ. Ս. Փափաղկանի լուսանկարից.
Монастырь Воротна въ Эрив. губ.

St. John's Church, New York City

Բայց ժամանակն անցնում էր, և ես քիչ-քիչ սկսեցի ընտելանալ: Օր աւուր աւելի ու աւելի սակաւ էին շփոթեցնում ինձ նոր կեանքիս ամենօրեայ երեւոյթները: Անցքերը, կարգուսարքը, մարդիկը—ամեն ինչ մի տեսակ սովորական էր դառնում աչքերիս համար: Հաշտուել այս կեանքի հետ անհնար էր, բայց ճանաչել այն իբրեւ կատարուած իրողութիւն՝ ժամանակ էր վաղուց: Բոլոր տարակուսանքներս, որ դեռ մնացել էին մէջս, ես թաղցրի իմ ներսը՝ որքան կարող էի՝ խորը: Այլ ևս քաշ չէի գալիս բանտումը կորածի պէս, և վիշտս ցոյց չէի տալիս: Տաժանակիրներ լայրենի հետաքրքիր աչքերը էլ կանգ չէին առնում վերաս այնքան շուտ-շուտ, հետամուտ չէին լինում ինձ այնպիսի նախապատրաստուած լըբութեամբ: Ես էլ երեւի սովորական էի դառնում նրանց համար, որ շատ ուրախացնում էր ինձ: Բանտումը ես արդէն ճեմում էի՝ ինչպէս իմ տանը, գիտէի իմ անզը տախտի վրայ և մինչև իսկ, ըստ երեւոյթին, ընտելացայ այնպիսի բաների, որոնց՝ կարծում էի թէ նոյն իսկ ցկեանս չեմ ընտելանայ: Կանոնաւորապէս շաբաթը մի անգամ գնում էի գլխիս կէսը սափրելու: Ամեն շաբաթ օր, պարտաւ ժամանակը, մեզ դրա համար հերթով կանչում էին բանտից պահականոցը (չսափրողը արդէն ինքն էր պատասխանատու իւր համար), և այնտեղ գումարտակ զնդերի սափրիչները սառը օճառով սապնում էին մեր գլուխները ու անխիղճ կերպով քերքերում ամենաբուլթ ածելիներով, այնպէս որ նոյն իսկ հիմի էլ մարմինս սարսուում է այդ տանջանքը յիշելիս: Սակայն շուտով դեղը դանուեց. Ակիմ Ակիմիչը ինձ ցոյց տուեց մի կալանաւոր, զինուորական կարգից, որ մի կոպէկով որին

ուղես զերծում էր սեփական ածելիով և զբանով վաստակ անում: Տաժանակիրներին շատերը նրա մօտ էին դնում՝ որ թաղաւորական սափրիչներին աղատուեն, այն ինչ այդ մարդիկը փափուկ մեծացածներին չէին: Մեր կալանաւոր սափրիչին ճայեօք էին կոչում, թէ ինչո՞ւ, չգիտեմ, և թէ ինչո՞ւ նա կարող էր մայեօրին յիշեցնել՝ նոյնպէս չեմ կարող ասել: Նիմի՛ որ զրուում եմ այս, Հէնց պատկերացած է առաջիս այդ մայեօրը, մի բարձրահասակ, նիհար և լուռ տղայ, բաւականին տըխմար, ընդմիշտ ընկղմած իւր պարապմունքի մէջ և անպատճառ փոխը ձեռքին, որի վրայով նա զիշեր-ցերեկ տանում բերում էր իր անասելի սրած ածելին և կարծես ողջամբ տարուում էր այդ գործով, իւր կեանքի կոչումը այդ Համարելով ակներե կերպով: Եւ յիրաւի, նա չափազանց զոհ էր լինում՝ երբ ածելին լաւ էր լինում և երբ մէկը դալիս էր սափրուելու, նրա օճառը սաք էր, ձեռքը՝ թէթեւ, ածիլելը՝ թաւշի պէս փափուկ: Նա յայտնապէս ուրախանում էր ու Հպարտանում իւր արուեստով և անփոյթ ստանում էր վաստակած կոպէկը, կարծես թէ իրօք էլ բանը արուեստն էր, և ոչ կոպէկը: Թանգ նստեց Ս.-վին մի անգամ՝ երբ մատնութիւններ անելով բանտի վրայ պլաց-մայեօրին՝ մեր բանտային սափրիչի անունը տուեց և անզղուշութեամբ նրան ճայեօք կոչեց: Պլաց-մայեօրը կատաղեց և վերջին աստիճանի վերաւորուեց. «Գիտե՞ս արդեօք, ստոր արարած, թէ ի՞նչ է մայեօրը», զոռում էր նա փրփուրը բերանին՝ ըստ իւր սովորութեան Ս.-վին Հեա իւր բանը տեսնելով. «Հասկանում ես արդեօք թէ ի՞նչ է մայեօրը: Եւ ահա մի որ և է անարդ տաժանակիր, ու Համարձակուում են նրան մայեօր կոչել՝ երեսիս, առաջիս»... Միայն Ս.-վը կարող էր այդպիսի մարդու Հեա վարուել:

Բանտային կեանքիս առաջին իսկ օրին ես արդէն սկսեցի երազել աղատութեան մասին: Նաչիւ անել թէ երբ կը վերջանան բանտարկելութեանս տարիները, Հալար ու մի այլևայլ տեսակով ու ձեռով, սիրած պարապմունքս դարձաւ: Ես մինչև իսկ մտածել էլ չէի կարող մի ուրիշ բանի մասին այլ կերպ, և Հաւատացած եմ, որ ով ասես այդպէս է

անում՝ զրկուելով առժամանակ ազատութիւնից: Ձգիտեմ արդեօք տաժանակիրներն այնպէս էին մտածում, հաշիւ անում, ինչպէս ես, բայց նրանց թեթեամիտ յոյսերը ապշեցրին ինձ առաջին անգամից: Արդեւականի, ազատութիւնից զրկուածի յոյսը բոլորովին ուրիշ տեսակ է իսկական կեանքով ապրող մարդու յոյսից: Ազատ մարդը, ի հարկէ, յուսով է (օրինակ՝ որ բախտը կը փոխուի, որ այս-ինչ ձեռնարկութիւնը կ'իրագործուի), բայց նա ապրում է, զործում է, իսկական կեանքը նրան լիովին տանում է իւր յորձանքով: Այդպէս չէ արդեւականի համար: Այդտեղ, ասենք, նոյնպէս կեանք կայ,—բանտի, տաժանակրութեան կեանքը. բայց ով էլ որ լինի տաժանակիրը և որքան ժամանակով էլ լինի աքսորուած, նա բնաւ չի կարող, բնազդմամբ, մի դրական վերջնական բան՝ իրական կեանքի մի մասը համարել իւր բախտը: Ամենայն տաժանակիր զգում է, որ ինքը ի՞նչ ասել է, այլ կարծես թէ հիւր է: Քսան տարուայ վրայ նա կարծես երկու տարուայ վրայ է նայում և կատարեալ համոզուած է, որ յիսուն տարեկան հասակումն էլ, բանտից ելնելիս, նոյնպիսի երիտասարդ կը լինի, ինչպէս հիմի երեսուն տարեկան հասակում:—«Դեռ կ'ապրենք», մտածում է նա ու յամառութեամբ յետ վանում իրանից ամենայն կասկած և ուրիշ զայրացնող միտք: Անորոշ ժամանակով՝ առանձին բաժանմունքի՝ աքսորեալներն անգամ երբեք յոյս էին ունենում՝ թէ ահա եղաւ-չեղաւ մէկ-էլ-տեսար հրաման եկաւ Պիտերից, «փոխադրել Ներչինսկ՝ հանքերը և որոշել ժամանակամիջոցը»: Այն ժամանակ հիանալի կը լինի, նախ որ Ներչինսկ գնալը ոտով հազիւ թէ կէս տարի չքաշի, իսկ խմբով գնալը բանտից ինչքան լաւ է ու լաւ: Յետոյ էլ Ներչինսկում ապամանաժամը լրացնել ու այն ժամանակ... Եւ այդպէս յոյսեր է տածում ամբողջ ազգը մարդու մէկը:

Տորոյսկում տեսել էի շղթայով պատից կապածներին: Նստած է մէկը շղթայով կապած՝ այսպէս սաժենաչափ երկայնքով. այդտեղ՝ նրա կողքին է ձօճքը: Կապել են նրան մի չափից դուրս սարսափելի բանի համար, որ նա զործել է

նոյն իսկ Սիրիբուս: Նստած են Հինգ-Հինգ տարով ամեն մէկը, տասը-տասը տարով էլ կան նստածներ: Շատը աւազակներին են: Մէկին միայն նրանց միջում տեսայ՝ կարծես պարոններին էր. որտեղեւիցէ մի ժամանակ պաշտօն է ունեցել նա: Խօսում էր խոնարհութեամբ, շնչալով. ժպտում էր քաղցրիկ կերպով: Մեզ ցոյց էր տալիս իւր շղթան, ցոյց էր տալիս թէ ինչպէս պէտք է պառկել ճօճքում՝ որ աւելի հանդիստ լինի: Պէտք է որ իւր տեսակում մի ուրիշ արարած եղած լինէր նա: Նրանք բոլորն էլ առհասարակ իրանց հանդարտ են պահում և դոհ են երեւում, բայց սակայն ամեն մէկը չափազանց ուզում է իւր ժամանակը շուտ լրացնել: Եւ ինչո՞ւ համար՝ կարծում էք: Այ թէ ինչո՞ւ համար. դուրս՝ կրգայ հեղձուկ՝ զարշահոտ սենեակից՝ ցածրիկ աղևսի թաղերով, և կրճեմի բանտի բակումը, և... և ուրիշ ոչինչ Բանտին էլ նրան դուրս չեն թողնի երբէք: Ինքն էլ զիտէ, որ կապից արձակուածները այնուհետեւ առմիշտ պահուում են բանտում, մինչև մահները, և ոտն ու ձեռքը շղթայած: Նա այդ զիտէ և այնուամենայնիւ սաստիկ ուզում է շուտ վերջացնել իր շղթայակապութեան միջոցը: Առանց այս ցանկութեան կարող էր նա արդեօք Հինգ կամ վեց տարի շղթայով կապած նստել, չմեռնել կամ չխելագարուել: Ուրիշ մէկն էլ նստած կրկենա՞ր արգեօք:

Ես զգում էի՝ որ աշխատանքը կարող է ինձ փրկել, կաղզուրել առողջութիւնս՝ մարմինս: Անընդհատ հոգեկան անհանգստութիւնը, ջղերի գրգռուելը, բռնատան հեղձուկ օդը կարող էին բոլորովին քայքայել ինձ: Շուտ-շուտ բաց օդում լինել, ամեն օր յոգնել, ծանրութիւններ կրելու վարժուել—և ես ինձ զոնէ փրկած կրլինեմ, մտածում էի, ինձ կրկաղզուրեմ, առողջ, զուարթ, ուժեղ, չծերացած դուրս կըգամ: Ես չսխալուեցի. աշխատանքն ու շարժողութիւնը շատ օգտաւէտ եղան ինձ: Ահ ու սարսուփով էի նայում ընկերներին (աղնուականներից) մէկի վերայ՝ թէ ինչպէս նա բանաում հալուում էր մոմի պէս: Մտաւ նա բանտը ինձ հետ միասին, զեռ. մատաղ, սիրուն, զուարթ, բայց դուրս

եկաւ կիսակործան, ալեւոր, ոսներից զուրկ, շունչը կտրուած:
Ձէ, մտածում էի՝ նայելով նրա վերայ, ես ապրել ուզում
եմ և կ'ապրեմ: Դրա փոխարէնն էլ ստանում էի սկզբում
տաժանակիրներէրից աշխատանք սիրելուս համար, և երկար ժա-
մանակ արհամարհանքով ու ծաղրելով խոցում էին ինձ: Բայց
ես ոչ ոքի չէի նայում և զուարթ գնում էի ուրեւիցէ, օրի-
նակ, հէնց սպիտակ մարմարիոնը պրելու ու մանրացնելու
— մինը իմ ճանաչած առաջին աշխատանքներից: Դա մի
հեշտ աշխատանք էր: Կառավարիչ ճարտարագէտները ըստ-
կարելւոյն պատրաստ էին աղնուականների բանը թեթեա-
յնել, որ սակայն, ամենեւին զիջողութիւն չէր, այլ արդարու-
թիւն միայն: Օտարոտի բան կրլինէր կիսով չափ ամենատկար
և երբէք չբանած մարդուց պահանջել միեւնոյն դասը, որ կա-
նոնով տալիս էին իսկական բանողին: Բայց այդ «երես տալը»
միշտ չէր կատարուում, մինչև իսկ կարծես թագուն էր կա-
տարուում: այդ բանի վրայ խիստ հսկում էին դրսից: Բա-
ւական յաճախ պէտք էր լինում ծանր աշխատանքով բա-
նել, և այն ժամանակ, ի հարկէ, աղնուականները միւս գոր-
ծաւորներից կրկնակի նեղութիւն էին քաշում: Սպիտակ մար-
մարիոնի համար սովորաբար երեք-չորս մարդ էին նշանա-
կում, ծեր կամ թոյլ դէ, մեղ էլ, խօսք չկայ, նրանց կար-
գում: և բացի այդ՝ հետներս ուղարկում էին մի իսկական՝
բանը գիտեցող՝ դործաւոր: Սովորաբար դալիս էր միշտ՝ մի
քանի տարի շարունակ՝ միեւնոյն Ալմադովը, մի խոժոռ, թխա-
դէմ և նիհար մարդ, արդէն տարիքով, մարդկանցից խոր-
շող ու զարշող: Նա մեղ խորը արհամարհում էր: Սակայն,
նա շատ քիչ-խօսող էր, այնքան՝ որ նոյն իսկ ծուլանում էր
փնթփնթալ մեղ վրայ: Համբարանոցը, որտեղ մարմարիոնն
էին պրում ու մանրում, նոյնպէս ընկած էր գետի ամայի
ու զառիվայր ափին: Ձմեռը, մանաւանդ մռայլ օրին, թախ-
ծալի էր նայել գետին և հանգիստակաց՝ հեռաւոր ափին: Մի
ինչ-որ վշտաղին, սիրտ կտրատող բան կար այդ վայրի ու
ամայի տեսարանում: Բայց հազիւ թէ աւելի ծանր չէր լի-
նում, երբ ձիւնի անհուն սպիտակ սփռոցի վրայ պայծառ

փայլում էր արեգակը. հէնց կ'ուզէիր թռչել ուրեւիցէ, դէպի այդ դաշար, որ միւս ափին սկսուում էր և ձգուում դէպի հարաւ մէկ ու կէս հազար վերստի չափ՝ իբրեւ մի անընդհատ սփռոց: Ալմաղովը սովորաբար լուռ ու խոժոռ գործի էր սկսում. մենք կարծես ամաչում էինք, որ չէինք կարողանում ինչպէս հարկն է օգնել նրան, իսկ նա դիտմամբ միայնակ էր գործը առաջ տանում, գիտմամբ մեզնից ոչ մի օգնութիւն չէր ուզում, կարծես նրա համար՝ որ մենք մեր ողջ յանցանքը զգայինք նրա առաջ և խոստովանուէինք մեր անձնական անպէտքութիւնը: Բոլոր բանն էլ հօ վառարանը վառելն էր՝ նրա մէջ գրուած մարմարիոնը թրծելու համար, որ ինքներս էլ քաշ տալով հասցնում էինք նրան երբեք: Միւս օրը, երբ մարմարիոնը արդէն բոլորովին թրծուած էր լինում, սկսում էր վառարանից հանուելը: Ամեն մէկս վերցնում էինք մի-մի ծանր թակ, մի առանձին արկղըւում մեզ համար մարմարիոն դարստում և սկսում ջարդել: Դա մի շատ դուրեկան աշխատանք էր: Փխրուն մարմարիոնը արագ փոխարկուում էր սպիտակ փայլուն փոշու, — այնպէս շուտով՝ այնպէս լաւ էր մանրանում: Մենք թափահարում էինք ծանր մուրձերը և այնպիսի թրխկթրխկոց հանում, որ ինքներիս դուր էր գալիս: Եւ յոգնում էլ էինք՝ վերջապէս, և թեթեւ էր լինում միւսնոյն ժամանակ. այսներս կարմրում էին, արիւնը արագ էր պտտում: Այդ ժամանակ Ալմաղովն էլ սկսում էր ներողամտութեամբ նայել մեզ վրայ՝ ինչպէս նայում են փոքրիկ մանուկների վրայ. ներողամտութեամբ ծխում էր իր ծխափողը, բայց և այնպէս՝ երբ հարկ էր լինում խօսել՝ չէր կարողանում չբրթնջալ: Սակայն նա ամենքի հետ էլ այդպէս էր, իսկ հապէս՝ կարծեօք՝ բարի մարդ է:

Միւս աշխատանքը, որի համար ես ուղարկուում էի՝ արհեստանոցում խառատի ճախարակը պտտացնելն էր: Ճախարակը մեծ էր՝ ծանր: Ոչ սակաւ ճիգեր թափել էր հարկաւոր նրան պտտացնելու համար, մանաւանդ երբ խառատը (ճարտարագէտների արհեստաւորներից) տաշելիս էր լի-

նում սանդուղքի վանդակասիւննի պէս մի բան, կամ մեծ սեղանի ոտներ՝ որեւէ պաշտօնեայի թագաւորական կարասիներէ համար, որի համար քիչ էր մնում գերան պէտք լինէր: Այդպիսի դէպքում մէկի ոյժի բանը չէր դարձնելը և սովորաբար երկուսին էին ուղարկում,—ինձ և էլի ազնուականներէից մէկին, Բ.-ին: Այս աշխատանքը մի քանի տարուայ ընթացքում այդպէս էլ մնաց մեր ձեռքում՝ եթէ միայն հարկ էր լինում մի բան տաշել: Բ.-ն վատոյժ, տկար մարդ էր, զեռերիտասարդ, կուրծքը ցաւոտ: Նա բանտն եկաւ ինձանից մօտ մի տարով առաջ՝ իր երկու ուրիշ ընկերների հետ միասին,—մի ծերուկի, որ իր բանտային կեանքի ողջ ժամանակը զիշեր-ցերեկ աղօթք էր անում (որի համար շատ էին յարգում նրան կալանաւորները) և որ մեռաւ իմ ժամանակը, և մի ուրիշ՝ դեռ շատ մանկահասակ, թարմ, կարմիր, ուժեղ, անվեհեր երիտասարդի հետ, որ զալիս շալակած է ունեցել կէս-ճանապարհին յոգնած Բ.-ին, ինչ որ տեւել է եօթհարիւր վերստ անընդհատ: Պէտք էր տեսնել նրանց բարեկամութիւնը իրար հետ: Բ.-ն զեղեցիկ կրթութիւն ստացած մարդ էր, ազնիւ, բնաւորութեամբ մեծահոգի՝ բայց հիւանդութիւնիցը այլանդակուած և դիւրադրդիւ դարձած: Ծախարակի գործը մենք միասին էինք զլլուկս բերում, և այդ նոյն իսկ զբօսեցնում էր երկուսիս էլ: Ինձ այս աշխատանքը հիսնալի մարդումն էր շնորհում:

Յատկապէս սիրում էի նաեւ ձիւն քերելը: Այդ սովորաբար բուքերից յետոյ էր լինում, և ձմեռը շատ ուշ-ուշ չէր պատահում: Մի օրուայ բուքից յետոյ առն կար որ մինչև լուսամուտների կէսը ծածկուում էր ձիւնով, իսկ մի ուրիշը քիչ էր մնում՝ բոլորովին թաղուէր: Բուքը որ կըտրուում ու արեւը ծագում էր, դուրս էին հանում մեզ մեծ մեծ խմբերով, իսկ երբեմն բովանդակ բանտարկեալներին՝ ձիւնի կոյտերը սրբելու թագաւորական շէնքերից: Իւրաքանչիւրին մի-մի թի էին տալիս, իսկ բոլորին միասին դաս էին նշանակում, երբեմն այնպիսի դաս՝ որ պէտք էր զարմանալ թէ ի՞նչպէս կարելի է զլլուկս բերել այն, և բոլորը միահա-

մոռ գործի էին սկսում: Փուխր, հէնց նոր նստած և թե-
թեակի երեսից սառած ձիւնը ձեռաց վեր էր առնուում՝
թիակով՝ ահագին կտորներով՝ և շաղ տրուում դեռ ու դէն,
դեռ օդում փայլուն փոշու փոխարկուելով: Թիակը հէնց
խրուում էր սպիտակ՝ արևի տակ փայլփլող շեղջում: Կա-
լանաւորները գրեթէ միշտ այդ աշխատանքով ուրախու-
թեամբ էին բանում: Ձմեռուայ թարմ օդը, շարժողութիւ-
նը վառում էին նրանց: Ամենքը աւելի ուրախ էին դառ-
նում: Հնչում էր քրքիջ, բացականչութիւնների, սրախօսու-
թիւնների: Սկսում էին ձնագունդ խաղալ, սակայն անշուշտ՝
առանց այն չէ, որ մի բոպէ յետոյ խոհեմներն և ծիծաղի ու
ուրախութեան վրայ զայրացողները չգողային, և ընդհանուր
յափշտակութիւնը վերջանում էր սովորաբար յիշոցով:

Քիչ-քիչ սկսեցի ծանօթներիս շրջանն էլ ընդարձակել:
Սակայն ինքս ծանօթներ ունենալու վրայ չէի մտածում: Դեռ
էլի ես անհանգիստ էի, խոժոռ և անվստահ: Ծանօթներ ունե-
նալս ինքն իրան սկսուեց: Առաջին ծանօթներիցս կալանաւոր
Պետրովն սկսեց այցելել ինձ: Ես ասում եմ «յցելել և յատկա-
պէս շեշտում եմ այդ բառը: Պետրովը կենում էր առանձին
բաժանմունքում և ինձնից ամենահեռաւոր բռնատանը: Մեր
մէջ ըստ երեւոյթին՝ ոչ մի կապ կարող չէր լինել: Ընդհա-
նուր բան նոյնպէս բնաւ չկար մեր մէջ: Բայց արի տես,
որ այս առաջին ժամանակը Պետրովը կարծես պարտա-
կանութիւն էր համարում՝ մտնել բռնատունս՝ քիչ էր մը-
նում ամեն օր, կամ կանգնեցնել ինձ տարապ ժամանակը,
երբ ես՝ լինում էր՝ շրջում էի բռնատների ետեւում, ըստ
կարելւոյն ամեն աչքից հեռու: Սկզբում ինձ դիւր չէր զալիս
այդ: Բայց նա մի-տեսակ կարողանում էր այնպէս անել, որ
շուտով նրա այցելութիւնները նոյնիսկ սկսեցին զօսեցնել
ինձ, չնայելով որ նա այնպէս էլ շփուող ու ասող-խօսող
մէկը չէր ամենեին: Արտաքուստ նա ցածր էր հասակով,
զօրեղ կազմուածքով, ճարտար, շարժուն, բաւականին հա-
ճելի դէմքով, դժգոյն, լայն պոսերով, անվեհեր հայեացքով,
սպիտակ, խիտ-առ-խիտ ու մանր ատամներով և տրորած

Ծխախոտի մի պողոտանց մշտական դրուած ստորին շրթունքի ետեւում: Նրթունքի վրայ ծխախոտ դնելը շատ տաժանակիրների սովորոյթն էր: Նա մատաղ էր թուում իւր տարիքից: Նա քառասուն տարեկան էր, իսկ տեսքով միայն երեսուն էր: Ինձ հետ միշտ խօսում էր խիստ ազատ, իրան վերին աստիճանի միեւնոյն ոտի վրայ էր պահում, այսինքն՝ չափազանց կարգին ու շնորհալի: Եթէ օրինակ, նկատում էր, որ ես առանձնութիւն եմ սրնում, այն ժամանակ՝ հետս երկու բոլակի չափ խօսակցելուց յետոյ՝ իսկոյն հեռանում էր և ամեն անգամ շնորհակալութիւն էր անում ուշադրութեանս համար, ինչ որ՝ ի հարկէ՝ երբէք և տաժանակիրներից ոչ մէկի հետ չէր անում: Հետաքրքրական է, որ նոյն տեսակ յարաբերութիւններ շարունակուեցին մեր մէջ ոչ միայն առաջին օրերը, այլ և մի քանի տարի շարունակ և գրեթէ երբէք մտերմական չէին դառնում: Թէև նա իրօք ինձ նուիրուած էր: Մինչև իսկ այժմ էլ ես չեմ կարողանում որոշել, ի՞նչ էր նրա ուղածը ինձանից, ինչո՞ւ էր ամեն օր մօտս գալիս: Թէև դէպք էր լինում որ նա վերջը բան էր դողանում ինձանից, բայց դողանում էր կարծես յանկարծակի: Իսկ փող դրեթէ երբէք չէր խնդրում ինձանից, հետեաբար բնաւ փողի կամ որևէ շահի համար չէր գալիս:

Զգիտեմ նոյնպէս ինչո՞ւ, բայց միշտ ինձ թուում էր, որ նա կարծես բնաւ ինձ հետ միասին չէր կենում բանտում, այլ որտեղեիցէ հեռու մի ուրիշ տան, քաղաքում, և միայն այցելում էր բանտը հարեանցի կերպով՝ լուրեր լսելու, իմ մասին տեղեկանալու, նայելու՝ թէ ինչպէս ենք ապրում բոլորս: Միշտ նա շտապում էր ուրեիցէ, կարծես մի տեղ մէկին թողած լինէր և այնտեղ սպասելիս լինէին նրան, կարծես մի տեղ մի բան կիսատ ձգած լինէր: Այն ինչ՝ կարծես թէ շատ էլ չէր անհանգիստ լինում: Նրա աչքերն էլ մի տեսակ օտարոտի էին,—յառաձ, յանդգնութեան և փոքր ինչ ծաղրի նշոյլով, բայց նայում էր կարծես հեռուն մի բանի միջով. կարծես նրա քթի առաջն եղած բանի ետեւում նա դնել էր աշխատում մի ուրիշը՝ աւելի հեռուն: Այդ նրան ցրուածի տեսք էր ըն-

Տայում: Դիտումամբ նայում էի երբեմն՝ թէ ո՞ւր կ'երթայ մօտի-
ցըս Պետրովը: Սյդ ռոտեղ են նրան այնպէս սպասում: Բայց
մօտիցս շաապ-շտապ նա զնում էր մի որեւէ բռնատուն կամ
խոհանոցը, նստում խօսակիցներին մէկի կողքին, ականջ դը-
նում ուշի-ուշով, երբեմն ինքն էլ խօսակցութեան մէջ մըտ-
նում՝ նոյն իսկ խիստ տաք-տաք կերպով, իսկ յետոյ յանկարծ
մի տեղում կրկտրէր ու լուռ կրկենար: Սակայն խօսելիս էր լի-
նում նա՝ թէ լուռ նստած լինելիս, այնուամենայնիւ երևում
էր որ միայն այնպէս՝ Հարեանցի կերպով է անում, որ մի ու-
րիշ տեղ գործ ունի և այնտեղ նրան սպասում են: Ամենից
տարօրինակն այն է՝ որ նա գործ չէր ունենում երբէք՝ ոչ մի,
բոլորովին պարապ էր ապրում (բացի թաղաւորական աշխա-
տանքներից՝ խօսք չկայ): Ոչ մի արհեստ չդիտէր, և փող էլ
զրեթէ երբէք չէր լինում նրա ձեռքում: Բայց փողի համար
էլ շատ չէր ցաւում նա: Եւ ինչ բանի մասին էր խօսում հե-
տըս. նրա խօսակցութիւնը նոյպէս տարօրինակ էր, որպէս և
ինքը: Կրտսէնէր, ասեմք, որ ես մի տեղ բանտի ետեւում
պտտում եմ մենակ, և մէկ էլ տեսար յանկարծ իմ կողմը շըր-
ջուեց: Նա ման էր դալիս միշտ արագ, շըջուում էր միշտ յան-
կարծ: Կրգար քայլելով, բայց կրկարծէի թէ վաղելով եկաւ:

— Բարեւ ձեզ:

— Բարեւ ձեզ:

— Ձեզ չխանդարեցի՞:

— Ոչ:

— Այ՛, ես ուզում էի Նապոլէօնի մասին հարցնել ձեզ:

Ձէ՞ որ նա ազգական է տասներկու թուականի Նապոլէօնին:
(Պետրովը զինուորի որդի էր և զիր զիտեցող):

— Ազգական է:

— Իսկ ի՞նչ զահերէց է նա, որ ասում են:

Հարցնում էր միշտ արագ-արագ, կցկտուր կերպով, կար-
ծես նրան պէտք էր որքան կարելի է շուտով տեղեկանալ մի
բանի մասին: Կարծես թէ նա տեղեկութիւն էր ուզում ըս-
տանալ մի ինչ-որ խիստ կարեւոր գործի մասին, որի ամե-
նաթիթեւ ուշացնելը անհնար էր:

Ես բացատրեցի՝ թէ նա ի՞նչ գահերէց է, և աւելացրի որ զուցէ շուտով կայսր էլ դառնայ:

—Այդ ինչպէս:

Այդ էլ բացատրեցի՝ որքան կարելի էր: Պետրովը ուշի-ուշով լսում էր՝ լիովին հասկանալով և արագ կշռադատելով՝ մինչև իսկ ականջը իմ կողմը թեքելով:

—Հիմ... Իսկ ես, այ, ուզում էի հարցնել ձեզ, Ալէքսանդրը Պետրովիչ զօրդ է, ասում են՝ այնպիսի կապիկներ կան, որոնց ձեռները մինչև կրունգներն են հասնում, իսկ հասակը՝ ամենաբարձր մարդու չափ:

—Այո՛, կան այդպիսիները:

—Բաս ճորոք են դրանք:

Բացատրեցի՝ որքան զիտէի՝ այդ էլ:

—Բաս ճրտեղ են ապրում նրանք:

—Տաք երկրներում: Սուժատրա կղզու վրայ կան:

—Այդ Ամերիկայումն է՝ ինչ է: Այդ ի՞նչպէս ասում են՝ իբրև թէ այնտեղ մարդիկ զլիւիվայր են ման դալիս:

—Ո՛չ զլիւիվայր: Այդ հակոտնեայց մասին էք հարցը՝ նում գուք:

Ես բացատրեցի՝ ի՞նչ բան է Ամերիկան և՛ ըստ կարելւոյն՝ ի՞նչ են հակոտնեայք: Նա լսում էր նոյնպէս ուշի-ուշով, կարծես դիտմամբ հակոտնեայց համար էր միայն վազ առնել՝ եկել:

—Հիմ: Իսկ անցած տարին, այ, ես կարդացել եմ կոմսուհի Լաւալիէռի մասին, ագիւտանտիցն էր գիրքը բերել Արեֆիւք: Բաս այդ զօրդ է, թէ՞ միայն այնպէս՝ հնարած բան է: Դիւմայի դրածն է:

—Խօսք չկայ՝ հնարած բան է:

—Ծառայութիւն՝ ուրեմն: Մեծապատիւ շնորհակալ եմ: Եւ Պետրովը չքանում էր. իսկապէս էլ զրեթէ երբեք նրա հետ մենք սրանից ուրիշ տեսակ չենք խօսեցել:

Ես սկսեցի տեղեկութիւն հարցնել նրա մասին: Մ.-ն երբ իմացաւ այս ծանօթութիւնս՝ մինչև անգամ նախազգուշացրեց ինձ: Նա ասաց՝ որ տաժանակիրներին շատերը ահ

ու սարսափ էին ազդում իրան, մանաւանդ սկզբում՝ բան-
տի առաջին օրերը, բայց նրանցից ոչ մէկը՝ ոչ նոյն իսկ Գա-
ղինը՝ նրա վրայ այնպիսի վարհուրելի տպաւորութիւն չէին
թողնում, որպէս այս Պետրովը:

— Դա ամենավճռականը՝ ամենաանվտանգ է բոլոր տա-
ժանակիրների մէջ, ասում էր Մ.-ն:— Նա ամեն բանի ընդու-
նակ է. նա կանգ չի առնի ոչ մի բանի առաջ՝ եթէ նրա
քմահաճոյքը զայ: Նա ձեզ էլ կրմորթի՝ եթէ նրա խելքին
փչի այդ, այնպէս՝ հէնց կրմորթի, չի խոժոռուի և չի զըղ-
ջայ: Ես նոյն իսկ կարծում եմ, որ նա խելքից պակաս է:

Այս կարծիքը խիստ զրգուեց հետաքրքրութիւնս: Բայց
Մ.-ն մի տեսակ չկարողացաւ ինձ հաշիւ տալ՝ թէ ինչո՞ւ էր
իրեն այդպէս թուում: Եւ զարմանալի բան է, մի քանի տա-
րի շարունակ ես յետոյ ճանաչում էի Պետրովին, գրեթէ ա-
մեն օր հետը խօսում էի. բոլոր ժամանակը նա հետս անկեղծ
կապուած էր (թէ և ամենեւին չգիտեմ ինչո՞ւ),— և բոլոր այս
քանի մի տարիները թէ և նա բանտում խոհեմ ապրում էր
և սարսափելի բան ամենեւին չարեց, բայց ամեն անգամ՝ նա-
յելով նրա վրայ և խօսելով հետը՝ համոզւում էի որ Մ.-ն
իրաւ էր և որ Պետրովը զուցէ ամենավճռական, անահ և
իւր վրայ ոչ մի բռնութիւն չճանաչող մարդն է: Թէ ինչո՞ւ
էր ինձ այդպէս թուում՝ նոյնպէս չէի կարող հաշիւ տալ:

Նկատեմ սակայն՝ որ այս Պետրովը նոյն ինքն էր, որ
ուզում էր սպանել պլաց-մայեօրին՝ երբ նրան կանչեցին պատ-
ժուելու և երբ մայեօրը «հրաշքով պրծաւ», ինչպէս ասում
էին կալանաւորները, նոյն իսկ պատժի բոլակից առաջ հե-
ռանալով: Ուրիշ անգամ՝ դեռ տաժանակրութիւնից առաջ՝
պատահել էր որ զնդապետը խփել էր նրան սովորեցնելիս: Հա-
ւանօրէն՝ նրան դրանից առաջ շատ անգամ էլ էին ծեծել.
բայց այս անգամ նա չուղեց տանել և իւր գնդապետին բայ-
արձակ մորթեց՝ օր-ցերեկով՝ զօրքերի ձգուած շարքի առաջ:
Սակայն ես մանրամասն չգիտեմ նրա ողջ պատմութիւնը.
ինձ նա երբէք չի պատմել: Ի հարկէ, դրանք միայն ճայթիւն-
ներ էին, որոնցով բնութիւնը հանդէս էր գալիս բոլոր ամ-

բողջութեամբ: Բայց և այնպէս դրանք շատ հազուադէպ էին նրանում: Նա յիրաւի խոհեմ էր և նոյնիսկ հեզ: Կրքերը նրանում թագնուած էին, և նոյնիսկ հզօր՝ բոցոտ կըրքերը: Բայց տաք ածուխը միշտ թաղուած էր մոխրի տակ ու հանդարտ մընում էր: Մեծախօսութեան կամ սնափառութեան ստուերն էլ չնկատեցի երբէք նրա վրայ, ինչպէս օրինակ՝ միւսներին վրայ: Նա սակաւ էր կռիւ անում, բայց և ոչ մէկի հետ առանձնապէս բարեկամ չէր՝ բացի Սիրոտկինից միայն, այն էլ՝ երբ սա պէտք էր գալիս նրան: Մի անգամ սակայն տեսայ՝ ինչպէս նա լուրջ բարկացաւ: Նրան մի բան՝ մի ինչ-որ իր չէին տալիս, մի ինչ-որ բանից նրան բաժին չհասցրին: Նրա հետ վիճողն էր մի ուժով կալանաւոր, բարձր հասակով, դժնեայ, կռուարար, ծաղրածու և ամենեւին ոչ վախկոտի մէկը, Վասիլի, Անտօնով՝ քաղաքական կարգից: Նրանք արդէն վաղուց զորդուում էին և ես կարծում էի՝ որ բանը շատ-շատ կրկերջանայ հասարակ տուրութեակով, քանի որ Պետրովը՝ թէև շատ հաղիւ՝ բայց երբեմն նոյնիսկ կռուում էր ու յիշոցներ տալիս ամենայեւորն տաժանակրի պէս: Բայց այս անգամ այն չեղաւ. Պետրովը յանկարծ գոյնը ձգեց, նրա շրթունքները դողդողացին և կապտեցին. շնչել սկսեց դժուարութեամբ: Տեղիցը վեր կացաւ և դանդաղ, շատ դանդաղ, իր անձայն՝ բոբիկ քայլերով (ամառը նա շատ էր սիրում բոբիկ ման դալ) մօտեցաւ Անտօնովին: Յանկարծ՝ մի անգամից՝ ողջ ազմկայոյզ ու ճշան բռնատանը լռեցին բոլորը. ճանճի բզզոցը կարելի էր լսել: Ամենքը սպասում էին թէ ի՛նչ կրլենի: Անտօնովը վեր թըռաւ նրան ընդառաջ. նրա երեսին գոյն չկար...: Ես չդիմացայ ու դուրս եկայ բռնատնից: Սպասում էի որ դեռ սանդուխքից չիջած՝ սպանուած մարդու գոռալը կրլսեմ: Բայց բանը ոչինչով վերջացաւ այս անգամ ևս. Անտօնովը՝ դեռ Պետրովը չհասած իրեն՝ լուռ և շտապով շարտեց նրան վիճելի իրը: (Կռիւր մի ամենաողորմելի փալասի, ինչ-որ ոտի փաթաթանների վրայ էր): Խօսք չկայ, մի երկու բոպէ անց Անտօնովը այնուամենայնիւ հայհոյեց նրան մի-բիւ խիղճը

Հանդատացնելու և պատշաճութեան համար՝ որ ցոյց տայ
 թէ բոլորովին այնպէս էլ չէ վախեցել ինքը: Բայց հայհոյան-
 քի վրայ Պետրովը ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց, մինչև
 իսկ չպատասխանեց էլ. բանը հայհոյելումը չէր՝ և վերջա-
 ցել էր իւր օգտին. նա շատ դո՛հ մնաց և վեր առաւ փա-
 լասը: Մի քառորդ ժամից յետոյ նա արդէն առաջուայ պէս
 քաշ էր գալիս բանտումը՝ կատարեալ անգործ մարդու կեր-
 պարանքով, և կարծես փնառում էր թէ՛ որտեղ արդեօք կը-
 սկսեն խօսել մի աւելի հետաքրքրական բանի մասին, որ իր
 քիթն էլ այնտեղ խցկէր և լսէր: Նրան կարծես ամեն ինչ
 զբաղեցնում էր, բայց երբեք այնպէս էր պատահում, որ
 նա մնում էր մեծ մասամբ տնտարբեր դէպի ամեն բան և միայն
 այնպէս քաշ էր զալիս բանտումը պարապ, ձգում էր իրան
 դէս ու դէն: Նրան կարելի էր նոյնպէս համեմատել այն բա-
 նուորի՝ այն կորովի բանուորի հետ, որի ձեռքի տակ աշխա-
 տանքը կրգողայ, բայց որին առժամանակ աշխատանք չեն
 տալիս և ահա նա սպասելով նստել ու խաղում է փոքրիկ
 մանուկների հետ: Ձէի հասկանում նոյնպէս՝ ինչո՞ւ է նա
 բանտումը կենում, ինչո՞ւ չէ փախչում: Նա երկար չէր մտա-
 ծի փախչելու վրայ՝ եթէ միայն սաստիկ ուղէր փախչել: Պետ-
 րովն պէս մարդկանց վրայ խելքը իշխում է՝ մինչև որ նը-
 րանք մի բան չեն ուզել: Երբ ուզեցին՝ էլ ողջ երկրիս վրայ
 արգելք չկայ նրանց ցանկութեանը: Իսկ ես հաւատացած եմ՝
 որ նա փախչել կարող էր ճարտար կերպով, կըխաբէր ամեն-
 քին, շաբաթով կարող կըլինէր անհայ մնալ որտեղեիցէ
 անտառում կամ գետի եզրնուտում: Բայց երեւի նա դեռ
 այդ մտքին չէր հասել և չէր ցանկացել այդ լինել: Մեծ
 խելք, մի առանձին առողջ գառողութիւն ես երբէք չեմ նը-
 կառել նրանում: Այդ մարդիկը հէնց ծնուած են մի զաղա-
 փարի համար, որ ողջ կեանքում անգիտակցաբար շարժում
 է նոցա այս կողմն ու այն կողմը, այդպէս էլ թարթափում
 են նրանք՝ մինչև որ գտնում են բոլորովին իրենց ուղածի
 համաձայն դործը. այստեղ արդէն նրանց կեանքն էլ արժէք
 չունի: Զարմանում էի երբեք՝ ի՞նչպէս այն մարդը, որ ծե-

ծի համար իր իշխանաւորին սպանեց, այնպէս անմեռնչ ճիպօտի տակն է պառկում մեզ մօտ: Նրան երբեմն ծեծում էին, երբ բռնուում էր զինիով: Ինչպէս և բոլոր արուեստ չունեցող կալանաւորները՝ նա էլ երբեմն ձեռք էր տալիս զինի անցկացնելու: Բայց նա ճիպօտի տակ էլ պառկում էր կարծես իր սևիտական համաձայնութեամբ, այսինքն՝ կարծես զիտակցում էր որ տեղն է իրան. հակառակ զէտքում բնաւ, թէկուզ սպանելի էլ՝ չէր պառկի: Նոյնպէս զարմանում էի որ չնայելով ինձ տաժաժ առերեւոյթ սիրուն՝ կողոպտում էր ինձ: Նա այդ ցաւով բռնուում էր կարծես մերթ-ընդ-մերթ. նա էր որ ինձնից դողացաւ աստուածաշունչս, որ նրան տուեցի միայն մի անգից միւսը հասցնելու համար: Ճանապարհը քա-նի մի քայլ էր, բայց նա կարողացաւ ճամբին առնող զրա-տել, ծախեց և իսկոյն փողը զինու տուեց: Երեւի սիրար էլ շատ ուզեց խմել, իսկ ինչ որ սիրար շատ ուզեց՝ այն պէտքէ կատարուի: Ահա հէնց այդպէսն էլ հինգ շահու համար մարդ է սպանում՝ որ այդ հինգ շահով մի շնչ դատարկի, թէև ուրիշ անգամ հարիւր հազարի չափ ձեռքից բաց կը-թողնի: Իրիկունը ինքն էլ յայտնեց ինձ գողութիւնը՝ միայն առանց որ և է շփոթութեան ու զղջման, բոլորովին սառ-նասրտութեամբ, իբրև մի ամենասովորական պատահարի մասին: Ես փորձ արեցի նրան մի լաւ կշտամբել. ափսոսս էլ դալիս էր աստուածաշունչս: Նա լսում էր առանց զայրանա-լու՝ նոյն իսկ շատ հեղուկութեամբ, համաձայնում էր որ աս-տուածաշունչը շատ օգտաւէտ զիրք է, անկեղծ ցաւում էր որ հիմի էլ չկայ այն, բայց բնաւ չէր ափսոսում՝ որ գողա-ցել էր. նա այնպիսի յանձնապաստանութեամբ էր նայում, որ ես իսկոյն էլ վերջ տուի յանդիմանութեանս. իսկ յան-դիմանութիւնս նա տանում էր՝ մտածելով հաւանօրէն՝ որ առանց այն չի էլ լինի ակիր, որ չհայհոյեն նրան այդպիսի արարքի համար, դէ ուրեմն թող՝ ասում է՝ սիրար հովացնի, ուրախանայ, հայհոյի. բայց թէ՛ ըստինքեան այդ ամենը յի-մարութիւններ են, այնպիսի յիմարութիւններ՝ որ լուրջ մարդը կամաչի ասել անգամ: Թուում է ինձ՝ թէ նա ընդ-

Հանրապէս ինձ մի որեւէ երեխայ էր համարում, քիչ էր մնում՝ ծծկեր, որ չի հասկանում աշխարհիս ամենահասարակ բաները: Եթէ օրինակ ինքս էի նրա հետ խօսք բաց անում մի բանի մասին՝ բացի զիտութիւններից ու զրբերից, այն ժամանակ նա՝ ուղիղ է՝ պատասխանում էր ինձ, բայց կարծես քաղաքավարութեան պատճառով միայն՝ ամենահակիրճ՝ պատասխաններով բաւականանալով: Յաճախ ես ինձ հարց էի տալիս, ինչի՞ պէտքն են նրան այս զրբերի տեղեկութիւնները, որոնց մասին սովորաբար հարցովփորձ է անում ինձ: Պատահում էր որ այս զրոյցների ժամանակ ես նրան չէի նայի՝ չէ, ու յանկարծ կողքից մօտիկ կրտայի՝ թէ վերաս հօ չէ ծիծաղում: Բայց չէ, սովորաբար նա ականջ էր անում լուրջ, ուշի-ուշով, թէեւ ասենք՝ այնքան էլ չէ, և այս վերջին հանգամանքը երբեմն զայրացնում էր ինձ: Հարցերը նա առաջարկում էր ճշտիւ, որոշակի, բայց կարծես շատ չէր զարմանում ինձանից ստացած տեղեկութիւնների վրայ և նոյնիսկ ցրուած էր ստանում... Թուում էր ինձ նոյնպէս որ իմ մասին նա որոշել է՝ առանց երկար զուլս ցաւեցնելու՝ թէ ինձ հետ չէ կարելի խօսել ինչպէս ուրիշ մարդոց հետ, թէ բացի զրբերի մասին զրոյցներ անելուց, ես ոչինչ չեմ հասկանայ և նոյնիսկ անընդունակ եմ հասկանալ, այնպէս որ ինձ անհանգիստ անելն էլ զուր է:

Ես հաւատացած եմ որ նա անգամ սիրում էր ինձ, և այդ շատ էր ապշեցնում ինձ: Արդեօք համարում էր նա ինձ խակ՝ թերակատար մարդ, տաճում էր դէպի ինձ այն առանձին տեսակ կարեկցութիւնը, որ բնազդմամբ զգում է ամեն մի զօրեղ էակ դէպի մի այլ տկարադոյն՝ համարելով ինձ այդպիսի տկարադոյն էակ... չգիտեմ: Եւ թէպէտ այս ամենը չէր խանգարում որ նա ինձ կողոպտի, սակայն ես հաւատացած եմ, որ կողոպտելով հանդերձ՝ նա խղճում էր ինձ: «Է՛հ, — մոտժում էր նա գուցէ՝ ձեռքը դէպի իմ գոյքը պարզելով, — էլ ինչ մարդ է սա՝ որ իր գոյքն էլ պաշտպանել չի կարողանում»: Բայց Հէնց սրա համար էլ՝ կարծեմ՝ սիրում էր նա ինձ: Ինքն ասաց ինձ մի անգամ՝ կար-

Ծես պատահմամբ՝ թէ ես «շատ բարեհոգի մարդ եմ», և «այնքան միամիտ էք, այնքան միամիտ, որ մինչև անգամ մեղքս գալիս էք: Միայն, Ալէքսանդր Պետրովիչ, սրտներիդ չ'առնէք, — աւելացրեց նա մի բոպէ յետոյ, — ես ականջս աւանդ ստեղծի»:

Սյդ տեսակ մարդկանց կեանքում երբեմն պատահում է, որ նրանք յանկարծ խիստ ու խոշոր յայտնուում են և նշանաւոր դառնում որեւէ վճռական՝ ընդհանուր գործի կամ յեղաշրջութեան բոպէներում, և այդպիսով միանգամից իրենց լիակատար գործունէութեան վրայ են ոտք դնում: Նրանք խօսքի մարդիկ չեն և չեն կարող գործի հեղինակներ և առաջնակարգ պարագլուխներ հանդիսանալ. բայց նրանք զլիաւոր գործադիրներն են և սկսում են առաջինը: Սկսում են պարզ՝ առանց որեւէ բացականցութիւնների, բայց դորա փոխարէն առաջինն են ցատկում զլիաւոր արգելքի վրայից՝ առանց վարանելու, առանց ահի, ուղղակի գնալով սրի ու կրակի առաջ, — և ամենքն էլ թափուում են նոցա յետեւից և գնում կուրօրէն, գնում են մինչև ամենավերջին պատնէշի առաջը՝ որտեղ և իրենց կեանքն են դնում սովորաբար: Ես չեմ հաւատում՝ թէ Պետրովը լաւ վերջ ունենայ. նա ամեն բանի միանգամից վերջ կըտայ որեւէ մի վայրկենում: Եթէ մինչև օրս էլ դեռ կորած չէ, նշանակում է՝ առիթը դեռ չի ներկայացել: Սակայն՝ ո՞վ գիտէ: Գուցէ և ալւոր ծերութեան հասնի և հեշտ ու հանդիստ մեռնի ծերութիւնից՝ աննպատակ այս ու այն տեղ քաշ դալով: Բայց ինձ թուում է թէ Մ.ն իրաւ էր որ ասաց՝ թէ դա բոլոր տաժանակիրների միջին ամենավճռական մարդն էր:

Դժուար է որոշ բան ասել վճռական մարդոց մասին. տաժանակիրների մէջ՝ որպէս և ամեն տեղ՝ բաւական սակաւ էին այդպիսիները: Արտաքուստ՝ թէ կ'ուզէք՝ սարսափելի մարդ է. երբեմն մտածում ես թէ ինչե՛ր են պատմում որեւէ մէկի մասին, և մինչև անգամ հեռու ես քաշուում նրանից: Մի անորոշ զգացմունք սախպում էր ինձ սկզբում մինչև անգամ հեռու-հեռու պահել ինձ այդ մարդկանցից: Յետոյ հայեացքս շատ կողմից փոխուեց՝ մինչև անգամ ամենասարսափելի մարդասպանների մասին: Ուրիշ մէկը չի էլ սպանել, սակայն աւելի սարսափելի է մի այլ՝ վեց սպանութեան համար եկածից: Իսկ ոճիրներից մի քանիսի մասին դժուար էր նոյն իսկ ամենատարրական գաղափար կազմել՝ այնքան նրանց դործելը շատ օտարոտի պայմաններով էր տեղի ունեցել: Ես հէնց դրա համար եմ ասում՝ որ մեր հասարակ ժողովրդի մէջ սպանութիւններից մի քանիսը ծագում են ամենազարմանալի պատճառներից: Օրինակ՝ լինում է և մինչև անգամ շատ ստէպ՝ մարդասպանի մի այսպիսի տիպար. մարդը անձայն ու հանդարտ ապրում է իր համար: Նրա վիճակը դառն է, — համբերում է: Դիցուք թէ նա ռամիկ է, աղայի տան ծառայ է, քաղաքացի է, զինուոր է: Մէկ էլ տեսար նրա ինչ-որ մի բանը կտրուեց, չդիմացաւ ու դանակով տուեց իր թշնամուն ու հարստահարիչին: Յէնց այս տեղից էլ սկսում է տարօրինակ բանը, — մի առժամանակ մարդը յանկարծ չափիցն անց է կենում: Առաջինը սպանուեց նրա հարստահարիչը, թշնամին. սա թէև յանցանք է, բայց հասկանալի յանցանք. այստեղ առիթը կար. բայց՝ յետոյ էլ՝ նա մորթում է

առաջին անցաւորին ու դարձաւորի, մորթում է քէֆի համար, կոպիտ խօսքի խաթեր, նայուածքի խաթեր, «Ջուխտ»-ը լրացնելու համար, կամ պարզապէս՝ «Ճամփիցս կորիւր, ի՞նչ ես առաջս ընկնում, տեսնում ես՝ ես գնում եմ»: Կարծես հարբած լինի, կարծես տենդային վառանցանքի մէջ լինի: Կարծես մի անգամ իր ուխտեալ սահմանը ցատկել-անցնելուց յետոյ, նա այնուհետեւ սկսում է զուարճանալ՝ որ էլ սուրբ բան չկայ նրա համար. կարծես ներքուստ զրգում են նրան մի անգամից ցատկել անցնել ամեն տեսակ օրինականութիւն և իշխանութիւն ու վայելել ամենասանձարձակ ու անսահման ազատութիւն, վայելել այն սոսկման սրտաթափութիւնը, որ մարդ գէպի ինքը անհնար է որ չղղայ: Սյն էլ զիտէ նա՝ որ սարսափելի պատուհաս է սպասում իրան: Սյս ամենը թերեւս նման է այն զղացմունքին, որը մի բարձր աշտարակի զլխից մարդու քաշում է գէպի ոտների տակի խորքը, այնպէս որ ինքն էլ իվերջոյ ուրախ է գահավիժուել զլխիվայր. որքան շուտ, այնքան էլ ցաւի վերջը շուտ: Եւ այս ամենը ամենահանդարտ և մինչ այդ ժամանակ աննկատելի մարդկանց հետ էլ է պատահում: Ոմանք այս արբեցութեան մէջ հպարտանում էլ են իրենց անձով: Որքան մոռացուած էր առաջ, այնքան աւելի է նա ուզում այժմ «Թաշխուստ» ծախել, ահ տալ: Նա այդ ահով զուարճանում է, սիրում է նոյն իսկ զգուանքը, որ զարթեցրել է ուրիշների մէջ: Նա մի տեսակ յոսահայր-մեան դիմով է ծածկում, և այդպիսի «յուսահատը» ինքն էլ երբեմն պատժի է սպասում շուտ-շուտ, սպասում է որ ինչ-էն նրան, քանի որ իրեն համար էլ ծանր է դառնում տանել իւր անձի վրայ այդ շինծու յոսահայր-մեան: չեաքրքրական է՝ որ մեծ մասով՝ բոլոր այս արամադրութիւնը, բոլոր այս կեղծիքը շարունակուում է մինչև նոյն իսկ պատժատեղը, իսկ յետոյ կարծես փոխուում է. կարծես յիրաւի էլ՝ մի տեսակ ձեական բան լինէր այդ ժամանակամիջոցը, կարծես նշանակուած լինէր առաջուց այդ բանի համար սահմանուած կանոններով: Սյդտեղ մարդը յանկարծ խոնարհ է դառնում, ոչնչանում՝ փալասի է փոխարկուում:

Պատժատեղում նա արտասուում է—ժողովրդից թողութիւն է խնդրում: Քալիս է բանտը, և մտիկ ես տալիս՝ այնպէս փսնջոտն է, այնպէս խնջոտը, նոյն իսկ ջարդուածը, որ զարմանում էլ ես նրա վրայ. «սա է միթէ որ Հինգ-վեց մարդ է սպանել»:

Իհարկէ՝ կան որ բանտումն էլ շուտ չեն Հանդարտուում: Դեռ էլի մնում է մի տեսակ «լոռ», մի-տեսակ պարծենկոտութիւն, թէ ա՛յ, ես ձեր կարծած մարդը չե՛մ ախր, — ես «վեց հոգու համար» եմ եկել: Բայց բանը նրանով է վերջանում՝ որ Հանդարտուում է այնուամենայնիւ: Երբեմն երբեմն միայն մխիթարուում է՝ յիշելով իւր սրտոտ թափը, իւր կեանքում մի անդամ արած քէֆը այն ժամանակ՝ որ նա «յուսահատ» էր, և շատ է սիրում—եթէ միայն գտնի միամիտ մէկին—պատշաճաւոր ծանրութեամբ կոտորուել նրա առաջ, պարծենալ և պատմել նրան իւր սխրագործութիւնները, սակայն չձեռնցնելով նոյն իսկ թէ ի՛նքը ուզում է պատմել: Թէ՛ այ, ես ի՛նչ տեսակ մարդ եմ եղել:

Եւ այդ ինքնասէր զգուշաւորութիւնը ռըպիսի նրբութիւններով է երևան գալիս, ռրբան թմբած ու անփոյթ է լինում երբեմն այդպիսի պատմութիւնը: Ո՛րպիսի ուսումնասիրուած տխմարութիւն է ցոլանում պատմողի ձայնի, ամեն-մի բառի միջից: Եւ ռրտեղ են այս մարդիկը սովորել:

Այս առաջին օրերիցս մի օր, մի երկար երեկոյ, ես՝ պարապ ու վշտալից պառկած տախտի վրայ՝ ականջ դրի այդպիսի մի պատմութեան, ու անփորձութեանս պատճառով պատմողին մի վիթխարի՝ սոսկալի չարագործ կարծեցի, մի չտեսնուած՝ երկաթի բնաւորութիւն, մինչդեռ նոյն այդ ժամանակ քիչ էր մնում ծաղրէի Պետրովին: Պատմութեան նիւթըն էր՝ թէ ինչպէս ինքը, Ղուկաս Կուղմիչը, ոչ այլ ինչե՛ն եթէ ոչ իւր բաւականութեան համար պառկեցել էր մի մայր: Այս Ղուկաս Կուղմիչը նոյն այն պատիկ, բարակ-մարակ, սուր պնչով, մատղաշ կալանաւորն էր մեր բռնատան, խօխօղներից, որին այնպէս յիշատակեցի էլ արդէն: Իսկապէս նա ռուս էր, միայն թէ հարաւումն էր ծնուել՝ կարծեօք

իրբե աղայի տանու ծառայ: Նրա մէջ յիրաւի մի տեսակ խայթի՛ջ կռուասէր բան կար. «պտտիկ էր, բայց ճտտիկ էր»: Սակայն կալանաւորները ատամին տալով՝ բնազդմամբ մարդուս ճանաչում են: Նրան շատ սակաւ էին պատուում: Նա սարսափելի ինքնասէր էր: Սյդ երեկոյ նստած էր տախտի վրայ ու շապիկ էր կարում: Ճերմակեղէն կարելը նրա արհեստն էր: Նրա կողքին նստած էր մի բլթամիտ ու տխմար՝ բայց բարի ու քաղցրաբարոյ տղայ, պնդակաղմ և բարձրահասակ. նրա հարեանը տախտի վրայ՝ կալանաւոր Կօբիլինն էր: Առկասը հարեան լինելու պատճառով՝ շուտ-շուտ նրա հետ կռիւ էր ձգում, և ընդհանրապէս գոռոզութեամբ՝ հեղնելով ու բռնութեամբ էր վարուում, ինչ որ Կօբիլինը՝ իւր միամտութիւնից՝ չէր էլ նկատում մասամբ: Նա բրդի գուլպայ էր զործում և սառնասրտութեամբ լսում Առկասին: Սա պատմում էր բաւական բարձր ու պարզ: Նա ուզում էր՝ որ ամենքը նրան ակննջ դնեն, թէև՝ ընդհակառակը՝ այնպէս էր ցոյց տալիս թէ միայն Կօբիլինին է պատմում:

—Ինձ, ակպէր, ուղարկում էին մեր տեղից դէպի Զ-վ, սկսեց նա՝ ասելով բլանդելով,—այսինքն՝ պարապ ման դալու համար:

—Սյդ ե՞րբ է եղել բաս, շատո՞նց. հարցրեց Կօբիլինը:

—Այ, որ հունձը կ'ընկնի՝ տարին կրլըանայ: Դէ՛, Կ-վ որ հասանք՝ կարճ ժամանակ ինձ բանալ նստացրին պղտեղ: Տեսնում եմ, հետս նստած են տասներկու հոգի՝ բոլորը խօսօններ, բարձրահասակ, առողջ, հաստ, կարծես զոմէշներ լինեն: Բայց այնպէս հանդարտ. կերածները վատ, նրանց մայիօրը շուռ էր տալիս նրանց՝ ինչպէս իր Բեշապապի (Առկասը դիտմամբ աղաւաղեց բառը) կամքն ուզում էր: Նստում եմ մի օր, երկու օր. տեսնում եմ՝ վախկոտ մարդիկ են: Բաս, ասում եմ, ի՞նչ էք դուք էդպէս ականջիս երես տալիս:

—Դէ՛՝ մի արի ինքդ հետը խօսիր տեսնենք.— ծիծաղում են վերաս մինչև անդամ: Ես սուս եմ կենում: Եւ ամենածիծաղելի մի խօսօլ կար պղտեղ, ականջներ, աւելացրեց նա յանկարծ՝ թողնելով Կօբիլինին և դառնալով ամենքին առ-

Հասարակ:—Պատմում էր՝ ի՛նչպէս զատարանում վճռեցին նրա դործը, և ի՛նչպէս ատեանի Հետ խօսել էր. իսկ ինքը արտասուում՝ լաց է լինում. որդիքն՝ ասում է՝ մնացին տանը, կնիկը: Ինքը այսպէս խոշոր էր, ալեոր, Հաստ: «Ես նրան, ասում է, նշանց եմ տալիս թէ՛ չէ՛: Համա նա, էն դեի վաստակը, գրում է ու գրում է: Դէ՛, ասում եմ ինձ ու ինձ, շանսատակ ըլնել, որ ես էլ զարմացած մնամ: Էլի նա Հա գրում է ու գրում. ու էնպէ՛ս է գրում որ... էդպէս էլ խաւարեց իմ արեւս»: Թելը տուր տեսնեմ, Վասեա. փթած են տաժանակրի թելերը:

— Բազաւիցն են, պատասխանեց Վասեան՝ թելը տալով:

— Մեր կարետան թելերը աւելի լաւ են: Իսկ այս օրերըս Նեալիդին զրկել էինք, և ինչ-որ մի լիրբ կնկանից է առնում, շարունակեց Ղուկասը՝ թելն անց կացնելով լոյսի դիմացը:

— Մանամօրիցը՝ ուրեմն:

— Ուրեմն՝ սանամօրիցը:

— Դէ լաւ, մայեօրի՞ բանն ինչ եղաւ.—Հարցրեց բոլորովին մոռացուած Կորիլինը:

Այդ էլ պէտք էր Ղուկասին: Սակայն նա խելոյն չշարունակեց իւր պատմութիւնը, մինչև անգամ իւր ուշադրութեանն էլ չարժանացրեց Կորիլինին: Հանդարտ թելերը զրբատեց, ոտները Հանդարտ ու դանդաղ ծալեց իւր տակը և միայն այդ ժամանակ սկսեց իվերջոյ խօսել:

— Գրգռեցի՛ վերջապէս՝ իմ խօխօլներին, ու մայեօրին ուղեցին: Իսկ ես դեռ առաւօտուց Հարեանիցս դանակ ուղեցի, առայ ու պահեցի. այսինքն՝ բան է, ո՞վ գիտէ: Կատաղեց մայեօրը: Գալիս է: Դէ՛, ասում եմ, չվախէ՛ք, խօխօլներ: Իսկ նրանց Հոգին խօմ ցամաքել էր՝ Հա՛ դողում են ու դողում: Ներս պրծաւ մայեօրը. Հարբած է: «Ո՞վ է՛ Ի՞նչպէ՛ս: Ես եմ թագաւորը, ու աստուածն էլ ես եմ»:

— Հէնց որ ասաց՝ «ես եմ թագաւորը, ու աստուածն էլ ես եմ», ես առաջ եկայ, — շարունակեց Ղուկասը. — դանակը թւքումս է:

—Չէ, ասում եմ, գերազնիւ պարօն,—իսկ ինքս կամաց-կամաց Հա՛ մօտենում եմ ու մօտենում,—չէ, ասում եմ, գերազնիւ պարօն, էլ էդ օնց կըլինի որ դուք մեր մէջ Թագաւոր լինէք՝ Հա՛մ էլ աստուած:

—Դու ես Հա՛, դու ե՛ս. գոռաց մայեօրը.—խռովարար:

—Չէ, ասում եմ (իսկ ինքս Հա՛ մօտենում եմ ու մօտենում), չէ, ասում եմ, գերազնիւ պարօն, կարելի է՝ ձեզ անձամբ լաւ յայտնի է ու տեղեակ էք, մեր Աստուածը, ամենազօր ու ամենուրեք, մի Հատ է, ասում եմ: Մեր Թագաւորն էլ մի Հատ է՝ Ինքն Աստուծուց մեզ վրայ դրուած: Նա, գերազնիւ պարօն, ասում եմ, վեհապետ է: Իսկ դուք, ասում եմ, գերազնիւ պարօն, դեռ ես մայեօր էք՝ մեր մեծաւորը, գերազնիւ պարօն, Թագաւորի ողորմութեամբ և ձեր արժանաւորութիւններով, ասում եմ:

—Ի՞նչ-ի՞նչ-ի՞նչ-ի՞նչ: Ու Հէնց ֆեզֆեզացրեց. խօսել չի կարողանում, խեղտուում է: Շատ էր արդէն զարմացել:

—Ա՛յ Թէ ինչ, ասում եմ. ու որ վրայ ընկայ յանկարծ՝ Հէնց փորը ճխտեցի դանակը, սաղ ձխտեցի: Յաջող եկաւ ձեռիս: Գլորուեց ու միայն ոտները Թափ տուեց: Ես դանակը դէն շարտեցի:

—Տեսէք, խօխօններ, ասում եմ, վեր կալէք սրան Հիմի:

Այստեղ արդէն ես կըշեղուեմ մի փոքր: Տարաբախտաբար, այդպիսի ասուածքներ՝ Թէ «ես եմ Թագաւորը, ու աստուածն էլ ես եմ» և շատ ուրիշ սրան նմաններ՝ սակաւ գործածութեան մէջ չէին Հնումը՝ Հրամանատարներից շատերի մէջ: Սակայն պէտք է խոստովանուել, որ այդպիսի Հրամանատարներ սակաւ են քնացել այլ ևս, և դուցէ բոլորովին Հատել էլ են: Նկատեմ նոյնպէս՝ որ այդ տեսակ ասուածքներ յատկապէս ծախում էին ու ծախել սիրում էին մեծ մասը Հասարակ զինուորութիւնից դուրս եկած Հրամանատարներն իրենք: Սպայութեան աստիճանը կարծես յեղաշրջում է նրանց ներքինը բովանդակ, և դրա Հետ միասին՝ զլուխը: Լծի տակ երկար անքալուց ու ստորադրեալի բոլոր աստիճաններն անցնելուց յետոյ՝ յանկարծ նրանք տեսնում են որ սպաներ

են, Հրամանատարներ են, ազնիւներ են, և անսովոր լինելուց ու առաջին յափշտակութիւնից՝ չափազանցացնում են իրենց զօրութեան և նշանակութեան իմաստը, խօսք չկայ՝ միայն իրենց ենթադրուած ստորին զինուորականների նկատմամբ: Իսկ իրենցից բարձրների առաջ նրանք առաջուց նման՝ բոլորովին այլ ևս անպէտք և շատ իշխանաւորների համար նոյն իսկ առեւի՛ ստրկական հպատակութիւն են ցոյց տալիս: Ոմանք ստրկահոգիներ նոյնիսկ մի առանձին գործով շտապում են յայտարարել իրենցից բարձր Հրամանատարների առաջ, որ իրենք էլ ախր ստորին զինուորներին են՝ թէ և սպաներ են, «և իրենց տեղը միշտ ու միշտ յիշում են»: Բայց ստորին զինուորների վերաբերմամբ նրանք քիչ էր մընում անսաՀման իշխաններ դառնային: Իհարկէ, այժմ հազիւ թէ կան այդպիսիք, և հազիւ թէ լինի մէկը՝ որ դուայ՝ «էս եմ թագաւորը, ու աստուածն էլ ես եմ»: Բայց չնայելով դրան՝ ես կընկատեմ այնուամենայնիւ, որ չկայ մի բան, որ այնպէս զրգռի կալանաւորներին և առհասարակ բոլոր ստորին զինուորականներին, որքան մեծաւորների այդ տեսակ խօսքերը: Այդ յանդուգն ինքնապարծութիւնը, այդ ծայրայեղ կարծիքը իւր անպատուհաս մնալու մասին, առեւութիւն է զարթեցնում ամենախոնարհ մարդու մէջ և վերջին համբերութիւնից հանում: Բարեբախտաբար, այս բոլոր՝ զրեթէ անցած բաները նոյն իսկ հնումն էլ խստիւ հալածուում էր իշխանութեան կողմից: Իրա քանի մի օրինակները ես էլ զիտեմ:

Եւ առհասարակ՝ ստորին զինուորականին զայրացնում է ամենայն զոռոյ արհամարհանք, ամեն տեսակ դարշող վարմունք իր անձի հետ: Ոմանք, օրինակ, կարծում են որ՝ եթէ լաւ կերակրեն, լաւ պահեն կալանաւորին, ամեն բան օրէնքի համեմատ կատարեն, պրծաւ-դնաց: Ով և լինի և որքան էլ անարգուած լինի մարդ, թէ և բնազդմամբ, թէ և անգիտակցաբար, բայց և այնպէս պահանջում է յարգել իւր մարդկային արժանապատուութիւնը. կալանաւորը ինքը զիտէ՝ որ կալանաւոր է, մերժուած մէկն է, և զիտէ իւր զիրքը իշխանաւորի առաջ. սակայն ոչմի դաջերով, ոչմի շղթայով չես

ստիպիլ նրան՝ որ մոռանայ թէ ինքը մարդ է: Եւ քանի որ նա յիրաւի մարդ է, հետեաբար և պէտք է նրա հետ մարդավարի վարուել: Աստուած իմ: Մարդկայի վարմունքը կարող է մարդասէր դարձնել նոյն իսկ այնպիսուն, որի մէջ վաղուց արդէն խաւարել է Աստուծոյ պատկերը: Հէնց այս թշուառների հետ էլ ամենից աւելի է հարկաւոր մարդավարի վարուել: Դա է նրանց փրկութիւնն ու ուրախութիւնը: Ես պատահել եմ այդպիսի բարի, ազնիւ համանատարների: Ես տեսնում էի թէ ինչ ներգործութիւն էին ունենում նրանք այդ անարդուածների վրայ: Քանի մի քաղցր խօսքեր՝ և կալանաւորները քիչ էր մնում բարոյապէս վերականգնանային: Մանուկների պէս էին նրանք ուրախանում և մանուկների պէս սկսում սիրել: Մի տարօրինակ բանն էլ նշանակեմ: Իրենք կալանաւորները չեն սիրում մեծաւորների խիստ ընտանի և արդէն խիստ բարեսիրտ վարմունքը իրենց հետ: Նա ուզում է յարգել մեծաւորին, իսկ այդ դէպքում կարծես զաղարում է նրան յարգելուց: Կալանաւորը սիրում է՝ որ, օրինակ, իւր իշխանաւորը ունենայ շքանշաններ, լինի տեսքով պարթեւ, որեւէ բարձր իշխանաւորի աչքին սիրելի, լինի և՛ խստապահանջ, և՛ վեհանձն, և՛ արդարասէր, և՛ որ իր արժանաւորութիւնը պահպանի: Այդպիսիներին կալանաւորներն աւելի են սիրում, — նշանակում է՝ և՛ իւր արժանաւորութիւնը պահպանեց, և՛ նրանց չղրկեց, ուրեմն, ամեն բան էլ լաւ եղաւ ու սիրուն:

— Լաւ խորովածդ էլ արեցին՝ դրա համար՝ ով է իմանում. անխռով նկատեց Կորիւնը:

— Հըմ. խորովածս անելը արեցին, այդ զօրդ է, ախպեր: Ալէյ, մկրատը տուր տեսնեմ: Այս ի՞նչ է, ախպեր, այսօր մէյդան-բազառ չկայ:

— Քիչ առաջ փողերը խմեցին, նկատեց Վասեան: — Եթէ չլսեմք, ով զիտէ՝ կարելի է լինէր:

— Եթէ: Եթէ-ով որ լինէր՝ Մոսկուայումն էլ հարիւր մանէթ կըտային, նկատեց Չուկասը:

— Բա քեզ ինչքան տուին, Ղուկի, բոլոր՝ բոլոր արածներդ համար. խօսեց կրկին Կոբլիլինը։

— Տուին, սիրելի բարեկամ, հարիւր հինգ։ Իսկ այ, ինչ կ'ասեմ, ախպէր, ախր քիչ մնաց ինձ սպանեն, շարունակեց Ղուկասը՝ կրկին թողնելով Կոբլիլինին։— Այ՛, թէ ի՛նչպէս այդ հարիւր հինգը հասաւ ջանիս. ինձ բոլոր զօրքերի միջից անց կացրին։ Բաղմուծիւնը թափուել էր անչափ ու անճայր. ողջ քաղաքը վազել՝ հաւաքուել էր. աւազակի են պատժելու, այսինքն թէ՛ մարդասպան է։ Ել թէ ի՛նչքան ախմախ են այս մարդիքը՝ չգիտեմ թէ ո՞նց ասեմ։ Տիմոշկան (դահիճը) շորս հանեց, պառկացրեց ու գոռում է. «մի շարժ դայ, կրդղեմ»։ Սպասում եմ՝ ի՛նչ կ'ըլինի։ Մի անգամ որ կացրեց ինձ՝ ուղում էի գոռալ, բերանս բաց արի, բայց մէջս ձայն չկայ։ Այսինքն թէ՛ ձայնս կորել էր։ Որ երկուսը կացրեց, դէ՛, կըհաւատաս թէ չես հաւատայ, չսեցի էլ՝ ինչպէս ելի՞ս։ Համրեցին։ Իսկ որ ուշքի եկայ՝ լսում եմ—համրում են տասնուեօթը։ Այդպէս ինձ յետոյ, ախպէր, չորս անգամ տախտակից յետ էին անում, կէս-կէս ժամ հանգստանում էի. ջուր էին թափում վրաս։ Մտիկ եմ տալիս ամենքի վրայ աչքերս չռած ու մտածում եմ. «որտեղ որ է՝ կ'ըմենեմ»...

— Բաս չմեռա՞ր, միամիտ հարցրեց Կոբլիլինը։ Ղուկասը նրան զննեց վերին աստիճանի արհամարհոտ հայեացքով. բարձրացաւ հրհռոյց։

— Այ՛ աւանակ, ո՞նց որ կաս։

— Վերնատունը դարդակ է, նկատեց Ղուկասը, կարծես ավստոսալով որ այդ տեսակ մարդու հետ խօսք բաց անել էր ուղեցել։

— Այսինքն՝ տախտակը պակաս է, հաստատեց Վասեան։

Ղուկասը թէեւ վեց մարդ էր սպանել, բայց բանաում նրանից ոչ ոք և երբեք չէր վախենում, չնայելով որ ինքը սրտանց ուղղում էր զուցէ սարսափելի մարդու անուն վայելել։

ԻՍՍՑ ՓՕՄԻՉ:—ԲԱՂՆԻՍ:—ԲԱԿԱՌԻՇԻՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԵՐ:

Քրիստոսի Ծննդեան աօնը զալիս էր: Կալանաւորները սպասուով էին նրան մի-տեսակ Հանդիսաւորութեամբ, և նրանց նայելով՝ ես էլ սկսեցի արտասովոր մի բանի սպասել: Տօնից չորս օր առաջ մեզ բաղնիս տարան: Իմ ժամանակը, մանաւանդ առաջին տարիներս, կալանաւորներին հաղիւ-երբէք բաղնիս էին տանում: Ամենքն ուրախացան ու սկսեցին պատրաստուել: Նշանակուած էր ճաշից յետոյ գնալ և այդ ճաշից-յետոները աշխատանք չէր լինում արդէն: Ամենից աւելի ուրախացել և ձեռ ու ոտ էր ընկել մեր բռնատնից Իսայ Փօմիչ Բումշտէյնը, հրէայ տաժանակիրը, որի մասին ես արդէն յիշատակել եմ պատմութեանս չորրորդ գլխում: Նա շէմելով՝ անդգայանալու չափ սիրում էր քրտնքախաշ լինել, և ամեն անգամ՝ որ դէպք է լինում այժմ հին յիշատակները յեղձեղելիս մտաբերել և մեր տաժանակիրներին բաղնիսը (որն արժէ մոռացութեան չտալ), — պատկերի առաջին տեղում իսկոյն դուրս է զալիս առջևս գերերջանիկ և անմոռաց Իսայ Փօմիչի, տաժանակրութեանս ընկերոջ և բռնատանս կենակցի զէմքը: Տէր Աստուած, ի՜նչ թուլացնող ու ծիծաղաշարժ մարդ էր դա: Ես նրա արտաքինի մասին մի քանի խօսք ասացի արդէն, — մօտ յիսուն տարեկան, հիւսնիցոտ, կնճռոտ, ամենասոսկալի դաջերը պտերին ու ճակատին, նիհար, վատոյժ, պղուկներով լիքը սպիտակ մարմնով՝ ինչպէս հաւի ճուտը: Նրա դէմքի արտայայտութիւնը ցոյց էր տալիս յարատե՝ ոչ մի բանից չվրդովուող՝ ինքնագոհութիւն և նոյն իսկ երջանկութիւն: Կարծեմ նա ամենեւին չէր ցաւում որ

բանտն ընկաւ: Քանի որ նա ակնագործ էր, իսկ քաղաքում չկար ակնագործ, այդ պատճառով էլ անընդհատ միմիայն ակնագործի աշխատանքով էր պարապում քաղաքի պարոններին և իշխանաւորներին համար: Նրան այնուամենայնիւ որքանեւիցէ գէթ վճարում էին: Նա կարիք չէր քաշում, նոյն իսկ ճաշ էր ապրում, բայց փողը յետ էր ձգում և բոլոր տաժանակիրներին տոկոսով փոխ տալիս՝ զրաւ առնելով: Նա իւր ինքնատեղն ունէր, լաւ ներքնակ, դաւաթներ, ճաշի ողջ սպասները: Քաղաքի հրէաները չէին զրկում նրան իրենց ծանօթութիւնից ու հովանաւորութիւնից: Շաբաթ օրերը նա պահնորդներով գնում էր իրենց քաղաքային աղօթատունը (որ օրէնքը թոյլատրում է) և բոլորովին անդարդ կեանք էր վարում, անհամբեր սպասելով՝ սակայն՝ որ անց կացնի իւր տասներկուամեայ ժամանակամիջոցը և ապա «պսակուի»: Նրանում մի ամենաճիճաղելի խառնուրդ էր երեւում միամիտութեան, տխմարութեան, խորամանկութեան, յանդիմութեան, պարզամտութեան, երկչոտութեան, պարծենկոտութեան ու աներեսութեան: Շատ օտարօտի էր ինձ համար՝ որ տաժանակիրները ամենեւին չէին ծիծաղում նրա վրայ, բացի այն որ հետը հանաք էին անում զբօսանքի համար: Ակներեւ էր որ Իսայ Փօմիչը ամենքի զուարճութեան և մրշտական ծիծաղի համար էր: «Իսայ Փօմիչին մի դիպչէք, մեղնում մի հատ է դա», ասում էին կալանաւորները, և Իսայ Փօմիչը թէև հասկանում էր՝ ինչու՞մ է բանը, բայց ըստ երեւութին հպարտանում էր իւր նշանակութիւնով, ինչ որ շատ էր ծիծաղեցնում կալանաւորներին: Նա բանտն եկաւ ամենաճիճաղելի կերպով (դեռ ինձնից առաջ, բայց ինձ պատմում էին): Մի օր, յանկարծ, իրիկնամութից առաջ, պարապ ժամանակը, բանտումը լուր տարածուեց թէ ջջուդ են բերել և պահականոցում սափրում են և թէ իսկոյն ներս կը մտնի: Հրէաներից դեռ ոչ մէկը չկար այն ժամանակ տաժանակիրների մէջ: Կալանաւորներն անհամբեր սպասում էին նրան և դռնից որ ներս մտաւ՝ իսկոյն շուրջը պատեցին: Բանտի ենթասպան քաղաքացիականների բռնատունը տա-

րաւ նրան և տախտի վրայ տեղ յոյց տուեց նրան: Իսայ
Փօմիչը ձեռքում բռնած ունէր իւր տոպրակը իւր թա-
ղաւորական և սեփական իրեղէններով: Տոպրակը դրեց,
տախտի վրայ տակը փռեց ու նստեց՝ ոտները ծալած, չհա-
մարձակուելով աչք բարձրացնել մէկի վրայ: Նրա շուրջը
հնչում էր ծիծաղ և բանտային հանաքներ, որոնց կէտ-նպա-
տակին նրա հրէական ծագումն էր: Յանկարծ ամբոխը ճեղքե-
լով առաջ եկաւ մի երիտասարդ կալանաւոր, ձեռքում բռնած
իւր ամառուայ ամենահին, կեղտոտ ու պատռտած անգրովար-
տիկը՝ հետն էլ թաղաւորական ոտի-փաթածանները: Նա
Իսայ Փօմիչի կողքին նստեց ու նրա ուսին զարկեց:

— Դէ՛, սիրելի՛ բարեկամ, ես քեզ այս վեց տարի է որ
սպասում եմ այստեղ: Ա՛յ, տե՛ս, շատ կրտաս:

Եւ նա նրա առաջը փռեց բերած ցնցոտիները:

Իսայ Փօմիչը, որ բանտը մոնելիս այնքան վախեցաւ՝ որ
չէր համարձակուում աչք անգամ բարձրացնել ծաղրածու,
այլանդակուած ու սարսափելի մարդոց այս ամբոխի վերայ,
որոնք նրա չորս բոլորը սերտ պաշարել էին, և ահից դու-
չէր կարողացել բան ասել,— զրաւը տեսածին պէս յանկարծ
սթափուեց և մատներով սկսեց արագ տնդղել ցնցոտիքը:
Մինչև անգամ լոյսի առաջը փռեց: Ամենքը սպասում էին՝
թէ ի՞նչ կասի:

— Է՛, ի՞նչ մի մանէթ էրծաթ չե՞ս տայ՝ խօսք չկայ: Բայց
ախր արժէր. շարունակեց զրաւ դնողը՝ աչքով անելով Իսայ
Փօմիչին:

— Մի մանէթ էրծաթ չէ, բայց եօթը կոպէկ՝ կարելի է:

Ահա Իսայ Փօմիչի բանտումն արտաստնած առաջին
խօսքերը: Ամենքը ծիծաղեց թուլացան հէնց:

— Եօթը: Դէ լաւ, տուր թէկուզ եօթը. քո բախտն էր:
Բայց տե՛ս, զրաւս պահի՛ր. զլիովդ պատասխանատու ես ինձ
զրա համար:

— Տոկոսը երեք կոպէկ՝ կ'անի տասը կոպէկ, կցկտուր
շարունակեց ջհուղը դողդոջուն ձայնով՝ ձեռքը զրպանը տա-
նելով որ փողը հանի և երկշտուլթեամբ կալանաւորներին

մտիկ տալով: Նա համ սարսափելի վախենում էր, համ էլ ուզում էր զործը զլուխ բերել:

— Տարին երեք կուպէկ տոկոս, ի՞նչ է:

— Ո՛չ ոչ թէ տարին՝ այլ ամիսը:

— Բաս պինդ ես դու, ջհուգ: Իսկ հրամանքդ ի՞նչպէս վերապատուենք:

— Իսայ ֆոմիչ:

— Է՛, Իսայ ֆոմիչ, մեզնում դու շատ առաջ կը գնաս: Մնաս բարով:

Իսայ ֆոմիչը մի անգամ էլ զննեց զրաւը, ծալեց ու խնամով իւր տոպրակը ձխտեց՝ մինչ կալանաւորները շարունակում էին հռհռալ:

Յիրաւի կարծես բոլորը մինչև անգամ սիրում էին նրան և ոչ ոք չէր զրկում, թէև գրեթէ բոլորն էլ նրան պարտ էին: Ինքը հաւի պէս բարեհոգի էր, և տեսնելով բոլորի քաղցը վարմունքը դէպի ինքը՝ կոտորուում էլ էր, բայց այնպիսի ծաղրելի պարզմտութեամբ, որ իսկոյն էլ ներում էին այդ: Առկասը, որ իր կեանքում շատ ջհուգներ էր տեսել, յաճախ զրգուում էր նրան բնաւ ոչ չարութեամբ, այլ այնպէս՝ զուարճալիքի համար, ձիշտ այնպէս՝ ինչպէս զուարճանում են շնիկի, թուլթակի, սովորեցրած գաղանների վերայ՝ և այլն: Իսայ ֆոմիչը այդ շատ լաւ էր իմանում, ամենևին չէր վերաւորուում և խիստ ճարտարութեամբ պատասխան էր տալիս նրանց հանաքներին:

— Էյ, ջհուգ, կը թակեմ քեզ:

— Դու ինձ մի անգամ կը տաս, իսկ ես քեզ՝ տասը, քաջքաջ պատասխանում է Իսայ ֆոմիչը:

— Անիծած քոս:

— Թո՛ղ ընի քոս:

— Քոսոտ ջհուգ:

— Թո՛ղ էդպէս ընի: Քոսոտ եմ, համա հարուոտ եմ՝ կուպէկներս շատ են:

— Քրիստոսին ծախել ես:

— Թո՛ղ էդպէս ընի:

— Շատ լաւ է, Իսայ ֆոմիչ, ապրի՛ս: Մի՛ դիպչէք, նա մի

Հաա է մեղնում, կանչում են կալանաւորները Հռհռալով:

— Է՛յ, ջհո՛ւղ, ճիպոտի համը կ'առնես, Սիբիր կ'երթաս:

— Առանց այն էլ Սիբիրումն եմ:

— Աւելի գէնը կըղըկեն:

— Բա այնտեղ տէր Աստուած կայ:

— Լինելը կայ ասենք:

— Է՛հ, թո՛ղ էդպէս, լինի միայն տէր Աստուած, մէկ էլ կոպէկներ, ամեն տեղ լաւ կըլինի:

— Դոջա՛ղ, Իսայ Փօմիչ, երեւում է որ զոջա՛ղ է. գոռում են չորս կողմից, և Իսայ Փօմիչը՝ թէև տեսնում է որ Հէնց իւր վրայ են ծիծաղում, բայց խրախուսուում է. ընդհանուր գովասանքները նրան առերևոյթ բաւականութիւն են տալիս և նա, իր բարակ զիլ ձայնը ողջ բռնատանը ձգած, երգում է՝ լա՛ւ-լա՛ւ-լա՛ւ-լա՛ւ-լա՛ւ, մի անմիտ ու ծիծաղելի եղանակ, միակ երգը՝ առանց բառերի, որ նա երգում էր իր ողջ տաժանակրութեան ընթացքում: Վերջը՝ Հետս աւելի մօտ ծանօթանալուց յետոյ՝ նա երգումով հաւատացնում էր ինձ, թէ դա նոյն այն երգն է և Հէնց նոյն այն եղանակը՝ որ Կարմիր ծովից անցնելիս երգում էին բոլոր վեց հարիւր հազար հրէայք՝ մեծից մինչև փոքրը, և թէ իւրաքանչիւր հրէայի պատուիրութում է այդ եղանակը երգել թշնամեաց վերայ յաղթանակելու և նոցա յաղթահարելու րոպէին:

Ամեն շաբաթ օրուայ նախընթաց՝ ուրբաթ երեկոյին միւս բռնատուններից մեր բռնատունն էին զալիս՝ յատուկ տեսնելու թէ ինչպէս է Իսայ Փօմիչը իւր կիրակին տօնելու: Իսայ Փօմիչը այն աստիճան անմեղ պարծենկոտ ու սնավառ էր, որ այս ընդհանուր հետաքրքրութիւնն էլ էր նրան բաւականութիւն տալիս: Նա ունայնամիտ ու շինծու ծանրութեամբ իւր պատիկ սեղանը պատրաստում էր անկիւնում, բաց անում զիրքը, երկու մոմ վառում և ինչ-որ խորհրդաւոր բառեր փնթփնթացնելով՝ սկսում էր զգեստաւորուել իւր շուրջառով: Դա մի զոյնզոյն վերարկու էր բըրդեղէն պաստառից, որ նա խնամով պահում էր իւր սնդուկում: Երկու թւքերին կապում էր թւքնոցներ, իսկ զլին,

Հէնց ճակատի վրայ, փաթաթելով պնդացնում էր մի փայտեայ արկղիկ, այնպէս որ կարծես Իսայ Փօմիչի ճակատից մի ինչ-որ ծիծաղաշարժ եղջիւր էր դուրս գալիս: Այնուհետև սկսուում էր աղօթքը: Աղօթքը երգելով էր կարդում, դուգոռում էր, դէս-դէն թքում, շուռ էր դալիս այս-այն կողմը, վայրենի ու ծիծաղելի շարժումներ էր կատարում: Իհարկէ՝ այդ ամենը պատուիրում էին աղօթքի ծէսերը և այդտեղ ծիծաղելի ու տարօրինակ ոչինչ բան չկար, բայց այն էր ծիծաղելին՝ որ Իսայ Փօմիչը կարծես դիտմամբ մեր առաջ ձգուում էր ու իւր ծէսերով հպարտանում: Մէկ էլ տեսար գլուխը ձեռներով ծածկեց ու սկսեց հեծկտալով կարգալ: Նեծեծանքները սաստկանում են և նա ուժասպառ՝ ու քիչ է մնում՝ ոռնալով՝ գրքի վրայ է խոնարհում՝ իւր տապանով պսակուած գլուխը, բայց յանկարծ, ամենասաստիկ հեկեկանքների միջոցին, սկսում է հրհռալ և մի-տեսակ դորովալից, յաղթական, լիառատ երջանկութիւնից կարծես նուազած ձայնով՝ երգելով կարգալ: «Տեսնո՞ւմ ես ոնց է դիւտտում», ասում էին երբեմն կալանաւորները: Մի անգամ հարցրեցի Իսայ Փօմիչին՝ ի՞նչ են նշանակում այդ հեկեկանքները, և ապա յանկարծ այդ յաղթական անցումները դէպի երջանկութիւնն ու բախտաւորութիւնը: Իսայ Փօմիչը սաստիկ սիրում էր իմ այդ հարձափորձերը: Նա խեղճ և եթ մեկնեց ինձ, որ ողբն ու հեկեկանքը նշանակում են Երուսաղէմի կորստեան յիշատակը և որ օրէնքը պատուիրում է այդ յիշելիս որքան կարելի է սաստիկ ողբալ և կուրծքը ծեծել: Բայց ամենասաստիկ հեծկտոցի րոպէներին ինքը՝ Իսայ Փօմիչը՝ պէտք է յանկարծ, կարծես պատահաբար, մտաբերէ (այդ յանկարծը նոյնպէս պատուիրուած է օրէնքով)՝ որ մարգարէութիւն կայ հրէից Երուսաղէմ վերադարձի մասին: Այդ ժամանակ անյապաղ պէտք է ուրախութիւն, երգեր, քրքիջ դուրս թռչեն նրանից և պէտք է աղօթքները այնպէս արտասանէ, որ նոյն իսկ ձայնով որքան կարելի է շատ երջանկութիւն արտայայտէ, իսկ դէմքով՝ որքան կարելի է աւելի փառայեղութիւն և ազնուամտութիւն: Այդ յանկարծակի անցումը և այդ անց-

ման հարկեցուցիչ պարտաւորութիւնը չափազանց դուր էին դալիս Իսայ Փօմիչին: Նա զրանում մի առանձին՝ ամենատատանայական «օյին» էր տեսնում, և պարծենկոտ կերպարանքով ինձ հաղորդում էր օրէնքի այդ խորախորհուրդ կանոնը: Մի անգամ, աղօթքի հէնց ամենաթուկ ժամանակը, տուն մտաւ պլաց-մայեօրը պահնորդ սպայի և ուղեկից զինուորների հետ: Բոլոր կալանաւորները թելի պէս ձգուեցին իրենց տախտերի կողքին, մի՛ միայն Իսայ Փօմիչն էր՝ որ ըսկսեց էլ աւելի դողողաւ ու ծռմուռել: Նա զիւէր որ աղօթք անելը թոյլատրուած է, ընդմիջել՝ չէր կարելի, իսկ մայեօրի ներկայութեանը դողգողալով նա, ինչ ասել կ'ուզէ, ոչինչ չէր կորցնում: Բայց նրան չափազանց դուր էր դալիս մայեօրի առաջ մի քիչ կոտորուել և մեր առաջ երեւալ: Մայեօրը մօտեցաւ նրան մինչև մի քայլափոխ նրանից հեռու. Իսայ Փօմիչը քամակը իւր սեղանին արեց և ուղղակի, մայեօրի երեսին, սկսեց երգելով կարգալ իւր յաղթական մարդարէութիւնը ու ձեռները դէս-դէն թափ տալ: Քանի որ նրան պատուիրուում էր այդ բոլորէն էլ չափազանց լիառատ երջանկութիւն ու աղնուականութիւն արտայայտել դէմքի վրայ, ուստի և նա անմիջապէս էլ արեց այդ մի առանձին ձեռով աչքերը պլշայնելով, ծիծաղելով ու մայեօրին զխով անելով: Մայեօրը զարմացաւ. բայց վերջիվերջոյ ծիծաղից փութկացրեց, այնտեղ ևեթ երեսին նրան յիմար անուանեց ու հեռացաւ, իսկ Իսայ Փօմիչը և՛ս առաւել սաստկացրեց իր դողգողոցը: Մի ժամից յետոյ, երբ նա արդէն ընթրիք էր ուտում, հարցրի նրան. «Իսկ ի՞նչ կըլինէր, եթէ պլաց-մայեօրը իւր յիմար սովորութեամբ բարկանար ձեզ վրայ»:

— Ո՞ր պլաց-մայեօրը:

— Ի՞նչպէս թէ որ: Չտեսա՞ք մի թէ:

— Ոչ:

— Նա ձեզանից մի արշէն հեռու էր կանգնած տխր, ուղիղ ձեր երեսի հանդէպը:

Բայց Իսայ Փօմիչը ամենալուրջ կերպով սկսեց ինձ հաւատացնել, որ նա իսկի՛ ոչ մի մայեօր չի տեսել, որ այդ ժա-

մանակ, այդ աղօթքներն անելիս, նա մի տեսակ վեր է քաշուում, այնպէս որ էլ ոչինչ չի տեսնում ու չի լսում թէ ի՞նչ է կատարուում իւր չորս բոլորքը:

Այսօրուայ պէս տեսնում եմ Իսայ Ծովիչին, ի՛նչպէս նա շաբաթ օրը սովորաբար քաշ էր դալիս ողջ բանասումը, բոլոր ուժերով աշխատելով ոչինչ չանել, ինչպէս այդ պատուիրում է օրէնքը շաբաթ օրուայ համար: Ի՛նչ տեսակ անհաւատալի անեկզոտներ էր պատմում ինձ ամեն անգամ՝ որ իր աղօթատնից տուն էր դալիս, ի՛նչ տեսակ՝ բանի նման չեղող համբաւներ ու լուրեր էր բերում ինձ համար Պետերբուրգից, հաւատացնելով որ իւր ջհուգներին է ստացել, իսկ նրանք՝ բուն աղբիւրից:

Բայց ես արդէն չափազանց երկար խօսքով ընկայ Իսայ Ծովիչի մասին:

Ողջ քաղաքում միայն երկու հասարակաց բաղնիս կար: Սառնիկ, որ մի ջհուգի ձեռքին էր, համարներով էր, վճարը 50 կոպէկ համարին, և բարձրից բռնող անձանց համար էր սարքուած: Միւս բաղնիսը առաւելապէս ռամկական էր, հնացած, կեղտոտ, նեղուածք, և ահա հէնց այս բաղնիսը տարան մեր բանտեցոց: Ցուրտ-սրելով էր ու արեկայ, կալանաւորները ուրախանում էին արդէն՝ որ բերդից դուրս կըդան ու քաղաքը կըտեսնեն: Հանաք՝ ծիծաղ չէին կտրուում ճանապարհին: Մի դաս ղինուորներ ուղեկցում էին մեզ՝ լքցրած հրացաններով, ի զարմանս ամբողջ քաղաքի: Բաղնիսում մեզ խնդն երկու հերթի բաժանեցին, երկրորդ հերթականները սպասում էին ցուրտ նախասենեակում, մինչ առաջինները լուացուում էին, ինչ-որ բաղնիսի նեղուածքութեան պատճառով, կարեոր էր անել: Բայց այսուամենայնիւ բաղնիսում այնչափ նեղուածք էր, որ դժուար էր ըմբռնել թէ ի՛նչպէս մեր կեսըն անգամ նրանում կարող էր տեղաւորուել: Սակայն Պետրովը ինձնից ձեռք չէր քաշում: Ինքը, առանց իմ կանչելու, թռաւ եկաւ որ ինձ օդնի և նոյն իսկ առաջարկեց լուանալ ինձ: Պետրովի հետ միասին առաջ ընկաւ ինձ ծառայութիւն անելու նաեւ Բակլուշինը, — մի կալանաւոր առանձին բա-

ժանմունքից, որին մեզնում «նահատակ» էին կանչում, և որին ես այնպէս յիշատակել եմ իբրեւ կալանաւորներից ամենագուրեհանք, ինչպէս էր էլ նա իրօք: Նրա հետ մենք արդէն թեթեւ ծանօթացած ենք: Պետրովն ինձ մինչեւ անդամ շորերըս հանելում օգնեց, որովհետեւ անսովոր լինելուց ես երկար էի հանուում, իսկ նախասննեակում ցուրտ էր, համարեա այնպէս՝ ինչպէս դուրսն էր: Իգէպ, կալանաւորների համար շատ դժուար է հանուելը՝ եթէ նա դեռ լիակատար չի վարժուել: Նախ պէտք է կարողանալ շուտով յետ անել ոտի բաղպանները: Այդ բաղպանները կաշուից են շինուում, չորս վերշտիչափ երկայնքով, ու հագուեցնում են ձէրմակեղէնի վրայ, ուղղակի ոտը խտտող երկաթէ օղակի տակը: Բաղպանի զոյգը վաթսուն կոպէկից պակաս չի առնուում, այնինչ ամեն մի կալանաւոր ձեռք է բերում իւր համար, խօսք չկայ՝ իւր հաշուով, որովհետեւ առանց բաղպանի ման դալ անհնար է: Շղթայի օղակը սերտ չի սեղմում ոտքը, և օղակի ու ոտքի արանքովը կարելի է մտան անց կացնել. այսպիսով երկաթը ծեծում է ոտքը, շփում է, և մի օրում կալանաւորը կարող էր վէրքեր ստանալ առանց բաղպանների: Բայց դժուարը բաղպանները հանելը չէ: Աւելի դժուարը շղթայի տակից ձերմակեղէնը վարպետութիւնով հանել սովորելն է: Դա մի ամբողջ «օյին» է: Տակի շորը ասենք՝ ձախ ոտից հանելուց յետոյ՝ պէտք է առաջ անց կացնել ոտքի ու ոտնօղակի արանքովը, այնուհետեւ ոտքն ազատելուց յետոյ, այդ շորը էլի անց կացնել միւսնոյն օղակի միջով. յետոյ՝ ձախ ոտից բոլոր հանածը աջ ոտի օղակովը դուրս բերել, իսկ դրանից յետոյ աջ ոտի օղակովը բոլոր դուրս բերածը էլի յետ դէպի ինքը անց կացնել: Նոյն բանն է և նոր ձերմակեղէն հագնելիս: Խամ մարդը կը դժուարանայ անդամ գլխի ընկնել՝ թէ ինչպէս պէտք է անել. այս ամենը մեզ առաջին սովորեցնողն եղաւ կալանաւոր Կորինեք, Տոբոյլսկուի, մի ժամանակ աւաղակապետ, որ հինգ տարի կապած էր եղել շղթայով: Բայց կալանաւորները սովորել են ու առանց որեւէ արգելքի գլուխ են բերում գործը: Ես մի քանի կոպէկ տուի Պետ-

րովին, որ օճառի ու ճիւղի պատրաստութիւն տեսնի, ուղիղ է, կալանաւորներին թաղաւորական օճառ էլ էին տալիս, ամեն մէկի համար մի-մի կտոր՝ մեծութիւնը երկու կուպէկանոցի չափ, իսկ հաստութիւնը մի պատառ պանրի չափ, որ իրիկունները «միջին դասի» մարդկանց ճաշակելու է մատուցուում: Օճառը այնտեղ ևեթ էին ծախում, նախասենեակում, ինչպէս և զբիտներ^{*)}, բոքոններն ու տաք ջուրը: Ամեն մի կալանաւորի համար, բաղնիսի տիրոջ հետ կապած պայմանով, մի-մի դոյլ տաք ջուր էին ճամփու գնում: Իսկ ով ուղում էր աւելի իստակ լուացուել, կէս կուպէկով մի դոյլ էլ կարող էր ստանալ, որ հէնց բաղնիսն էլ յանձնուում էր, յատկապէս դրա համար նախասենեակից բացած պտուղահանով: Շորերս հանելուց յետոյ՝ Պետրովն ինձ նոյնիսկ թեքս բռնած տարաւ՝ երբ նկատեց, որ շատ եմ դժուարանում ոտ փոխել շղթայուած: «Իրանք վե՛ր՝ ծնկներիդ քաշեցէք», աւելացնում էր նա՝ բռնելով ինձ դայեկի նման.— «Բայց այ՛ պատեղ զոյ՛շ, շէմքն է»: Ես մինչև անգամ մի քիչ ամաչում էլ էի. կ'ուզէի Պետրովն հաւատացնել, որ ես մենակ էլ կարող եմ գնալ. բայց նա չէր հաւատայ դրան: Նա հետս բոլորովն երեկայի պէս էր վարուում, անչափահաս ու անշնորհք երեկայի՝ որին ամեն մարդ պարտաւոր է օգնել: Պետրովն ծառայ չէր իսկի, նախ և առաջ՝ ծառայ չէր. թող ես նրան վերաւորէի, այն ժամանակ նա կրդիտենար թէ ինձ ինչ կ'անէր: Նրան իւր արած լաւութիւնների փոխարէն ես փող բնաւ չէի խոստանում, և ինքն էլ չէր ուղում: Ինչն էր ուրեմն ստիպում նրան այդպէս հոգ տանել վերաս:

Իսկական բաղնիսի դուռը որ բաց արինք, ես կարծեցի թէ դժոխքը մտանք: Երեւակայեցէք տասներկու քայլ երկայնքով ու նոյնչափ լայնքով մի սենեակ, ուր միանգամից լցուած լինէին դուցէ հարիւրի չափ մարդիկ, և հաւանօրէն՝ գէթ ութսուն, քանի որ կալանաւորները երկու հերթի էին բաժանուել, իսկ բոլոր բաղնիս եկողներս երկու հարիւր հոգու

*) Տաք ըմպելիք, որ պատրաստում են մեղրից, պղպեղից ու դափնու տերեւների մկուածքից:

չափ էին: Աչքերը մթնացնող շողի, մուր, կեղտ, նեղուածք
այն աստիճանի՝ որ ոտը դնելու տեղ չկար: Ես վախեցայ ու
յետ դառնալ ուզեցի. բայց Պետրովն խսկոյն սիրտ տուեց
ինձ: Որպէսեւիցէ, մեծամեծ դժուարութիւններով, յատակին
նստոտած մարդկանց գլխների վրայով սլկուեցինք՝ հասանք
նստարաններին, խնդրելով որ կռանան, որպէսզի մենք ան-
ցնել կարողանանք: Բայց նստարանների վրայ բոլոր տեղերը
բռնուած էին: Պետրովը յայտնեց ինձ որ հարկաւոր է տեղ
գնել և խսկոյն սակարկութիւն սկսեց պատուհանի մօտ տե-
ղաւորուած մի կալանաւորի հետ: Մի կոպէկով նա իւր տե-
ղը զիջեց մեզ, անմիջապէս ստացաւ Պետրովեց փողը, որ
սա ափումը սեղմած ունէր՝ հեռատեսութեամբ հեռը բերած
լինելով բաղնիս, ու խսկոյն եւեթ նստարանի տակը սլկուեց,
ուղիղ տեղիս տակը, որտեղ խաւար էր, կեղտոտ և որտեղ
կպչուկ նամութիւնը քիչ էր քնում կէս-մատնաչափ նստած
լինէր: Բայց նստարանների տակն էլ բոլոր տեղերը բռնուած
էին. այնտեղ էլ վիստում էին մարդիկ: Ամբողջ յատակի վրայ
մի ափ տեղ չկար՝ ուր կուչ եկած նստած չլինէին կալանա-
ւորները, իրենց դոյլերից ջուրը չփչիացնելով: Ուրիշները
նրանց մէջերքին ցից կանգնած էին, և ձեռքներումը բռնած
իրենց դոյլերը՝ լուացուում էին ոտքի վրայ: Կեղտոտ ջուրը
նրանց վրայից թափուում էր ուղիղ ներքեւ նստածների
սափրած գլխներին: Շոգիառոցում և նրա աստիճանների
վրայ կծկուած ու կուչ եկած նստոտել էին լուացուածները:
Բայց լուացուում էին քիչ: Ռամիկ մարդիկ սակաւ են լողա-
նում տաք ջրով ու օճառով. նրանք միայն սաստիկ շողի
են առնում ու յետոյ սառը ջուր ածում վրաները, — ահա՛
բոլոր բաղնիսը: Յիսունի չափ աւելներ շողիառոցում բարձ-
րանում ու ցածրանում էին մի անգամից. ամենքը շշմելու
չափ ծեծուում էին: Բոպէ-առ-բոպէ շողի էին խփել տալիս:
Սյգ արգէն շոք չէր. դա հուր-հնոց էր: Ամենքը գոռգոռում
ու զռզռում էին, հարիւր շղթաների ձայնի հետ. խառը,
որոնք քաշ էին գալիս յատակին... Ոմանք՝ անցնել ուղելով
խճճուում էին ուրիշների շղթաների մէջ և ինքները գէմ

էին առնում յաճը նստածներէ զլիններին, վայր էին ընկնում, իրար հայհոյում և դէմ առնուածներին իրանց ետներից քաշում տանում: Կեղտը թափուում էր ամեն կողմից: Ամենքը մի տեսակ հարբած, մի տեսակ յուզուած հոգեկան տրամադրութեան մէջ էին. ճիշն ու գոռում-գոչեւնն ընկել էր: Նախասենեակի պատուհանի մօտ, որտեղից ջուրն էին տալիս, տեղի էին ունենում յիշողներ, նեղուածք, մի կատարեալ կռիւ: Ստացուած տաք ջուրը մինչև տեղը հասցնելը թափթփում էր յատակին նստածներէ զլիններին: Որտեղից որ էր, մէկ էլ տեսար պատուհանովը կամ յետ դրած դռնովը գլուխը կըհանէր երկար բեկերով զինուորը, հրացանը ձեռքին, որ տեսնի թէ անկարգութիւն չկայ արդեօք: Կալանաւորների սափրած զլինները ու կարմրելու չափ շոգուց խաշուած մարմինը ևս առաւել այլանդակ էին թուում: Քրտնբախտ մէջքի վրայ սովորաբար պայծառ դուրս էին յայտում մի ժամանակ ստացած մտրակի ու դաւաղանի հարուածների հետքերը, այնպէս որ բոլոր այս թիկունքները կրկին վերաւորուած էին թուում: Զարհուրելի հետքեր, մարմինս փշաքաղուեց նրանց զիտելով: Ջուրը կըխփէին և շոգին թանձրը, տաք-տաք ամպի նման կըծածկէր ողջ բաղնիսը. ամենքը կըղուղաւցնէին, կըգոռգոռային: Ամպեղէն շոգու միջից կըցոլային ծեծուած թիկունքները, սափրած զլինները, կորացած ձեռներն ու ոտները, և ի լրումն ամենայնի, Իսայ Փօմիչը՝ որքան մէջը ձայն կայ՝ զղուղաւցնում է ամենաբարձր շոգիառոցում: Նա ուշաթափուելու չափ քրտնբախտ է լինում, բայց կարծես ոչ մի տաքութիւն չի կարող նրան յաղեցնել. մի կոպէկով նա ջուր խփող է վարձում, բայց սա, վերջիվերջոյ, չի դիմանում, աւելը ձգում ու վազ է տալիս սառը ջրով ուշաբերուելու: Իսայ Փօմիչը չի վհատուում և վարձում է երկրորդին, երրորդին. նա արդէն որոշում է տալիս այդ տեսակ դիպուածի համար ծախքին չնայել և մինչև հինգ շոգի խփող է փոխփոխում, «Թունդ է բըւտնբախտուում, զոչաղ Իսայ Փօմիչ», գոռում են նրան կալանաւորները ներքեւից: Իսայ Փօմիչը ինքը զգում է որ այդ

բոպէին բարձր է ամենքից և բոլորին իւր ոտների տակին է տրորել. նա յազթանակը տարել է, և զիւ, խելակորոյս ձայնով իւր եղանակն է դորդոռացնում, լմ-լմ-լմ-լմ-լմ, որ բոլոր ձայները խեղդում է: Մտքիս եկաւ որ եթէ մենք բոլորս միասին երբեքէ հօւր հնոցում լինէինք, նա շատ նման կրլինէր այս տեղին: Ես չհամբերեցի ու այս գիւտս Պետրովին հաղորդեցի. նա միայն չորս բոլորքը մօտիկ առեց ու լուռ կացաւ:

Ես ուզում էի նրա համար էլ տեղ գնել իմ կողքին, բայց ոտներիս մօտ նստեց և յայտնեց որ իրան շատ յարմար է: Այնինչ՝ Բակուշինը մեզ համար ջուր էր գնում ու բերում պէտք է եղածին պէս: Պետրովը յայտնեց թէ զլսից մինչև ոտքը ինձ կըլուանայ, այնպէս որ «բոլորովին իստակ կրլինէր», և թախանձազին կանչում էր ինձ որ շողի առնեմ: Շողի առնել ևս սիրտ չարեցի: Պետրովը ողջ մարմնիս օճառ քսեց: «Իսկ հիմի տոտիկներդ կըլուանամ», աւելացրեց նա վերջը: Ուզում էի պատասխանել, որ ինքս էլ կարող եմ լուանալ, բայց այլևս չէի հակառակում ու ոտով-գլխով ինձ նրա կամքին յանձնեցի: «Տոտիկներ» նուազականից բնաւ չէր լսուում ոչ մի ստրկական ելեէջ. պարզիպարզոյ՝ Պետրովը չէր կարողանում իմ ոտներին ոտներ ասել շատ կարելի է այն պատճառով, որ միւս՝ իսկական մարդկանցը ոտներ են, իսկ իմը՝ դեռ ևս տոտիկներ:

Ինձ լուանալուց յետոյ՝ նա նոյն ծէսերով, այսինքն բռնելով ու նախազուշացնելով ամեն-մի քայլափոխում, կարծես ես ձենապակուց լինէի շինուած, հասցրեց ինձ նախասենեակը ու օգնեց ձերմակեղէնս հագնել, և երբ արդէն բոլորովին իմ բանը վերջացրեց, թռաւ կրկին բազնխալ՝ շողի առնելու:

Երբ տուն եկանք, ես նրան մի բաժակ թէյ առաջարկեցի: Թէյից նա չհրաժարուեց, խմեց ու շորհակալութիւն արեց: Խելքիս փչեց զրպաններս դատարկել ու նրան մի դորակ խմելու հրամայեցնել: Մի դորակ մեր բռնատանն էլ զրտնուեց: Պետրովը չափից դուրս գոհ եղաւ, կոնձեց, հոփացրեց

և, նկատելով ինձ՝ որ ես բոլորովին կենդանացրի նրան, ըստապով խոհանոցը դիմեց, կարծես՝ այնտեղ առանց նրան խսկի չէին կարողանում վճռել մի ինչ-որ բան։ Նրա տեղը մօտս եկաւ մի ուրիշ խօսակից, Բակլուշինը (նաՀատակը), որին նոյնպէս զեռ բաղնիսում ես թէյի կանչեցի ինձ մօտ։

Բակլուշինից դուրեկան բնաւորութիւն ես դեռ չեմ ճանաչում։ Ճիշտ է՝ նա ուրիշներին թող չէր տալիս, նա մինչև իսկ շուտ-շուտ կռիւ էր անում, չէր սիրում որ խառնուեն իւր զործերին, մի խօսքով կարողանում էր ինքն իրեն պաշտպանել։ Բայց երկար ժամանակով չէր կռուում, և կարծեօք բոլորը սիրում էին նրան մեղնում։ Ուր որ մտնէր, նրան ուրախութեամբ կ'ընդունէին բոլորը։ Քաղաքումն անգամ ճանաչում էին նրան՝ իբրև աշխարհիս ամենազուարճալի մարդը և որը երբէք իր զուարթութիւնը չի կորցրնում։ Դա մի բարձր տղամարդ էր, տարիքը երեսունի չափ, անվեհեր ու պարզահոգի, բաւականի սիրուն կերպարանքով, զորդնուկն երեսին։ Այդ կերպարանքը նա երբեմն-երբեմն այնպէս ծիծաղաշարժ ձևով էր ծռւում՝ ամեն պատահովի ձևերը ներկայացնելով, որ շուրջ պատողները չէին կարողանում չհագնալ։ Նա նոյնպէս Հանաք սիրողներին էր, բայց շատ երես չէր տալիս մեր գարշող ծիծաղատեսայներին, այնպէս որ նրան ոչ ոք էլ չէր հայհոյում՝ որ նա «գաղարկ ու անպէտք» մարդ է։ Տեղովը կեանք-կրակ էր նա։ Հետս ծանօթացաւ նա առաջին իսկ օրերից և յայտնեց ինձ, որ զինուորի որդի է, յետոյ ծառայել է իբրև «մարտիրոս», և նոյնիսկ աչքի է ընկել ու սիրուել մի քանի բարձրաստիճան անձերից, որով՝ վաղուց անցած յիշատակներ լինելու պատճառով, շատ էր հպարտանում։ Ինձ նա իսկոյն ևեթ սկսեց հարց ու փորձ անել Պետերբուրգի մասին։ Նա մինչև իսկ գրքեր էլ էր կարդացել։ Գալով ինձ մօտ թէյ խմելու՝ նա բոլոր բռնատնեցոց ծիծաղը բարձրացրեց, պատմելով ինչպէս Հարիւրապետ Շ.ն առաւօտը մեր պլաց-մայեօրին անպատուեց, և կողքիս նստելով՝ զոհունակ գէմքով յայտնեց ինձ, թէ երևում է որ թատրոնը զլուխ կը դայ։ Բանտում թատրոն էին

սարքում տօներին: Դերասանները յայտարարուեցին, բեմա-
դարձերը քիչ-քիչ շինուում էին: Քաղաքացի ոմանք խոստա-
ցան իրենց ղեկավարները տալ դերասանական խաղերի, նոյն իսկ
կանացի խաղերի համար. մինչև անգամ յոյս ունէին մի սպա-
սաւորի միջոցով մի ձեռք սպայի շոր ճարել ուսափունջե-
րով: Միայն թէ պլաց-մայեօրի խելքին չիլէր արգելել՝ ինչ-
պէս անցեալ տարի: Բայց անցեալ տարուայ ծնունդին
պլաց-մայեօրի տրամադրութիւնը տեղը չէր. մի տեղ տա-
րուել էր, բանտումն էլ բացի այդ անկարգութիւն էին ա-
րել, ահա նա բարկութիւնից արգելեց, իսկ հիմի դույն չը-
կամենայ նեղել: Մի խօսքով՝ Բակուշինը յուզուած արամա-
դրութեան մէջ էր: Երեւում էր որ նա թատրոնի գլխաւոր
հեղինակներից միսն էր, և ես հէնց այն ժամանակ խօսք
տուեցի ինքս ինձ անպատճառ այդ ներկայացմանը հանդիսա-
տես լինել: Բակուշինի պարզամիտ հրճուանքը թատրոնի
յաջողութեան մասին՝ սրտովս էր: Խօսքը խօսք բերեց ու մենք
զըղոյցի մօտանք: Իմիջի պլոց՝ նա ասաց ինձ, որ ոչ միշտ
Պետերբուրգումն է պաշտօն վարել, որ այնտեղ մի բանում
յանցաւոր գտնուեց ու նրան Ռ. ուղարկեցին՝ բայց իբրև
ենթասպայ՝ բերդադօրքի գումարտակ ղնդում:

— Ահա այնտեղից արգէն ինձ ուղարկեցին այստեղ, նը-
կատեց Բակուշինը:

— Բայց ինչո՞ւ, հարցրեցի նրան:

— Ինչո՞ւ: Ի՞նչ էք կարծում, Ալէքսանդր Պետրովիչ, ին-
չո՞ւ: Նրա համար ախր՝ որ սիրահարուեցի:

— Է՛հ, գրա խաթեր այստեղ ուղարկելը շատ կըլինէր,
առարկեցի ես ծիծաղելով:

— Ճշմարիտ, կեցեց Բակուշինը, — ես այդ դործում մի
այնտեղացի գերմանացու վըայ ստորճանակ կրակեցի: Արժէ՞
ախր գերմանացու խաթեր մարդու աքսորել, ինքներդ գատեցէք:

— Բայց ի՞նչպէս եղաւ այդ: Հետաքրքրական է, պատմեցէք:

— Ամենածիծաղելի պատմութիւն է, Ալէքսանդր Պե-
տրովիչ:

— Որ այդպէս է, աւելի լաւ: Պատմեցէք:

—Պատմե՞մ թէ չէ: Դէ՛, որ այդպէս է՝ ականջ դրէք ուրեմն...

Ես ունկնդիր եղայ մի սպանութեան, թէ՛ն՝ ոչ բողոքովին ծիծաղելի, բայց և բաւական օտարօտի պատմութեան...

«—Ահա թէ ինչպէս եղաւ այս բանը, սկսեց Բակուշինը:—Ո՛ր ուղարկեցին ինձ, տեսնում եմ՝ լաւ քաղաք է, մեծ, միայն դերմանացիք շատ կան: Դէ՛, ես խօսք չկայ, ջաշել աղայ եմ, մեծաւորների աչքին դուր եկած, ինձ-ու-ինձ ման եմ գալիս գլխիս ծուռը դրած, այսինքն լաւ ժամանակ եմ անցկացնում: Գերմանուհիներին աչքով եմ անում: Ու այդտեղ մի դերմանուհի ինձ դիւր եկաւ, անունը Լուիզա: Նրանք երկուսով էլ լուացք անողներ էին, նա ու իւր մօրքոյրը, է՛ն ամենամաքուր իստակ ձերմակեղէնի համար: Մօրքոյրը պառաւ է, քիթը բարձր-բարձր պահող, բայց ունեւորի պէս են ապրում: Ես առաջ լուսամուտների առջևովը արշաւներ էի տալիս, իսկ յետոյ իսկական բարեկամութիւն էլ կապեցի: Լուիզան ռսերէն էլ լաւ էր խօսում, բայց միայն այնպէս, կարծես թոթովում էր,—մի խօսքով՝ այնպէս մի դուրեկանն էր, որ դեռ պատահել էլ չեմ իսկի այդպիսուն: Ես առաջ դէս արեցի, դէն արեցի, համա նա թէ «Ձէ, այդ չեմ կարող, Սաշա, որովհետեւ ուղում եմ անմեղութիւնս բոլոր պահպանեմ, որ քեզ համար արժանի ամուսին լինեմ», ու հէնց դուրգուրում է, ծիծաղում է այդպէս զիլ-զիլ... ու այնպէս էլ անմեղն էր, որ ես չեմ էլ տեսել այդպէսներին բացի նրանից: Ինքն էլ հրապուրեց ինձ որ պսակուեմ: Դէ՛, ինչպէս չպսակուիմ, մտածեցէք: Ահա ես պատրաստութիւն եմ տեսնում գնալ ու խնդրել փոխ-գնդապետին... Յանկարծ տեսնում եմ—Լուիզան մէկ դուրս չեկաւ տեսնուելու, երկու՝ չեկաւ, երեք՝ չեկաւ... Նամակ եմ ուղարկում. նամակին պատասխան չկայ: Խնչ է այս, մտածում եմ: Այսինքն թէ որ խաբելիս լինէր ինձ, այնպէս կրկեղծէր, որ նամակիս էլ պատասխան կըտար, տեսնուելու էլ կըգար: Իսկ նա սուս խօսել էլ չկարողացաւ. հէնց այնպէս կտրեց: Այդ մօրքուրիցն է, մտածում եմ: Մօրաքրոջ մօտ գնալ-զալ ես չէի հա-

մարձակուում. թէև նա զիտէր, բայց էլի մենք ծածուկ էինք անում, այսինքն՝ սուս-ու-փուս: Յնդուածի պէս եմ ման դալիս. վերջի նամակը գրեցի ու ասում եմ. «Թէ որ չդաս՝ ինքըս կըզամ մօրքուրիւ մօտ»: Վախեցաւ, եկաւ: Լաց է լինում. ասում է թէ մի գերմանացի, անունը Շուլյը, իրանց հեռու ազգականը, ժամագործ, հարուստ ու արդէն հասակն առած, յանկուծիւն յայանեց իր վըայ պսակուել,—որ՝ ասում է՝ ինձ էլ բախտաւորացնի, ինքն էլ ծերութեան օրերում առանց կնկայ չմնայ ու սիրում էլ է նա ինձ, ասում է, ու վաղուց նա այդ միտքն ունէր, ասում է, բայց սուս էր կենում, պատրաստուում էր: Բաս այ, ասում է, Սաշա, նա հարուստ է, դա ինձ համար բախտաւորութիւն է. բաս դու կ'ուզենամ ինձ իմ բախտիցս զրկել: Մտիկ եմ տալիս՝ լաց է լինում, փաթաթուում է ինձանով... Է՛հ, մտածում եմ, ախր ճշմարիտն է ասում: Դէ, ի՞նչ օգուտ գինուորի գնալ, թէկուղ ես ենթասպայ էլ լինիմ:—Դէ, ասում եմ, Լուիզա, մնաս բարով, Աստուած քեզ հետ. զուր կըլինի ինձ համար բախտաւորութիւնիցդ զրկել քեզ: Իսկ նա ի՞նչպէս, տեսնով է:—Ձէ, ասում է, տարիքն առածն է, երկար քթանի.—մինչև անդամ իրան ծիծաղն եկաւ: Հեռացայ նրանից. ի՛նչ արած, միտք եմ անում, բախտս չէր: Մէկ էլ առաւօտը գնացի այդ մարդու կրպակի մօտերը,—փողոցն ինձ ցոյց էր տուել աղջիկը: Մտիկ եմ տալիս ապակու միջով.—նստած է մի գերմանացի, ժամացոյցներ է շինում, այսպէս բառասուն ու հինգ տարեկանի չափ, քիթը կուզիկ, աչքերը չառած, Քրակը հագին ու կանգնովի, երկար-երկար օձիքը շապկին, աղայի մէկն էր: Տեսնելս ու թքելս մին եղաւ. ուղղում էի հէնց այդտեղ և թ նրա ապակիքը կտարտել... Բայց ի՛նչ արած, մտածում եմ: Զուր է ձեռք զիպցնելը, ջուրն ընկածը ջրին տուր. իրիկնամութիւն զօրանոցն եկայ, պառկեցի մահիճս, և այ, հաւատում էր: Ալէքսանդր Պետրովիչ, թէ ո՞նց եմ լալիս...

«Դէ, անց է կենում էսպէս մի օր, երկու օր, երեք օր: Լուիզայի հետ չեմ տեսնուում: Բայց մինչայս-մինչայն՝ մի սանամօրից լսել էի (պառաւ էր, նոյնպէս լուացք անող, որի

մօտ Լուիզան ժամանակ-ժամանակ դնում զալիս էր), որ գերմանացիին իմացել է մեր սէրը, այդ պատճառով էլ որոշեց շուտով խնամախօսել: Թէ չէ՝ էլի երկու տարի սպասելու էր: Լուիզայից իբրեւ թէ երգում էր առել, որ ինձ ճանաչելու չէ. և որ իբրեւ թէ նրանց, մօրքուրին էլ ու Լուիզային էլ առայժմ՝ զեռ սրտանց չի բացուիլ. որ դուցէ, ասում է, դեռ կըմտածի, բայց թէ դեռ այժմ էլ բոլորովին չի որոշել: Ասաց ինձ նոյնպէս, որ էզուց չէ միւս օրը, կիրակի, երկուսին էլ առաւօտը սուրճի է կանչել և որ մի ուրիշ ազգական էլ կըլինի, որ առաջ վաճառական է եղել, իսկ Հիմի խեղճ-ողորմելի, մի տեղ նկուղում վերակացուի պաշտօն ունի: Որ իմացայ թէ կիրակի նրանք կարելի է գործը բոլոր կըվճռեն, այնպէս Հերսս եկաւ, որ ինքս ինձ պահել չեմ կարողանում: Թէ այս օրը բոլոր և թէ միւս օրը բոլոր Հէնց բան ու գործս սրա վրայ մտածելն էր: Արիւնը կըխմէի այդ գերմանացու, մտածում եմ:

«Կիրակի առաւօտը դեռ ես ոչինչ չէի իմացել, իսկ պատարագը որ վերջացաւ, վեր թռայ, շինէլս ուսիս քաշեցի ու ճամբայ ընկայ գերմանացու մօտ: Ուղում էի նրանց բոլորին վրայ Հասնել: Իսկ ինչու ճամբայ ընկայ գերմանացու մօտ, և ի՞նչ էի ուղում այնտեղ տեսլ—ինքս էլ չգիտեմ: Բայց յամենայն դէպս ատրճանակը դրպանս դրեցի: Այդ ատրճանակը այնպէս՝ փչացած էր, Հնացած չախմախով. դեռ տղայ ժամանակս կրակում էի նրանից: Նրանից կրակելն էլ անկարելի էր այլևս: Սակայն զնգակով լցրի այն. մտածում եմ՝ որ կըսկսեն դուրս անել, կոպիտ խօսել, ես ատրճանակը կըՀանեմ և նրանց բոլորին կըվախեցնեմ: Գալիս եմ: Արուեստանոցում ոչ ոք չկայ, այլ ետեւի սենեակուֆն են նստած: Նրանցից զատ ոչ մի Հոգի, ոչ մի սպասաւոր չկայ: Նրա ունեցած բոլոր սպասաւորը մի գերմանուհի էր, ու կերակուր եփողն էլ էր նա: Անցայ կրպակովը, տեսնում եմ այնտեղի դուռը կողպած է, ու դուռն էլ Հի՛ն էր՝ «չանգալով»: Սիրտս խփում է. կանգնեցի. ականջ եմ դնում, խօսում են գերմաներէն: Որ բոլոր թափովս մի քացի չտուեցի՜, դուռը իսկոյն բացուեց:

Տեսնում եմ՝ սեղան է փռած: Սեղանի վրայ մի մեծ սրճաման զրած ու սուրճն էլ սպիրտի վրայ եփում է: Մի տեղ պաքսիմասներ են դրուած. միւս մատուցարանի վրայ մի յուրան օղի, տառելի ու երշիկ, ու էլի մի տեսակ զինու շիշ. Լուիզան ու նրա մօրքոյրը, երկուսն էլ շորերից թեթեայած, նստել են բաղմոցին: Նրանց զէմուզէմը, աթուռի վրայ ինքը դերմանացին է նստած, փեսայուն, սանդրուած, ֆրակով ու օձիքով, որ հէնց առաջ է տնկուել: Կողքին էլ աթուռին մի ուրիշ գերմանացի է նստած, արդէն ծեր, հասալիկ, ալեոր, ու չի խօսում: Որ տուն մօտ, Լուիզան հէնց սալթանց: Մօրքոյրը վեր թռչել էր ուղում, բայց էլի նստեց, իսկ գերմանացին ունքերը կիտեց: Թունդ բարկացած էր, վեր կացաւ ու դէմն եկաւ.

«— Ի՞նչ էք կամենում, ասում է:

«Ես՝ քիչ մնաց շփոթուելու էի, բայց զայրոյթս սաստիկ էր եկել:

«— Ինչ եմ կամենում, ասում եմ: Դու հիւր ընդունիր, արաղ հրամմեցրու: Ես քեզ մօտ հիւր եմ եկել:

«Գերմանացին մտածեց, ու ասում է. «նստէ՛ք»:

«Նստեցի:— Դէ տուր արաղն՝ է՛, ասում եմ»:

«— Այ, ասում է, արաղը, համեցէք, խմէք:

«— Դու ինձ լաւ արաղիցը տուր, ասում եմ:— Բարկու-թիւնս, ուրեմն, խիստ է բռնուում:

«— Սիրտս դառնացաւ, որ այդպէս խիստ ստոր է դասում ինձ: Բայց ամենից աւելի՝ որ Լուիզան մտիկ է տալիս: Խմեցի, ու ասում եմ յետոյ.

«— Ախր ի՞նչ այդպէս կոպիտ սկսեցիր վարուել դու, այ գերմանացի: Դու հետս բարեկամացիր: Ես բարեկամավարի եմ եկել քեզ մօտ:

«— Ես չեմ կարող ձեր բարեկամը լինել, ասում է, դուք պարզ զինուոր էք:

«Դէ, ես այստեղ արդէն կատաղեցի:

«— Այ դու խրատուիլակ, ասում եմ, երշիկ շինող: Գիտե՞ս, որ այս բոպէից ինչ ուղենամ, կարող եմ քեզ անել: Այ, կուզե՞ս, տարձանակը վերադ բաց կանեմ:

«Հանեցի տարճանակը, գնացի կանգնեցի նրա առաջը, ու բերանը ուղիղ նրա զլխի վրայ շուռ տուի, շիփ-շիտակ: Նրանք նստած են ոչ մեռած, ոչ կենդան. ձայն-ծպտուն հանել վախենում են. իսկ ծերը, նա հօ՝ տերևի նման է գողգոզում, սուս է կացել, խսրառ գոյնը ձգել:

«Գերմանացին զարմացաւ, բայց և այնպէս ուշքի եկաւ:

«— Ձեզանից ես չեմ վախենում, ասում է, և իբրեւ աղնիւ մարդու՝ խնդրում եմ ձեզ՝ թողնէք այս բուպէին ձեր հանաքը, իսկ ես ձեզնից բնաւ չեմ վախենում:

«— Օ՛, սուտ ես խօսում, վախենում ես: Ու ի՞նչ Ատրճանակի տակից զլուխը շարժել չի համարձակուում ինքը. Հէնց նստած է մնում:

«— Ձէ, ասում է, դուք այդ ամենեւին չէք համարձակուի անել:

«— Ախր ինչո՞ւ չեմ համարձակուի, ասում եմ:

«— Նրա՛ համար, ասում է, որ այդ ձեզ խիստ արգելուած է և դրա համար ձեզ խտիւ կը պատժեն:

«Այսինքն՝ սատանան զիտէ այդ յիմար դերմանացու բանը: Թէ որ ինքը չտաքացնէր ինձ, մինչև այսօր կենդան կը մնար. գործի պատճառը վէճն էլ եղաւ:

«— Ուրեմն չեմ համարձակուի, քու ասելով:

«— Ձէ՛:

«— Ձե՞մ համարձակուի:

«— Դուք ամենեւին չէք համարձակուի ինձ այդ բանն անել:

«— Որ այդպէս է, այ քեզ, երշիկ: Ու որ զրմփայրի, թաւալ-թաւալ արեց աթոռի վրայ: Միւսները ծվացին:

«Ես տարճանակը դրպանս դրի, ու այդպէս էլ մնացի, բայց բերդը որ մանում էի, այդտեղ՝ դռան մօտերը տալը-ճանակը եղնջի մէջը ձգեցի:

«Եկայ տուն, պառկեցի մահիճս ու մտածում եմ. ահա որտեղ որ է կը բռնեն: Մի ժամ է անցնում, երկու—չէն բռնում: Իրիկնադէմին մի այնպէս տխրութիւն եկաւ վրաս որ... Դուրս եկայ. անպատճառ Լուիզային տեսնել ցանկացայ: Անց

կացաց ժամագործի տան մօտովը: Տեսնում եմ այնտեղ՝ ժողովուրդ, ոստիկաններ: Ես զնացի սանամօրենց, թէ Լուիզային դուրս կանչեր: Մի քիչ սպասեցի, տեսնում եմ: Լուիզան վաղ է տալիս. հէնց փաթաթուեց վզովս, ու լաց է լինում. «բոլորի մեղաւորը, ասում է, ես եմ, որ մօրքոյրիս տկանջ արեցի»: Ասաց ինձ նաեւ, որ մօրքոյրը այդ անցքից յետոյ իսկոյնեւթ տուն եկաւ, ու այնպէս սարսափահար էր եղել, որ հիւանդացաւ և զաղանիք է պահում. թէ՛ ինքը ոչոքի չի յայանել, թէ ինձ, ասում է, արգիլել է. թէ՛ վախենում է, թէ՛ ինչպէս ուզում են, թող անեն: Մեզ, ասում է, ոչոք չաեսաւ այն ժամանակ: Իւր աղախնին էլ ճանապարհ էր դրել, պատճառը՝ որ վախենում էր: Նրա աչքերը կրջանդոռաէր, եթէ իմանար որ պսակուել է ուզում: Արհեստաւորներից էլ ոչոք չկար տանը. ամենքին հեռացրել էր: Ինքը թէ՛ սուրճ եփեց, և թէ նախաճաշ պատրաստեց: Ազդականը հօ, նա առաջ էլ իր ողջ կեանքումը լուռ է կացել, ոչինչ չի խօսեցել, իսկ փոքր ինչ առաջ բանը որ պատահեց, զլխարկն առաւ և առաջինը հեռացաւ: Ու անշուշտ նոյնպէս չի յայտնի, ասաց Լուիզան: Այդպէս էլ եղաւ: Երկու շաբաթ ինձ ոչոք չեռնեց ու ոչ մի կասկած էլ վերաս չտարան: Այս երկու շաբաթն էլ, կ'ուզէք հաւատացէք, կ'ուզէք չէ, Ալէքսանդր Պետրովիչ, ես իմ բախտաւորութիւնս բոլորը քաշեցի: Ամեն օր ես ու Լուիզան հանդիպում էինք իրար: Եւ այնպէս կպաւ ինձ նրա սիրտը, այնպէս որ... Լաց է լինում. «ես, ասում է, ետեւից կըզամ, ուր որ քեզ աքսորեն, ամեն բան քեզ համար կըթողնեմ»: Ես մտածում էի արդէն, որ իմ կեանքս բոլորը այդտեղ կըվճռուի,—այնպէս սիրտս շուռ ու մուռ բերեց այն ժամանակ: Դէ՛, երկու շաբաթից յետոյ ինձ բռնեցին: Ծերն ու մօրքոյրը խօսքը մէկ արեցին, ու ինձ վրայ էլ հաստատեցին:

— Բայց կացէք, ընդմիջեցի ես Բակուշինին.— ձեզ դրա համար կարող էին ընդամենը տասը, թող հէնց տասներկու տարով միայն ուղարկել, քաղաքացիական կարգը. իսկ դուք չէ՞ որ առանձին բաժանմունքումն էք: Այդ ինչպէս կարելի է:

—Է՛հ, այդ արդէն ուրիշ գործ դուրս եկաւ, ասաց Բակ-
լուշինը:—Ինձ դատաստանի ատենը որ բերեցին, Հաղարա-
պետս դատարանի առաջ Հայհոյեց ինձ աղտեղի խօսքերով:
Չգիմացայ ու ասում եմ նրան. «Ինչ ես ուշունց տալիս,
լի՛րբ: Ձե՞ս ատենում որ Հայեղիի առաջն ես նստած»: Դէ՛,
այդտեղ բանը այլևս ուրիշ կերպարանք առաւ. նոր մեղքիս
դատաստանը սկսեցին քննել, ու բոլորի Համար միասին վճռե-
ցին չորս Հաղար զարկ, ու այս առանձին բաժանմունքը: Իսկ
պատժուելու որ դուրս բերեցին ինձ, Հաղարապետին էլ դուրս
բերեցին,—ինձ ճիպոտներ ուտելու, իսկ նրան կարգից զոր-
կելու, և Կովկաս զինուոր ուղարկելու: Յտեսութիւն: Ալէք-
սանդր Պետրովիչ: Մտէք մեզ մօտ ներկայացման ժամանակը:

„ԿԻԼԻԿԻԱ“

Դեկտեմբերի 15-ին մենք լըյս կը ընծայենք «ԿԻԼԻԿԻԱ» վերնագրով մի ընտիր հրատարակութիւն մտա 400 էրեսից և 40-աչափ Կիլիկիոյ տեսարաններէրց և տիպերից: Թէ ընտիրը տպագրութեան կապողագոյնով: «Արտ»-ի խմբագրութիւնը, չընայելով իւր նիւթական հարստահարուած վիճակին, իւր սրբազան պարտքը համարեց Սուրբինանց հարստութեան 500 ամեակի առթիւ գնել այս գիրքը հայ մարդու առաջնորդը Սուրբինանց հայրենիքին ու նրա ընտանիքներին նուիրուած մի գործ:

«ԿԻԼԻԿԻԱ»-ի գնին է «Արտ»-ի 1895 թ. բաժանորդների համար. 40 կ. սակեկազմով. 1 ա. — ոչ բաժանորդացի համար. 1 ա. 25 կ. սակեկազմով. 2 ա.:

ՏԵՍԱՐԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ.

„Ս. ԷԶՄԻԱԺԻՆ“

«Արտ»-ի այն 1895 տարի շրջանի երկրորդ գրքի հետ լըյս կը ընծայենք «Ս. ԷԶՄԻԱԺԻՆ» խորագրով պատկերազարդ մի շքեղ հրատարակութիւն:

Գինն է «Արտ»-ի 1894-1895 թ ուսկանի բաժանորդների համար. 60 կ. սակեկազմով. 1 ա. — իսկ «Արտ»-ի ոչ բաժանորդների համար. 1 ա. 40 կ. սակեկազմով. 2 ա.:

Տեսարան Կիլիկիոյ. — Մսին կամ Մամեստիա.

„ԱՐԱՔՍ“

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ
ՎԵՑԱՄՍԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ
ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԻՐՔԸ ԲԱՂԿԱՆԱԼՈՒ Է 12 ԹԵՐԹԻՑ
ՈՒԹԱԾԱԼ ԴԻՐՔՈՎ ԵՒ 24 ՆԿԱՐԻՑ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՌՈՒՐԼԻ
ԻԻՐԱՔԱՆՉԻԻՐ ԳԻՐՔԸ 2 Ռ. 50 Կ.

ԱՐՏԱՍՆՄԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 10 ՖՐԱՆԿ ԿԱՄ
ԱՌՏՏՐԻԱԿԱՆ 5 ԳՈՒՀԴԷՆ, ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՄԱՐ 2 ԴՈՂԱՐ

«ԱՐԱՔՍ»-Ի 1895 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է.

ԵՊԱՌԻԿ ԵՒ ՎԵ-
ՐԵԳԻՐ ՎՃԱՐՈՎ ԲԵ-
ԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒ-
ԹԻՒՆ ԱՄԵՆԵԻԻՆ
ՉԷ ԸՆԳՈՒՆՎՈՒՄ.

Տեսարան Վրեկեյ.—Վառիկոսի ծովային բերդը.

„ԱՐԱՔՍ“-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՏ ԳՈՐԾ ՈՒՆՅՈՂՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԳՐՈՒՈՂՆԵՐԸ
ԴԻՄԵԼՈՒ ԵՆ ՄԻՄԵՆ ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՅԻՆ ԸՆԴ ՄԻՇՏ ԱՅՍ ՊԱՐՁ ԵՒ ԱՊԱՀՈՎ ՀԱՍՑԵՈՎ.

Շ.—Петербургъ. Симеону Гуламирянцу հաս St. Pétersbourg. Simeon Goulamirantz.

«ԱՐԱՔՍ»-Ի ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐ-
ՔԸ ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՆՔ ՄԵՐ
ՄԻՋՈՑԸ ՆԵՐԱԾԻՆ ՊԷՍ ՇՈՒ-
ՏՈՎ. ԱՅՍ ՄԱՍԻՆ ԽՆԴՐՈՒՄ
ԵՆՔ ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՑ
ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԱՊԱՀՈՎ ԼԻ-
ՆԵԼ, ՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԸ
ՍՏԱՆԱՆ ԻՐԵՆՑ ԳՐԲԵՐԸ.

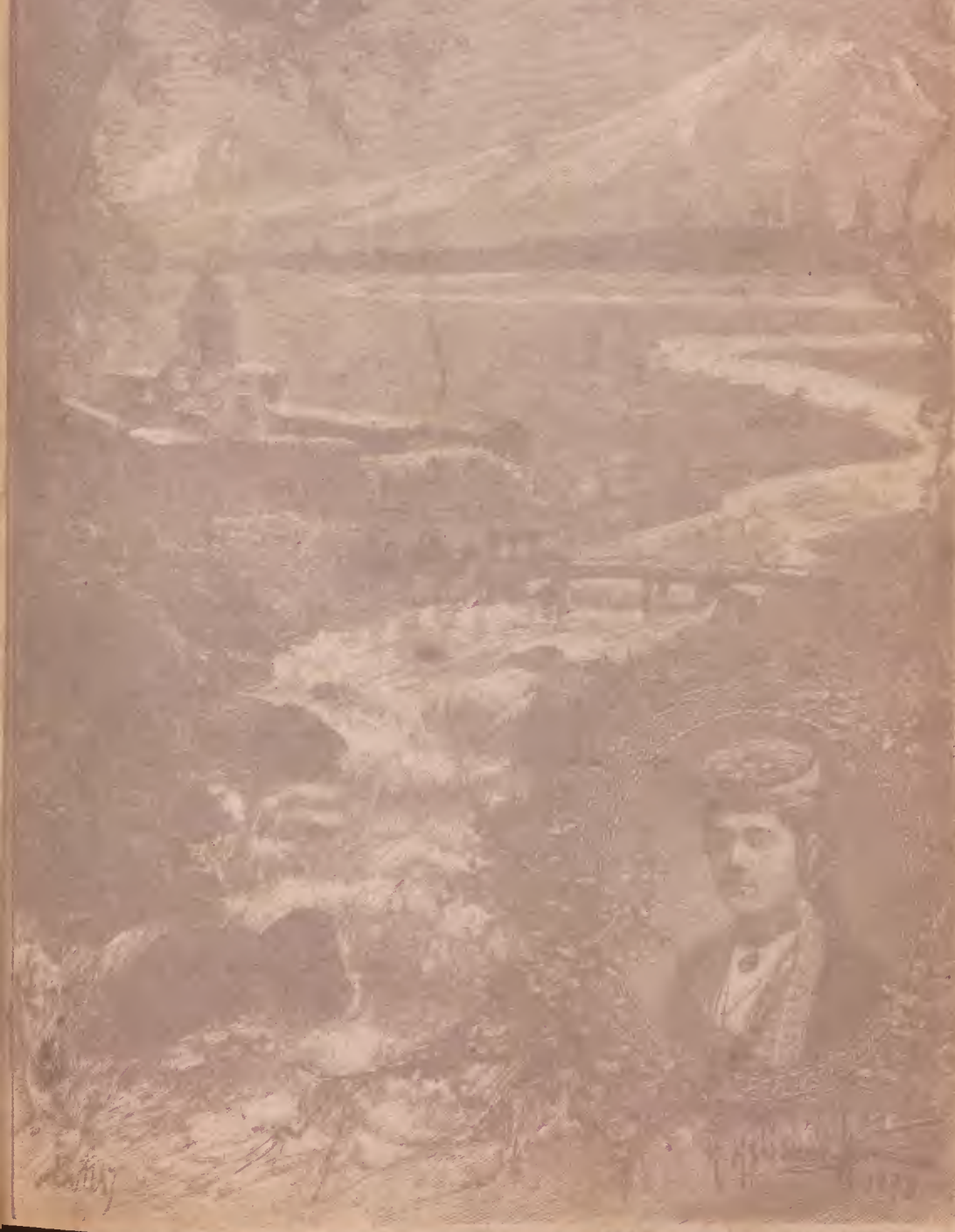

ԲՇՆՈՒ ԲԵՐԴԻ ԱՆԵՐԱԿՆԵՐԸ, ԵՐԼԱՆԻ ԺՈՒ.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 15 Ноября 1895 года.

Паровая Скоропечатня Я. И. Либермана, Фонтанка, домъ № 86.

ICRU

“ԳԵՂԱՆԿԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ”

Բաժանայ քաղաքին

Եւր. աղագոյնի սիրտ զարդ
Ձեր ճիւղը մայրին...

Եւ ճիւղը, խառն ահրաւ
Կարգին ու կեանք
Կարգի-կանան իմ սրտը
Սիրտ աղով սեւանք...

Եւր. աղագոյն իմ գարուն քաղաքին
Ուր, աղագոյն մայրին...

Աղագոյն Կառնալին

Եւ Կառնալին իմ աղագոյն Կառնալին իմ աղագոյն

Եւ ճիւղը, խառն ահրաւ իմ սրտը
Կարգին ու կեանք Կարգի-կանան իմ սրտը
Սիրտ աղով սեւանք...

Կառնալին իմ աղագոյն

Եւր. աղագոյն իմ սրտը զարդ
Ձեր ճիւղը մայրին...

Ս. Կառնալին իմ աղագոյն
Կառնալին իմ աղագոյն

Աղագոյն իմ սրտը զարդ
Ձեր ճիւղը մայրին...

Ս. Կառնալին